Nxopaxopo wa Nkoka wa Tinsimu ta Thomas Hasani Chauke eka ku Tlakusa na ku Hluvukisa Xitsonga na Ndhavuko wa Vatsonga

[An Analysis of the Role of Thomas Hasani Chauke's Songs in the Development and Promotion of Xitsonga and Vatsonga Culture]

hi

Arnold Mushwana

11531753

Thesisi leyi heleketiweke tanihi xilaveko xo fikelela dyondzo ya

"Doctor of Philosophy"

eka Xitsonga

Xikolo xa Tisayense ta swa Vanhu na Mahanyelo

Yunivhesiti ya Vhenda

Thohoyandou, Limpopo

Afrika-Dzonga

2016

Muleteri: Dr M.T Chauke

Muleterikuloni: Dr M.C Hlungwani

© University of Venda

Nkomiso

Ndzavisiso lowu wu thyiwile **Nxopaxopo wa Nkoka wa Tinsimu ta Thomas Hasani Chauke eka ku Tlakusa na ku Hluvukisa Xitsonga na Ndhavuko wa Vatsonga** *(An Analysis of the Role of Thomas Hasani Chauke's Songs in the Development and Promotion of Xitsonga and Vatsonga Culture)*. Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku xopaxopa vuyimbeleri bya Thomas Hasani Chauke byi wu tirheke hakona ku ku tlakusa na ku hluvukisa Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga hakona. Hi lembe ra 1996 Vumbiwa bya tiko lebyi byi hlohlotelaka leswaku tindzimi hinkwato ta khumen'we ta ximfumo ti fanele ku khomiwa ku ringana byi pasisiwile. Kambe loko hi xiya hi kuma leswaku tindzimi ta Vantima ta ha ri eka xiyimo xa le hansi swinene. Huvo ya Pan South African Language Board (PanSALB) leyi simekiweke ku ringeta ku tlakusa na ku vona leswaku tindzimi hinkwato ta ximfumo ta hluvuka yi kuma swisolo eka vanhu lava pumbaka leswaku ntirho wa vona wu famba hi rivilo ra rimpfana. Leswi swi endle leswaku van'watindzimi va sungula njhekanjhekisano wo lava tindlela to vona leswaku tindzimi ta Vantima ta hluvukisiwa. Eka Xitsonga, muyimbeleri wo fana na Thomas Hasani Chauke u le ku tlangeni ka xiave xikulu eka ku hluvukisa na ku tirhisa Xitsonga na ku tlakusa ndhavuko wa Vatsonga hi vuyimbeleri byakwe. Ndzavisiso ku ya hi nkoka hi wona wu nga ta tirhisiwa eka xitsalwana lexi. Tinsimu to hambanahambana leti eka nandzelelo wa yena wa Shimatsatsa leti kandziyisiweke ku suka hi 1980 ku fika hi 2014 ti ta xopaxopiwa hi ku tirhisa thiyori yo xopaxopa. Ndzavisiso lowu wu kumile leswaku Thomas Hasani Chauke u tlanga xiave xikulu swinene eka ku tlakusa na ku hluvukisa Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga. Matirhiselo ya yena ya ririmi na mikongomelo leyi a yimbelelaka hi yona hi swona swi nga ta kombisa mhaka leyi.

Marito ya nkoka*: Nhluvukiso wa ririmi; Ntlakuso wa ririmi; Vuyimbeleri; Ririmi ro tumbela; Ndhavuko; Mfuwo.*

© University of Venda

Abstract

The study is entitled **Nxopaxopo wa Nkoka wa Tinsimu ta Thomas Hasani Chauke eka ku Tlakusa na ku Hluvukisa Xitsonga na Ndhavuko wa Vatsonga** *(An Analysis of the Role of Thomas Hasani Chauke's Songs in the Development and Promotion of Xitsonga and Vatsonga Culture)*. The main objective of this study is to analyse the role played by Thomas Hasani Chauke's songs in the promotion and development of Xitsonga and Vatsonga culture. In 1996, a Constitution which advocated for the equal opportunity and promotion of all eleven official languages in South Africa was passed. However, indigenous South African languages are still underdeveloped. The Pan South African Language Board (PanSALB) which was established to promote and create conditions for the development and use of all official languages has been criticised for not doing enough to fulfil its mandate. This has made linguists to start debating on what should be done to promote the use of these indigenous languages. In Xitsonga, Thomas Hasani Chauke, amongst many traditional Xitsonga artists, plays a very important role in promoting the use of Xitsonga language and culture through his musical lyrics. Qualitative research approach will be used in this study. Different songs from his different albums under his Shimatsatsa series recorded from 1980-2014 shall be analysed using the theory of criticism. The findings shall assist in trying to explore ways which can be used to promote the use and development of indigenous South African languages. The overall results for this study shows that Thomas Hasani Chauke's use of Xitsonga, plays a very significant role in the promotion and development of this previously marginalised language of South Africa.

Key words: *Language development; Language promotion; Music; Figurative Language; Culture; Tradition.*

© University of Venda

Xihlambanyo

Mina, **Arnold Mushwana** ndza hlambanya leswaku ndzavisiso lowu wa digiri ya Vudokodela bya Filosofi wa le Yunivhesiti ya Venda i ntirho wa mina lowu ndzi nga lo tisungulela hi ndzexe naswona a wu si tshama wu yisiwa hi xikongomelo xa ku kuma digiri eka yunivhesiti kumbe xisimekiwa xo karhi. Ndzavisiso lowu a wu katsangi mitirho ya van'wana, handle eka tindhawu leti ti kombisiweke no tshahiwa hi ndlela leyi faneleke.

Nsayino: …….. Siku: …….

Declaration

I, **Arnold Mushwana** hereby declare that the thesis for the Doctor of Philisophy degree at the University of Venda, hereby submitted by me, has not previously been submitted for a degree at this or any other university, and that it is my own work in design and execution and that all reference material contained therein has been duly acknowledged.

Signature: …… Date: …….

© University of Venda

Ku nyikela

Xitsariwa lexi xi nyiketeriwa vana va mina XIKOMBISO na UNAHINA hikwalaho ka ku tiyisela na ku amukela ka vona rirhandzu ra tatana leri a va ri kayivela hi nkarhi lowu a xi ri ku tsariweni.

Dedication

I dedicate this work to my children XIKOMBISO na UNAHINA for their sacrifices and understanding. In crucial times they would miss my presence while I was working on this thesis.

© University of Venda

Swikhenso

Ndza khensa vatswari Robert na Sophie,

Matshopitana ya rikotse renu hi lawa.

Ndza khensa N'wa-Mabunda Amukelani rivambu ranga,

Mphyandlana wa nuna waku hi lowu.

Ndza khensa Sindaphi na Ponisani,

Mijamujamu ya makwenu hi leyi.

Ndza khensa vadyondzisi eHovheni Primary.

Khanimamba vadyondzisi ePhyuphyani Junior Secondary.

Xandla ehenhla ka xin'wana vadyondzisi eDumela High.

Kurhula valeteri eYunivhesiti ya Vhenda.

Mavito wona ndzi nge boxi ndzi nga onha.

Mbodza wa muchudeni wa n'wina hi lowu.

Ndza khensa vahlokohlisiwa,

Ndzi tile eka n'wina ndzi gongondza mi pfula.

Ndzi jamuka mi nga ndzi heleli mbilu.

Loko ndzi lela mi ndzi khomela xingulubyana.

Se hi lexi xi kurile ko va dyinguluve, dyanani.

Kambe pfulani mahlo dyi nga mi thyakisi.

Khalanga, Thevu, Rivalani Emson,

Ndzi khensa tindleve na tintiho swaku,

Tindleve to kota ku twa na leswi fihlekeke.

Tintiho to tlhavetela leswi fihluteke tindleve.

Kunene u byongo byikulu endzeni ka xibye xintsongo.

© University of Venda

Handle ka wena, ntirho lowu “dololo”.

“Ndzi na ku tshemba swinene leswaku Xikwembu lexi sunguleke ntirho lowo saseka lowu exikarhi ka n'wina, xi ta wu yisa emahlweni ku fikela makumu ka wona ...” Vafilipiya 1:6.

Ku rhandza ka Wena ku endlekile,

Se swi hetisekile!

Amen.

© University of Venda

Tinhlamuselo ta mikomiso

MLFM- Munghana Lonene Frequency Modulation

PanSALB- Pan South African Language Board

SABC- South African Broadcasting Coporation

SAMA- South African Music Awards

SATMA- South African Traditional Musci Awards

XMA- Xitsonga Music Awards

ANC- African National Congress

RiSA- Recording Industry of South Africa

Langtag- Language Plan Task Team

Sars- South African Revenue Services

SIU- Special Investigative Unit

CCMA- Commission for Conciliation, Mediation and Arbitration

© University of Venda

Leswi nga endzeni

Nkomiso i
Abstract ii
Xihlambanyo iii
Ku nyiketa iv
Swikhenso v
Tinhlamuselo ta mikomiso vi

1. NDZIMA YA 1: MANGHENELO

1.1. Manghenelo na vundzhaku 1
1.2. Xitatimendhe xa ndzavisiso 3
1.3. Nsusumeto wa ndzavisiso 4
1.4. Xikongomelo xa ndzavisiso 5
1.5. Swivutiso swa ndzavisiso 6
1.6. Rimba ra thiyori 6
1.7. Nkoka wa ndzavisiso 8
1.8. Nhlamuselo ta matheme 10
1.8.1. Vuyimbeleri 11
1.8.2. Tinsimu ta ndhavuko 11
1.8.3. Risimu 12
1.8.4. Nkongomelo 12
1.8.5. Swikhavisaririmi 13
1.8.6. Ririmi ro tumbela 13
1.8.7. Vatsonga-Machangana 14
1.9. Nkomiso wa vutomi bya Thomas Hasani Chauke 14
1.10. Nkomiso wa matimu ya Vatsonga 17
1.11. Malongolokelo ya ndzavisiso 22
1.12. Nkatsakanyo 13

2. NDZIMA YA 2: NKAMBISISO WA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE

2.1. Manghenelo 24
2.2. Mikongomelo ya vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga 24
2.3. Nkoka wa vuyimbeleri eka Vantima 25

© University of Venda

2.4. Mitirho ya vuyimbeleri bya Vatsonga 29
2.5. Ku sungula ka vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga 31
2.5.1. General M.D Shirinda 32
2.5.2. Khatisa Chavalala 33
2.5.3. Paul Ndlovu 36
2.5.4. Penny Penny 37
2.5.5. Matshwa Bemuda 40
2.6. Swihlawulekisi swa vayimbeleri na vuyimbeleri bya Vatsonga 41
2.6.1. Ku teka tshengwe na mitlawa yo hlavelela 41
2.6.2. Vuyimbeleri byo rhendzeleka endyangwini 42
2.6.3. Maendlelo xikan'we na tinxaka ta vuyimbeleri bya Vatsonga 44
2.7. Ku tlakusa vuyimbeleri bya vatsonga bya ndhavuko 44
2.8. Nkucetelo wa le handle eka vuyimbeleri bya ndhavuko bya vantima 47
2.9. Nkoka wa vuyimbeleri eka vana 50
2.10. Vuyimbeleri tanihi ndlela yo vulavula na vanhu 54
2.11. Vayimbeleri, timfanelo na vutihlamuleri 55
2.12. Nkatsakanyo 57

3. NDZIMA YA 3: MAENDLELO

3.1. Manghenelo 58
3.2. Xikopu na sampulu swa ndzavisiso 58
3.3. Tindlela ta mahlengeletelo ya mahungu 58
3.3.1. Tinsimu ku suka eka tiCD ta tialibamu 59
3.3.2. Maendlelo yo xopaxopa 59
3.4. Maxopaxopelo ya mahungu 60
3.5. Milawu leyi nga ta hloniphiwa 62
3.6. Mindzelekano ya ndzavisiso 63
3.7. Nkatsakanyo 63

4. NDZIMA YA 4: TINDZIMI NA XIYIMO XA TONA EAFRIKA-DZONGA

4.1. Manghenelo 64
4.2. Xiyimo xa tindzimi endzhaku ka ntshuxeko wa 1994 65
4.3. Xiyimo xa xitsonga eafrika-dzonga 66
4.3.1. Epalamende 68
4.3.2. Eka vuhangalasi bya mahungu 68
4.3.3. Eka tikhoto ta nawu 70
4.3.4. Eka dyondzo 71

© University of Venda

4.4. Tindlela to ringeta ku hluvukisa na ku tlakusa tindzimi eafrika-dzonga 71
4.4.1. Ku hunguta nhlayo ya tindzimi 71
4.4.2. Ku cinca miehleketo ya vanhu 72
4.4.3. Ku tumbuluxa milawu 73
4.4.4. Ku kunguhata ririmi 75
4.5. Nkatsakanyo 76

5. NDZIMA YA 5: KU ANDLALA NA KU XOPAXOPA MAHUNGU

5.1. Manghenelo 78
5.2. Matirhiselo ya ririmi eka tinsimu 78
5.2.1. Xivuriso 78
5.2.1.1. Nhlamuselo 78
5.2.1.2. Matirhisisela 82
5.2.2. Xivulavulelo 95
5.2.2.1. Nhlamuselo 95
5.2.2.2. Matirhiselo 97
5.2.3. Xithathelo 135
5.2.3.1. Nhlamuselo 135
5.2.3.2. Matirhiselo 137
5.2.4. Vumunhuhati 151
5.2.4.1. Nhlamuselo 151
5.2.4.2. Matirhiselo 153
5.2.5. Xigego 161
5.2.5.1. Nhlamuselo 161
5.2.5.2. Matirhiselo 163
5.2.6. Xihlambanyiso/xifananiso 174
5.2.6.1. Nhlamuselo 174
5.2.6.2. Matirhiselo 175
5.2.7. Ntivomarito 182
5.2.7.1. Nhlamuselo 182
5.2.7.2. Matirhiselo 184
5.2.8. Swivutiso swo pfumala tinhlamulo 205
5.2.8.1. Nhlamuselo 205
5.2.8.2. Matirhiselo 206
5.2.9. Ncincancincono wa tindzimi 229
5.2.9.1. Nhlamuselo 229
5.2.9.2. Matirhiselo 230

© University of Venda

5.2.10. Ririmi ra le xitarateni 260
5.2.10.1. Nhlamuselo 260
5.2.10.2. Matirhiselo .....` 261
5.2.11. Riencisi 267
5.2.11.1. Nhlamuselo 267
5.2.11.2. Matirhiselo 268
5.3. Tinsimu ta Chauke eka ku tlakusa ndhavuko wa Vatsonga 278
5.3.1. Eka mathyelo ya mavito 278
5.3.2. Matikhomelo ya munhu loyi a ri xirilweni 286
5.3.3. Mudyi wa ndzhaka 287
5.3.4. Lavakulu hi vona va kondletelaka ku rhula 287
5.3.5. Ndlela yo phahlelana mariyeta 288
5.3.6. Swiphiqo swa vukati 289
5.3.7. Timhaka to fambelana na ku lovola 280
5.3.8. Nkoka wa malume na hahani eka Vatsonga 291
5.3.9. Nkoka wa mikwembu evuton'wini 293
5.4. Nkatsakanyo 295

6. NDZIMA YA 6: KU DLAYISETA

6.1. Manghenelo 296
6.2. Vuyimbeleri ya Chauke eka vanhu 296
6.3. Ku tirhisa tindzimi tin'wana eka vuyimbeleri 297
6.4. Mfuwo wa ririmi ra vuyimbleri bya Thomas Chauke 301
6.5. Ku hlayisa ndhavuko na mitolovelo ya vatsonga 304
6.6. Swibumabumelo 306
6.7. Nkatsakanyo 307
6.8. Tibuku leti tirhisiweke 308
6.9. Xikhomisiwa xa A: Nongonoko wa tinsimu leti xopaxopiweke 319

© University of Venda

NDZIMA YA 1: MANGHENELO

1.1. MANGHENELO NA VUNDZHAKU

Afrika-Dzonga ri na tindzimi ta khumen'we ta ximfumo. Tindzimi leti ti kumeka ti hangalakile na tiko hinkwaro eka swifundzankulu swo hambanahambana swa tiko. Handle ka tindzimi leti, Vumbiwa bya tiko ra Afrika-Dzonga (1996) byi tlhela byi tekela enhlokweni tindzimi tin'wana leti vulavuriwaka kwala tikweni, ku katsa ririmi ra Vakhoyi, Vanama na Vasani, ririmi ra swikoweto, Xiarabiki, Xijarimani, Xigiriki, Xijurati, Xiheveru, Xihindu na Xiputukezi. Hambileswi Vumbiwa byi lavaka leswaku tindzimi leti ti langutiwa ku ringana, tindzimi to tala ta Vantima ta ha ri hansi na swona ti voneriwa ebodhleleni.

> In practice English, the mother tongue of just 9.1% of the people, increasingly dominates all the others. Its hegemony may even threaten the long-term survival of the country's African languages, spoken as the mother tongue of 80% of South Africans, despite the government's repeated promises to promote and protect indigenous languages and culture (The Economist: 2011:1).

Ku ya hi tinhlayo ta Census ta 2011, Xizulu xi vulavuriwa hi vanhu vo ringana 22.7 wa tiphesente eka nhlayo ya tiko hinkwaro. Xona xi landziwa hi Xiqhosa hi tiphesente ta 16 na Xibunu hi 13.5 wa tiphesente. Xitiko xa tindzimi ta Xisuthu, ku nga Xisuthu xa N'walungu (Xipedi), Xitswana na Xisuthu xa Dzonga xi vulavuriwa hi vanhu vo ringana 24.7. Kasi tindzimi letin'wana, leti katsaka Xitsonga, Xiswazi, Xivhenda na Xindhevele ti vulavuriwa hi vanhu vo ringana 9.5 wa tiphesente. Vanhu lava tirhisaka Xinghezi tanihi ririmi ra le kaya kumbe ra manana va le ka nhlayo ya 9.6 wa tiphesente (Statistics South Africa, 2012).

Tindzimi eAfrika-Dzonga ti tlhela ti hangalaka ku ya hi swifundzankulu leswi nga kona. Hi marito man'wana, vavulavuri va tindzimi to karhi va kumeka hi xitalo eka swifundzankulu swo karhi. Xikombiso, ku ya hi tinhlayonhlayo ta Census ta 2011, vavulavuri vo tala va Xizulu, (77.8 wa tiphesente) va kumeka eka xifundzankulu xa KwaZulu-Natal. Vavulavuri va Xitsonga va kumeka hi xitalo eka xifundzankulu xa Limpopo (Babane na Mapindani, 2012).

© University of Venda

Tinhlayonhlayo ta vavulavuri va tindzimi to hambanahambana ku ya hi swifundzankulu swa Afrika-Dzonga hi leti landzelaka:

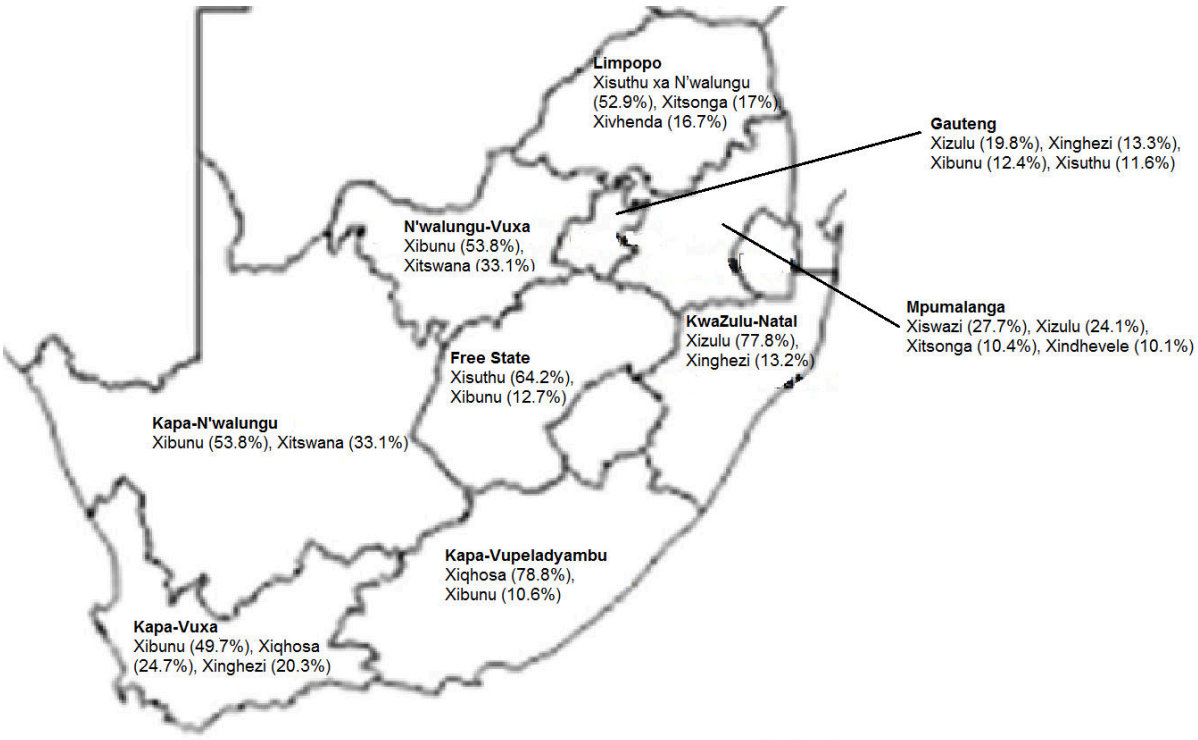

Loko hi xiya tindzimi leti hi ku hambana ka tona, ku nga va eka xifundzankulu kumbe eka tiko hinkwaro, tindzimi leti a ti ringani hi makhomiwelo na matirhiselo ya tona. Leswi swi va tano hambileswi Vumbiwa bya tiko byi boxaka leswaku:

> Recognizing the historically diminished use and status of the indigenous languages of our people, the state must take practical and positive measures to elevate the status and advance the use of these languages (The Constitution of the Republic of South Africa, 1996:4).

Ku ringeta ku fikelela leswi nga laha henhla, mfumo wu tumbuluxile Pan South African Language Board (PanSALB). PanSALB a yi fanele ku vona leswaku tindzimi hinkwato ta ximfumo ta hluvukisiwa no va yi hlohlotela vutivi bya tindziminyingi. Kambe na sweswi tindzimi eAfrika-Dzonga a ti ringani. Ka ha ri na tindzimi leti nga salela endzhaku loko swi ta eka ku tihluvukisa na ku tinyika xiyimo xo ringana na Xinghezi.

© University of Venda

1.2. XITATIMENDHE XA NDZAVISISO

Afrika-Dzonga tanihi tilo leri nga na tindziminyingi ri na swiphiqo swo hambanahambana loko swi ta eka matirhiselo ya tona. Hi kuma leswaku ku na tindzimi tin'wana leti nga le henhla hi tlhelo ra mairhiselo ya tona eka swilo swa ximfumo na ku hluvuka ka tona. Tindzimi leti tirhisiwaka ngopfu eka swilo swa ximfumo hi leti hi kumaka leswaku ti hluvukile hi tlhelo ra matsalelo na switirhisiwa. Xikombiso: Xizulu laha Afrika-Dzonga xi kumeka xi ri eka xiyimo xa le henhla loko xi pimanyisiwa na tindzimi tin'wana. Ririmi leri hi rona …

Hi lembe ra 1995, ku tumbuluxiwile nawu wuntshwa wa Pan South African Language Board Act 59 of 1995. Nawu lowu hi wona wu endleke leswaku ku simekiwa PanSALB. PanSALB yi rhwexiwile ndhwalo wo va yi vona leswaku tindzimi hinkwato ta ximfumo ta hluvukisiwa. Ehandle ka tindzimi leti, PanSALB yi fanele ku katsa na tindzimi ta Khoyi, Nama na Sani ku katsa na ririmi ra nkoweto. Yin'wana ya mitirho ya PanSALB a ku ri ku:

a) hluvukisa na ku vona leswaku tindzimi hinkwato ta ringana.

b) hluvukisa na ku vona leswaku tindzimi hinkwato ta hloniphiwa ku katsa na tindzimi tin'wana ta le handle leti nga kona laha tikweni.

c) hlohlotela mhaka yo va Maafrika-Dzonga ya amukelana na ku van a vuswikoti bya tindziminyingi.

Endzhaku ka malembe yo hlaya PanSALB yi simekiwile, tindzimi ta Vantima ta ha tshikeleriwile. Ngopfungopfu tindzimi leti nga na vavulavuri vatsongo ku fana na Xitsonga, Xivhenda, Xiswazi na Xindhevele. Tindzimi leti hi kuma ta ha salerile endzhaku eka matirhiselo ya tona eka thelevhixini, eka mimbhurisano etipalamende to hambanahambana xikan'we na le ka tindzawulo ta rixaka. Leswi swi veka ntshikilelo ehenhla ka van'watindzimi ku va va tirha hi matimba ku kuma tindlela tin'wana to vona leswaku tindzimi ta vona ta hluvuka na ku tlakusiwa.

Ku fana na ririmi, vuyimbeleri byi kumeka eka vanhu vo hambanahambana emisaveni hinkwayo. Ku na vuxaka lebyikulu swinene exikarhi ka vuyimbeleri na ririmi. Patel na Daniele (2002) va kombisa leswaku ririmi na vuyimbeleri swa hlangana hikuva eka vuyimbeleri ku tirhisiwa marito lama kumekaka eka ririmi. Mhaka leyi boxiweke hi vatsari lava yi tlhela yi seketeriwa hi Fedorenko, Patel, Casasanto, Winawer and Gibson (2009:03) loko va ku:

© University of Venda

> The domains of language and music share a number of similarities at the sound level, at the structural level, and in terms of general domain properties.

Ku ndlandlamuxa leswi vatsari lava va swi boxeke, hi nga kombisa leswaku ku tirhisana ka vuyimbeleri na ririmi swi tikomba hikuva loko hi languta ririmi, hi kuma leswaku ku va na mipfumawulo yo hambanahambana leyi hlanganisiwaka hi ndlela yo karhi ku vumba marito lama twalaka. Leswi swi tano ni le ka vuyimbeleri; na byona ku hlanganisiwa marito na swichayachayana swo hambanahambana leswaku eku heteleleni hi va na mpfumawulo lowu nga na xivumbeko xo karhi lexi twalaka na ku twisiseka. Hikwalaho ka leswi, hi kuma leswaku vuyimbeleri na ririmi swi hetelela swi vonaka swi tirhisana na ku hlangana.

Yin'wana ya ndlela leyi mulavisisi a yi lavisisa eka ndzavisiso lowu i mhaka yo va ku langutiwa mhaka ya ku hluvukisiwa na ku tlakusiwa ka tindzimi hi tlhelo ya vuyimbeleri. Vuyimbeleri byi nga ha tlhela byi kota ku dyondzisa vanhu tindzimi to hambanahambana. Tani hilaha hi swi tivaka leswaku vavulavuri va nga yingisela vuyimbeleri lebyi yimbeleriwaka hi tindzimi to hambana. Hi ndlela yoleye ririmi ri va na ndhuma no va ri dyondziwa hi vanhu vo hambanahambana.

1.3. NSUSUMETO WA NDZAVISISO

Milavisiso hi vuyimbeleri na vayimbeleri va Xitsonga yi le hansi swinene. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna ku ringeta ku pfala vangwa leri nga kona. Hi ndzavisiso lowu, valavisisi van'wana va ta kota ku pfuleka mahlo ku vona leswaku swi nga kota ku ya emahlweni na ku lavisisa hi swiyimbeleri swin'wana.

Hambileswi vuyimbeleri bya Vatsonga byi nga na nkoka erixakeni, swi vonaka ku ri na ku tekela hansi vuyimbeleri lebyi. Vatsonga, ngopfungopfu eka rixaka leri hanyaka eka masiku ya namuntlha, va kombisa va nga ha ri na ku tsakela eka vuyimbeleri bya ndhavuko wa vona. Mhaka leyi a yi humeleli eka vantshwa va Vatsonga ntsena kambe rixaka ra namuntlha hi ku angarhela.

Rixaka ra namuntlha ri vona vuyimbeleri bya ndhavuko byi ri vuyimbeleri bya vanhu va khale, leswi swi tlhelerisela nhluvuko wa vanhu endzhaku. A va tikombi va ri na ku tsakela ku byi

© University of Venda

yingisela. Ematshan'wini ya byona, va yingisela vuyimbeleri bya masiku lawa, byo kota *Reggai, RnB, Kwaito* na vuyimbeleri byin'wana.

Eka yin'wana ya michumayelo ya yena, Zulu (2010), u kombisa leswaku vuyimbeleri byi na swihlawulekisi leswi landzelaka:

> Music shapes our lives; what a person hears determines how he/she behaves. It is one thing that corrupts majority of the youth. It is not about instruments but rather the words behind. What a person eats is what a person vomits, meaning what a person listens is what will shape his/her behaviour.

Loko hi xiya swihlawulekisi leswi nga laha henhla, hi nga vula hi nga tipfinyingi leswaku vuyimbeleri lebyi munhu a byi yingiselaka byi na xiave swinene loko swi ta eka mahanyelo ya munhu. Vuyimbeleri lebyi munhu a byi yingiselaka byi nga endla leswaku munhu a va na mahanyelo kumbe ku ehleketa hi ndlela yo karhi.

Vuyimbeleri bya ndhavuko a byi le ku tekeriweni enhlokweni. Leswi swi va tano hambileswi vuyimbeleri lebyi byi khomeke mikongomelo ya nkoka leyi yi nga pfunaka vanhu va malembe yo hambanahambana. Tinsimu leti ti tlhela ti va na xiave xikulu eka ku hluvukisa na ku tlakusa ririmi na ndhavuko. Vantshwa va namuntlha va vona vuyimberi bya ndhavuko, ku katsa na bya Thomas Hasani Chauke, byi chicha xiyimo, byi ri bya lavakulu, no va byi nga fambelani na vutomi bya namuntlha. Hileswaku eka vona i vuyimbeleri bya vatolo. Hikokwalaho ka mavonelo lama, swi endla leswaku nkoka wa vuyimbeleri bya muxaka lowu wu nga vonaki eka vanhu.

1.4. XIKONGOMELO XA NDZAVISISO

Xikongomelonkulu xa ndzavisiso lowu i ku lava ku xopaxopa hi nkoka wa tinsimu ta Thomas Hasani Chauke eka ku tlakusa na ku hluvukisa Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga. Xikongomelonkulu lexi xi ta avanyisiwa hi swikongomelontsongo leswi landzelaka:

a) Ku hlayisa ntirho lowu endliweke hi Thomas Hasani Chauke loko swi ta eka vuyimbeleri.

© University of Venda

b) Ku kombisa hi vuxokoxoko nkoka wa vuyimbeleri bya Thomas Hasani Chauke eka Vatsonga na tinxaka tin'wana hi ku angarhela.
c) Ku xopaxopa tinsimu ta Thomas Hasani Chauke ku karhi ku kombisiwa matirhiselo ya yena ya ririmi.
d) Ku hlamusela hi ndlela leyi Thomas Hasani Chauke a hluvukisaka na ku tlakusa hakona Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga.

1.5. SWIVUTISO SWA NDZAVISISO

a) Xana ntirho wa vuyimbeleri wa Thomas Hasani Chauke wu hlayisiwile leswaku rixaka leri taka ri wu kuma ke?
b) Hi wihi nkoka wa vuyimbeleri bya Thomas Hasani Chauke erixakeni ra Vatsonga na tinxaka tin'wana?
c) Xana Thomas Hasani Chauke u ri tirhisisa ku yini ririmi eka tinsimu ta yena?
d) Xana vuyimbeleri bya Thomas Hasani Chauke byi hluvukisa na ku tlakusa njhani Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga?

1.6. RIMBA RA THIYORI

Ndzavisiso lowu wu simekiwile ehenhla ka thiyori ya Steven Brown ya *Musilanguage*. Thiyori leyi yi tlhela yi tiveka hi theme ra *musilinguistics*. Brown u kombisa leswaku ku na vuxaka lebyikulu swinene exikarhi ka vuyimbeleri na ririmi.

Eka theme leri, Brown u kombisa leswaku eka ririmi ku sungula ku vumbiwa mapeletwana lama nga ta vumba rito, marito ya vumba swivulwahava, ivi eku heteleleni swivulwahava swi vumba swivulwa. Leswi swi tano na le ka vuyimbeleri, ku ta sungula ku tiwa na noti yo karhi, leyi hlanganaka na noti yin'wana, sweswosweswo ku kondza ku va na mpfumawulo lowu nga ta kota ku twala. Hambi eka vuyimbeleri lebyi hi kumaka leswaku a ku na marito lama humesiwaka, swi kumeka leswaku swichayachayana leswi chayiwaka swi va swi karhi swi yimbelela ririmi ro karhi leri munhu a nga kotaka ku ri yimbelela hi ku yingisela swichayachana ntsena. Hinkwaswo leswi hlamuseriwaka hi Brown swi nga komisiwa hi ndlela leyi:

© University of Venda

Mu- (Xirhangi) ↓ -FAN- (Rimitsu) ↓ -a (Xilandzi) ↓ Mufana (Rito) ↓ Wanuna lonkulu (Xivulwahava) ↓ Wanuna lonkulu u kha malamula. (Xivulwa)	G clef (Treble clef) Sharp-and-a-half (sesquisharp)
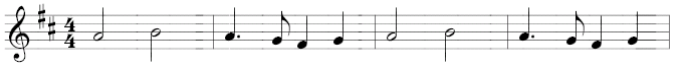
Tafula ra 1: Tafula ro komba vuxaka bya ririmi na vuyimbeleri.

Loko hi xiya tafula leri nga laha henhla, hi ta lemuka leswaku eka ririmi, ku sungula mapeletwana na timofimi to vumbana leti tirhisiweke ku aka rito mufana leswi hlanganaka ku vumba rito ro helela leri twalaka. Rito leri na rona ri nga tirhisiwa na marito man'wana ku vumba xivulwahava lexi nga ta hlangana na marito man'wana ku vumba xivulwa. Leswi swi

© University of Venda

tano na le ka vuyimbeleri, noti ya *G clef* (Treble clef) yi hlangana na ya *Sharp-and-a-half* (sesquisharp) ku vumba noti leyi nga ta twala.

Ku seketela mhaka leyi bixiweke laha henhla ya vuxaka lebyi nga kona exikarhi ka vuyimbeleri na ririmi, Chauke (2004:02) u boxa leswi landzelaka:

> It is also worth mentioning that songs do not exist in isolation and independently. Their dependence on language is unquestionable. Language is the medium through which songs are rendered.

Ntshaho lowu wu kombisa vuxaka bya ririmi na tinsimu laha ku kombisiwaka leswaku handle ka ririmi, a ku nge vi na tinsimu leti nga ta yimbeleriwa. Munhu u fanele a dyondza ririmi ro karhi leswaku a ta kota ku tirhisa ririmi ra kona ku yimbelela.

1.7. NKOKA WA NDZAVISISO

Tani hilaha swi kombisiweke hakona, Thomas Hasani Chauke hi un'wana wa vayimbeleri va Xitsonga vo hlonipheka swinene na kona loyi a tiendleleke vito eka rixaka ra Vatsonga. Tinsimu ta ndhavuko hi ku angarhela ti na nkoka lowukulu eka vanhu. Bollinger (2011:24) u hlamusela leswi landzelaka hi vuyimbeleri:

> Recent studies reveal that music is actually a very powerful educational tool. It has been revealed that piano lesson, for example, can increase a child's abstract reasoning skills.

Ntshaho wa Bollinger laha henhla wu kombisa nkoka wa tinsimu hi ku angarhela laha a kombisaka leswaku ta pfuna eka swa dyondzo. Leswi swi va tano na le ka tinsimu ta Thomas Hasani Chauke. Tinsimu ta yena ta tshinya no dyondzisa eka vanhu vo hambanahambana.

Eka Vatsonga, tinsimu ta ndhavuko ti nga ha pfuna ku kurisa vana, ku kondletela ntwanano, rirhandzu, vuxaka hambi ku ololoxa swin'wana swa swiphiqo leswi vanhu va nga hlanganaka na swona loko va karhi va hanya. Bonta (2002:172) u ri:

> Because music primarily communicates emotions, its morality may be judged according to whether the feelings conveyed are positive or negative.

© University of Venda

Vuyimbeleri byi nga pfuna leswaku munhu a kota ku humesela matitwelo ya yena hi mhaka yo karhi. Hi marito man'wana, munhu a nga yingisela risimu leri fambelanaka na leswi a nga ku swi tokoteni eka vutomi bya siku na siku. Hi ndlela yaleyo a nga hlamala a kumile xitshunxo xa xiphiqo a zangi a tihlanganisa ni vativi va swa miehleketo. Ndzavisiso lowu wu ta pfuna swinene eka vantshwa, vaakatiko va Afrika-Dzonga, Vatsonga na mfumo.

a) Vantshwa

Hikwalaho ka ndzavisiso lowu, vantshwa van'wana va nga cinca mavonelo hi tlhelo ra vuyimbeleri bya ndhavuko. Mavonelo yo vona ya leswaku vuyimbeleri bya ndhavuko i vunanga bya le hansi, bya lavakulu, na swona byo borha ya ta cinca. Ndzaviviso lowu wu ta pfuna swinene ku vona leswaku vantshwa va sungula ku tekela vuyimbeleri bya ndhavuko enhlokweni. Vantshwa va ta vona nkoka wa vuyimbeleri lebyi eka ku aka vutomi bya vona bya mundzuku. Albright (2005:02) u kombisa leswi landzelaka hi vuyimbeleri eGhana:

> The popular music in Ghana today is American hip-hop, pop, rock, country, and gospel as well as Ghananian highlife and hiplife, a combination of African and Western elements, and music from other African contries. Wherever you go, this is the music you will hear blaring from homes, taxis, and markets. Because of this exposure to western music, interest in traditional music and in music and in some cases exposure to it is dying, most dramatically among the youth.

Ntshaho wa Albright wu komba leswaku hikokwalaho ka mpfangano wa vuyimbeleri bya ndhavuko na bya Xilungu swi endle leswaku vuyimbeleri bya ndhavuko byi nyamalala, ngopfungopfu eka vantshwa. Mboyamelo eka vuyimbeleri bya Xilungu swi endle leswaku vantshwa va ngari na ku navela eka vuyimbeleri bya ndhavuko wa vona.

b) Vatsonga

Hi ndzavisiso lowu, Vatsonga va ta kota ku tekela enhlokweni vuyimbeleri bya ndhavuko, ku nga ri vuyimbeleri bya Thomas Hasani Chauke ntsena, kambe vuyimbeleri bya ndhavuko hi ku angarhela. Va ta hlohlotela vana va vona leswaku va tsakela na ku yingisela vuyimbeleri

© University of Venda

lebyi ku va pfuna hi mahanyelo. Va ta tirhisa vuyimbeleri lebyi ku laya, ku tshinya no tsundzuxa vana va vona.

c) Vaakatiko va Afrika-Dzonga

Ndzavisiso lowu wu ta pfuna vanhu hinkwavo ku lemuka nkoka wa vuyimbeleri bya ndhavuko, ku nga ri vuyimbeleri bya Vatsonga kumbe vuyimbeleri bya Thomas Hasani Chauke ntsena, kambe vuyimbeleri bya ndhavuko hi ku angarhela.

d) Mfumo

Ndzavisiso lowu wu ta tlhela wu pfuna mfumo, ehansi ka Ndzawulo ya Vutshila na Ndhavuko ku tekela enhlokweni vuyimbeleri bya ndhavuko na nkoka wa byona eka ku kondletela vumunhu erixakeni. Ndzawulo ya Vutshila na Ndhavuko yi fanele ku tekela enhlokweni vayimbeleri va ndhavuko no vona leswaku va seketeriwa.

Ndzawulo ya Dyondzo ya Masungulo na yona yi ta pfuneka ku vona nkoka wa vuyimbeleri, ngopfungopfu bya ndhavuko leswaku bya katsiwa tanihi yin'wana ya tidyondzo eswikolweni. Albright (2005) endzhaku ko endla ndzavisiso hi vuyimbeleri bya ndhavuko bya le Ghana, u kumile leswaku vuyimbeleri bya ndhavuko hi ku angarhela byi le ku nyamalaleni. U tlhela a boxa leswaku vuyimbeleri lebyi byi ta hetelela byi tiviwa ntsena hi lava byi dzondzaka eswikolweni swa le henhla swo tanihi tiyunivhesiti.

1.8. NHLAMUSELO TA MATHEME

Eka xiyenge lexi, matheme lama nga ta tirhisiwa hi ku vuyelela eka ndzavisiso lowu ya ta hlamuseriwa. Mitshaho ya vatsari van'wana ku seketela tinhlamuselo leti nga ta va ti nyikiwile yi ta nyikiwa. Leswi swi endleriwa leswaku vatirhisi va ndzavisiso lowu va nga vi na xiphiqo hi matirhiselo na tinhlamuselo ta marito man'wana. Matheme lama nga ta hlamuseriwa ya katsa vuyimbeleri, tinsimu, tinsimu ta ndhavuko, nkongomelo, swigaririmi na Vatsonga.

© University of Venda

1.8.1. Vuyimbeleri

Vuyimbeleri ku kongomisiwa eka vutshila byo hlanganisa swichayachayana swo hambanahambana na marito leswi veketeriwaka hi ndlela leyi swi nga ta endla mpfumawulo wo twala no twisiseka. Soanes na Stevenson (2006:943) va hlamusela vuyimbeleri hi ndlela leyi:

> … the art or science of combining vocal or instrumental or both to produce beauty of form, harmony, and expression of emotion.

Nhlamuselo ya Soanes na Stevenson leyi nga laha henhla yi seketela leswi boxiweke leswaku eka vuyimbeleri ku va ku hlanganisiwa marito na/kumbe swichayachayana swo hambanahambana leswi nga ta endla mpfumawulo wo khuluka lowu nga ta khumba timbilu ta vanhu. Moyo (2005:08) u seketela Soanes na Stevenson hi marito lama nge:

> Music is an art form consisting of sequence of sound in time, special tones of definite pitch organised melodically and rhythmically.

Eka ndzavisiso lowu, vuyimbeleri ku ta kongomisiwa eka nhlangano wa marito, ku nga va marito ya xiyimbeleri kumbe ya vahlaveleri ku hlangana na mpfumawulo wa swichayachayana.

1.8.2. Tinsimu ta ndhavuko

Tinsimu ta ndhavuko i tinsimu leti yimbeleriwaka hi rixaka ro karhi leti fambelanaka na ndhavuko wa rixaka rolero. Gene (2001:06) u nyika nhlamuselo ya tinsimu ta ndhavuko loko a ku:

> Folk song, in the strictest sense it's music that is rarely written for profit... it is music that had endured and been passed down by oral tradition.

Ku ya hi ntshaho lowu, tinsimu ta ndhavuko i tinsimu leti yimbeleriwaka ku nga ri hi xikongomelo xo endla mali, kambe ku ri ku hundzisela marungula, lama hundzisiwaka ku suka eka un'wana ku ya eka un'wana hi nomo.

© University of Venda

1.8.3. Risimu

Risimu ku kongomisiwa eka nhlangano wa marito na/kumbe swichayachayana leswi tlangisiwaka hi ku landza ndlela yo karhi leswaku ku hetelela ku va na mpfumawulo lowu nga na nandzelelano. Nhlamuselo ya risimu yi nyikiwa hi Musehane (1986:110) loko a ku:

> … a piece of music performed by a single voice or many voices with or without instrumental accompaniment …

Musehane eka nhlamuselo ya yena u kombisa leswaku risimu i vuyimbeleri lebyi endliwaka hi munhu un'we kumbe vo tala ku karhi ku chayiwa swichayachayana. Ku seketela leswi boxiweke laha henhla, Mugovhani, Molapo, Ramaite, Mapaya na Rafapa (2013:2) vona va boxa leswi landzelaka:

> A song is a series of notes that are arranged melodically and rhythmically, in such a way that it is sung to express certain feelings, or to convey a certain message.

Mitshaho leyi nga laha henhla yi seketela leswi boxiweke leswaku eka risimu ku tirhisiwa swichayachayana ku humesa hungu ro karhi hi ku landza ncino wo karhi. Eka ndzavisiso lowu, tinsimu ku ta kongomisiwa eka marito lama vuriwaka hi xiyimbeleri, lama ya va ka na nhlamuselo yo karhi loko ya xopaxopiwa.

1.8.4. Nkongomelo

Nkongomelo ku kongomisiwa eka hungunkulu leri nchumu wo karhi wu vulavulaka hi wona, ku nga va tsalwa, xitori kumbe risimu ro karhi. Hi marito man'wana, nkongomelo i nkatsakano wa leswi ku vulavuriwa hi swona. Nhlamuselo ya nkongomelo yi nyikiwa hi Pretorius and Swart (1994:4) loko va ku:

> Theme is the message which is embedded in the story.

© University of Venda

Nhlamuselo ya Pretorius na Swart yi seketela leswaku nkongomelo i hungu ra tsalwa. Eka ndzavisiso lowu, nkongomelo ku ta va ku kongomisiwa eka hungu leri tinsimu ta Thomas Hasani Chauke ti vulavulaka hi rona.

1.8.5. Swikhavisaririmi

Mikarhi yin'wana swikhavisaririmi swi vuriwa swigaririmi. Swikhavisaririmi i swphemu swa ririmi leswi tirhisiwaka ku nandzihisa ririmi loko ku vulavuriwa. Tinhlamuselo ta marito kumbe swivulwa swa swikhavisaririmi ti va ti hambana swinene na leswi marito ya vulaka swona. Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi Grant, Mawasha, Ralenala na Brennan (2004:137) hi marito lama nge:

> A figure of speech is the use of a word that diverges from its normal meaning, or a phrase with a specialized meaning not based on the literal meaning of the words in it such as a metaphor, simile, or personification. Figures of speech often provide emphasis, freshness of expression, or clarity.

Nhlamuselo leyi nga laha henhla yi kombisa leswaku eka swikhavisaririmi, nhlamuselo leyi va ka kona loko munhu a tlhantha swivulwa swo karhi ku va nhlamuselo yo hambana swinene na leswi marito kumbe swivulwa swi va ka swi vula swona eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo. Hi marito man'wana, nhlamuselo yi va yi nga ri ya ntolovelo, hileswaku yi va yi dzikile swinene na ku andlala timhaka hi ndlela yintshwa no basisa leswi nga kumekaka swi nga twisiseki kahle.

1.8.6. Ririmi ro tumbela

Ririmi ro tumbela ku kongomisiwa eka vulavulelo leri koxaka leswaku munhu a ehleketa hi vuenti ku twisisa leswi muvulavuri a lavaka ku vula swona. Leswi swi vangiwa hikuva leswi vuriwaka swa hambana na leswi muvulavuri a lavaka ku swi vula. Ririmi ro tumbela ri nga katsa ku tirhisiwa ka swihlambanyiso, swigego, vumunhuhati, mahlamari, swithathelo, swivuriso, na swin'wana na swin'wana. Swikhavisaririmi na ririmi ro tumbela i nchumu

© University of Venda

wun'we. Loko ku karhi ku ku tirhisiwa ririmi ro tumbela, hi tlhelo lerin'wana ku va ku karhi ku khavisiwa ririmi.

1.8.7. Vatsonga-Machangana

Vatsonga-Machangana i marito mambirhi lama ya kongomisaka eka tinxaka timbirhi ta vanhu vo hambana, kambe mikarhi yin'wana ku va ku kongomisiwa eka tinxaka hinkwato hikwalaho ko hlanganana ka matimu na ku kala vutivi. Eka ndzavisiso lowu ku ta tirhisiwa vito ra Vatsonga handle ka loko ku tshahiwa laha mutsari wa kona a nga ta va a tirhisile Machangana. Nhlamuselo ya ku hambana ka tinxaka letimbirhi yi nyikiwile eka ndzima ya vumbirhi eka ndzavisiso lowu.

1.9. NKOMISO WA VUTOMI BYA THOMAS HASANI CHAUKE

Thomas Hasani Chauke, loyi a tivekanga ngopfu hi vito ra Shinyori hi varhandzi na vaseketeri va vunanga bya yena u tswariwile hi lembe ra 1952 eSaselamani ehansi ka hosi Xikundu eka xifundzatsongo xa ka Malamulele. Hambileswi a nga riki muyimbeleri wo sungula eka muxaka wa vunanga bya yena, hi un'wana wa vayimbeleri loyi a nga na ndhuma, matimu yo leha no va na vaseketeri vo tala eka vuyimbeleri bya Xitsonga. U vile eka vuyimbeleri ku hundza malembe ya makumenharhu. Loko ndzavisiso lowu wu sungula hi 2014, a a ri na tialibamu to ringana makumenharhunharhu. Ku sukela loko a kandziyisa ro sungula hi lembe ra 1980, lembe na lembe u humesa alibamu yintshwa. Tialibamu ta yena ti thyiwa vito ra Swimatsatsa, ku nga ndzhandzhelelo ku ya hi nhlayo ya tialibamu ta yena.

Tialibamu leti a ti kandziyisaka ti fika ti amukeriwa swinene hi vaseketeri va yena. Tanihi xikombiso, ku na ta nhungu leti xaviseke ti kondza ti fika eka xiyimo xa pulatinamunharhu (*triple platinum*), khumen'we ti fika eka pulatinamumbirhi (*double platinum*), ntlhanu leti nga fika eka pulatinamu.

Chauke u tlhele a xiximiwa hi tindzawulo, mihlangano na switichi swa rhadiyo swo hambanahambana. U xiximiwile hi kereke ya Malamulele Bethesda, a xiximiwa hi Mfumo wa Limpopo hi xidlodlo xa Marula, a xiximiwa hi khale ka holobye wa xifundza xa KwaZulu=Natal

© University of Venda

Muchaviseki Sbu Ndebele. U tlhele a xiximiwa ko hlaya hi xitichi xa Nhlangano wa Vuhaxi bya Afrika-Dzonga xa Munghana Lonene FM.

Eka mphikizano wa swiyimbeleri wa lembe na lembe wa South African Music Awards (SAMA), u humelerile ku hundza ka khume ehenhla ka khumekaye wa miphikizano. Leswi swi komba swinene leswaku xiyimbeleri lexi a xo va xiyimbeleri ntsena. Eka mphikizano wa lembe na lembe wa vuyimbeleri bya ndhavuko wa South African Traditional Music Awards (SATMA), Thomas Hasani Chauke u tshama a ri muhluri. Hi lembe ra 2010, Yunivhesiti ya Vhenda yi n'wi xiximile hi vudokodela hikokwalaho ko va vuyimbeleri bya yena byi pfuna ku kurisa na ku hluvukisa Xitsonga. Hi lelmbe ra 2016 u vuye a xiximiwa hi sagwati ra Order of Ikhamanga hi Phuresidente Jacob Zuma hikokwalaho ka ntirho wa yena wo hluvukisa Xitsonga.

Eka nkarhi wa sweswi, Chauke hi yena muyimbeleri wa Mutsonga a ri yexe loyi a nga na dokhumentari. Ku humelerisiwa ka dokhumentari ya le ka e-TV leyi thyiweke *Shimatsatsa: The Music of an African Genius* i ndlela yo xixima na ku andlala ku humelela ka muyimbeleri loyi.

Chauke a nga seketeriwi ntsena hi Vatsonga, kambe na vanhu va tindzimi na matiko yo hambanahambana va landzelela vuyimbeleri bya yena. Leswi swi seketeriwa hi My Space [Tekiwile hi Nyenyankulu 21, 2015, eka http://www.myspace.com/thomaschauke] loko yi ku:

> The fact that music is a universal language is clear since Chauke's music transcends racial and language barriers. His music is not only recognized by his Vatsonga tribe but even other South African tribes. It has received attention even from neighbouring states such as Zimbabwe, Botswana, Lesotho, Mozambique, Malawi, Zambia, Uganda and others.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku vuyimbeleri bya Shinyori a byi yingiseriwi hi vavulavuri va Xitsonga ntsena, kambe na vavulavuri va tindzimi tin'wana. Vuyimbeleri bya yena a byi landzeleriwi ntsena hi vaakatiko va Afrika-Dzonga kambe na vanhu va matiko ya le handle yo fana na vaZimbabwe, Botswana, Lesotho, Muzambiki, Malawi na man'wana. Leswi i vumbhoni bya nkoka na ndlandlamuko lowu vuyimbeleri bya yena wu nga na wona eka vutomi bya vanhu hi ku angarhela.

© University of Venda

Hi vuyimbeleri bya yena, Thomas Hasani Chauke u kota ku haxa mahungu yo aka, yo tsundzuxa no yo laya. Vuyimbeleri bya yena byi khumba swiphiqo ni swirhalanganyi leswi munhu un'wana na un'wana a nga hlanganaka na swona evuton'wini. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mushwana na Chauke (2015:441) loko va ku:

> In some of his music, he narrates stories about issues that affect people in their everyday life and tries to spread positive messages.

Webusayiti ya My Space [Tekiwile hi Nyenyankulu 21, 2015, eka http://www.myspace.com/thomaschauke] yi ya emahlweni ku kombisa mhaka leyi loko yi ku:

> One of the key songs that he wrote is called Vakombi ndlela "show them the way". Here Chauke talks about a dream he had about a lot of wealth in his grandfather's grave. His grandparents told him to send his children to go dig for this wealth. However, on top of this grave there is now a school. In the song he says that instead of using picks and shovels to dig they need to use pens and books, indicating that education is a key to wealth.

Eka risimu ra *Vakombi ndlela*, Chauke u kombisa leswaku u lorhile hi rifumo leri a kombiwa rona hi vakokwana wa yena. Vakokwana wa yena va kombisa leswaku u fanele ku rhuma vana va yena ku ya cela rifumo leri va n'wi kombaka rona. Lexi hlamarisaka, u kuma leswaku laha va le hansi va n'wi kombaka kona se ku akiwile xikolo. Ku ringeta ku xopaxopa norho lowu, u twisisa leswaku va le hansi va kombisa leswaku vana va yena va fanele ku tirhisa tibuku na switsalo ku cela nsuku lowu. Risimu leri ri lava ku kombisa leswaku xikolo hi xona rifumo. Loko vana va dyondza xikolo va ta kuma rifumo leri nga heriki. Hi ku komisa Chauke eka risimu leri u kombisa nkoka wa dyondzo eka rixaka.

Hi risimu leri, Chauke u lava ku kombisa vantshwa leswaku va fanele ku tekela dyondzo enhlokweni. Va fanele ku tirha hi ku chivirika exikolweni leswaku va ta va na vumundzuku lebyinene.

© University of Venda

1.10. NKOMISO WA MATIMU YA VATSONGA

Matimu ya Vatsonga ya hlamuseriwa ku hambana hi vanhu vo hambana. Leswi swi seketela hi Manganye (2011) loyi a kombisaka leswaku swa tika ku va munhu a nga hlamusela matimu, ndhavuko, na marin'wana ya Vatsonga a nga tipfinyingi. Xikombiso xa kahle xa leswaku matimu ya Vatsonga ya hlangananile hiloko Fana the Purp [Tekiwile hi mudyaxihi 24, 2014 eka http://www.news24.com/MyNews24/South-Africa-meet-the-Shangaan-tribe-But-then-who-is-Tsonga-20130814] a ku:

> There are two types of Tsonga tribes, Vatsonga-va-Xiviri na Vatsonga-va-Ririmi (Tsongas of Origin and Tsongas of language).

Xosungula lexi hi nga kombisaka xona hileswaku Vatsonga va kumeka eka matiko yo hambanahambana lama kumekaka edzongeni wa tikonkulu ra Afrika. Nkuna (2015) u kombisa leswaku Vatsonga va kumeka eka matiko ya mune ya Afrika, ku nga Afrika-Dzonga (4.4 wa tiphesente); Muzambiki (11.3 wa tiphesente); Swaziland (1.7 wa tiphesente); na Zimbabwe (0.8 wa tiphesente). Nhlayo leyi yi landza nhlayo wa vanhu hi lembe ra 2008. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Mushwana na Chauke (2015) laha va kombisaka leswaku Vatsonga va kumeka eka matiko lama boxiweke laha henhla. Vatsari lava va tlhela va ya emahlweni va kombisa leswaku eMuzambiki na le Zimbabwe Vatsonga va tiviwa kumbe va vitaniwa Machangana; leswi vulaka leswaku 'swihluke swa Soshangane'. EAfrika-Dzonga mavito lama ya tirhisiwa hamambirhi kambe eka vanhu van'wana vito ra Machangana ri tekiwa ri ri ndzhukano. Leswi swi vangiwa hikuva a va tivoni va ri swihluke swa Soshangane. Ririmi leri Vatsonga va ri vulavulaka ri vuriwa Xitsonga, *xi-* ku nga xirhangi xo komba ririmi leri Vatsonga va vulavulaka rona.

Matimu man'wana ma kombiwa leswaku Vatsonga va davuka va suka hi le Muzambiki tani hilaha swi vonakaka na hi nhlayo ya vavulavuri va ririmi leri va nga tala kona ku tlula matiko hinkwawo laha Xitsonga xi kumekaka kona. Hi ta tsundzuka leswaku ekusunguleni a ku ri hava mindzilekano leyi hambanyisaka matiko lama hi nga na wona eka siku ra namuntlha. Hi nkarhi lowu, Vatsonga a va kumeka eka ndhawu yin'we leyi namuntlha yi tivekaka hi Muzambiki.

Ku tlhela ku va na matirhiselo yo hoxeka ya rito Vatsonga laha van'wana va kombisaka leswaku i Matsonga. Nkuna (2015:51) u boxa leswi landzelaka hi mhaka leyi:

© University of Venda

> Xitsonga belongs to the Bantu branch of the Niger-Congo languages. Speakers sometimes called Machangana; it is in fact wrong to call them Tsonga or Shangaan. The speakers of these languages should be known as Vatsonga or Machangana.

Xirhangi *va-* lexi nga kona eka nsinya wa Tsonga yi va yi komba ntlawa wa *va*nhu (ntlawa wa 2). Loko rito leri ri ri eka vun'we ri teka xirhangi xa ntlawa wa 1, ku nga *Mutsonga*.

Ku ya hi Boonzaaier (2002) rito Vatsonga kumbe Tsonga ri tumbuluka ku suka eka Xirhonga leswi vulaka 'ku suka evuxeni'. Leswi vulaka leswaku Vatsonga va tumbuluka va suka evuxeni. Leswi hi swona swi endlaka leswaku Vatsonga loko va pfuxelana va ku 'avuxeni'. Loko va pfuxelana va karhi va ku 'avuxeni' va va va karhi va tiphata leswaku vona hi lava humaka hi le vuxeni.

Handle ka nhlamuselo leyi ya rito ra Vatsonga, ku tlhela ku va na mavonelo ya leswaku rito leri ri tumbuluka ku suka eka rito 'tsonga' hikuva vanhu lava a va tiveka hi ku tshama ndhawu leyikulu leyi bihiweke hi timhandze ivi endzeni ka yona ku kumeka nyimba yo karhi yi ri na miti ya yona. Ndhawu leyi yi bihiweke hi timhandze a yi vuriwa leswaku i mitsonga. Hikokwalaho ka leswi, vavulavuri va tindzimi tin'wana va va thyile leswaku i Vatsonga. Mugovhani, Molapo, Ramaite, Mapaya na Rafapa (2013:2) va boxa leswi landzelaka hi Vatsonga:

> The name Vatsonga was derived from the type of huts called mitsonga. Around 1800 Soshangana, who was one of Shaka's generals, invaded Southern Mozambique, where Vatsonga lived. After the invasion, his followers were referred to as Machangana.

Ku hambana ka mahlamuselelo ya matimu ya rito ra Vatsonga/Tsonga na lomu va davukaka kona swi vangiwa hikokwalaho ka leswi matimu ya vona, ku fana na matimu ya tinxaka to tala eka tikonkulu ra Afrika a ya tsariwangi ehansi. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Nkhwashu (2011:27) loko a ku:

> The information about Vatsonga is not known by many because their history was not recorded as they were illiterate. The Portuguese are the ones who first captured the information about the history of

© University of Venda

> Vatsonga. It is possible that some of the information might not have been well captured because Portuguese recorded what they saw only and they wrote according to their understanding.

Mhaka leyi tshayiweke laha henhla hi yona yi kombisaka swinene mhaka ya ku tsana na ku hlanganana ka matimu ya Vatsonga namuntlha.

Matimu man'wana ya kombisa leswaku hi nkarhi lowu Vatsonga a va titshamerile laha namuntlha ku tivekaka hi le Muzambiki, ku vile na tinyimpi to hambanahambana ta Maputukezi lava a va va lwisa ku va tekela misava ya vona leyo nona. Maputukezi va khomile Nghunghunyana na vana va yena. Endzhaku ka mbhurisano wo leha swinene va vuye va va tshunxa kambe loko yi ri misava yo tala leyo nona a va yi tekile. Leswi swi endlile leswaku van'wana va Vatsonga va balekela eTransvaal, ndhawu leyi namuntlha yi welaka eka xifundzankulu xa Limpopo eAfrika-Dzonga. Magubane (1998) yena u boxa leswaku Vatsonga vo sungula ku tshama eAfrika-Dzonga hi senchari ya khume na nhungu.

Lava saleke eMuzambiki vutomi byi sarile byi nonoha swinene. Ku vile na tinyimpi to hambanahambana leti a ti hlasela Vatsonga lava a va tshamile hi ku rhula emisaveni ya vona yo nona na swifuwo swa vona swo nona.

Nyimpi yin'wana leyi hlaseleke Vatsonga ku vile nyimpi ya Soshangane hi 1560 loyi a huma hi le ka Zulu ehansi ka vulawuri bya Shaka. Soshangane u fikile na masocha ya yena ku teka misava na rifuwo ra Vatsonga. Ku vile na nyimpi leyikulu laha ku feke vanhu vo hlaya swinene. Tani hileswi Vatsonga a va ri vanhu vo titshamela hi ku rhula, van'wana va vona va tikeriwile hi ku tshama va ri enyimpini, ivi va baleka va ya eTransvaal. ETransvaal va fikile va tshama eka tindhawu to hambanahambana. Leswi a va ta hi mitlawatlawa, ntlawa wun'wana na wun'wana a wu ri na murhangeri wa wona. Varhangeri lava loko va fika eTransvaal va fikile va va varhangeri laha va fikaka va tshama kona. Tin'wana ta tindhawu leti va fikeke va tshama eka tona na namuntlha hilaha ku kumekaka Vatsonga na tihosi (varhangeri va vona). Ku nga tindhawu to fana na Mhinga, Elim, Ritavi, Giyani, na tin'wana. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Boonzaaier (2002:163) loko boxa marito lama:

> About 700,000 Tsongas still live in the rural communal territories comprised of three areas (northern, central, and southern) in the east of the Northern Province of South Africa, divided into seven districts

© University of Venda

> (Giyani, Malamulele, Hlanganani, Ritavi 1, Ritavi 2, Lulekani, and Mhala) with a total area of 2,535 square miles (6,565 square kilometers).

Lava saleke eMuzambiki va sarile va tshama na Soshangane na masocha ya yena. Tani hilaha hi swi tivaka leswaku enyimpini ku ya vavanuna, masocha ya Soshangane ya sungule ku tilavela vasati va Vatsonga laha van'wana va nga kuma vana na masocha ya Soshangane. Soshangane u ringetile hi matimba hinkwawo ku dlaya Xitsonga eMuzambiki kambe Vatsonga lava saleke va arile ku vulavula Xingoni lexi Soshangane a lava leswaku va vulavula xona. Leswi swi endle leswaku Xitsonga xi nga fi. Ku fana na vamanana va Afrika-Dzonga hi 1956 lava a va lwisana na xihlawuhlawu, na vavasati va Vatsonga va tlangeriwa swinene eka ntirho lowu va wu endleke wo hlayisa Xitsonga eMuzambiki. Ntirho wa vavasati va Vatsonga eMuzambiki wu hlamuseriwa kahle hi Mathebula (2013:61) loko a ku:

> Beside pressures that the Tsongas had as a result of military invations, Tsonga women continued to speak their language and even taught their children to speak Tsonga language. As a result of this kind of attitude from the women, the Tsonga language has survived the military invasions, colonialism and even post-colonialism inferiority complexes.

Vunhenha bya vamanana byi tswarile mihandzu leyinene hikuva Xitsonga xi yile emahlweni xi tirhisiwa hambileswi xiyimo a xi tika swinene. Matimu ya tlhela ya kombisa leswaku vavasati a va tshamela ku godela vana va vona lava a va ri na ngati ya Vangoni leswaku hi vona Machangana. Leswi hi swona swi endleke leswaku namuntlha hi va na Machangana lava vulavulaka Xitsonga. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Manganye (2011:08) hi matiro lama landzelaka:

> Soshangane and his followers fled from Shaka (the leader of the Zulus) around the 1860s and went from South Africa to Mozambique where he defeated some of the Tsonga groups. Soshangane then settled in Bileni. His soldiers liked Tsonga girls and subsequently got married to them. From the marriage of Soshangane's soldiers and Tsonga women, the Shangaan tribe came into being. The Tsongas are wrongly

© University of Venda

> referred to as Machangana (Shangaans). The Tsongas are the descendents of Gwambe and Dzavani and Machangana are the descendents of Soshangane.

Mhaka ya nkoka ku yi kombisa hileswaku a swi vuli leswaku Vatsonga eAfrika-Dzonga va vile kona endzhaku ka 1560 loko Soshangane a ta hlasela eMuzambiki. Tani hilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, khale a ku ri hava mindzelekano ya matiko leyi nga kona namuntlha.

Endzhaku ka nkarhi, ku tlhele ku va na mitlawa yin'wana ya Vatsonga lava saleke va ta eAfrika-Dzonga. Yo tala ya mitlawa leyi teke endzhaku yi humile hi tlhelo rin'wana yi ya fikela laha namuntlha ku vuriwaka leswaku hi le Bushbuckridge. Mitlawa leyi hi yona leyi namuntlha yi tivitanaka Machangana.

Hi fanele ku tekela enhlokweni mhaka ya leswaku eka nkarhi wa sweswi swa tika ku va hi nga kota ku ba ndzilekano leswaku Mutsonga kumbe Muchangana hi wihi handle kova hi va hambanyisa hi swivongo. Xik: Baloyi, Chauke, Maluleke, hi swin'wana swa swivongo swa Vatsonga. Kasi Nxumalo, Mnisi, Mkhombo na swin'wana swi tala ku wela eka swivongo swa Machangana.

Hi nkarhi wa mfumoxivongo wa Gazankulu, Profesa H.W.E Ntsan'wisi loyi a a ri holobyekulu (wa tikoxikaya ra Gazankulu), u hlohloterile leswaku hi tivitana Vatsonga-Machangana. Leyi a ku ri ndlela yo hlanganisa na ku hlohlotela ku amukelana exikarhi ka Vatsonga na Machangana. Leswi swi tlhela swi tikomba hi mavito ya matsalwa yo fana na *Vutlhari bya Vatsonga-Machangana* na *Swivongo swa Vatsonga-Machangana*. Kambe Fana the Purp [Tekiwile hi Hukuri 20, 2015 eka http://fanathepurp.co.za/how-tsonga-became-shangaan-the-role-of-the-tsonga-people-as-a-whole-part-1-6/#Pmk0S4SF86k23QIc.99] u vula leswi landzelaka hikwalaho ko tirhisiwa ka marito lamambirhi:

> All Shangaans are Tsonga but not all Tsongas are Shangaans. Tsonga is an ethnic group, composed of various tribes, and Shangaan is a Tsonga tribe, a later day incorporated tribe. If you dispute this then you are agreeing with the false claim that the Tsonga group is subject of the Shangaan group. Therefore, this would make VaTsonga part of the

© University of Venda

> Nguni group, which is NOT. Shangaan is not officially recognized and grouped as a Nguni tribe or the ruling group of the Tsonga people.

Eka siku ra namuntlha Vatsonga va kumeka eka swifundzankulu swo hambanahambana swa tiko ra Afrika-Dzonga kambe va kumeka hi xitalo eka swifundzankulu xa Limpopo, Mpumalanga na Gauteng. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Mathebula (2013) loyi a tlhelaka a katsa na xifundzankulu xa KwaZulu-Natal. Xitsonga xi nyikiwile xiyimo xa ximfumo hi mfumo wa xidimokirasi endzhaku ka ku pasisiwa ka Vumbiwa bya 1996. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Babane na Mapindani (2012:9) hi marito lama:

> Xitsonga is one of the eleven official languages and it is spoken mainly in the Limpopo Province in which it shares linguistic space with Tshivenda and Northern Sotho.

Ku va xi nyikiwile xiyimo xa ximfumo swi vula leswaku ririmi leri, tani hilaha Nkuna (2015) a hlamuselaka hakona, ri tirhisiwa eka tindhawu hinkwato ta mfumo ku katsa etikhoto ta nawu, eswikolweni, na le ka tindzawulo ta mfumo.

1.11. MALONGOLOKELO YA NDZAVISISO

Ndzima yo sungula yi nyika leswi susumeteke mulavisisi leswaku a endla ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi. Swikongomelo leswi mulavisisi a lavaka ku swi fikelela eka ndzavisiso wa yena na swivutiso leswi mulavisisi a nga ta swi hlamula na swona swi longoloxiwile. Ku gimetiwile hi ku nyika na ku hlamusela hi ku angarhela matheme yo hambanahambana lama nga ta tirhisiwa hi ku vuyelela eka ndzavisiso lowu.

Ndzima ya vumbirhi yi languta hi vuxoperi mitirho leyi endliweke hi swidyondzeki swin'wana hi tinhlokomhaka leti yelanaka na ndzaviviso lowu. Laha ku katsiwa milavisiso ya tidyondzo ta masitasi na vudokodela, tiatikili, maphepha lama hlayiweke eka tikhomferense na tisiphoziyamu, kun'we ni tibuku leti vulavulaka hi swa vuyimbeleri hi ku angarhela.

Ndzima ya vunharhu yi andlala maendlelo lama nga ta landzeleriwa ku kuma vuxokoxoko mayelana ni ndzavisiso. Hileswaku ndzima leyi yi ta katsa swivutiso swa ndzavisiso leswi nga ta tirhisiwa ku kuma vuxokoxoko kumbe tinhlamulo hi nhlokomhaka.

© University of Venda

Ndzima ya vumune yi languta ririmi, mitlhontlho na xiyimo xa tona eAfrika-Dzonga hi nkarhi wa xihlawuhlawu na hi mfumo wa xidemokirasi, tindlela leti endliweke ku ringeta ku hunguta mitlhontlho leyi na leswi nga ha endliwaka.

Ndzima ya vuntlhanu yi andlala mahungu lama kumiweke eka ndzaviviso xikan'we na ku xopaxopa mahungu ya kona.

Ndzima yo hetelela, ku nga ndzima ya vutsevu yi nyika nkomiso wa ndzavisiso, swibumabumelo xikan'we na swinamarhetiwa leswi pfuneteke ku kuma mahungu ya ndzavisiso. Nongonoko wa tibuku hinkwato leti tirhisiweke na wona wa nyikiwa.

1.12. NKATSAKANYO

Ndzima leyi yi hlamuserile hi vundzhaku bya ndzavisiso, xikongomelo na nsusumeto lowu endleke leswaku mulavisisi a lavisisa hi nhlokomhaka leyi. Ndzavisiso wun'wana na wun'wana wu na swivutiso leswi lavaka ku hlamuriwa, na kona eka ndzavisiso lowu swivutiso swi nyikiwile xikan'we na nkoka wa ndzavisiso hi nhlokomhaka leyi. Matheme lama nga ta tirhisiwa ya hlamuseriwile hi vuenti leswaku valasisi ni vahlayi swi va olovela ku twisisa ndzavisiso lowu hi ku angarhela. Ku gimetiwa ndzima hi ku kombisa leswi languteriwaka eka tindzima leti nga ta landzela.

© University of Venda

NDZIMA YA 2

NKAMBISISO WA MILAVISISO LEYI ENDLIWEKE

2.1. MANGHENELO

Xikongomelo xa ndzima leyi i ku xopela mitirho yo hambanahambana leyi endliweke mayelana ni nhlokomhaka leyi. Tin'wana ta tinhlokomhakatsongo leti nga ta kaneriwa ti katsa matimu na xiyimo xa vuyimbeleri bya ndhavuko, xiave lexi vuyimbeleri byi nga na xona eka Vatsonga, mitirho yo hambanahambana ya vuyimbeleri eka Vantima hi ku angarhela, vuxaka bya vuyimbeleri na ndhavuko, leswi vuyimbeleri bya ndhavuko byi vulavulaka hi swona, nkucetelo wa vuyimbeleri bya le handle eka vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga, ku hlangana ka vuyimbeleri na ririmi, vuyimbeleri tanihi ndlela yo lava ku vulavula na vanhu hi mhaka yo karhi, na swin'wana na swin'wana. Mitirho leyi nga ta langutiwa yi ta katsa milavisiso ya tidyondzo ta masitasi na ta vudokodela, tibuku hambi ku ri maphepha ya milavisiso leyi kandziyisiweke eka tijenali na leyi hangalasiweke hi ndlela ya xieletironiki.

2.2. MIKONGOMELO YA VUYIMBELERI BYA NDHAVUKO BYA VATSONGA

Vayimbeleri vo hambanahambana va yimbelela hi swilo swo hambana. Muyimbeleri wo fana na Orbert Ngobeni na Khatisa Chavalala a va tala ku yimbelela hi ku hluvuka ka Gazankulu ka ha ri na tikoxikaya ra Gazankulu. Handle ka mikongomelo leyi, vayimbeleri van'wana a va yimbelela hi ku tlangela ntshuxeko na timfanelo ta vaxisati (Rikhotso: 2015). Loko nkarhi wu karhi wu famba, vayimbeleri va tlhela va yimbelela ku ya hi leswi humelelaka hi nkarhi wolowo. Hlungwani (2014) u xopaxopa vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda laha a kombeteke leswaku muyimbeleri loyi u yimbelela hi yin'wana ya mikongomelo leyi landzelaka:

a) Mikongomelo yo dyisiwa na ku kholwa ka vavanuna

Eka tinsimu ta muxaka lowu, Hlungwani (2014) u kombisa leswaku muyimbeleri u kombisa ku dyisiwa ka vavanuna hi swigangu laha ekuheteleleni vavanuna lava va tshikaka mindyangu ya vona yi sala yi hlupheka. Loko se mali yi herile, vavanuna lava hi kona va tsundzukaka emakaya. Hi nkarhi lowu va fika va va mindhwalo ekaya hikuva se a va ha pfuni

© University of Venda

nchumu. Loko se va ri ekaya va sungula ku tisola eka leswi va endleleke mindyangu ya vona swona.

b) Mikongomelo yo pumba vatswari hi vuloyi

Eka tinsimu leti hi kuma leswaku endzhaku ka loko majaha ma tekile vasati va vona, vasati lava va hetelela va byela vavuna va vona leswaku vamhanin'wingi va vona va loya. Leswi swi tala ku pfuxa madzolonga na rivengo emutini laha vatswari va jaha va sungulaka ku venga makoti va vona hikuva va vona a lava ku va hambanyisa na n'wana wa vona. Jaha na rona ri hetelela ri yima na nsati wa rona ri sungula ku venga vatswari, leswi nga hetelelaka swi endla na leswaku a nga ha hlamulani na vatswari.

c) Mikongomelo yo fambelana na ripfumelo ra ndhavuko

Matsha Bemuda u kandziyisile risimu leri a a yimbelela hi munhu loyi a tshikeke vatswari va yena loko va ha hanya. U pumbe vatswari vuloyi hi ku byeleteriwa hi nsati. Sweswi vatswari va lovile swilo a swi le ku n'wi fambeleni. U lava ku phahla vatswari lava a a va pumba vuloyi.

d) Mikongomelo ya vubihi byo tshemba munghana

Matsha Bemuda u tlhela a yimbelela hi mikongomelo yo lava ku tsundzuxa vanhu leswaku loko va karhi va hanya laha misaveni, a va fanelangi ku tshemba ngopfu vanghana. Muyimbeleri loyi u kandziyisile risimu leri eka rona ku nga na jaha leri tshembeke ngopfu munghana wa rona. Jaha leri ri rhuma munghana ku ya eka nhwana wa rona. Loko munghana a fika eka nhwana u fika a hisa jaha a tlhela a kombela ku rhandziwa hi nhwana loyi.

Mikongomelo yin'wana leyi Matshwa Bemuda a a yimbelela hi yona yi katsa ya vubihi byo va wansati a hloma na n'wana evukatini byintshwa, to fambelana na ripfumelo ra Xikreste.

2.3. NKOKA WA VUYIMBELERI EKA VANTIMA

Moyo (2005) u boxa leswaku vuyimbeleri byi ni xiave lexikulu loko swi ta eka Vantima. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Jones (1992) loko a ku "*it reflects the norms and values as well as beliefs of the Shona people*." Hi vuyimbeleri vanhu va kota ku humesela leswi va tshembaka eka swona xikan'we no va va kombisa leswi va titwisaka xiswona. Vuyimbeleri

© University of Venda

byi tlhela byi fambelanisiwa na migingiriko yo hambanahambana leyi vanhu va yi endlaka eka vutomi bya vona bya siku na siku. Tanihi xikombiso, ku na vanhu, ngopfungopfu va ka manana lava loko va karhi va tirha mitirho yo hambanahambana ya muti ku fana na ku kukula rivala, va va va karhi va yimbelela tinsimu. Leswi swi tano na loko munhu a khunguvanyekile, u tithova hi ku yimbelela tinsimu. Mikarhi yin'wana swa endleka leswaku munhu a yimbelela risimu leri hi kumaka leswaku ri fambelana swinene na leswi a rilaka hi swona kumbe xiphiqo lexi a nga na xona.

Mhaka leyi yi tlhela yi hlamuseriwa kahle hi Herbst, Nzewi na Kofi (2003:237) loko va ku:

> … it accompanies work, household chores, ceremonies, ritual activities, games, rites of passage, recreational activities and festivals.

Vuyimbeleri bya ndhavuko eka Vantima byi tlhela byi va na nkoka hikuva hi kona laha hi kotaka ku vona vutshila na tinyiko ta vanhu. Ha swi tiva leswaku loko vayimbeleri va yimbelela tinsimu kumbe va qambha a vo tsakisiwa hi ku yimbelela ntsena kambe ku va na hungu ro karhi leri va lavaka ku ri hundzisa.

Loko hi languta vuyimbeleri bya Vatsonga ku suka hi 1960 loko byi ta va byi sungurile ku kandziyisiwa, hi kuma leswaku vayimbeleri va yimbelela hi mikongomelo yo hambanahambana ku ya hileswi timhaka ti nga tshamisa xiswona hi nkarhi wolowo.

Tanihi xikombiso, loko vuyimbeleri bya Xitsonga byi ta sungula ku tiveka kahle vayimbeleri na vatsari va tinsimu a va khumba timhaka ta ku hluvuka. Leswi swi seketela hi risimu ra Obet Ngobeni, un'wana wa lava hoxeke xandla eka vuyimbeleri bya Vatsonga, ra *Ku hluvukile ka Zete*. Endzhaku ka Ngobeni ku tlhele ku va na risimu ra Khatisa Chavalala ra *Khindlimuka Gazankulu*. Tinsimu letimbirhi ti hlamusela na ku hlohlotela Vatsonga ku hluvukisa Gazankulu (Rikhotso, 2014). Leyi a ku ri mikarhi ya xihlawuhlawu eAfrika-Dzonga laha vanhu a va hambanyisa ku ya hi rixaka. Gazankulu a ku ri ndhawu ya Vatsonga leyi a yi avanyisiwile hi swifundzatsongo leswi katsaka Malamulele, Giyani, Ritavi, Mhala na Hlanganani (Halala na Mtebule, 2014).

Mahuntsi (2006) u xopaxopile rin'wana ra tinsimu ta Shirindza ra *Ku tlula ka mhala*. Risimu leri ri kandziyisiwile hi lembe ra 1982 eka alibamu leyi thyiweke *Juliet*. Loko a karhi a xopaxopa risimu leri, Mahuntsi u kombisile leswaku risimu leri ri vulavula hi wansati loyi a

© University of Venda

lavaka ku thala nuna wa yena hikokwalaho ka vusweti lebyi va nga eka byona. Wansati loyi u tlhela a tiputa a kombisa leswaku a nga hlamarisiwi hi vusweti lebyi hikuva u byi mamile eka vatswari va yena. I mhaka leyi vito ra risimu leri ku ri xivuriso lexi nga helelangi xa leswaku 'ku tlula ka mhaka ku letela n'wana wa le ndzeni' (Junod, 1973:39), leswi vulaka leswaku n'wana u tala ku tekela eka vatswari va yena.

Eka risimu leri, maxaka na vanghana va wansati loyi va n'wi tsundzuxa na ku n'wi laya leswaku a nga tshiki nuna wa yena hikokwalaho ka vusweti. Ematshan'wini yo va a thala vukati, u fanele ku seketelana na nuna wa yena leswaku va lwa na vusweti lebyi va namarheleke va ri vambirhi.

Hi risimu leri hi tlhela hi kota ku lemuka leswaku vuyimbeleri byi nga tirha ku fana ni le ka matsalwa. Risimu ra Shirinda a ri hambananga ngopfu na xitlhokoveselo xa Magaisa (1982) xa *Vukati i mbilu*. Eka xitlhokovetselo lexi, hi tlhela hi kuma mitila yo fana ni ya risimu leri.

Mahuntsi eka ndzavisiso wa yena u kombisa leswaku risimu leri ri dyondzisa vanhu leswaku a va fanelanga ku va va baleka loko va hlangana na mitlhontlho evuton'wini; va fanele va wa va pfuka ku kuma switshunxo swa mitlhontlho ya vona. Risimu leri ri tlhela ri dyondzisa vatekani leswaku ku seketelana eka swiyimo swin'wana na swin'wana leswi va nga hlanganaka na swona eka vukati bya vona. Ndzavisiso wa Mahuntsi wu kumile leswaku yin'wana ya mitirho ya vuyimbeleri bya ndhavuko eka Vatsonga i ku hlohlotela, ku khensa, ku hundzisa xivilelo, ku dyondzisa ku titsongahata, ku hungasa na ku aka vudyelwana:

a) Vuyimbeleri lebyi hlohlotelaka byi nga vulavula hi ku hlula eka ntlimbo wo karhi lowu munhu a a ri na wona. Endzhaku ka loko munhu a kayakayile nkarhi wo leha, ivi a hetelela a kuma xitshunxo a sungula ku tshamiseka.
b) Vuyimbeleri byin'wana byi yimbeleriwa byi karhi byi ri ku khensa munhu wo karhi loyi a endleke leswinene, ku nga va eka muyimbeleri kumbe erixakeni hi ku angarhela.
c) Vuyimbeleri byo vilela byi nga yimbeleriwa ku lava ku kombisa matitwelo lawa muyimbeleri a nga na wona ehenhla ka mhaka yo karhi leyi humelelaka leyi a nga yimiki na yona, ku nga va mhaka leyi endliwaka hi varhangeri kumbe munhu ntsena. Vuyimbeleri bya muxaka lowu byi tala ku yimbeleriwa hi vayimbeleri va rhigeyi.
d) Ku na vuyimbeleri lebyi hlohlotelaka vanhu leswaku va fanele va tshama hi ku rhula, va rhandzana na ku kombana tintswalo hi mikarhi hinkwayo.

© University of Venda

e) Tani hilaha hi swi tivaka leswaku vuyimbeleri byi va kona hi xikongomelo xo lava ku hungasa, vuyimbeleri bya Xitsonga na byona bya hungasa. Ku tirhisiwa ka swichayachayana swo hambanahambana hi swin'wana swi endlaka leswaku byi nyanyula.

Hi ku komisa hi nga boxa leswaku vuyimbeleri eka Vantima, ku katsa na Vatsonga byi fuma nchumu wun'wana na wun'wana lowu hi wu endlaka eka siku na siku. Manganyi (2011:10) u komisa mhaka leyi hi marito lama nge:

> Music is truly an inseparable ingredient of daily life amongst the Tsongas. It plays a significant role in the lives of the Tsongas from birth to death. The birth of a child is celebrated with lots of joyous singing. On the other hand the death of a person is mourned with lots of grieving and comforting.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku handle ka vuyimbeleri, vutomi bya Vantima byi va byi nga helelangi. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Rikhotso (2014) loyi a kombisaka leswaku eka Vatsonga vuyimbeleri byi kumeka eka vutomi bya hina bya siku na siku; eswirilweni na le ku tsakeni.

Chauke (2004) u kumile leswaku vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga byi na nkoka swinene eka vutomi bya Vatsonga. Vuyimbeleri lebyi byi tlhela byi tisa moya wa Vutsonga eka Vatsonga na swona Vatsonga va hetelela va tiveka hikokwalaho ka vuyimbeleri bya vona. Ndzavisiso wa Chauke wu tlhele wu kuma leswaku vuyimbeleri bya Vatsonga byi fuwile swinene loko swi ta eka ku tshinya, ku hlohlotela na ku dyondzisa vumunhu erixakeni.

Chauke u kombisa leswaku vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga byi nga yimbeleriwa hi tindlela to hambanahambana kambe xa nkoka hileswaku byi fanele ku va byi khomile mongo kumbe hungu ro karhi. Hambi swichayachayana swa risimu swi nga nandziha njhani endleveni ya munhu, risimu rolero a ri voniwi ri ri risimu loko ri nga khomanga hungu ro karhi.

Rin'wana ra risimu leri a ri xopaxopeke i risimu ra ndhavuko ra ndhuma swinene eka Vatsonga ra *Thimbyarimbya Thimbyarimbya*. Risimu ra kona hi leri landzaleka:

> Thimbyarimbya Thimbyarimbya,
> Ku veleka vukosi.

© University of Venda

Thimbyarimbya Thimbyarimbya,
Ku veleka vukosi.

Marito ya *Thimbyarimbya Thimbyarimbya* i marito yo kombisa ntsako na ku khensa. Risimu leri ri tala ku yimbeleriwa hi vavasati emitlangwini. Wansati u nghena exikarhi a cina mukhinyavezo, ku nga ncino wo cina hi ku nghunyuta swisuti. Loko wansati loyi a karhi a cina, lava hlalelaka va ba mavoko va karhi va hlavelela va ku 'ku veleka i vukosi'. Xikandza xa wansati loyi a cinaka xi tava xi karhi xi languta vanhu lava va endleke xirhendzewutana hi matlhelo hinkwawo a karhi a va xeweta hi n'wanyitelo. Na vona va karhi va n'wayitela ku n'wi nyika matimba leswaku a ya emahlweni na ku cina.

Risimu ra muxaka lowu ri tala ku yimbeleriwa eka mitlangu ya ku humesiwa ka tikhomba na ku huma ka swigwamatshugu etingomeni, eka mikhuvo yo ambala magaweni ya dyondzo na yin'wana mitlangu. Mutswari u va a khensa nyiko ya yena ya n'wana, loyi se a nga kula a ya engomeni, etikhombeni, a nga nghena xikolo, na swin'wana na swin'wana leswi va nga tlangelaka swona.

Mapaya (2004) u kombisa leswaku eka rixaka ra Maafrika, vuyimbeleri hi byona lebyi hundzisaka timhaka to tala kumbe hinkwato ta swilo leswi fambelanaka na mfuwo wa rixaka. U kombisa leswaku vuyimbeleri bya swi kota ku tsundzuxa vanhu hileswi va faneleke ku swi endla na leswi va nga fanelangiki; ku endla leswaku vanhu va tshama va tsakile; ku hundzisa timhaka hi ku olova; ku tsundzuxa hi mahanyelo na ku hlohlotela vanhu leswaku va tshama va landzelela na ku hlonipha mindhavuko ya vona. Mapaya u boxa leswaku mhaka leyi ya humelela na le ka vuyimbeleri bya Vapedi va ka Mmalebogo. Vona va tlhela va tirhisa tinsimu ta vona ku tihanyisa emirini, etikerekeni, eka tingoma na tikhomba, na ku titsakisa.

2.4. MITIRHO YA VUYIMBELERI BYA VATSONGA

Manganyi (2014) u endlile ndzavisiso hi vuyimbeleri bya Conny Chauke a karhi a kongomisa eka nhlayiso na nhluvukiso wa Xitsonga. Eka ndzavisiso wa yena u kanerile hi yin'wana ya mitirho ya vuyimbeleri bya Conny Chauke erixakeni. Manganyi u kombisa leswaku vuyimbeleri byi na nkoka eka ku dyondzisa ku xixima na ku hlohlotela mahanyelo lamanene. Ku na tinsimu tin'wana leti hi kumaka leswaku ti va ti karhi ti ringeta ku haxa moya wo

© University of Venda

hloniphana eka vanhu. Nakambe, tinsimu ti nga ha tirha ku hungasa. Eka Vatsonga hi na tinsimu leti hi kumaka leswaku ti hava marito lama yimbeleriwaka kambe ko twakala swichayachayana swo hambanahambana. Tinsimu ta muxaka lowu ti endleriwe leswaku vanhu va tiphina hi tona loko va hungasa na loko va cina.

Manganyi u tlhela a kombisa leswaku tinsimu ti nga ha tirha ku tshinya vanhu. Manganyi (2014: 19) u ri:

> … ta swi kota ku nghena emindyangwini ti tshinya nuna na nsati loko va nga hanyisani kahle, ti tshinya makoti na n'wingi, makoti na vahariva kun'we na tinamu ta yena loko va nga hanyisani hi ndlela leyinene. Tinsimu leti ta swi kota ku andlala kahle rivaleni leswaku loko u nga dyondzangi mundzuku u ta hlangana na yini.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa swin'wana swa leswi tinsimu ti nga tshinyaka eka swona, ku nga ku landzelela dyondzo na ku tshinya munhu eka mahanyelo yo ka ya nga amukeleki. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Griffiths (2006:38) loko a ku:

> Music can rebuke and bring council to wayward people, a song that sends a correctional message can address different issues in different people.

Marito ya Jacobs laha henhla ya kombisa leswaku tinsimu ti na ntirho lowukulu wo haxa mahungu lama tshinyaka vanhu vo hambanahambana, ku ng ava lavakulu kumbe lavatsongo.

Tinsimu ti nga ha tirha ku chavelela lava nga le khombyeni kumbe eswirilweni. Leswi hi swi vona kahle na le mikosini laha tinsimu ti yimbeleriwaka ku ringeta ku chavelela vandyangu lava siyiweke hi murhandziwa wa vona. Eka xiyimo lexi, tinsimu ti kota ku khongotela.

Vuyimbeleri byi nga ha tlhela byi tirha ku sola timhaka to karhi leti humelelaka. Ku nga va timhaka ta tipolitiki, timhaka ta vukhongeri kumbe matikhomelo ya vanhu vo karhi. Xikombiso xa kahle xo seketela mhaka leyi i mikongomelo ya tinsimu leti a ti yimbeleriwa hi nkarhi wa mfumo wa xihlawuhlawu eAfrika-Dzonga. Vayimbeleri vo fana na Mbongeni Ngema, Brenda Fassie na Merrium Makeba a va tirhisa vuyimbeleri bya vona ku vilela hileswi Valungu a va khoma Vantima xiswona. Mojapelo (2008:312) u boxa leswi landzelaka:

© University of Venda

> While Dr Nelson Mandela's new struggle has involved both local and international musicians in the form of the global HIV-Aids awareness and fundraising campaign, local musicians have formed the African Musicians Against HIV-Aids (AMAHA) to achieve the same goals on the home front.

Marito lama nga laha henhla ya kombisa leswaku vayimbeleri va nga ha tlhela va tirhisa ntirho wa vona ku ringeta ku tlakusa mapfhumba lama tiko ri nga vaka na wona, ku fana na mapfhumba ya tsundzuxa vanhu hi khombo ra HIV-Aids, na swin'wana na swin'wana.

2.5. KU SUNGULA KA VUYIMBELERI BYA NDHAVUKO BYA VATSONGA

Loko hi languta endzhaku hi xiyaxiya ku kula ka vuyimbeleri bya Vatsonga, hi ta lemuka leswaku xiyimo xa byona xi le ku tlakukeni swinene. Leswi swi vangiwa na hi ku tumbuluka ka vayimbeleri vantshwa lava taka na maendlelo mantshwa. Man'wana ya maendlelo lama mantshwa ya kuceteleke hi timhaka ta vukhongeri na ku fika ka Valungu na switirhisiwa swa xilungu swo tanihi tiogene ta xielekitironiki na swin'wana na swin'wana.

Laha hansi ku ta kaneriwa hi swiyimbeleri swo hambanahambana swa vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga ku suka hi lembe ra 1960 loko nkandziyiso wo sungula wa Vatsonga wu va kona ku fika hi 2014 loko ndzavisiso lowu wu sungula. Van'wana va vayimbeleri lava hlamuseriwaka va katsa General M.D Shirinda, Khatisa Chavalala, Penny Penny, Joe Shirimani na van'wana.

I swa nkoka ku kombisa leswaku vayimbeleri lava nga ta langutiwa a swi vuli leswaku hi vona ntsena va nga hoxa xandla eka vuyimbeleri bya Vatsonga, kambe ko va leswaku ku va hi languta vayimbeleri hinkwavo ku ta va ku twa khwiri ku xurha. Mhaka yin'wana leyi faneleke ku tekeriwa enhlokweni i ya leswaku a swi vuli leswaku vuyimbeleri bya Vatsonga byi sungurile hi 1960 laha ndzavisiso lowu wu sungeleke kona, ko va leswaku hi lembe leri, hi rona lembe leri rhekhodo yo sungula leyi xavisiweke yi nga huma hi rona.

© University of Venda

2.5.1. General M.D Shirinda

Tshikhudo (2008) u boxa leswaku General M.D Shirinda u tiveka tanihi tatana wa vuyimbeleri bya Xitsonga. Kasi Fana the Purp [Tekiwile hi Hukuri 20, 2015 eka http://fanathepurp.co.za/greatest-tsonga-artists21stcentury/#RfkECjzO8YLZxAJM.99] yena u ri General M.D Shirinda "*made history by being the first Tsonga recording artist*". Tatana Shirinda u tswariwile hi 24 Sunguti 1938 eka Mashayeli eMuzambiki. U tile laha Afrika-Dzonga a ri lontsongo hikwalaho ka dyandza leri nga kala ri hlasela tiko ra Muzambiki. Tat. Shirinda u tshama eka Makhasa ehansi ka xifundzantsongo xa ka Malamulele. Vito ra ntiyiso ra Shirinda i Khokhozeya. Vito ra Daniel, leri a tivekaka hi rona eka valandzeri na varhandzi va vuyimbeleri bya yena u tithyile endzhaku ka loko a hlanganile na Daniel Marivate loyi a tiveka hi ku chaya katara (Madalane: 2011). Machayelo ya katara ya Daniel Marivate ya endle leswaku Shirinda a va na ku tsakela eka ku va muyimbeleri. Ntlemo (2008) u tsarile xitori lexi humeke eka phephahungu ra Sowetan loko a ku:

> The music of illiterate, polygamist traditional healer Daniel "General" Shirinda has received a boost after a school teacher used it as the subject for his master's degree thesis.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa leswaku hambileswi Shirinda a nga nghenangiki xikolo, vuyimbeleri bya yena byi saseke ku fika laha ku ng ava na mudyondzisi loyi a endleke ndzavisiso hi tinsimu ta yena.

Shirinda u kandziyisile alibamu ya yena yo sungula hi lembe ra 1960. Hi nkarhi lowu, a swi tika swinene ku va ni vuyimbeleri byin'wana handle ka vuyimbeleri bya mbaqanga, phopho na sowulu. Tlhontlho wun'wana a ku ri leswaku loko muyimbeleri a yimbelela hi tindzimi ta Xintima, ngopfungopfu Xitsonga a swi tika ku kuma vakandziyisi (Mojapelo 2008) hikuva a byi tekiwa byi nga ta kota ku xavisa byi endla mali. Ku fika eka nkarhi wa ndzavisiso lowu Shirinda u kandziyisile tinsimu to tlula 760. Shirinda u endlile matimu eka vuyimbeleri bya Xitsonga loko a ta kandziyisa alibamu a ri na 76 wa malembe hi 2012.

Tin'wana ta tinsimu leti dumeke na ku amukeriwa swinene hi Vatsonga ti katsa risimu leri a ri kandziyiseke hi lembe ra 1976 ra *Mjaji*. Risimu leri ri tlhele ri ya kandziyisiwa ra vumbirhi hi un'wana wa swiyimbeleri swo duma swa Afrika-Dzonga, Chico Twala. Risimu leri ri vuye ri duma tiko hinkwaro.

© University of Venda

Hi lembe ra 1974, Paul Simon, xiyimbeleri xa le Amerika xi kandziyisile risimu ra Shirindza ra *Nkata mina.* Simon u cincile vito ra risimu leri a ri thya *I know what I know* hikokwalaho ka leswi a a ri yimbelela hi Xinghezi. Eka risimu leri ra Paul Simon, vahlaveri va Shirinda va twala va karhi va hlavela loko Simon a karhi a yimbelela.

Shirinda u vuye a xiximiwa hi xitichi xa rhadiyo xa Nhlangano wa Vuhaxi wa Afrika-Dzonga (SABC) xa Munghana Lonene FM (MLFM) hi sagwati ra muyimbeleri wa khale wa tinsimu ta Xitsonga hi 2013.

Ku fana na vayimbeleri vo tala va vuyimbeleri bya Xitsonga, Shirinda u humesa tialibamu leti humaka hi ndzandzelo wa General M.D Shirinda na the Gaza Sisters. Ku fana na vayimbeleri vo tala va vuyimbeleri bya Xitsonga, na yena u tekile tshengwe ra vasati va tsevu. Kasi vavasati lava u tlhela a yimbelela na vona. Loko swi ta eka ku teka ka yena, Madalane (2011:26) u ri:

> Polygamy, for Shirinda, is part of his strongly felt sense of heritage and of conducting his life according to the Tsonga cultural way, which includes a belief in the preservation of the Tsonga language.

Hi lembe ra 2008, mitirho leyinene ya Shirinda yi vonakile loko Mahuntsi a endlile ndzavisiso wa dyondzo ya masitasi hi vuyimbeleri bya yena eYunivhesiti ya Vhenda. Ndzavisiso lowu wu thyiwile *A Critical Analysis of MD Shirinda's Songs with Special Reference to their message, theme, value to society and the usage of language*. Eka ndzavisiso lowu, Mahuntsi u hlawurile tinsimu ta khumenkombo laha a nga ti xopaxopa. U kumile leswaku tinsimu ta Tat Shirinda ti na nkoka eka ku kondletela rihanyu lerinene xikan'we na mahanyelo yo amukeleka (Ntlemo, 2008).

2.5.2. Khatisa Chavalala

Loko u khumba vito ra Khatisa Chavalala eka muganga wa le Green Farm eka Malamulele laha a a tshama kona na miganga yo fana na vaRoad Huis, Xigalo, Gandlanani, Mavambe va tsundzuka muyimbeleri tlhelo xicini xa ndhuma xa vuyimbeleri bya Xitsonga. Khatisa Chavalala u velekiwe hi lembe ra 1942 a ri Nyanisi Risenga Chauke. Tatana wa yena a a ri Risenga Xamukwenga, n'anga yo duma swinene eka timhaka ta vutshunguri bya xintu. U

© University of Venda

tlhomiwile risiva ku va un'wana wa vavasati vo sungula, ku nga ri eka Vatsonga ntsena kambe etikweni, ku tinghenelerisa eka timhaka ta vuyimbeleri tiko xa ha lele.

Vuyimbeleri u sungurile ku byi tsakela a ha ri ntombhi, a ha cina xifasi, xinombela na tikhomba. Hambileswi matimu na mitirho ya yena yi nga tsariwangiki helo, Khatisa Chavalala u sungurile ku yimbelela ximfumo hi malembe ya va 1970 swa ha tika swinene ku va vanhu va amukela leswaku wansati a nga tinghenelerisa eka vuyimbeleri ematshan'wini yo va a swekela na ku hlayisa muti wa yena. Ku komba leswaku hi nkarhi lowu a nga sungula hi wona ku yimbelela a swi tika, swi tikombile hi risimu ra yena eka alibamu ya yena yo sungula leri a ri thyeke *Nqambhi ya wansati a yi deleriwi*.

Ku hambana na vuyimbeleri bya vayimbeleri van'wana va vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga, vuyimbeleri bya Khatisa Chavalala byi tihlawulekisa hi ku va a nga tirhisi ogene kumbe swichayachayana swin'wana swa ximanguvalawa. Vuyimbeleri bya Chavalala byi tirhisa swichayachayana swa ndhavuko swo tanihi tipempe, swingomana, na switende. Mhalamhala hi yin'wana ya mipfumawulo leyi lungeleriwaka eka vuyimbeleri bya yena loko risimu ri sungula, exikarhi na loko ri fika emakumu.

Hi siku ra 28 Hukuri 2015 Maluleke (2015) wa le Green Farm u vurile marito lama landzelaka:

> Luya wansati o va wanuna a helerile. Matimba na rito ra yena a ku ri swa wanuna a helerile. Loko a kala a ta entlangwini wa wena a wu namba u swi tiva leswaku ku ta giyiwa ku tuvika ritshuri. Ku nga ri leswa macinelo ya masiku lawa swa vudlakuta. Luya hi yena a cina xibelana xa mampela.

Khatisa Chavalala a ri munhu loyi a a ri na ku tsakela swinene eka ku hluvuka ka khale ka tikoxikaya ra Gazankulu. *A yi pfuke Gazankulu* hi rin'wana ra risimu leri a ri qambheke leri a ri hlohlotela Vatsonga ku tirha hi matimba leswaku Gazankulu yi hluvuka. Tin'wana ta tinsimu leti nga duma ti katsa risimu ra *Mhani wa Zaveta va ta fela emadiron'wini* na ra *Machangana Tlharihani*.

Hi lembe ra 1995, Ndzawulo ya Mitlangu, Vutshila na Ndhavuko yi vuye yi tlhoma Khatisa Chavalala risiva hi sagwati ra *Living Legend* hikokwalaho ka vuyimbeleri bya yena. Xitichi xa

© University of Venda

vuhaxi xa MLFM na xona xi vuye xi xixima Khatisa Chavalala. Manana Chavalala u tlhele a kuma xidlodlo xa Maphungubye.

Khatisa Chavalala u hundzile emisaveni hi Mudyaxihi 2009. Vayimbeleri vo tala va vuye va heleketa muyimbeleri loyi endlwini ya yena yo hetelela. Va sorile swinene leswaku Khatisa Chavalala a nga xiximiwangi ro hetiseka eka xiave lexi a xi hoxeke eka nhluvukiso wa vuyimbeleri bya ndhavuko bya Xitsonga. Loko a lova a ku ri na alibamu leyi a nga suka a yi hetile ku lo sala leswaku yi humesiwa ximfumo. Endzhaku ka rifu ra yena, alibamu ya kona yi vuye yi humesiwa laha ku engeteriweke risimu leri a ku chayela ehansi tinsimu ta yena to hambanahambana ku karhi ku twala rito ra munhu loyi a hlamuselaka matimu ya yena. Eka alibamu leyi, ku na risimu leri eka rona Khatisa Chavalala a tsundzukaka mfumo wa tikoxikaya ra Gazankulu laha swilo a a vona swi antswa ku tlula leswi tiko ri fambisiwaka xiswona eka xidimokirasi. Eka risimu ra kona ku na marito lama landzelaka:

Ha xaniseka Vatsonga,

Hi hlongole Gazankulu

Vakhale va ri rito ra mufi a ri tluriwi,

Va khale va ri tolo a nga ha vuyi,

Kumbe hi phahlanyana

Hi khongela kumbe Xikwembu xi ta hlamula.

Kumbe hi chela fole

Ha xaniseka Vatsonga,

Hi hlongole Gazankulu.

Risimu leri ri kombisa kahle leswaku mufi Khatisa Chavalala a ngo yimbelela hi swilo swo suka hi le matilweni kambe a yimbelela leswi a hlanganaka na swona eka vutomi bya masiku hinkwawo, ku katsa na mhaka ya tipolitiki.

© University of Venda

2.5.3. Paul Ndlovu

Mufi Paul Ndlovu hi un'wana wa vayimbeleri va Vatsonga loyi a tekeke ririmi ra Xitsonga a ri veka emaninginingini. Tiko xa ha etlele Paul Ndlovu u sungurile ku yimbelela na ntlawa lowu a wu tivitana *The Big Cats* na *The Street Kids*. Hi nkarhi lowu a tirhisana na Raymond Phiri, un'wana wa vayimbeleri lava kaleke va xiximiwa hi MLFM hikokwalaho ko va a pfunetile ku tlakusa vuyimbeleri bya *disco* bya Vatsonga. Endzhaku ka sweswo u sungurile ku yimbelela a ri yexe laha a kandziyiseke alibamu ya yena yo sungula hi 1985 leyi a yi thyeke *Khombo ra Mina*. Ku hambana na vayimbeleri vo hlaya vo tanihi General M.D Shirinda, yena a yimbelela leswi tivekaka hi Xitsonga *Disco*. Leswi hi swona swi endleke leswaku Mojapelo (2008:143) a ku:

> It was clear that the Shangaan disco music king had arrived. Paul's trademark was his sailor's cap. The crowds loved this humble star from the North.

Paul Ndlovu u hetelele a tiveka tanihi hosi ya vuyimbeleri bya *disco* ya Xitsonga (*King of Xitsonga Disco*). Rin'wana ra risimu ra yena leri nga va na ndhuma emisaveni hinkwayo i risimu ra *Hi ta famba moyeni*. Man'wana ya marito ya risimu leri hi lama:

Ndzi kume nhwanyana lowo saseka wa le Joni.
Lowo saseka wa le Mjiba.
Helele helele helele helele helele helele, manano, manano,
Helele helele helele helele helele helele, manano, mhanee!

Ndzi famba na wena, ndzi nge ku siyi *my darling*.
Ndzi famba na wena, ndzi nge ku siyi *my baby*.
Ndzi famba na wena, ndzi nge ku siyi *my darling*.

Hi ta famba moyeni nkatanga.
Hi ta khandziya xihahampfhuka lexi yaka kwale Giyani.

Helele helele helele helele helele helele, manano, manano.
Helele helele helele helele helele helele, mhanee!

© University of Venda

Ndzi nge ku siyi ximatsatsa xa mino
Xa mino, ximatsatsa xa minoo!

Vutomi bya Paul Ndlovu byi vuye byi tsemiwa byi koma hi siku ra 16 Ndzati 1986 loko a ta hundza emisaveni hikwalaho ka khombo ra movha. Hambileswi Paul Ndlovu a hi siyeke, vuyimbeleri bya yena bya ha ri emilon'wini ya vanhu vo tala va Afrika-Dzonga. Hikokwalaho ka yena, swi endle leswaku ku tumbuluka na vayimbeleri vantshwa lava tekeke ntirho wa yena va wu yisa emahlweni, ku fana na Peta Teanet na Penny Penny.

Hi lembe ra 2005, vutomi na mitirho ya Paul Ndlovu swi vuye swi xiximiwa loko ku ta vekeriwa ribye ra xitsundzuxo esirheni ra yena. Xitichi xa MLFM xi vile na xiave lexikulu eka ntirho lowu. Hi 2007, Paul Ndlovu u vuye a xiximiwa hi *Lifetime Achievement Award* ku suka eka South African Music Awards (SAMA).

2.5.4. Penny Penny

Un'wana loyi a veke na xiave xikulu eka vuyimbeleri bya Xitsonga i Penny Penny loyi a tivekaka hi mavito yo hlaya hi varhandzi na vaseketeri va yena. Penny Penny u tswariwile a ri Eric Nkovani. Hikwalaho ka vuyimbeleri u kumile mavito yo fana na Penny Penny, Shaka Bundu, Papa Penny, The King of Shangaan Disco, na man'wana. Handle ko yimbelela, Penny Penny u tiviwa hi xihleko xa yena lexi namuntlha xi nga fananisiwaka na xihleko xa phuresidente Jacob Zuma. Eka tinsimu ta yena to hlayanyana loko ti fika emakumu ku twala xihleko lexi. Mojapelo (2008:147) u nyika nkomiso wa vutomi bya Penny Penny loko a ku:

> At the age of nine, he had to work in the tomato plantation of Mooketsi popularly known as ZZ2. At the age of 19 he left for the West Rand to work at West Driefontein gold mine near Carletonville. Here he won many trophies in breakdancing contests… his break came when he was a cleaner at Selwyn Shandel's recording studios in Kerk Street.

Loko a ta tirha eka khampani yo rhekhoda ya Selwyn Shandel, hi kona laha a hlanganeke na muhumelerisi wa vuyimbeleri bya Xitsonga Joe Shirimani loyi a n'wi dyondziseke na ku n'wi pfuna hi swa vuyimbeleri. Endzhaku ka sweswo u sungurile ku yimbelela laha a nga kandziyisa byin'wana bya vuyimbeleri byo tsakisa byo kota *Shaka Bundu* (vito leri a nga tlhela

© University of Venda

a tiveka ngopfu hi rona), *Bum Bum*, *Hambanini*, *Hayi ka mina*, *A va lovoli* na tin'wana. Risimu ra *Bum Bum* ri vuye ri ninginisa tindhawu to tala ta Vatsonga hikuva hi rona ri tekeke vanhu ri va nghenisa eka lembe ra 2000. Risimu leri a ri amukela milimiyamu ya 2000 laha ri kombisaka ku tsaka ka vanhu ku kala va ta na ncino wuntshwa lowu yena a wu thyeke wa *Bum Bum*.

Namuntlha Xitsonga xi tiveka xi fana kumbe ku yelana na Xilungu hi vavulavuri vo tala hikokwalaho ka risimu ra yena ra *Xichangana i Xilungu*. Eka risimu leri, u kombisa leswaku Xichangana xi fana kumbe ku yelana na Xilungu. U nyika swikombiso swo fana na 'teka' (*take*) na 'a hi loseni' (*hello sir*).

Madalane (2011) u bakanyela etlhelo na ku tshinya ku tirhisiwa ka rito Tsonga kumbe Shangani eka vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga. Madalane u kombisa leswaku loko byi vitaniwa vuyimbeleri bya Vatsonga, swi endla leswaku tinxaka tin'wana ti nga tsakeli ku byi landzelela hi ku tibyela leswaku byi endleriwe lava vulavulaka Xitsonga ntsena, ku nga ri tinxaka tin'wana. U tlhela a kombisa leswaku byin'wana bya vuyimbeleri bya Vatsonga byi yingiseriwa na le matikweni ya le handle laha ku nga riki na Vatsonga.

Madalane (2011) u kombisa leswaku eka nkarhi wun'wana, vayimbeleri va vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga hi voxe va tlhela va kondletela mhaka ya ku tirhisiwa ka rito Shangaan hi marito lama va ma yimbelelaka eka tinsimu ta vona. Xikombiso xa kahle xa mhaka leyi, Madalane u mpfapfarhutile risimu ra Penny Penny leri kandziyisiweke eka alibamu ya yena ya 1999 leyi thyiweke *Gabaza*. Marito ya risimu leri hi lama landzelaka:

La phinda i Shangane
Vakhegula va ri …
Vakhalabye va ri …
Machangana va ri …
Vasuthu va ri …
La phinda, la phinda, la phinda i Shangane !

I shangaane
La phinda, la phinda.

© University of Venda

Van'wana va ku Mshangane,
Van'wana va ku Mchangane,
Van'wana va ku Muzulo,
Van'wana va ku Vangoni,
Ha fana hee!

Van'wana va ku Maqhosa,
Van'wana va ku Mapedi,
Van'wana va ku Maswaze,
Van'wana va ku Vatswana,
Van'wana va ku Mampondo,
Van'wana va ku Mabaqa,
Ha fana hee!
Hi Maafrika!

Hi vamakwerhu,
Ha fana,
Hi Maafrika.

Risimu leri hi roxe i xikhovolelo. Vatsonga vo tala a va tsakeli ku vitaniwa Machangana. Kutani loko Penny Penny a tirhisa rito leri ra Machangana, u ringeta ku humelerisa mhaka ya leswaku hambiloko a tekeriwa ehansi hi tinxaka tin'wana u humelerile evuton'wini. Risimu leri hi roxe, ku ya hi Madalane, ri kongomisiwile eka Machangana, leswi vulaka leswaku tinxaka tin'wana ti nge tsakeli ku ri yingisela. Ri va ri ri ku soleni na ku hlekula tinxaka tin'wana leti ku ya hi yena ti tekelaka Machangana ehansi.

Madalane u hetisisa hi ku kombisa leswaku mhaka yo va vuyimbeleri bya ndhavuko byi hambanyisiwa hi ku ya hi rixaka ra vanhu swi sungurile hi nkarhi wa xihlawuhlawu laha Afrika-Dzonga. Xikongomelonkulu xo hambanyisa vuyimbeleri lebyi ku ya hi rixaka ra vanhu a ku ri ku ava ku hambanyisa vanhu leswaku va nga twanani.

Penny Penny hi un'wana wa vayimbeleri va Xitsonga lava tekeke vuyimbeleri bya Xitsonga va byi humesa ehandle ka Afrika-Dzonga. U yimbelerile eka matiko ya tikonkulu Afrika yo

© University of Venda

fana na Mali, Guinea, Sierra Leone, Ghana, Zambia, hambi entsungeni wa malwandle eAmerika.

Handle ka vuyimbeleri bya Disco, Penny Penny u hlamarisile vanhu vo tala loko a ta sungula ku yimbelela vuyimbeleri bya Jazz hi 2011. Kona hi lembe leri, hi kona laha varhandzi na vaseketeri va yena va nga sungula ku vona na ku tiva leswaku muyimbeleri wa vona i n'watipolitiki loko a ta va a nghenerile ku va muyimelakulangwa wa vukhanselara bya wadi ya July Maluleke eka Nkuri ehansi ka Nhlangano wa African National Congress (ANC). Penny Penny u vuye a hlula eka nhlawulo laha a nga va murhangeri wa ku tirha hi nkhikhi eka vaakatiko. Endzhaku ka ntlhanu wa malembe u tlhele a hlawuriwa ku yisa ntirho wa yena emahlweni.

2.5.5. Matshwa Bemuda

Exikarhi ka malembe ya 2000 ku fika 2009, hi vile na xin'wana xiyimbeleri lexi nga siya ndhuma swinene hikwalaho ka mitirho ya xona yo letela vayimbeleri va vunanga bya Xitsonga. Hasani Freddy Jackson Masingi loyi a tivaka ngopfu hi vito ra Matshwa Bemuda u velekiwile emugangeni wa ka Nkovani ehansi ka vurhangeri bya Hosi Xikundu hi siku ra 15 Khotavuxika 1974. Freddy Masingi u sungurile timhaka ta vuyimbeleri a ha ri lontsongo swinene (Hlungwani, 2014). Hi lembe ra 1995 ku ya fika 1997 a a ri xirho xa ntlawa wa vunanga lowu a wu rhangeriwa hi Albert Chauke (Xinghalana). Vuyimbeleri bya yena a byi ri bya disco ya Xitsonga.

Alibamu ya yena yo sungula yi humesiwile hi lembe ra 1996 laha a tivitana hi vito ra yena ra ku velekiwa (Freddy Masingi). Alibamu leyi a yi hetelelanga yi dumile naswona a yi kalanga yi nga xavisiwa. Thomas Shuma (Gezani Thomas Mzamani) u vonile vuswikoti bya Freddy kutani a vona swi fanerile ku va a n'wi pfuna eka nyiko ya yena ya vuyimbeleri. Hi lembe ra 1997 Masingi u humesile alibamu leyi a yi thyeke *Xikoxa*. Loko a humesa alibamu leyi se a tirhisa vito ra Matshwa Bemuda naswona yi vile yi duma swinene xikan'we na ku va yi xavisa swinene. Eka vuyimbeleri bya yena a swi kota ku va a hlamusela mhaka onge i ntsheketo. Muyimbeleri loyi a swi kota ku yimbelela hi timhaka leti khumbaka vutomi bya vanhu bya siku na siku, ku katsa tidyondzo, ndhavuko, vusweti, tipolitiki, vukhongeri na swin'wana.

© University of Venda

Hi lembe leri landzeleke u humesile alibamu leyi thyiweke *Fernando* xikan'we no humesa *Papahulu*. *Papahulu* yi kandziyisiwile yi karhi yi vitaniwa hi mavito ya Gezani Thomas Mzamani, leyi dumeke swinene ku nga ri eka Vatsonga ntsena.

Matshwa Bemuda u humesile tialibamu ta khume hi malembe ya khume kambe u hoxile xandla xikan'we na ku humesela vanhu vo tala tialibamu. Eka tialibamu ta yena hi vukhume bya tona a nga vanga na nkateko wo va a kuma sagwati ro karhi hambileswi a a ri xirhandzwa eka vantshwa.

Ku suka hi lembe ra 2002 Matshwa Bemuda u vile a kota ku humesela vanhu lava landzelaka tialibamu ta vona; Gezani Thomas Mzamani, Mhaka Mhakeni, Magenge Sisters, Vhimba Mukhwama, Mayanda na van'wana. Eka migingiriko ya yena u pfunile vayimbeleri vo tala lava nga duma swinene lava katsaka Sunglen Chavalala, Patson Chauke, Flora N'wa-Chauke, Percy Mfana na Eckson Maluleke.

Matshwa Bemuda u lovile hi siku ra 18 September 2006 endzhaku ka vuvabyi bya xinkadyana. Loko a lova alibamu ya yena ya vukhume leyi a yi thyeke *Cinca Mungoma* a yi nga se huma.

2.6. SWIHLAWULEKISI SWA VAYIMBELERI NA VUYIMBELERI BYA VATSONGA

2.6.1. Ku teka tshengwe na mitlawa yo hlavelela

Lexi i xihundla lexi tiviwaka hi mani na mani leswaku i mbhulo wa vayimbeleri va Vatsonga vo tala ku teka vasati vo tala. Vasati lava, hi mikarhi yo tala, ku tlhela ku ri vona lava pfunetaka hi ku hlavelela eka vuyimbeleri. Leswi swi endla leswaku eku heteleleni hi kuma leswaku vuyimbeleri byo tala byi va bya ndyangu. Tanihi hi xikombiso, Mojapelo (2008:145) u ri:

> … like Thomas Hasani Chauke whose five wives are his backing vocalists called Shinyori Sisters.

Maendlelo ya muxaka lowu ya tele ngopfu eka vayimbeleri va Vatsonga. Vasati lava va vuriwa leswaku i "*sisters*" eka mitlawa yo hambanahambana leyi va kumekaka eka yona. Eka Xitsonga hi na vayimbeleri vo fana na M.D Shirinda (loyi a hlamuseriweke hi ku koxometa

© University of Venda

laha henhla) loyi a nga na vasati va tsevu na vana va kwalomu ka 43. Yena u thyile ntlawa wa yena leswaku i General M.D Shirinda na the Gaza Sisters.

Hi tlhela hi va na George Maluleke na Van'wanati Sisters loyi na yena "*sisters*" ku nga vasati va yena. Ku tlhela ku va na Gezani Thomas Muzamani na Magenge Sisters, Richard Maceke na Makhasa Sisters, Lison Maluleke na Mikoki Ladies, Samson Mthombeni and Gazankulu Sisters, Elias Baloyi and the Mamba Queens, Matshwa Bemuda na Magenge Sisters, H.W Makhubele na Nyeleti Girls, Lemmy Chauke na Xahumba Sisters, Elias Chauke na Chivani Sisters, sweswosweswo.

Mbhulo wo teka vasati vo tala a wu endliwi ntsena hi vayimbeleri va Vatsonga ntsena. Mojapelo (2008) u kombisa leswaku ku na vayimbeleri vo fana na Sipho Mchunu loyi a a ri na vasati va tsevu na vana vo hundza 25 na Fela Anikulapo Kuti loyi a nga tshova rhekhodo yo va a ri na 27 wa vasati.

2.6.2. Vuyimbeleri byo rhendzeleka endyangwini

Mhaka yin'wana ya nkoka leyi nga kombisiwaka loko swi ta eka timhaka ta vuyimbeleri bya Vatsonga hileswaku eka mindyangu leyi yimbelelaka ku hetelela na swirho swin'wana swa mindyangu leyi swi sungula ku yimbelela. Vayimbeleri vo fana na Peta Teanet hi un'wana loyi ndyangu wa yena wu fambeke hi mikondzo ya yena. Emma, mana wa Peta, u sungule ku yimbelela hi 1990 laha alibamu ya kona yi thyiweke vito ra yena, *Emma*. Hi 1997, lembe endzhaku ka ku lova ka n'wana wa yena Peta, u tlhele a humesa alibamu ku xixima n'wana wa yena leyi a yi thyeke *Tribute to Peta Teanet*.

Handle ka Emma hi tlhela hi va na Fosta Teanet makwavo wa Peta loyi a landzeleleke mikondzo ya buti na manana wa yena. Tin'wana ta tinsimu leti Fosta a ti kandziyiseke ti katsa *Khongonya, Wa khondema* na *Khepepe*. *Khepepe* i risimu leri yimbeleriwaka hi Xilobedu, ririn'wana ra Xisuthu xa N'walungu. Eka risimu leri, Fosta u hlamusela hi majaha mambirhi, Matome na Khaxane lava sukeke hi movha wa xibebe va ya Rhelela. Rhelela hilaha Fosta na ndyangu wa ka vona va tswaleriweke na ku kulela kona.

© University of Venda

Loko hi vulavula hi vuyimbeleri lebyi fambaka hi ngati/ndyangu hi nga khumbi vaChauke na vaN'wa-Chauke swi ta va swi nga helelangi. Vayimbeleri vo tala va Vatsonga i va ka Chauke. Hi nga longoloxa vayimbeleri lava landzelaka:

a) Thomas Hasani Chauke
b) Conny Chauke
c) Mhani Flo Chauke
d) Themba Chauke
e) Hammy Chauke

— Ndyangu wun'we

f) Flora N'wa-Chauke
g) Sam Sikiza Chauke
h) Patson Chauke
i) Dan Chauke
j) Elias Chauke
k) Amos Chauke

— Vamakwavo, vana va Draai Chauke

l) Siya Chauke
m) Lemmy Chauke
n) Norman Chauke
o) G.T Chauke
p) Morris Chauke
q) Sydney Chauke

— Vana va G.T Chauke

r) M.P Special Chauke
s) Mhlengwe Sunboy Chauke
t) Freddy Moyana Chauke

Ku longoloxa vona i ku twa khwiri ku xurha. Vo tala va vayimbeleri lava va tlhela va kumeka eka tindhawu ta Malamulele.

© University of Venda

2.6.3. Maendlelo xikan'we na tinxaka ta vuyimbeleri bya Vatsonga

Madalane (2011) u kanela swihlawulekisi swa vuyimbeleri bya ndhavuko. U kombisa leswaku vuyimbeleri lebyi hi xitalo loko byi yimbeleriwa ku sungula katara leyi nghenisaka risimu yi karhi yi chayela ehansinyana; endzhaku ka katara, ku ta nghenelela ku chaya ka xigubu xa ogene loko katara ya ha ri eku chayeni; ku tala ku tirhisiwa vavasati tanihi vahlaveleri; vavasati lava hlavelelaka va tala ku ambana xibelana, xikete xa ndhavuko xa Vatsonga lexi ku ciniwaka hi xona; na leswaku exikarhi ka risimu, ku tshikiwa ku yimbelela kutani ku twakala ntsena swichayachayana. Hi nkarhi lowu, vavasati va va va cina hi matimba va kombisa vuswikoti bya vona.

2.7. KU TLAKUSA VUYIMBELERI BYA VATSONGA BYA NDHAVUKO

Masagwati ya vuyimbeleri bya Xitsonga lama tivekaka hi Xitsonga Music Awards (XMA) ya sungurile hi lembe ra 2002. Masagwati lama ya sunguriwile hi xitichi xa rhadiyo xa Munghana Lonene FM (MLFM). Xikongomelonkulu xa masagwati lama a ku ri ku tekela enhlokweni nyiko ya vayimbeleri va Vatsonga na ku ringeta ku hlohlotela leswaku va yimbelela na ku kandziyisa vuyimbeleri bya risima. James Shikwambana, mufambisi wa xitichi u tshahiwa hi Polokwane Express (2004) a ku:

> The awards unite the people of Africa. The fact that we have musicians from Mozambique and Zimbabwe nominated in these awards is a clear indication that they are not just growing in South Africa but in the continent as well.

Hi vonile masagwati lama ya karhi ya kula ku sukela loko ya ta va ya simekiwile hi 2002 loko ya ri na swiyenge swinharhu ntsena. Hi 2015, masagwati lama se a ya ri na 13 wa swiyenge. Swin'wana swa swiyenge swa kona swi katsa xiyenge xa *Dr Thomas Chauke Artist of the Year* lexi simekiweke hi 2014 ku xixima vuyimbeleri bya Thomas Hasani Chauke; sagwati ra *Xitsonga Musician of our Times*; na *Lifetime Achievement Award*. Sagwati ra *Lifetime Achievement* ri karile ri nga kumiwa hi General M.D Shirinda kasi loyi a nga sungula ku kuma sagwati ra *Dr Thomas Chauke Artist of the Year* hi un'wana wa lava tirheke swinene eka ku humelerisa vuyimbeleri bya Xitsonga, ku nga Joe Shirimani. *The Leaving Legend Award* yona yi karile yi kumiwa hi Penny Penny.

© University of Venda

XMA yi le ku tirheni hi matimba swinene ku hluvukisa na ku tlakusa vuyimbeleri bya Vatsonga. Hi wona masagwati ntsena lama languteke ntsena vayimbeleri va Xitsonga eAfrika-Dzonga. Masagwati man'wana ya XMA hi lama landzelaka:

Best Xitsonga Newcomer
Best Xitsonga Gospel
Best Xitsonga Disco
Best Xitsonga RnB
Best Xitsonga House Song
Best Xitsonga Duo/Group
Best Xitsonga Collaboration
Best Male Artist
Best Female Artist
Best Xitsonga Language Purity
Most Popular Song

Hi lembe ra 2013 loko MLFM yi nyika masagwati ya XMA11, Holobyenkulu wa Limpopo yena Muchaviseki Stan Mathabatha (2013) u vurile marito lama a karhi a ma kongomisa eka xitichi hi siku ra masagwati:

> … *ndzalama ya rixaka* has become a phenomenon in terms of promoting Xitsonga music. We are looking forward to "*Hu Bvuma Yone Fhedzi* and "*Moshito o Tswela Pele*" awards in the next few weeks. What pleases us with this Combo is that there is no competition but compliments. You are like triplets, who were born on different days, but share the same mother.

Holobyenkulu u ndunduzerile xitichi ku katsa na switichi swimbirhi swa SABC; Phalaphala FM na Thobela FM eka ntirho wa vona wo hluvukisa vuyimbeleri bya tindzimi ta Vantima ta Limpopo.

Thomas Hasani Chauke hi un'wana wa lava kumeke masagwati yo tala eka XMA, ku nga khume. Leswi hi swona leswi endleke leswaku xitichi xi n'wi xixima hi ku simeka sagwati ra *Dr Thomas Chauke Artist of the Year*.

© University of Venda

Masagwati yo langutana na vuyimbeleri bya ndhavuko bya Afrika-Dzonga (SATMA) ya sungurile hi lembe ra 2006. Xikongomelo xa wona a ku ri ku tlakusa na ku hluvukisa vuyimbeleri bya ndhavuko handle ko languta rixaka, ku hlohlotela vundziminyingi, ku kurisa ndhavuko na ku tiamukela. Leswi hi swin'wana swi endleke leswaku masagwati lama yi tiveka hi marito ya "Ndhavuko wa Mina, Ndhavuko wa Wena" (*My Culture, Your Culture*).

Mojapelo (2013) u kombisa leswaku ku vile mhaka yo tsakisa swinene loko ku ta sunguriwa Mphikizano wa Vuyimbeleri bya Ndhavuko bya Afrika-Dzonga (SATMA) hi lembe ra 2006 eDurban. Thomas Hasani Chauke na Ingwabo La Langala, Lenny Naidoo, Ihashi' Elimhlophe, Shwi Nomtekhala na van'wana hi vona va kumeke masagwati yo sungula ya mphikizano lowu. Leswi swi vonakile ku ri ndlela ya kahle yo hlohlotela vayimbeleri van'wana ku kandziyisa vuyimbeleri bya mindhavuko ya vona.

Hi lembe ra 2011, Thomas Hasani Chauke u vuye a ala ku amukela ku hlawuriwa eka mphikizano lowu hikwalaho ko va a vula leswaku a nga tsakisiwi hi mafambiselo ya masagwati. Hi lembe ra kona, George Maluleke hi yena a tekeke sagwati ra xiyimbeleri xa le mahlweni xa vuyimbeleri bya Xitsonga.

Masagwati ya SATMA ya vuye ya ta nyanyuriwa hi ku xiximiwa ka Sarah Obama, kokwana wa phuresidente wa Amerika Barack Obama hi lembe ra 2015. Handle ka yena, valwelantshuxeko vo fana na va Albert Luthuli, Nelson Mandela, Oliver Reginald Tambo, Steve Biko, Robert Sobukwe, Malcolm X, Martin Luther King na Mahatma Gandhi va kale va nga xiximiwa hi SATMA.

Lexi saleke hi SATMA loko swi ta eka masagwati ya Xitsonga, hileswaku va fanele ku xixima vuyimbeleri byo hambana bya ndhavuko wa Vatsonga ku katsa vuyimbeleri bya Vatsonga bya disco, ku nga ri ku angarhela vuyimbeleri hinkwabyo bya Vatsonga. Leswi hi swi vona swi humelela eka vuyimbeleri bya Xizulu laha va nga na swiyenge swa *maskandi*, *Isicathamiya* na *mbaqanga*. Hi mukhuva walowo, hi ta yima hi tibuma leswaku masagwati lama ya le ku tirheni ka ntirho wukulukumba eka vuyimbeleri bya Vatsonga.

Masagwati ya South African Music Awards (SAMA) ya sungurile hi lembe ra 1995 ya karhi yi fambisiwa hi Recording Industry of South Africa, kumbe RiSA hi ku komisa. Ku sukela loko masagwati lama ma ta va ma sungurile, SAMA hi wona ntsena masagwati lama xiximaka vayimbeleri va vuyimbeleri hinkwabyo hi ku hambanahambana ka byona laha Afrika-Dzonga.

© University of Venda

Hi wona masagwati lama laha swiyimbeleri swo hambanahambana swi tlhomiweke tinsiva eka wona.

Eka masagwati ya SAMA ku suka malembendzhaku hi vonile tiqambhi ta Xitsonga ti vangama no tlomiwa risiva. Thomas Hasani Chauke hi un'wana wa tiqambhi leti. Ku suka a ta va a sungurile ku kandziyisa vunanga, Chauke u na masagwati yo ringana 16 lama a ma kumeke hikokwalaho ko va a ri xiyimbeleri xa lembe xa vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga. Man'wana ya masagwati lama u ma kumile hi malembe ya 1995, 1996 1998, 2001, 2006, 2008, 2011, na 2013. Hi kona eka SAMA hi 2012 laha Thomas Hasani Chauke a nga xiximiwa hi sagwati ra *Lifetime Achievement Award*. Hi 2014 vuyimbeleri bya Xitsonga bya ndhavuko byi yisiwile emaginginingini loko Chauke a ta kuma sagwati ra *Best Traditional Album of the Year*. Sagwati leri a ri kumile endzhaku ko phikizana na tiqambhi to hambanahambana ta Afrika-Dzonga ta vuyimbeleri bya ndhavuko.

Ndyangu wa ka Mhinga na wona hi wun'wana lowu endleke leswaku vuyimbeleri bya Xitsonga byi tiveka eka tindzimi timbe laha Afrika-Dzonga. Leswi swi ta endzhaku ka loko hi lembe ra 1998 xiyimbeleri Yvonne Chaka Chaka a ta va a hayekiwile hi sagwati ra *Female Artist of the Year*. Leswi a swi ta endzhaku ka loko a ta va a kandziyisile alibamu leyi thyiweke *Bombani (Tiko ra hina)*. Risimu leri ri vuye ri duma Afrika-Dzonga na matiko ya le handle.

N'wa-Mhinga, yena Tsakani "TK" Mhinga na yena u tekerile swa maharivo wa yena loko a ta hlula eka sagwati ra *Best RnB/Soul/Reggie Album* hi risimu ra yena ra *Tsakani* hi lembe ra 2002.

Vayimbeleri van'wana lava tlhomiweke tinsiva eka masagwati ya SAMA va katsa Sam Sikiza Chauke (1997- *Social Worker No.2*); Themba Chauke (2005- *Ntsena Vol.3*); M.D Shirinda (2007- *Gama ra Nsele*); na George Maluleke (2009- *Ku hanyeriwa i vukosi No.24*).

2.8. NKUCETELO WA LE HANDLE EKA VUYIMBELERI BYA NDHAVUKO BYA VANTIMA

Tanihilaha swi kombisiweke hakona emasungulweni ya xitsalwana lexi, Vantima hi ku angarhela va rhendzeriwile hi vuyimbeleri masiku hinkwawo. Hinkwaswo leswi va swi endlaka eka siku na siku swi khumba mhaka ya vuyimbeleri. Kasi Mathebula (2013) yena u longoloxa

© University of Venda

swin'wana swa swichayachana swa Vatsonga swo tani hi xitendze, xigubu, mpepe kumbe xitswiriri na mhalamhala. Mathebula u tlhela a seketeriwa hi Manganye (2011:10) loyi a nge:

> Percusson instruments include marhonge (rates), xigubu (big double-sided drum) and tingoma (drums). Amongst Tsonga drums there are ncomani, ndzhumba (conical shaped drum with singer membrane) and ngoma. Ngoma is alos two sided but smaller and could be longer than xigubu. Drums play an essential role in the Tsonga communities. The wind instruments include mhalamhala (antelope horn), xifotoriya (Tsonga traditional whistle made from small calabash), nanga (Tsonga traditional whistle made from calabash) xitiringo (Tsonga penny whistle), while stringed instruments include xizambi (mouth resonated friction-bow), xitendze (brazed gourd-bow with a calabash attached to it) and xipendzani (wire-stringed bow with a thick handle plucked with a flat piece of metal).

Hinkwaswo swichayachayana leswi hi ku hambanahambana ka swona a swi chayiwa ku karhi ku yimbeleriwa micino ya ndhavuko yo tanihi makhwaya, xincayincayi (xi tiveka ngopfu hi xigubu hikwalaho ka xigubu lexi chayiwaka), mikhinyavezo, muchongolo na yin'wana micino. Beliner (1977) u tshahiwile hi Pongweni (2002) loyi a kombisaka leswaku loko Valungu va fika eAfrika va fikile va kuma Vantima va karhi va tirhisa swichayachayana leswi ku tiendlela vuyimbeleri bya vona na ku titsakisa. Va fikile va chela moya wo titekela ehansi eka Vantima laha Vantima se a va vona swilo swo vona swi ri swa le hansi (Kileff, 1970).

Endzhaku ka loko Vantima va ta va va sungurile ku yingisela rito ra Xikwembu, no byeriwa leswaku va fanele ku tshika ku tshembela eka vafi kambe va tshembela eka Xikwembu, va vonile swo tala swa leswi va tshembelaka eka swona swi ri vunwa. Gelfand (1979) u seketela mhaka leyi hi ku boxa leswaku ku fika ka vamuneri lava teke na rito ra Xikwembu na ku sungula timhaka ta Vukreste swi endle leswaku vuyimbeleri bya Vantima byi cinca eAfrika. Jones (1992) u ri:

> … they also imposed European religious and aesthetic values on the population and condemned traditional forms of cultural expression including music and traditional functions as pagan.

© University of Venda

Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa nakambe hi Manganye (2011) loyi a kombisaka leswaku vuyimbeleri bya Xitsonga byi cincile ku suka loko byi tava byi kandziyisiwile ro sungula hi malembe ya va1920. U kombisa leswaku tinsimu to fana na ta Matswa Bemuda na Boti Reddy na Peter Magolongondlo ti nghenisa na mipfumawulo leyi kumekaka eka tiogene, leswi ku nga maendlelo ya vuyimbeleri bya Amerika bya Rn'B. Hi tlhelo lerin'wana, vayimbeleri vo fana na Muchangana na Gaza vona va yimbelela hi ku hatlisa na ku mita marito, va tlhandlekela hi ku nghenisa na marito ya Xinghezi na vuyimbeleri byin'wana bya Xintima. Manganye u tlhela a kombisa leswaku vuyimbeleri bya Tshetsha Boys byi yimbeleriwa hi Xitsonga kambe ku tatiwa swichayachayana swa Xilungu.

Moyo (2005) loko a karhi a endla ndzavisiso wa yena wa ntirho wa vuyimbeleri bya ndhavuko eka Vaxona va le Zimbabwe u kumile leswaku ku nghenisiwa ka tinoti eka vuyimbeleri bya ndhavuko swi endle leswaku vuyimbeleri byi cinca. U kombisa leswaku khale Valungu va nga si fika Vantima a va ri na ndlela ya vona yo dyondza ku tlanga swichayachayana swo hambanahambana handle ko tirhisa tinoti.

Ku hambananyana na van'wana, Madalane (2011) yena u simeka ndzavisiso wa yena hi ku teka vatsari vambirhi, Alingham na Mojapelo lava kombiseke leswaku vuyimbeleri bya ndhavuko byi le ku nyamalaleni. Vatsari lava va kombisa leswaku vuyimbeleri bya namuntlha bya Vatsonga byi suka eka ku va vuyimbeleri bya ndhavuko ku ya eka leswi va swi vulaka *neo-traditional music*. Hi mavonelo ya vona, leswi swi tano hikokwalaho ko tirhisiwa ka swichayachayana swa xilungu. Va kombisa leswaku vuyimbeleri bya bdhavuko byi pfumeleriwa ku vuriwa vuyimbeleri ntsena loko ku ve byi suka eka rixaka ro karhi ku ya eka rin'wana, handle ko cinca swo karhi.

Madalane u alana na mhaka leyi hi ku boxa leswaku ku tirhisiwa ka swichayachayana swa xilungu eka vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga swi fanele ku langutiwa hi tihlo ra leswaku byi le ku hluvukisiweni, ku nga ri ku ta na vuyimbeleri byintshwa. Madalane (2011:40) u ri:

> … the inclusion of western instruments or new compositions is seen as developing an already existing tradition and not creating a new one.

U hetelela hi ku tshaha marito ya Nhlapo ya leswaku swichayachayana eka tinsimu ta ndhavuko swi lo katsiwa kunene, ku nga ri ku cinca vuyimbeleri hi byoxe.

© University of Venda

Ku fambafamba ka vanhu laha va hlanganaka na vavulavuri va tindzimi tin'wana na swona swi nga endla leswaku vuyimbeleri byi cinca. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Mapaya (2004) loyi a endleke ndzavisiso hi vuyimbeleri bya Vapedi va ka Mmalebogo. Ndzavisiso wa yena wu kumile leswaku vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vapedi va ka Mmalebogo byi kuceteriwile hi swilo swinharhu; ku fambafamba ka vanhu lava tirhaka emapurasini, lava tirhaka ekule na ku kumeka ka mavhengele yo xavisa byala laha va tshamaka kona. Vatirhi va hlangana na vanhu lava humaka eka tindhawu to hambanahambana. Vatirhi lava va hetelela va tekela swin'wana swa mitolovelo ya tinxaka tin'wana ivi va swi nghenisa eka vuyimbeleri bya vona. Leswi swi endla leswaku ku tumbuluka vuyimbeleri byintshwa lebyi Mapaya a byi thyeke leswaku i vuyimbeleri bya *dikonko*.

Ku tala ka mavhengele yo xavisa mabyalwa na swona swi tisile ku cinca eka vuyimbeleri lebyi yimbeleriwaka hi Vapedi va tindhawu ta ka Mmalebogo. Vantshwa va namuntlha, hikokwalaho ko va va kumeka hi xitalo ebyaleni, va tsakela vuyimbeleri bya kwayito. Eka vuyimbeleri lebyi, a va tsakisiwi ngopfu hi leswi ku yimbeleriwaka swona, kambe va tsakisiwa hi swichayachayana leswi talaka ku bela ehenhla swinene.

Albright (2005) yena u kombisa leswaku vuyimbeleri bya ndhavuko lebyi tlangiwaka hi vadyondzi lava endlaka tidyondzo ta vuyimbeleri bya ndhavuko eYunivhesiti ya Ghana na lava yimbelelaka ematikoxikaya byi hambanile. U kumile leswaku etiyunivhesiti, vuyimbeleri bya kona byi cinciwilenyana byi endla wonge i bya le handle. Leswi swi vangiwa hi nkucetelo wa vayimbeleri lava hi vuyimbeleri bya le handle lebyi va byi yingiselaka. Kutani va lava ku hetelela va nghenisa swintsongo leswi va swi twaka ehandle.

2.9. NKOKA WA VUYIMBELERI EKA VANA

Vana va rhandza swinene vuyimbeleri. Forrai (1988) u boxa mhaka ya leswaku ku tlanga hi yin'wana ya tindlela to olova to va vana va karhi va dyondza hi swa vutomi. Leswi swi vangiwa hikuva ku na vuyimbeleri byo tala lebyi yimbeleriwaka loko vana va karhi va tlanga. Hikwalaho ko va n'wana a rhandza ku tlanga, swi endla leswaku a rhandza vuyimbeleri.

Vuyimbeleri byi na nkoka swinene eka vana. Manganye (2011) u kombisa leswaku vuyimbeleri bya ndhavuko bya vana lavatsongo lebyi yimbeleriwaka loko ku tlangiwa byi pfuna ku hlayisa ndhavuko wa vuyimbeleri bya Vatsonga. Loko ku yingiseriwa vuyimbeleri

© University of Venda

bya Vatsonga, byi tlhela byi tirha ku hlayisa ririmi hi roxe. Loko vana va nyikiwa nkarhi wo tlanga mitlangu ya ndhavuko va karhi va yimbelela tinsimu ta ndhavuko, hi tlhelo va dyondza ku vulavula ririmi na ku twarisa man'wana ya marito yo tika lama nga kumekaka eka tinsimu leti va ti yimbelelaka; va dyondza vutomi tani hileswi tin'wana ta tinsimu ta kona ti tshinyaka na ku laya. Vana na vona va hetelela va va kusuhi swinene na ndhavuko wa vona loko va karhi va yimbelela tinsimu leti. Tinsimu ta vana ti tshuneta vana eka dyondzo laha va dyondzaka swo karhi va nga ri ku swi lemukeni. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Parlakian na Lerner (2010:14) loko va ku:

> Music stimulates early language development, promotes attachment, and supports an infact's growing spatial awareness as the child experiences her body moving in space.

Vuyimbeleri a ko va ndlela yo titsakisa ntsena eka vana. Bollinger (2011) u seketela mhaka leyi hi ku hlamusela leswaku milavisiso yi kombisa leswaku vuyimbeleri bya pfuna swinene eka leswaku vana va dyondza. Leswi Bollinger a swi vulaka swi tlhela nakambe swi seketeriwa hi Ronald (2010) loyi a kombisaka leswaku loko n'wana a dyondzisiwa ku tlanga piyano, swi endla leswaku a kota ku ehleketa hi ku hatlisa.

Handle ka mhaka leyi boxiweke laha henhla, vuyimbeleri byi tlhela byi pfuneta eka ku hlohlotela n'wana ku dyondza ku yingisela. Loko ku karhi ku yimbeleriwa tinsimu to karhi, u rhanga a tinyika nkarhi leswaku a hatla a dyondza risimu ra kona. Leswi u swi endla a karhi a lava leswaku a kota ku amukeriwa eka vana lava a tlangaka na vona.

Ku kombisa nkoka wa tinsimu eka vana, Bollinger (2011) u longoloxa mitirho leyi landzelaka ta tinsimu ta vana:

> Many songs are packed with alliteration and rhyme. As children listen to these songs they recognize individual sounds within a word and notice the same sounds in different words. After children have become familiar with a song, put the lyrics in front of them. As they recognize the first letter in key words, they start to "crack the code" of reading! Repetition is key to fluency, and music makes repeated practice enjoyable! Children are able to experiment with grammatical rules and rhyming through song. Songs also discourage speed reading. Many

© University of Venda

> songs provide lively oral language experience. Children repeatedly hear higher-level vocabulary laced within simple melodies. Many of the same reading strategies can be practiced with songs such as re-telling, visualizing, and questioning.

Laha Bollinger u kombisa leswaku tinsimu ti pfuna vana hi ntivomarito xikan'we na ku hatla va dyondza ku twarisa marito yo hambanahambana ya ririmi. Mbuyelelo lowu va ka kona wa marito eka tinsimu wu tlhela wu endla leswaku vana va hatla va dyondza ku twarisa na ku tirhisa marito hi ndlela leyi nga fanela.

Tinsimu ta ndhavuko ta Vatsonga leti fambisanaka na mitlangu yo tlulatlula ti pfuna vana hi tlhelo ra vutiolori ku va pfuna leswaku va tshama va hanyile kahle emirini ya vona. Manganyi (2011) u kombisa leswaku ntlangu wo fana ni wa Jakobo, wu nyika vana vutshila byo yingisela na ku kunguhata. Eka ntlangu lowu, vana va tlanga hi ku pfalana mahlo hi duku. N'wana loyi a pfariweke mahlo u ta sungula ku yimbelela a ku Jakobo, ivi lava tlangaka na yena va ku hi haleni kokwana. U fanele ku landzelela laha mpfumawulo wu twakalaka kona leswaku a va kuma hinkwavo. Manganyi (2011:14) u ri:

> By sending their children to go and play, mothers were promoting the social development of their children. They knew that the children were going to learn to control themselves in a social environment and to tolerate other children.

Laha henhla ku hlamuseriwa leswaku loko vatswari va pfumelela vana va vona ku ya tlanga hi tlhelo rin'wana va hlohlotela vana ku hanyisana na vana van'wana. Vana va ta dyondza ku tikhoma kahle emahlweni ka vana van'wana na ku amukela van'wana.

Kileff (1970) u kombisa leswaku tinsimu ta ndhavuko ti na nkoka eka ku kombisa mitolovelo na swikholwakholwana swa vanhu. U tlhela a boxa leswaku tinsimu ta ndhavuko eka Vaxona ti kombisa vuswikoti bya vanhu va khale ku tshula na ku titsakisa.

U ya emahlweni na ku kombisa leswaku eka mikarhi yin'wana loko tinsimu ta ndhavuko ti yimbeleriwa, vanhu va tsundzuka swa khale, ku nga va nyimpi yo karhi leyi nga kala yi humelela, vakokwa wa vona kumbe leswi a va tiphina hi swona. Va tivona va tlhelerile eka khale ka vona na vokokwa wa vona na leswi a va tiphina hi swona. Hi ndlela yoleyo, swi

© University of Venda

komba leswaku tinsimu ta ndhavuko ti tlhela ti kota ku hlayisa ndhavuko wa rixaka ro karhi. Leswi boxiweke laha henhla swi tlhela swi hlamuseriwa hi Mugovhani (2013) laha a kombisaka leswaku vana va Vavhenda va kula va hungasa hi vuyimbeleri.

Va dyondza matikhomelo na mahanyelo lamanene. Vuyimbeleri byi tlhela byi tirhisiwa eka timhaka ta mikhuva na mindhavuko leyi vana va dyondzisiwaka yona loko va ha ri vantsongo. Ku suka evutsongwanini bya vona, vana va tiva leswaku ku na tinsimu to hambanahambana leti yimbeleriwaka ku ya hi ku i ndhawu kumbe ntirho wa njhani.

Mugovhani (2013) u boxa leswaku eka ndzavisiso wa yena u kumile leswaku ku tsakela vuyimbeleri bya ndhavuko ku yile ehansi eka rixaka ra Vavhenda, ngopfungopfu eka vantshwa. Xin'wana xa swivangelo leswi boxiweke i xa leswaku vana va masiku lawa va tsakisiwa ngopfu hi mitlangu leyi mikarhi yin'wana yi seketeriwaka hi mfumo hi swa macheleni. Mfumo wu endla miphikizano leyi endlaka leswaku vantshwa va tsakela ku nghenelela hi xikongomelo xo lava ku kuma mali. Vantshwa va namuntlha va tlhela va vona ku landzelela ndhavuko ku ri ku titlherisela endzhaku na ku hanya xikhale.

Flolu (1994) u ri eAfrika, vuyimbeleri hi byona vutomi hikuva byi nghenelela eka migingiriko ya siku na siku. U fananisa vuyimbeleri eka Maafrika na mitolovelo ya vanhu va rixaka rin'wana na rin'wana. Loko n'wana wa Muafrika a tswariwa, a thyiwa vito, a khombisiwa , a dyisiwa, a mbuweteriwa, a kurisiwa, a lahliwa ku va ku karhi ku yimbeleriwa. Eka Maafrika tinsimu ti tirhisiwa na ku tshungula swigulana na ku khongotela. Hi ku komisa, vuyimbeleri byi tshama eka Maafrika vusiku na nhlikanhi; loko va hlundzukile na loko va tsakile na loko n'wana a tswariwa kumbe ku lova.

Ntuli (2010) yena u kombisa leswaku ku yimbelela risimu, ku nga va eka mitsheketo kumbe kun'wana, swi na nkoka swinene eka rixaka ra Mazulu. U kombisa leswaku Mazulu ma na tinsimu to hambanahambana leti yimbeleriwaka ku ya hi ndhawu kumbe ntlangu lowu va nga va ka eka wona; ku na tinsimu ta vana, tinsimu to hungasa, ta nyimpi, vukati, mikosi, na tin'wana na tin'wana.

Ku fana na le ka mindhavuko yin'wana, Ntuli u kombisa leswaku Mazulu va yimbelela tinsimu loko va tsakile, loko va hlundzukile, hambi loko va ri ku tirheni. Va yimbelela loko va hlurile nyimpi, loko ku phahliwa hambi hi mikhuvo ya vukati. Van'wana va tlhela va yimbelela na loko

© University of Venda

va khunguvanyekile kumbe va nga tsakanga emoyeni. Hi nkarhi lowu, risimu ri va ri tirha ku titshandza na ku titiyisa. Ntuli (2010:217) u ri:

> … when the masses are displeased about the government they toyitoti and use song as a vehicle to relay the message. Toyitoyi is a form of South African song and dance performance used by black Africans to protest about various issues. Discontented employees also utilize songs to vent their anger and to air their grievances to their employers.

Ntshaho lowu wu kombisa mhaka ya leswaku vatirhi va nga ha tirhisa tinsimu ku kombisa ku ka va nga tsakisiwi hi mhaka yo karhi emitirhweni ya vona. Va sungula ku cina va karhi va yimbelela leswaku vathori va vona va ta kota ku va twa.

Ntuli u kombisa leswaku tinsimu eka mitsheketo ya Xizulu ti pfuna eka ku hlamusela xitori na ku vumba ndzhuko wa xona; ku endla leswaku vagaringetiwa va va na xiave eka ntsheketo hi ku yimbelela na mutsheketi; ku humelerisa nkongomelo wa xitori; ku paluxa swimunhuhatwa na vumunhuhati; na ku nyanyula ntsheketo.

2.10. VUYIMBELERI TANIHI NDLELA YO VULAVULA NA VANHU

Fleury, Labbe and Prichett, (2004) va teka vuyimbeleri ku ri ririmi ra misava leri nga twisisiwaka hi mani na mani. Va tshemba leswaku ku hava loyi a nga kanetaka mhaka ya leswaku vuyimbeleri i xitirhisiwa xa nkoka xo hangasala timhaka. Ku ya hi vatsari lava, vuyimbeleri a hi swichayachayana leswi hi swi twaka kambe hileswi nga le ku vulavuriweni eka risimu. Va vona vuyimbeleri ku ri ndlela yo va vayimbeleri va humesela matitwelo ya vona ehenhla ka mhaka yo karhi. Vayingiseri na vona va nga ha tlhela va tlanga vuyimbeleri ku humesa leswi va titwisaka xiswona. Leswi swi endla leswaku munhu un'wana a kota ku twa leswi muyimbeleri kumbe mutlangi wa risimu ro karhi a titwisaka xiswona. Loko Thomas Hasani Chauke a ta xiximiwa hi digiri ya Vudokodela hi Yunivhesiti ya Vhenda u te:

> Musicians should entertain and teach. We try to do this with our music. Many of our songs are about families, parents, love, social problems, marriage, youth amd nation building. Music can help us in the fight against crime and HIV (Nendila, 2010:01).

© University of Venda

Hi marito lama vuriwaka eka risimu, vanhu va kota ku endla vuxaka na vuyimbeleri. Laha hi kona ku vulavula ku sungulaka kona. Van'wana va yingisela vuyimbeleri ku hola eka leswi va vavisaka. Vuyimbeleri hi tlhelo bya laya ni ku komba ndlela eka vanhu ivi va hetelela va vona swihoxo swa vona va cinca mahanyelo.

Ku ya hi Flolu (1994), mhaka ya leswaku vayimbeleri va tshama na vanhu, swi endla leswaku leswi va yimbelelaka hi swona swi va leswi khumbaka vanhu. Vayingiseri va hetelela va va na vuxaka na vuyimbeleri lebyi va byi yingiselaka.

Fleury et al. (2004) va boxa leswaku vuyimbeleri eka masiku ya namuntlha byi tirhisiwa eka tipolitiki ku gangisa tivhoti, eka dyondzo byi tirhisiwa tanihi yin'wana ya tidyondzo na ku seketela vadyondzi ku tinyiketela eka leswi va swi endlaka, etikerekeni vuyimbeleri byi tirhisiwa ku vulavula na Xikwembu na ku aka vuxaka na xona. Vatswari va tirhisa vuyimbeleri ku mbuwetela vana leswaku va etlela. Eka vantshwa, vuyimbeleri va byi tirhisa ku rhurisa mbilu na ku tiphina hi byona.

2.11. VAYIMBELERI, TIMFANELO NA VUTIHLAMULERI

Afrika-Dzonga i tiko leri nga na nawu. Munhu un'wana na un'wana u sirheleriwile eka Vumbiwa bya tiko ehansi ka xiyenge xa timfanelo ta ximunhu. Hald (2001) u tiyisisa mhaka leyi loko a boxa leswaku ku fana na munhu un'wana na un'wana, muyimbeleri un'wana na un'wana na yena u na timfanelo leti n'wi sirhelelaka. Vayimbeleri va na mfanelo yo yimbelela hileswi va swi lavaka, ku va na mindyangu na ku va na vutomi bya vona vinyi, ku dya, ku ambala, ku va na ko fihla nhloko, ku nghena xikolo, na swin'wana. Kambe u boxa leswaku ehenhla ka timfanelo leti, mfanelo yo yimbelela hi xin'wana na xin'wana lexi va xi lavaka na ku wela eka ndhavuko wa vona hi tona timfanelo leti nga kongomana swinene na vayimbeleri.

Vayimbeleri va nga yimbelela hi swa rirhandzu, rivengo, tipolitiki na swiyimo swa tiko. Leswi swi humelerisiwa eka atikili ya vu19 ya *The Universal Declaration of Human Rights*.

Vayimbeleri va fanele ku pfumeleriwa ku yimbelela endhawini yin'wana na yin'wana leyi va yi lavaka, ku endla tikhonseti, ku kandziyisa tialibamu swi nga khathaleki leswaku vuyimbeleri bya vona byi vulavula hi yini.

© University of Venda

Ehenhla ka timfanelo leti vayimbeleri va nga na tona, xa nkoka hileswaku a va fanelanga ku hlohlotela tinyimpi, rivengo ku ya hi mbala, vukhongeri na ripfumelo. Mfumo na wona wu nga ha tlhela wu hunguta timfanelo ta vayimbeleri hi ku languta swo karhi leswi va vonaka swi nga ta vanga swo biha etikweni ku katsa ku onha van'wana vito, vuhlayiseki bya tiko, kurhula, rihanyu na mahanyelo lamanene.

Eka vayimbeleri, mfanelo ya ku nghelelela eka ndhavuko lowu va wu tsakelaka wu katsa mfanelo yo kandziyisa vuyimbeleri lebyi va byi tsakelaka, ku yingisela vuyimbeleri lebyi va byi tsakelaka, na ku tlangela rixaka leri va ri tsakelaka. Hi ku komisa vayimbeleri va na mfanelo ku fana na munhu un'wana na un'wana, ntsena loko va yimbelela va ri na vutihlamuleri.

Kilpatrick (1992) u tsarile hi ku hlangana ka vuyimbeleri na mahanyelo ya vanhu. U vula leswaku hikokwalaho ko va vuyimbeleri byi vulavula hi leswi humelelaka eka vanhu, byi fanele ku cinca mitolovelo yo biha ya vanhu. Hi ku yingisela vuyimbeleri, vanhu va dyondza ku hambanyisa vunene na vubihi.

Ku ya hi Kilpatrick, muxaka wa vuyimbeleri lebyi munhu a byi yingiselaka hi byona byi n'wi kucetelaka leswaku a hanyisa ku yini erixakeni. Loko munhu a yingisela vuyimbeleri lebyi hlohlotelaka ku nwa byala, u tala ku hetelela a va xilovekelo. Leswi swi tano na munhu loyi a talaka ku yimbelela vuyimbeleri bya le tikerekeni, u ta va munhu wo rhandza kereke na leswi endliwaka etikerekeni.

Ririmi leri tirhisiwaka eka vuyimbeleri ri na nkoka swinene eka vuyimbeleri. Vuyimbeleri byi fanele ku tirhisa ririmi leri vanhu va nga ta ri twisisa hi ku olova leswaku risimu ri ta kota ku twisiseka. Lexi hi xona xikongomelo xa risimu; ku hangalasa mahungu. Loko ririmi leri tirhisiweke ri ri na xikongomelo xo xisa, ku nyadza, ku rhukana van'wana na swin'wana swo biha ri hetelela ri voniwa ri ri risimu ro biha. Vuyimbeleri bya kahle byi fanele ku va na ririmi leri kotaka ku bambatela na ku horisa moya wa vanhu. Muyimbeleri u fanele ku hlawula marito ya yena hi vukheta. Muyimbeleri u fanele ku aka vuxaka lebyinene exikarhi ka yena, tinsimu ta yena na vayingiseri va yena.

Kilpatrick u kombisa leswaku vuyimbeleri bya kahle hilebyi kotaka ku endla leswi landzelaka:

a) Vuyimbeleri lebyi kotaka ku yingiseriwa hi mani na mani:
b) Vuyimbeleri byi fanele ku yingiseriwa hi lavakulu na lavatsongo.

© University of Venda

c) Loko swi koteka, ndyangu wu fanele ku kota ku hlavelela va yimbelela swin'we. Hi mukhuva wolowo swi endla leswaku vuyimbeleri byi tirha ntirho wa byona wo kondlela ku rhandzana na ku twanana eka vanhu.

Hi vuyimbeleri munhu a nga kota ku kombisa matitwelo ya yena: Xikongomelonkulu xa risimu i ku va munhu a kota ku kombisa matitwelo ya yena, ku nga va ku tsaka kumbe ku tsana. Loko munhu a yimbelela kumbe ku yingisela risimu ro karhi a tsanile, ri nga kota ku n'wi khutaza kumbe ku n'wi vohlisa emoyeni a twa a vevukeriwa hileswi n'wi tsaniseke.

Vuyimbeleri lebyi layaka: Ku hanya kahle a hi ku tiva ntsena swa kahle na leswo biha, kambe munhu u fanele ku tlhela a kota ku tiva leswaku loko munhu a hanya ku biha u ta kuma swo biha. Leswi swi nga paluxiwa hi vuyimbeleri laha ku nga yimbeleriwaka hi swo biha leswi humeleleke munhu hikokwalaho ka leswi a swi endleke.

Vuyimbeleri lebyi nga humiki moya hambi byi ri bya khale: Vuyimbeleri bya kahle byi fanele ku va lebyi munhu a nga tiphinaka hi byona swi nga khathaleki leswaku byi kandziyisiwile rini.

Vuyimbeleri lebyi hlamuselaka xitori: Vuyimbeleri byi fana na xitori, vayimbeleri a vo yimbelela hi swilo swa le handle, kambe va yimbelela hi timhaka leti humelelaka eka siku na siku. Mikarhi yin'wana vayimbeleri va yimbelela hileswi tshameke swi va humelela evuton'wini, hi leswi humelelaka etikweni na ku khensa mhaka yo karhi.

2.12. NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi hi kotile ku vona leswaku vuyimbeleri a byo hungasa ntsena kambe byi na ntirho wukulu swinene wo laya na ku tsundzuxa vanhu hi mahanyelo lamanene, ku khomelela eka ndhavuko na ku tirha tanihi swipfuneto swa dyondzo eswikolweni. Vuyimbeleri byi tlhela byi pfuna swinene eka ku hangalasa mahungu, ku nga va swa tipolitiki kumbe swin'wana. Ku hlangana ka vanhu na swona swi na xiave xikulu eka vuyimbeleri hikuva swi nga endla leswaku rixaka rin'wana ri tekela swin'wana ku antswisa vuyimbeleri bya rona. Tani hilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, ku ta ka vamuneri na timhaka ta vukhongeri bya Xikreste swi tisile ku cinca eka vuyimbeleri bya Maafrika.

© University of Venda

NDZIMA YA 3: MAENDLELO

3.1. MANGHENELO

Ku va mulavisisi a kota ku kuma mahungu lama a ma lavaka loko a endla ndzavisiso wa yena, u fanele ku van a ndlela leyi a nga yi tirhisaka ku fikelela leswi a swi lavaka. Leswi swi vula maendlelo ya ndzavisiso. Eka xiyenge lexi ku ta hlamuseriwa hi vuenti tindlela leti nga tirhisiwa eka ndzavisiso. Mitshaho ya vatsari van'wana yi ta nyikiwa ku seketela nhlamuselo ya maendlelo lama nga ta tirhisiwa.

3.2. XIKOPU NA SAMPULU SWA NDZAVISISO

Neuman (1994) u hlamusela sampulu tanihi minchumu kumbe vanhu lava mulavisisi a nga ta va tirhisa eka ndzavisiso. Ndzavisiso lowu wu ta languta tinsimu ta Thomas Hasani Chauke leti humesiweke ku suka hi lembe ra 1981 ku fika hi 2014. Tinsimu leti ti kumeka eka tialibamu ta 33 leti humesiweke hi ndzhandzelo lowu thyiweke Shimatsatsa.

Tinsimu leti nga ta xopaxopiwa ku kombisiwa matirhiselo ya muyimbeleri ya ririmi, laha ku nga ta humeseriwa swigaririrmi swo hambanahambana leswi a swi tirhiseke ku hluvukisa ririmi. Leswi a yimbelelaka hi swona na swona swi ta xopaxopiwa ku kombisa hilaha a tlakusaka hakona ndhavuko wa Vatsonga.

Muyimbeleri loyi xikan'we na vanhu va mune lava ku tshembiwaka leswaku van a vutivi byo enela hi vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga va ta hlokohlisiwa. Vanhu lava va katsa muhaxi eka xitichi ya MLFM, muyimbeleri wa vunanga bya ndhavuko na vanhu vambirhi lava ku tshembiwaka leswaku va na vutivi byo enela hi vuyimbeleri lebyi.

3.3. TINDLELA TA MAHLENGELETELO YA MAHUNGU

Tindlela timbirhi ti ta tirhisiwa ku lavana na mahungu hi nkoka wa tinsimu ta Thomas Hasani Chauke eka ku tlakusa na ku hluvukisa Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga, ku nga maendlelo yo tsala ehansi tinsumu hinkwato leti kumekaka eka tialibamu ta Thomas hasani

© University of Venda

Chauke na ya nhlokohliso wa swivutiso. Maendlelo lamambirhi ya hlamuseriwa hi vuenti laha hansi.

3.3.1. Tinsimu ku suka eka tiCD ta tialabamu

Maendlelo ya muxaka lowu hilaha mulavisisi a kumaka mahungu ya ndzavisiso wa yena hi ku yingisela vuyimbeleri ku suka eka tiCD to hambanahambana. Eka ndzavisiso lowu mahungu yo tala ya kumeka eka tiCD leti kandziyisiweke hi nandzelelano wa Ximatsatsa ku suka eka Ximatsatsa xo sungula ku fika eka Ximatsatsa xa 33.

Tinsimu leti kumekaka eka tiCD ti yingiseriwile kutani ti tsariwa ehansi, ku tlhela ku yingiseriwa ravumbirhi ku karhi ku langutiwa leswi tsariweke ehansi leswaku swa fambelana ke. Endzhaku ku hlayiwa tinsimu hinkwato ku vona loko ku nga vanga na swihoxo swa matsalelo, ku karhi ku xopaxopiwa ku humelerisa tinhlokomhaka to hambanahambana ta ririmi na mikongomelo.

3.3.2. Nhlokohliso wa swivutiso

Eka maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso, vuxokoxoko hi nhlokomhaka leyi lavisisiwaka byi kumiwa hi ku va ku vutisiwa vanhu swivutiso. Maendlelo lama ya nga humelela vanhu va langutanile kumbe va vulavula hi riqingho.

Eka nhlokohliso wa swivutiso ku va munhu a kuma vuxokoxoko hi nhlokomhaka leyi a yi lavisisaka u fanele ku va a tshama na vanhu lava khumbekaka ku va vutisa swivutiso leswaku va swi hlamula. Hi ndlela yoleyo, u ta va a karhi a kuma tinhlamulo ta swivutiso leswi a lavaka leswaku va swi hlamula.

Hi na tinxaka timbirhi ta nhlokohliso wa swivutiso, ku nga nhlokohliso wo pfuleka na nhlokohliso wo pfaleka. Eka nhlokohliso wo pfaleka, muhlokohlisi u tsala swivutiso swa yena ehansi leswaku a ta swi landzelela loko a karhi a vutisa muhlokohlisiwa. Mhaka leyi boxiweke yi seketela hi Kumar (1996:199) loko a ku:

> A structured interview includes a series of closed-form questions similar to those used in questionnaire.

© University of Venda

Kumar (1996) eka ntshaho lowu u seketela leswi boxiweke swa leswaku eka rixaka leri ra nhlokohliso wa swivutiso, muhlokohlisi u va a lulamisile swivutiso swo karhi leswi a nga ta swi vutisa muhlokohlisiwa. U fananisa rixaka leri ra nhlokohliso wa swivutiso na maendlelo ya nongonoko wa swivutiso lowu nga ta hlamuseriwa emahlweni.

Eka rixaka ra vumbirhi ra maendlelo ya nhlokohliso wa swivutiso, ku nga nhlokohliso wo pfuleka, muhlokohlisi u bula na muhlokohlisiwa hi nhlokomhaka leyi a lavisisaka hi yona, a karhi a yingisela leswi muhlokohlisiwa a nga ta swi vula. Loko ndlela leyi yi humelela, munhu un'wana a nge swi tekeli nhlokweni leswaku ku le ku hlokohlisiweni ka munhu. Tindlela leti hinkwato ti ta tirhisiwa eka ndzavisiso lowu.

Eka ndzavisiso lowu, nhlokohliso wu endliwile exikarhi ka mulavisisi na vanhu lava mulavisisi a voneke va nga khoma vutivi byo enela hi mayelana na vuyimbeleri bya ndhavuko bya Vatsonga. Vanhu lava va katsa muyimbeleri hi yexe, muhaxi wa xitichi xa munghana Lonene FM, xikan'we na vaakatiko vangarivangari ku kuma mahungu hi nhlokomhaka leyi.

3.4. MAXOPAXOPELO YA MAHUNGU

Thiyori yo xopaxopa hi yona ndlela leyi nga ta tirhisiwa eka ndzavisiso ku xopaxopa mahungu. Eka ndlela leyi hilaha mulavisisi a hlayaka matsalwa yo karhi lama a lavaka ku xopaxopa wona ivi a languta no xiya hi vurhon'wana leswi a nga le ku swi lavisiseni. Heese na Lawton (1988:06) va hlamusela maendlelo yo xopaxopa loko va ku:

> The theory of criticism is concerned with establishing a basis of general critical principle, from which is derived a working terminology as well as criteria (i.e. standard) to be employed in analyzing, interpreting and evaluation of a particular works of literature.

Ntshaho lowu wu kombisa mhaka ya leswaku eka thiyori yo xopaxopa, mulavisisi u va a ri na theme ro karhi leri a vaka a xopaxopa tsalwa hi ku languta rona. Marito ya "analyzing" na "interpreting" eka ntshaho lowu hi wona ya humeselaka mhaka ya leswaku mulavisisi u xopaxopa hi vurhon'wana lebyikulu swinene. Morne na Rauch (1997:121) na vona va nyika nhlamuselo ya thiyori xopaxopa hi ndlela leyi:

> The practice of describing, interpreting, and evaluation of literature.

© University of Venda

Vatsari eka ntshaho lowu nga laha henhla va ha seketela leswi boxiweke hi Heese na Lawton leswaku eka maendlelo lama, mulavisisi u hlaya tsalwa na ku ri xopaxopa ku kombisa leswi a nga le ku swi lavisiseni. Lodge (1988:63) yena u ri:

> … a term of which literature is the imposed object, … judging and appreciating recent works with a view to helping the public make up its mind.

Mutsari laha u hlamusela leswaku eka thiyori yo xopaxopa, matsalwa hi wona lawa ya tirhisiwaka ku humelerisa no kombisa leswi mulavisisi a lavaka ku kombisa swona ku endlela leswaku vahlayi va kota ku nyika mavonelo ya vona hi tlhelo ra leswi humelerisiweke hi mulavisisi kumbe muxopaxopi.

Morne na Rauch (1997) va boxa leswaku nxopaxopo wa matsalwa wu landzelela swiyenge swo karhi leswi endlaka leswaku mulavisisi a ta kota ku xopaxopa matsalwa hi mfanelo. Morne na Rauch (1997:121) va yisa emahlweni va nyika mavonelo ya vona ehenhla ka nhlamuselo ya ndzavisiso wo xopaxopa loko va ku:

> Theoretical criticism identifies general principles of literary excellence and establishes theories and methods for studying literature. Practical criticism puts such insights, theories, and methods to use in the analysis and evaluation of individual works.

Ntshaho lowu wu kombisa leswaku thiyori yo xopaxopa ya ya hi swiyenge. Xo sungula mulavisisi u ta fanela ku kuma nhlokomhaka kumbe theme leri a lavaka ku xopaxopa tsalwa ro karhi a langutile rona. Endzhaku ka sweswo u ta tirhisa theme rolero ku hlaya, ku xopaxopa no humelerisa leswi a swi kumaka eka tsalwa leri a ri xopaxopaka leswi fambelanaka na theme leri a ri tirhisaka.

Loko mulavisisi a ri ku xopaxopeni u thumba swilo swo hambanahambana leswi mutsari a nga swi nghenisa eka tsalwa ra yena. Leswi mulavisisi a swi kumaka hi mikarhi yo tala swi kumeka leswaku mutsari u swi nghenisile eka tsalwa ra yena a nga tiyimiselangi kumbe a nga swi tivi leswaku loko muxopaxopi o languta mhaka yo karhi a nga swi kuma swi ri kona.

© University of Venda

Mahungu ya ndzavisiso lowu mahungu yo yelana ya aviwa hi mitlawa laha ku nga langutiwaka marito, swivulwahava, swivulwa swo karhi leswi nga khoma nhlamuselo yo fana kumbe yo yelana (Krippendorff, 1980). Tindlela leti landzelaka ti ta tirhisiwa ku xopaxopa mahungu lama nga ta kumiwa eka ndzavisiso:

a) tinsimu ti ta yingiseriwa ti tsariwa ehansi;
b) tinsimu ti ta tlhela ti yingiseriwa ku karhi ku yingiseriwa leswaku leswi tsariweke swa fambelana na leswi yimbeleriwaka;
c) tinsimu leti tsariweke ehansi ti ta aviwa hi ku landza swigaririmi leswi nga ta langutiwa, mikongomelo, na mimongo leyi muxopaxopi a nga ta yi kuma; na
d) marito, swivulwahava, swivulwa, na tinsimu swi ta sungula ku xopaxopiwa hi vuenti ku komba vuxaka lebyi nga kona.

3.5. MILAWU LEYI NGA TA HLONIPHIWA

Ndhawu yin'wana na yin'wana yi fumiwa hi milawu leswaku swilo swi kota ku famba hi ndlela leyi nga fanela. Na kona eka milavisiso ku fanele ku va na milawu leyi faneleke ku landzeleriwa. Milawu leyi yi kota ku sirhelala mulavisisi xikan'we na vanyiki va mahungu, ngopfungopfu loko swi ta eka nhlokohliso wa swivutiso. Kruger (2005) u kombisa leswaku milawu leyi yi va ka kona yi tirhisiwa eka swiphemu swimbirhi eka nhlokohliso wa swivutiso - loko ka ha laviwa vahlokohlisiwa na hi nkarhi wa ku hlokohlisa. Mulavisisi u ta landzelela milawu leyi landzelaka:

a) ku hlamusela leswaku ndzavisiso wu mayelana na yini;
b) xikongomelo lexi ndzavisiso wu lavaka ku xi fikelela;
c) Ku hlamusela muhlokohlisiwa leswaku mahungu lama a nga ta ma nyika ya ta tirhisiwa hi mfanelo na leswaku vito ra yena ri nge boxiwi laha swi voniwaka ku ri a nga nghena ekhombyeni;
d) Ku ringeta ku vona leswaku vutomi bya vahlokohlisiwa byi hlayisekile, ku nga va ku vaviseka ka nyama kumbe emoyeni; na
e) Muhlokohlisiwa u ta byeriwa leswaku loko a tsakela ku ka a nga ha nyiki mahungu, u na mpfumelelo wo tshika.

Hinkwaswo leswi swi ta endliwa ndzavisiso na nhlokohliso wu nga si sungula.

© University of Venda

3.6. MINDZELEKANO YA NDZAVISISO

Ndzavisiso lowu wu languta vuyimbeleri bya Thomas Hasani Chauke, ku nga ri vayimbeleri hinkwavo lava yimbelelaka vuyimbeleri bya Xitsonga bya ndhavuko. Mavito ya vayimbeleri van'wana ya nga khumbiwa ntsena hi ku hundza loko ku ri na swin'wana leswi mulavisisi a lavaka ku swi hundzisa.

Ndzavisiso lowu a wu nge languti tinoti na malongolokelo ya tona. Wu ta languta ntsena marito lama yimbeleriwaka hi Thomas Hasani Chauke. Mhaka yin'wana leyi faneleke ku tekeriwa enhlokweni hileswaku ndzavisiso a hi tinsimu hinkwato leti nga ta langutiwa. Eka nkarhi wa sweswi, Thomas Hasani Chauke u na tinsimu to hundza 250 leti kumekaka eka tirhekhodo to hundza 30. Rhekhodo yin'wana na yin'wana yi na tinsimu ta 10 ku fika eka 12. Kutani swi nge koteki leswaku mulavisisi a khumba tinsimu hinkwato ta muyimbeleri loyi. Tinsimu leti nga ta khumbiwa hi leti nga khoma hungu ro karhi leri mulavisisi a lavaka ku ri hundzisa. Tinsimu tin'wana ti nga khumbiwa hi ku hundza ntsena.

3.7. NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi ku kombisiwile hinkwaswo leswi ndzavisiso wu nga ta swi angarhela; tindlela leti nga ta tirhisiwa ku kuma mahungu, ku nga maendlelo yo xopaxopa na ya nhlokohliso, ya boxiwile ya tlhela ya hlamuseriwa. Milawu na mindzelekano ya ndzavisiso yi kombisiwile.

© University of Venda

NDZIMA YA 4:
TINDZIMI NA XIYIMO XA TONA EAFRIKA-DZONGA

4.1. MANGHENELO

Tipolitiki ta tindzimi eAfrika-Dzonga ti sungule hi malembe ya va1652 loko Madachi ya fika eKapa. Madachi lama a ma vulavula ririmi leri endzhaku ka nkarhi ri nga cinca ri va Xibunu (Marjorie, 2010). Ku suka kona ku vile na nyimpi yikulu exikarhi ka vavulavuri va Madachi na Manghezi. Nyimpi a yi ri ya leswaku hi rihi ririmi leri a ri fanele ku va ri tirhisiwa eka mfumo. Hi lembe ra 1822, Manghezi va vuye va hlula ku va va lawula mfumo. Endzhaku ka sweswo mukhomixinara wa Munghezi Lord Milner (1854-1925) u vuye a ta na nawu lowu a wu tiveka hi *Aglicization* (Alexander, 2003). Nawu lowu a wu tivisa Xinghezi tanihi ririmi ra ximfumo. Hi rona ririmi leri a ri fanele ku va ri tirhisiwa eka vufambisi na le swikolweni tanihi ririmi ro dyondza hi rona. Leswi a swi vula leswaku tindzimi hinkwato ta Vantima ku katsa na Xibunu a ti fanele ku tshikileriwa.

Mhaka leyi yi khunguvanyisile vavulavuri va Xibunu. Va kunguhatile ku ka va nga yingisi mfumo no ka va nga tinghenelerisi eka swilo swa mfumo. Va vuye va susa vana va vona eswikolweni swa mfumo va ya va dyondzisa emakaya va karhi va tirhisa Xidachi (Prah, 1997). Xiyimo xi vuye xi cinca hi lembe ra 1925 laha Xinghezi na Xibunu a swi tirhisiwa ku ringana eka swiyenge swa mfumo. Tindzimi ta Vantima ti yile emahlweni na ku tshikeleriwa. Hi lembe ra 1953 ku vuye ku tumbuluxiwa Nawu wa Bantu wa Ririmi, Nawu. 47 wa 1953. Endzhaku ka nkarhi nawu lowu wu cinciwile wu va Nawu wa Bantu wa Dyondzo, 1953.

Hi 1955, nawu wo va Xinghezi na Xibunu swi dyondzisiwa ku ringana eswikolweni wu vuye wu pasisiwa kambe mhaka leyi a yi olovangi hikwalaho ko pfumaleka ka vadyondzisi va Vantima vo dyondzisa Xinghezi. Prah (1997) u kombisa leswaku leswi swi endle leswaku ku tisiwa vadyondzisi ku suka hi le Nghilandhi ku ta dyondzisa Xinghezi eswikolweni swa Vantima.

> In 1976 the black Africans' hatred of apartheid, and of Afrikaans as the "language of the oppressor," came to a head in Soweto, a black township outside of Johannesburg. A school board there was dismissed in early February for resisting the imposition of Afrikaans.

© University of Venda

> Protest began at that school and swelled over a period of months to the other schools, with the support of teachers, parents, and students' (Marjorie, 2010:1).

Nyimpi ya 1976 hi yona yi endleke leswaku namuntlha hi va na holideyi ya lembe na lembe hi siku ra 16 Khotavuxika. Siku leri ri tiveka misava hinkwayo tanihi *The Soweto uprising*.

4.2. XIYIMO XA TINDZIMI ENDZHAKU KA NTSHUXEKO WA 1994

Tani hilaha swi kombisiweke hakona, endzhaku ka loko Afrika-Dzonga ri kumile ntshuxeko ku pasisiwile Vumbiwa lebyi a byi rhangisa emahlweni mhaka ya leswaku tindzimi ti fanele ku ringana. Hi mayelana na tindzimi, Vumbiwa byi ri:

> Recognizing the historically diminished use and status of the indigenous languages of our people, the state must take practical and positive measures to elevate the status and advance the use of these languages' (The Constitution of the Republic of South Africa, 1996: 4).

Ku tiyisisa leswaku mhaka leyi ya humelela, ku simekiwile milawu yo hambanahambana. Goza ra matimba leri tekiweke ku vile ku simekiwa ka Language Plan Task Team (Langtag) na Pan South African language Board (PanSALB) (Beukes, 2008). Yin'wana ya mitirho leyi PanSALB a yi rhwexiwile yona a ku ri ku lulamisela ku hluvukisa tindzimi hinkwato ta ximfumo etikweni.

Ehenhla ka milawu na swisimekiwa swo hambanahambana leswi nga tumbuluxiwa, xiyimo xa tindzimi ta Vantima a xi le ku cinceni hi ndlela leyi a swi languteriwile hakona. Ku hluvuka ku vonaka eka tin'wana ta tindzimi leti hi kumaka leswaku vavulavuri va tona va tele hi nhlayo. Leti i tindzimi leti hi nga ti vitanaka "*the Big Five*-". Leti hi tona tindzimi ta matimba leti nga fananisiwaka na swiharhi swa ntlhanu swa nhova, ku nga nghala, ndlopfu, nyarhi, mangwa na xibejwana. Tindzimi leti ti katsa Xizulu, Xiqhosa, Xisuthu xa N'walungu (Xipedi), Xitswana na Xisuthu xa Dzonga.

Ku ri ndlela yo sirhelela, ku hluvukisa na ku tlakusa ririmi ra vona, vavulavuri va Xibunu a va tsakisiwangi hileswi ririmi ra vona a ri khomiwa xiswona. Hi ku vona leswaku ririmi na ndhavuko wa vona swi nga va eka nxungeto, hi lembe ra 1991 va vumbile xitikwana xa

© University of Venda

Orania. Lexi i xitikwana lexi tiyimeleke xi ri roxe kwala Afrika-Dzonga. Eka xitikwana lexi, ku pfumeleriwa ntsena Mabunu ku tshama na ku nghena kona. Xibunu hi xona ntsena xi vulavuriwaka (Fihlani, 2014:1).

4.3. XIYIMO XA XITSONGA EAFRIKA-DZONGA

Laha Afrika-Dzonga Xitsonga xi vulavuriwa hi vanhu vo tlula 2 200 000 wa mamiliyoni hi nhlayo. Vavulavuri lava va endla kwalomu ka 4.5 wa tiphesente ta vanhu lava kumekaka eAfrika-Dzonga. Vanhu vo tala lava vulavulaka ririmi leri va kumeka eLimpopo, va landza hi Mpumalanga na Gauteng.

Mfumo wa xihlawuhlawu a wu endle leswaku vavulavuri va ririmi rin'wana na rin'wana va tshama eka matikoxikaya ya vona leswi a swi vuriwa *Bantustans*. Vavhenda a va kumeka ntsena eVendaland, Vazulu eZululand. Gazankulu yi simekiwile hi lembe ra 1969, ku ri ndhawu laha Vatsonga a va fanele ku va va tshama kona (Halala and Mtebule, 2014). Murhangeri wa tikoxikaya ra Gazankulu a ku ri H.W.E Ntsan'wisi. Hi nkarhi lowu, hambileswi a swi tiveka leswaku vanhu lava nga kona i Vatsonga ntsena, tindzimi leti a ti tirhisiwa a ku ri tindzimi ta Xinghezi na Xibunu.

Endzhaku ka xitereko xa 1976 ririmi ra Xibunu ri vuye ri sungula ku hela matimba laha se a ri fana na Xitsonga, eswikolweni a ro dyondziwa ntsena tanihi rin'wana ra tindzimi leti dyondziwaka ku fana na Xitsonga. Ririmi leri a ri rhanga emahlweni a ku ri Xinghezi. Nhlawulo wa mani na mani wa 1994 wu tile na swilo swintshwa loko swi ta eka Xitsonga. Tani hilaha swi kombisiweke hakona eka ndzima yo sungula, Xitsonga xi vile rin'wana ra tindzimi leti nyikiweke xiyimo xa ximfumo eka Vumbiwa bya tiko. Leswi swi voniwile ku ri ndlela ya kahle yo va ku ta hluvukisiwa na ku tlakusa Xitsonga. Kambe malembe yo hlaya endzhaku ka loko Xitsonga xi nyikiwile xiyimo xa ximfumo, ririmi leri ra ha tshikeleriwile swinene. Mhaka yo va Xitsonga xi ri ririmi ra ximfumo laha ri fanele ku khomiwa ku fana na tindzimi tin'wana swi hanya ntsena ephepheni. Laha hansi i swikombiso swa matirhiselo ya Xitsonga na tindzimi tin'wana ta Vantima ta ximfumo eka swiyenge swo hambanahambana swa mfumo.

© University of Venda

4.3.1. Epalamende

Afrika-Dzonga hi na tinxaka timbirhi ta tipalamende, ku nga palamende ya rixaka na palamende ya swifundzankulu. Palamende ya rixaka yi kumeka eKapa-Vupeladyambu kasi ya swifundzankulu yi kumeka eka xifundzankulu xin'wana na xin'wana laha tikweni.

Eka palamende ya rixaka ku kumeka tindzimi hinkwato ta Afrika-Dzonga. Nawu wa tiko, tani hilaha swi kombisiweke hakona eka ndzima yo sungula, wa pfumela leswaku un'wana na un'wana a nga tirhisa ririmi leri a ri tsakelaka ra ximfumo. Hambileswi swi nga tano, hi kuma leswaku vavulavuri va tindzimi ta Xintima va ha tsakela ku tirhisa Xinghezi ematshan'wini ya tindzimi ta vona. Phaswana (2000:197-198) eka ndzavisiso wa yena wa matirhiselo ya tindzimi epalamende u kumile leswi landzelaka:

> Of the 224 MPs who took part in the discussion, only 1 MP used Xitsonga as a medium of is discussion, only 1 MP code-switched from English to Tshivenda, 2 MPs used isiZulu as a medium, 1 MP code-switched from English to Isindebele…

Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Ball et al. (2005: 129) loyi a voneke leswi landzelaka endzhaku ka loko a ta va a langutisile matirhiselo ya ririmi eka mimbhurisano ya le ka tikomiti to hambanahambana epalamende ya rixaka:

> All fourteen meetings of the various portfolio committees were conducted in English. In the National Assembly, where there are interpreting facilities, only a few speeches and responses were made in various official languages.

Ntshaho lowu wu komba swinene leswaku Xitsonga, ku fana na tindzimi tin'wana ta ximfumo ta Afrika-Dzonga, xa ha tshikelelekile.

Loko holobye wa timali na phuresidente va andlala mimbulavulo ya vona ya mpimanyeto wa timali na mbulavulo wa xiyimo xa tiko va ha tirhisa Xinghezi. Tindzimi tin'wana ti nga ha tirhisiwa hi ku nghenelela. Xikombiso, eka xiviko xa xiyimo xa tiko xa lembe ra 2010, Jacob Zuma u tirhisile xivulwa xa Xivhenda xa *Rothe ri nga vheledza zwindzhi*. Ku ya hi Prah (1996: 30) van'watipolitiki van'wana etipalamende to hambanahambana ta tiko va le ku tsandzekeni

© University of Venda

ku veka mavonelo ya vona erivaleni ya twisiseka hikokwalaho ko va va tirhisa ririmi leri va nga ri kotiki ngopfu:

> … because they speak in English, a language in which their proficiency is limited. The complicated part is that even the audiences they address have limited knowledge of the English language.

Eka palamende ya swifundzankulu hi kona laha a hi ta ehleketa leswaku tindzimi to hambanahambana ti nga tirhisiwa kona hi xiyimo xa le henhla kambe a swi tano. Xinghezi ka ha ri xona lexi van'watipolitiki va tsakelaka ku xi tirhisa eka minjhekanjhekisano ya vona.

Chetty na Mwepu (2008: 330) va vona ku tirhisiwa ka Xinghezi swi nga hoxekangi hi ku vula leswaku:

> English serves as an important vehicle for socio-economic cohesion in our country. It also serves as a linguistic bridge for communication amongst black South Africans in a changing society. The reason why Nelson Mandela and subsequent African liberation leaders mostly use English in their addresses can be interpreted in different ways, including that English confers some attributes of neutrality or that the use of English is an attempt to foster the constitutionally entrenched values for an inclusive society.

Mavonelo yo fana na lama a ya hambanangi na mavonelo ya vanhu vo tala va Afrika-Dzonga. Ku ya hi vona, ku va Afrika-Dzonga ri ta ya emahlweni hi ikhonomi, mfumo wu fanele ku amukela na ku teka Xinghezi tanihi ririmi ra ximfumo (Mnguni, 2004). Tindzimi letin'wana hinkwato ta Vantima ti fanele ku va ti nga tirhisiwi eka swiyenge swa mfumo xikan'we na le ka dyondzo.

4.3.2. Eka vuhangalasi bya mahungu

Loko hi languta eka vuhangalasi bya mahungu, Xitsonga na kona xa ha ri ehansi swinene. Ku hava na phephahungu na rin'we ra tiko leri tirhisaka Xitsonga. Hi nkarhi wa tikoxikaya ra Gazankulu, a ku ri na magazini lowu a wu vuriwa *Nhluvuko* na phephahungu ra *Mhalamhala*. Kambe eka nkarhi wa sweswi hinkwaswo swi nyamalarile.

© University of Venda

Hi malembe ya 2005 ku fika 2008, a ku ri na phephahungu ra *Xivoni/Sepone/Tshivhoni* leri a ri tirhisa tindzimi tinharhu, ku nga Xitsonga, Xisuthu xa N'walungu (Xipedi) na Xivhenda. Kambe phephahungu leri ri nyamalarile. Ku tlhele ku va na maphephahungu man'wana lama teke endzhaku ka rona, ku katsa *Matimu* na *Nthavela*. Kambe maphephahungu lama ma kandziyisiwa kan'we endzhaku ka nkarhi wo leha.

Xitichi xa rhadiyo lexi tirhisaka Xitsonga xi sunguriwile hi lembe ra 1965 xi karhi xi vitaniwa Radio Tsonga. Eka nkarhi wa sweswi xitichi lexi xi vitaniwa Munghana Lonene. Hambileswi xitichi lexi xi haxaka hi Xitsonga, ku pfa ku nghenelela na Xinghezi eka yin'wana ya minongonoko. Leswi swi tala ku humelela eka minongonoko ya tidyondzo na swiviko swa mahungu.

Nhlangano wa vuhaxi wa Afrika-Dzonga wu na switichi swinharhu swa thelevhixini. Xitichi xa SABC 1 xi haxa hi tindzimi ta Xingoni, SABC 2 hi tindzimi ta Xisuthu, Xitsonga, Xivhenda na Xibunu kasi SABC 3 xi haxa hi Xinghezi. Kambe loko hi xiya hi kuma leswaku Xitsonga a xi na nkarhi wo ringanela eka SABC 2 laha a xi fanele xi tirhisiwa kona. Tindzimi to fana na Xitsonga, Xivhenda, Xiswazi na Xindhevele ta ha tshikeleriwile swinene eka thelevhivixini (Hlophe, 2008). Nongonoko wa Xitsonga lowu nga kona i nongonoko wa mahungu lowu nghenaka hi 17H30 exikarhi ka vhiki wu karhi wu cincana na Xivhenda. Minongonoko yin'wana leyi pfaka yi haxiwa hi Xitsonga i nongonoko wa *Ngula ya vutivi*, *Vusaseki* na *La Familia*. Mhaka leyi yi seketeriwa hi ntshaho lowu nga laha hansi hi ndlela leyi:

> Xitsonga viewers receive only a ten-minute news bulletin per day and limited representation in a couple of multilingual programmes, (Kruger et al. 2007:44).

Hi lembe ra 2005, SABC yi vuye yi nyikiwa mpfumemelo wo va yi simeka switichi swimbirhi swintshwa leswi nga ta languta na ku haxa hi tindzimi ta mune leti na sweswi ti nga ha tshikeleriwa, ku nga Xitsonga, Xivhenda, Xiswazi na Xindhevele. Kambe mhaka leyi a yi vanga yi tswala mihandzu (Fourie, 2008).

Hi Mhawuri 2013, SABC yi vuye yi simeka xitichi xa mahungu xa Xinghezi lexi a xi kumeka eka DSTV Channel 404. Xitichi lexi a xi tisa mahungu na hi tindzimi tin'wana ku katsa na Xitsonga. Xiboho lexi xi vuye xi amukeriwa hi vanhu vo tala tani hileswi a va vona ku ri ndlela ya kahle yo tlakusa na ku hluvukisa tindzimi ta Vantima. Swi vuye swi hlomula mbilu loko hi

© University of Venda

Dzivamisoko 2015, endzhaku ka lembe na hafu xi simekiwile, tindzimi hinkwato ta Xintima na Xibunu swi ta susiwa. Xinghezi hi xona lexi saleke xi tirhisiwa tanihi ririmi ro haxa mahungu eka xitichi lexi.

4.3.3. Eka tikhoto ta nawu

Eka tikhoto ta nawu, ririmi leri tirhisiwaka eka tiko hinkwaro ka ha ri Xinghexi. Leswi swi va tano na loko ku kumeka leswaku mumangali, mumangaleriwa, majisitarata na vayimeri va vulavula Xitsonga. Mikarhi hinkwayo ku va na vatoloki lava nga ta toloka ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xitsonga.

Leswi humelelaka eka swiyenge leswi hlamuseriweke laha henhla hi tlhelo ra matirhiselo ya tindzimi eAfrika-Dzonga i xikombiso xa kahle xa leswaku tindzimi ta Vantima ta ha ri ehansi ka ntshikelelo. Dlanga (2011:01) u tsarile miehleketo ya yena hileswi a vonaka tindzimi ta Vantima ti khomisiwaka xiswona loko a ku:

> Our official languages are only official on paper, the Constitution. It is time we become honest about this. One is almost inclined to say that that part of the Constitution was written to make us feel good about ourselves and congratulate one another on how tolerant we are as a nation because we were able to accommodate all 11 official languages.

Ku ya hi mutsari loyi, leswi Vumbiwa byi tshembiseke swona loko swi ta eka mhaka ya tindzimi a swi le ku humeleleni. Xinghezi ka ha ri xona xi fambaka emahlweni eka swiyenge swo hambanahambana swa mfumo. Mhaka leyi yi endla leswaku tindzimi ta Xintima ti tshikeleleka. U tlhela a engetela leswaku loko xiyimo lexi xi nga cinci, tindzimi ta Vantima ti nga hetelela ti fa ku fana na Xilatini lexi eka nkarhi wa sweswi xi ngo dyondziwa ntsena hi vanhu lavo ngo tsakela ku xi tiva ntsena.

© University of Venda

4.3.4. Eka dyondzo

Ku fana na le tipalamende ta tiko, ririmi leri tirhisiwaka eswikolweni i Xinghezi. Hi rona ririmi leri tirhisiwaka tanihi ririmi ro dyondza hi rona tidyondzo hinkwato ta le xikolweni. Maphepha yo hambanahambana lama sukaka eka ndzawulo ku ya eswikolweni na wona ya va ya tsariwile hi Xinghezi. Leswi swi va tano hambi swi tiveka leswaku xikolo xolexo ku kumeka vadyondzisi va Xitsonga ntsena. Mikarhi yin'wana tinhlengeletano ta vadyondzisi exikolweni xo karhi ti tlhela ti khomiwa hi Xinghezi.

Loko swi ta eka ririmi ro dyondza hi rona, Xitsonga xi tirhisiwa eka mitlawa ya le hansi ntsena. Eka mitlawa leyi, Xitsonga xa tirhisiwa ku dyondzisa tidyondzo to fana na tinhlayo na tidyondzo ta vutomi. Maendlelo ya muxaka lowu ya hambana na leswi humelelaka eka swikolo leswi vuriwaka ti *Model C*. Eka swikolo leswi, Xitsonga, ku fana na tindzimi tin'wana ta Vantima, a xi tirhisiwi helo hambi eka mitlawa ya le hansi.

Hi lembe ra 2006, ku tile nawu wuntshwa lowu nga ringeta ku antswisa xiyimo xa Xitsonga. Nawu lowu a wu sindzisa leswaku mudyondzi un'wana na un'wana u fanele ku dyondza tindzimi timbirhi, ririmi ra yena tanihi hi ririmi ro sungula na Xinghezi tanihi ririmi ro engetela. Leri ri vile goza ro antswa leri tekiweke hi mfumo ku vona leswaku tindzimi t Vantima etikweni ta hluvuka na ku tirhisiwa.

Loko swi ta eka tidyondzo ta le henhla, ku hava na yunivhesiti na yin'we leyi tirhisaka Xitsonga kumbe rin'wana ra tindzimi ra Vantima tanihi ririmi ro dyondza hi rona. Kambe hambiswiritano, ku na tiyunivhesiti ta mune laha tikweni leti nyikaka tidyondzo ta le henhla ta Xitsonga, ku nga Yunivhesiti ya Vhenda, Yunivhesiti ya Limpopo, Yunivhesiti ya Afrika-Dzonga na Yunivhesiti ya Thekinoloji ya Tshwane.

4.4. TINDLELA TO RINGETA KU HLUVUKISA NA KU TLAKUSA TINDZIMI EAFRIKA-DZONGA

4.4.1. Ku hunguta nhlayo ya tindzimi

Ku na swidyondzeki leswi tshembaka leswaku xivangelonkulu xo va tindzimi ta Vantima ti nga ri ku hluvukeni i mhaka ya ku tala ka tona. Ku ya hi swidyondzeki leswi, ematshan'wini

© University of Venda

yo va mfumo wu langutana na tindzimi ta nhlayo yintsongo ku va wu ti hluvukisa na ku ti tlakusa, wu teka mali yintsongo leyi nga kona wu avela swisimekiwa swa tindzimi to hambanahambana. Leswi swi endla leswaku ririmi rin'wana na rin'wana ri kuma mali yintsongo ya ku ri hluvukisa.

Hi lembe ra 1944, Jacob Nhlapo u kale a nga ta na vonelo ra leswaku tin'wana ta tindzimi ta Afrika-Dzonga ti nga hlanganisiwa ku vumba ririmi rin'we. Mhaka leyi a yi boxa hikokwalaho ko va tindzimi to tala leti welaka eka xitiko xa Bantu ti na matsalelo na matwariselo yo yelana (Alexander, 2003). Endzhaku ka malembe yo hlaya loko Nhlapo a ta va a tile na vonelo leri, Alexander (1989: 64) na yena u seketerile mavonelo ya Nhlapo a ku:

> The development of a written Standard Nguni and a Standard Sotho, as an initial phase of a very long-term process of "uniformation", need not and will not lead to the disappearance of Zulu, Xhosa, Ndebele, siSwati, Sepedi and Tswana and their dialects. Indeed, subject to the availability of resources, they will be encouraged in print in literature of all kinds. The main difference will be that in all formal situations, including the crucial area of education, the Standard Nguni or Standard Sotho forms will be promoted. It is to be expected that, over time, the spoken standard - used in formal and relatively formal situations - will begin to approximate to the written standard, even though individuals will inevitably betray their regional or social origins via their accent and intonation as they do in all similar situations elsewhere in the world.

Ku ya hi swidyondzeki leswimbirhi, tindzimi ta Xizulu, Xiswazi, Xindhevele na Xiqhosa ti nga hlanganisiwa ku vumba ririmi rin'we ra Xingoni (Nguni). Hi tlhelo lerin'wana, tindzimi ta Xisuthu xa N'walungu, Xitswana na Xisuthu xa Dzonga na tona ti nga hlanganisiwa ku vumba ririmi xa Xisuthu (Sotho). Loko leswi swo endleka, swi ta vula leswaku ematshan'wini y ova na tindzimi ta 11 ta ximfumo, ku ta van a nkombo. Mhaka leyi yi nga olovisela mfumo ku hluvukisa tindzimi ta Vantima hi ku hatlisa.

4.4.2. Ku cinca miehleketo ya vanhu

Phaswana (1994:4) u tshaha Young (1991:5-6) loyi a nyikaka nhlamuselo ya vonelo tanihi:

© University of Venda

> … hypothetical mental constructions, acquired through experience which predispose or influence a person to act in certain ways in response to certain objects, people, situations or issues.

Nhlamuselo leyi a yi hambananga na nhlamuselo leyi nyikiwaka hi Fasold (1993) loyi a nge vonelo ri va ri tshamile endzeni ka munhu nkarhi wo leha ku kondza munhu a kholwa leswaku leswi a swi tivaka hi swona swa ntiyiso.

Ku va hi kota ku hluvukisa na ku tlakusa tindzimi ta Vantima, ku fanele ku susiwa moya wo homboloka lowu vavulavuri va nga na wona ehenhla ka tindzimi leti. Moya wo vona tindzimi leti ti nga pfuni nchumu na kona ti nga ta ka ti nga yisi munhu helo wu fanele ku sususa. Va fanele ku vona tindzimi ta vona ti ri na nkoka ku fana na Xinghezi. Va fanele ku pfumela ku ti tirhisa eka swiyenge swo hambanahambana swa ximfumo ku katsa eka dyondzo. Handle ko susa moya wo vonela tindzimi ta Vantima ebodhleleni, tindzimi leti ti nge hluvuki kumbe ku tlakuka ku fana na Xinghezi.

Nkhwashu (2011) yena u kombisa leswaku vonelo ra munhu ri tlanga xiave xikulu eka ku va munhu a dyondza ririmi ro karhi. U ya emahlweni a kombisa leswaku vukhonzo byi vile na xiave eka ku va vanhu va vona tindzimi ta vona ti nga ri na nkoka.

4.4.3. Ku tumbuluxa milawu

Ndlela yin'wana yo va ku tiyisisiwa leswaku tindzimi ta Vantima ta hlayiseka, ta hluvukisiwa na ku tlakusiwa i ku va ku tumbuluxiwa milawu leyi nga ta ti lawula na ku tisirhelela. Wolff (2000) u kombisa leswaku mfumo wo nga kota ku tirhisa milawu ya tindzimi ku kota ku nyika tindzimi swiyimo swa kahle. Swiphiqo swo tala leswi tindzimi to hambanahambana ti nga na swona swi nga ahluriwa hi ku vumba milawu leyi kotaka ku ti sirhelela. Wolff (2000: 340) u boxa leswi landzelaka:

> Language policies, therefore, can promote, prescribe, discourage or prevent the use of languages and thereby empower or disempower speakers of languages by giving higher or lower status to their languages.

© University of Venda

Nkoka wa milawu eka ku sirhelela swiyimo swa tindzimi wu sungule ku voniwa eAfrika-Dzonga loko ku ta pasisiwa Vumbiwa bya tiko hi 1996. Vumbiwa byi tekerile enhlokweni tindzimi ta khumen'we kutani byi tinyika xiyimo xa ximfumo. Eka Xiyenge xa 30 eka Vumbiwa (Act 108 of 1996) ku tlhela ku boxiwa leswaku un'wana na un'wana u na mfanelo yo va a tirhisa ririmi leri a ri tsakelaka. Nakambe, Vumbiwa byi rhwexa mfumo leswaku wu boheka ku teka swiboho swo vona leswaku tindzimi leti, ngopfungopfu ta Vantima leti khale a ti tshikeleriwile, ti fanele ku hluvukisiwa ti ringanisiwa na Xinghezi na Xibunu.

Hi lembe ra 1995, ku tumbuluxiwile nawu wuntshwa wa Pan South African Language Board Act 59 of 1995. Nawu lowu hi wona wu endleke leswaku ku simekiwa PanSALB. PanSALB yi rhwexiwile ndhwalo wo va yi vona leswaku tindzimi hinkwato ta ximfumo ta hluvukisiwa. Ehandle ka tindzimi leti, PanSALB yi fanele ku katsa na tindzimi ta Khoyi, Nama na Sani ku katsa na ririmi ra nkoweto. Yin'wana ya mitirho ya PanSALB a ku ri ku:

a) ku hluvukisa na ku vona leswaku tindzimi hinkwato ta ringana.
b) Ku hluvukisa na ku vona leswaku tindzimi hinkwato ta hloniphiwa ku katsa na tindzimi tin'wana ta le handle leti nga kona laha tikweni.

Endzhaku ka malembe yo hlaya PanSALB yi simekiwile, tindzimi ta Vantima ta ha tshikeleriwile. Ngopfungopfu tindzimi leti nga na vavulavuri vatsongo ku fana na Xitsonga, Xivhenda, Xiswazi na Xindhevele. Tindzimi leti hi kuma ta ha salerile endzhaku eka matirhiselo ya tona eka thelevhixini, eka mimbhurisano etipalamende to hambanahambana xikan'we na le ka tindzawulo ta rixaka.

Ku ringeta ku vona leswaku mhaka ya ku tirhisiwa ka tindzimi eka swiyenge swo hambanahambana swa mfumo ya lulamisiwa, Ndzawulo ya Mfuwo na Ndhavuko yi tile na nawu wuntshwa wa The Use of Official Language Act (Act No. 12 of 2012). Nawu lowu wu tisiwile ku ri ndlela yo hetisisa switshembiso swa Vumbiwa bya tiko bya 1996 leswaku tindzimi ti ta tirhisiwa ku ringana eka mfumo. Swin'wana swa swikongomelo swa nawu lowu i ku:

a) Ku lawula na ku xiyisisa matirhiselo ya tindzimi ta ximfumo eka tindzawulo ta rixaka ta mfumo;
b) Ku hlohlotela ndzingano wa tindzimi hi matirhiselo ya tona eka mfumo;

© University of Venda

c) Ku tiyisisa leswaku vaakatiko va kuma vukorhokeri byo ringanela bya mahungu lama va ma kumaka va ma kuma va karhi va ma twisisa hi ririmi leri va ri twisisaka; na
d) Ku hlohlotela malawulelo ya kahle ya tindzimi eka swisimekiwa swa tiko ku fikelela swilaveko swa vaakatiko (Use of Official Language Act, 2012).

Nawu lowu wu rhamba tindzawulo hinkwato ta rixaka, swisimekiwa swa rixaka na tindzawulo ta swifundzankulu ku simeka xiyenge xa ririmi lexi nga ta vona leswaku tindzimi hinkwato ta tirhisiwa. Malambe mambirhi endzhaku ka ku pasisiwa ka nawu lowu, ku vile na swiyenge swo hambanahamana leswi teke na milawu yo lawula matirhiselo ya tindzimi. Xikombiso, South African Revenue Services (Sars), Land Bank Group, Special Investigative Unit (SIU), na Commission for Conciliation, Mediation and Arbitration (CCMA).

Kambe hinkwayo milawu leyi tumbuluxiweke yi le ku tsandzekeni ku ololoxa swiphiqo leswi nga kona hi mayelana na matirhiselo na ndzingano wa tindzimi eka mfumo. (Beukes, 2008).

Nawu wa Use of official language Act wa 2012 na wona wu tikomba wu nga ta tswala mihandzu leyinene eka ku hluvukisa na ku tlakusa tin'wana ta tindzimi ta Vantima. Tindzimi leti nga na vavulavuri vo tala hi tona leti kombaka ti ta vuyeriwa hi nawu lowu. Tindzimi to fana na Xitsonga, Xivhenda, Xiswazi na Xindhevele ti tikomba ta ha ta tshikeleriwa. Tanihi xikombiso, eka mpfapfarhuto wa nawu wa tindzimi wa Land Bank Group, wu boxa leswaku eka xisimekiwa xa wona ku hlawuriwa ku tirhisa tindzimi tinharhu, ku nga Xizulu, Xisuthu xa Dzonga na ririmi rin'we eka Xitsonga na Xivhenda (Land Bank Group Language Policy Draft, 2015). Leswi swi vula leswaku tindzimi letin'wana ta ha ta va ti tshikeleriwile.

4.4.4. Ku kunguhata ririmi

Magwa (2008) u hlamusela leswaku ku va nchumu wun'wana na wun'wana wu humelela, ku fanele ku rhanga ku kunguhatiwa. Nkunguhato wa ririmi wu humelela hi ku va vavulavuri va ririmi xikan'we na mfumo va khomisana ku ta na miehleketo yo vona leswaku ririmi ra hluvuka na ku tirhisiwa hi ku eneriseka. Nkunguhato lowu wu nga humelela hi tindlela tinharhu: nkunguhato hi tlhelo ra xiyimo (Status Planning); Nkunguhato wa matsalwa na milawu (Corpus Planning) na Nkunguhato wa vavulavuri (Acquisition Planning).

© University of Venda

Nkunguhato wa xiyimo i ku va ku langutiwa xiyimo xa ririmi loko xi pimanyisiwa na tindzimi tin'wana leti kumekaka eka ndhawu yin'we. Fishman (1974) yena u thya nkunguhato wa xiyimo nkunguhato wa matirhiselo. Ku va ririmi ri hluvuka na ku tlakusiwa, ri fanele ku tirhisiwa eka swiyenge swo hambanahambana. Kutani loko ririmi ro karhi ri nga ri ku tirhisiweni kumbe ri nga tekeriwi enhlokweni, ku fanele ku kunguhatiwa leswaku ku nga endliwa yini leswaku ririmi rolero ri tirhisiwa ku fana na tindzimi tin'wana leti kumekaka ti hanya na rona (Kloss 1969:15).

Nkunguhato wa vavulavuri i ndlela yo kunguhata ririmi hi ku ringeta ku engetela nhlayo ya vanhu lava vulavulaka ririmi ro karhi. Loko nhlayo ya vavulavuri yi karhi yi engeteleka swi vula leswaku ririmi ra ha ta va kona ku ya emahlweni. Leswi swi hambana na loko vavulavuri va karhi va hunguteka hikuva swi nga fika eka xiyimo xo va ku pfumaleka vanhu lava tirhisaka ririmi ro karhi. Cooper (1989) u boxa leswaku ku engetela nhlayo ya vavulavuri va ririmi ro karhi ku nga humelela hi ku va vana lavatsongo va ri dyondza tanihi ririmi ra manana no va ri tirhisiwa eka swiyenge swa ximfumo leswaku ri dyondziwa hi vavulavuri vantshwa. Cooper (1989) u boxa tinxaka tinharhu ta makunguhatelo ya muxaka lowu; ndlela yo sungula i ku va ku engeteriwa nhlayo hi ku dyondzisa vavulavuri va ririmi rin'wana, ndlela ya vumbirhi i ku engetela nhlayo hi ku vuyisa vanhu lava tsan'weke ririmi eka nkarhi lowu nga hundza leswaku va tlhela va ri dyondza; kasi ndlela ya vunharhu i ku endla leswaku ririmi ri van a ndhuma ri tiveka leswaku ri kona naswona ra hanya (Cooper, 1989).

Fishman (1971:293) u hlamusela Nkunguhato wa matsalwa na milawu tanihi:

> The authoritative creation of new terms, at least for purposes of daily life, including daily technology.

Eka nkunguhato wa matsalwa na milawu hilaha ku faneleke ku hluvukisiwa ririmi hi ku tsariwa milawu ya matsalelo na matwariselo, ku engetela tibuku ta ririmi na matsalwa yo hlaya. Nakambe, eka nkunguhato lowu vavulavuri va fanele ku tiva ririmi hi ku hetiseka na ku tirhisa ririmi leri ringanisiweke.

4.5. NKATSAKANYO

Hi ku katsakanya ndzima leyi, hi nga boxa leswaku i ntirho wa mfumo na vavulavuri va ririmi ku vona leswaku tindzimi ta vona ta hlayiseka, ta hluvuka na ku tlakusiwa. Mfumo wu fanele

© University of Venda

ku ta na milawu yo hambanahambana leyi nga ta sirhelela tindzimi to hambanahambana. Vavulavuri va ririmi na vo nava fanele ku tinyungubyisa hi tindzimi ta vona hi ku ti tirhisa eka swiyenge swo hambanahambana swa mfumo. Vumbiwa bya Afrika-Dzonga bya 1996 byi kombisa leswaku munhu un'wana na un'wana u na mfanelo yo tirhisa ririmi ra yena kun'wana na kun'wana laha a lavaka kona. Leswi swi vula leswaku ntirho wu rhwexiwa eka vavulavuri leswaku va ti tirhisa hikuva va sirheleriwa hi Vumbiwa. Ku vona leswaku ririmi a ri fi kumbe ku nyamalala na leswaku ra hluvukisiwa, vavulavuri va fanele va tsala matsalwa yo hambanahambana na ku ta na milawu leyi nga ta lawula mavulavulelo na matsalelo yo hetiseka. Leswi swi ta endla leswaku ririmi ri hluvuka na ku tlakuka ku fana na Xinghezi lexi eka nkarhi wa sweswi xi nga hluvuka swinene.

© University of Venda

NDZIMA YA 5:
KU ANDLALA NA KU XOPAXOPA MAHUNGU

5.1. MANGHENELO

Eka ndzima leyi, hi ta languta hilaha vuyimbeleri bya Thomas Hasani Chauke byi tirhaka hakona ku hluvukisa na ku tlakusa Xitsonga xikan'we na ndhavuko wa Vatsonga. Tinsimu to hambanahambana ti ta xopaxopiwa ku humeseriwa swigaririmi swo hambanahambana swo tanihi xigego, xihlambanyiso, xivuriso, xivulavulelo, riencisi, xivutiso xo pfumala tinhlamulo, mfanganyiso wa ririmi, na swin'wana leswi kumekaka eka tona. Tinsimu ti ta xopaxopiwa hi ku landzelelana ka tona na tialibamu ta kona ku suka eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* ku fika eka *Shimatsatsa #33: Basopa*.

5.2. MATIRHISELO YA RIRIMI EKA TINSIMU

Eka nxopaxopo lowu, ku ta rhanga ku kombisiwa xigaririmi xo karhi ivi ehansi ka xona ku kombisiwa hilaha tinsimu ti xi humeselaka hakona ku suka eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* ku fika eka *Shimatsatsa #33: Basopa*. Swin'wana swa swiyenge leswi nga ta langutiwa swi katsa matirhiselo ya swivuriso, swivulavulelo, swihlambanyiso, swigego, vumunhuhati, maencisi, nxevo wa tindzimi, marin'wana, ntivomarito, na swin'wana na swin'wana.

5.2.1. XIVURISO

5.2.1.1. Nhlamuselo

Swivuriso i mavulavulelo yo koma no tumbela lawa muvulavuri a nga ma tirhisaka ku khavisa mbulavulo wa yena ku gega no komba vutlhari na vutivi lebyi a nga na byona eka ririmi. Swivuriso swi nga khumba swiharhi, mirhi, tintshava, milambu na swilo swin'wana swa ntumbuluko, kambe hi ntiyiso xivuriso xin'wana na xin'wana xi va xi kongomisiwe eka vanhu. Ku tirhisiwa ka swilo leswi ko va ku tumbela xikan'we no komba vutlhari bya ririmi. Hi mikarhi yo tala swivuriso swi tirhisiwa ku komba vanhu ndlela leyinene ya mahanyelo. Nhlamuselo ya xivuriso yi nyikiwa hi Wolfgang (1989:39) hi ndlela leyi landzelaka:

© University of Venda

> A short, generally known sentence of the folk which contains wisdom, truth, morals and traditional views in a metaphorical, fixed and memorizable form and which is handed down from generation to generation.

Hi ntshaho lowu nga laha henhla hi kuma nhlamuselo ya leswaku xivuriso i xivulwa lexi nga lukiwa hi ndlela ya vutlhari ku ringeta ku humelerisa ntiyiso wa vutomi. Swivuriso swi suka eka vanhu van'wana ku ya eka van'wana. Hi marito man'wana, rixaka rintshwa ra vavulavuri va dyondza swivuriso ku suka eka vavulavuri va khale.

Swivuriso swi tirhisiwa hi vanhu vo tala eka vutomi bya siku na siku. Handle ko va swi nandzihisa ririmi, yin'wana ya mitirho ya swivuriso yi nga katsa leyi landzelaka:

a) Ku tisa ntikelo wa mbulavulo

Swivuriso swi nga tirhisiwa ku va ku ringetiwa ku tisa ntikelo wa mbulavulo wa siku na siku. Machaba (2011:150) u seketela mhaka leyi hi ku tlhela a kombisa nkoka wa swivuriso eka Vatsonga loko a ku:

> Because of their high rhetorical significance, speakers use them to add beauty and strenghth to the arguments.

Tani hilaha hi swi tivaka, swivuriso swa Xitsonga swi tala ku sungula hi marito lama nge: Va khale a va nga hembangi loko va ku *ku fa ka huku mandza ma bola* kumbe xi sunguriwa hi xivulwahava lexi nge: va vurisile loko va ku *Ku fa ka huku mandza ma bola*. Marito ya muxaka lowu ya endleriwa ku tisa ku tshemba eka loyi a byeriwaka leswaku mhaka leyi boxiwaka a yi sungulangi sweswi, kambe i khale yi humelela. Hikwalaho ka sweswo, munhu u fanele ku teka leswi a byeriwaka swona hikuva se swi voniwile swi endleka eka nkarhi wa khale.

Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Mandowa na Wasosa (2013) lava kombisaka leswaku etikweni ra Zimbabwe, swivuriso swa Xixona swi tlhela swi tirhisiwa ekhoto ku ringeta ku a hlula nandzu loko ku tengiwa. Na le ka Xitsonga hi kuma leswaku na kona swivuriso swi nga tirhisiwa ku tiyisa mbulavulo ekhoto ku fana na le ka Xixona. Ku nyika xikombiso eka Xitsonga, ku nga tirhisiwa xivuriso lexi nge *Swinyanyana swa timpapa to fana swi tala ku haha swin'we* loko ku tengiwa nandzu wa jaha leri ku hehliwaka leswaku ri pfinyile nhwana na vanghana va rona kambe rona ri kaneta. Muyimeri wa mumangari wa nandzu a nga tirhisa

© University of Venda

xivuriso lexi ku ringeta ku kucetela majisitarata leswaku jaha na rona ri pfinyile tani hileswi mahanyelo ya rona ya fanaka nay a vanghana va yena.

b) Ku kucetela na ku khorwisa un'wana munhu

Swivuriso swi nga ha tlhela swi tirhisiwa leswaku loyi a byeriwaka a tshemba hi ku hetiseka leswi a byeriwaka swona. Loko munhu a tirhisa xivuriso xa leswaku *mavala ya mangwa i mavala man'we*, muvulavuri wa xivuriso lexi u lava ku kucetela loyi a byelaka yena leswaku u fanele ku tshemba leswaku hakunene vavasati hinkwavo va fana hi mahanyelo ya vona.

c) Ku lawula matikhomelo ya vanhu exikarhi ka vanhu

Swivuriso swi nga tirhisiwa ku lawula mahanyelo na matikhomelo ya vanhu, ngopfungopfu eka vantshwa. Leswi swi endliwa hi ku va ku tirhisiwa swivuriso ku laya vantshwa na ku va tsundzuxa hi swa vutomi. Xikombiso, xivuriso xo fana na lexi nge: *Rigogo ri songiwa ra ha tsakama* xi va xi tsundzuxa lavakulu kumbe vatswari leswaku va fanele ku hatla va nyika vana va vona milawu va ha ri lavatsongo hikuva loko va kala va kula swi ta va tsandza. Kasi xivuriso lexi nge: N*dlopfu a yi fi hi rivambu rin'we* xi nga kongomisiwa eka vantshwa ku va tsundzuxa leswaku va fanele ku tiyisela loko va endla swo karhi, va nga heli matimba va nga si kuma leswi va swi lavaka.

d) Ku hlekula munhu eka khombo leri n'wi weleke

Mikarhi yin'wana swivuriso swi tirhisiwa ku hlekula munhu loyi a humeleleke hi swo biha. Hi mikarhi yo tala ku hlekuriwa ka yena ku va kona hikwalaho ka leswi ku kumekaka leswaku u tsundzuxiwile kambe a nga yingisi. Xikombiso xa xivuriso xa muxaka lowu i xivuriso lexi nge: *Ximitantsengele xi tshembe nkolo*. Xivuriso lexi xi ringeta ku boxa leswaku munhu a yimele timhaka ta yena. Xi nga tirhisiwa loko munhu a endle swo karhi leswi ekuheteleleni swi nga n'wi nghenisa ekhombyeni, ivi va n'wi byela leswaku a yimele timhaka ta yena hikuva u lo tinghenisa eka khombo leri a nga eka rona.

e) Ku tsundzuxa na ku dyondzisa

Eka Xitsonga swivuriso swo tala swi va swi tirhisiwa ku tsundzuxa na ku dyondzisa hi ta vutomi. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Monyai (2003:66) loyi a kombisaka leswaku swivuriso swi tirhisiwa ku haxa leswinene na mahanyelo lamanene eka vanhu. Xikombiso xa

© University of Venda

kahle xa xivuriso xa muxaka lowu i xivuriso lexi nge: *U nga teki xuma u bohela enengeni wa mpfuvu*. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku munhu a nga tlangisi rifuwo ra yena a ri yisa laha ri nga taka ri nga khomiwi kahle. Xivuriso xa muxaka lowu xi tsundzuxa no dyondzisa mani na mani leswaku loko hi endla swilo hi fanele hi rhanga hi kambisisa swiendlo swa hina.

Ku katsakanya nkoka wa swivuriso eka rixaka, Dagnew na Wodajo (2014:95) va boxa leswi landzelaka:

> Generally, proverbs are an integral part of interpersonal communication of everyday life. They strengthen human interactions in day-to-day social-cultural occasions, and make speeches interesting and impressive. Beyond their literary value, proverbs have often been used as a source of didacticism, and more generally as a medium for the expression of commonly held views and wisdoms. They enshrine much of the cultural heritage of a people, their traditions, their history, their wisdom and their ethics.

Hi ntshaho lowu nga laha henhla, Dagnew na Wodajo (2014) va kombisa leswaku swivuriso swi na nkoka erixakeni hikuva swi pfuneta eka ku kondletela mahanyelo lamanene, ku laya, ku tsundzuxa na ku byala moya wa vutihlamuleri eka vanhu. Va tlhela va kombisa leswaku swivuriso a swo sasekisa ririmi ntsena, kambe swi tlhela swi khoma matimu na ndhavuko wa vavulavuri va ririmi ro karhi. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Boye-Davies (1994) loyi a kombisaka leswaku swivuriso swi ni xiave xikulu eka ku fambisa no hlayisa mindhavuko na vumunhu ku suka eka rixaka rin'wana ku ya eka rin'wana.

Machaba (2011) u kombisa leswaku hikwalaho ka leswi swivuriso swi nga na matimba hi wona loko swi karhi swi tirhisiwa hi yin'wana ya tindlela leti nga laha henhla, swi endla leswaku swivuriso swi tirhisiwa ku tshikelela vanhu vo karhi. U nyika xikombiso hi swivuriso leswi tirhisiwaka ku tshikelela vavasati ku fana na xivuriso xa leswaku *wanuna i n'hwembe, wa nava*. Xivuriso xa muxaka lowu xi va xi karhi xi tshikelela vavasati leswaku va pfumela ku va vavanuna va vona va ya kuma swigangu ehandle handle k ova tengisa.

Mhaka ya nkoka hi swivuriso hileswaku a swi hundzuki. Hi marito man'wana, nhlamuselo na ntirho wa swivuriso swi tshamisa sweswo swi nga khathaleki leswaku swi tumbuluxiwe khale (Furuza: 1996). Ku nyika xikombiso, xivuriso lexi nge *Ku fa ka huku mandza ma bola* xi

© University of Venda

tumbuluxiwe khale kambe na sweswi swa ha humelela leswaku hi mikarhi yo tala loko vatswari va kala va lova, vana va sala va hlupheka.

Loko Thomas Chauke a karhi a yimbelela, u pfa a nghenisa swivuriso leswi hi kumaka leswaku u va a swi tirhisile hi tindlela to hambanahambana ku katsa ku laya, ku tsundzuxa, ku hlekula hambi ku tiyisisa mhaka leyi a yi boxaka. Laha hansi ku ringetiwa ku kombisiwa matirhiselo ya muyimbeleri ya swivuriso endzeni ka tinsimu ta yena.

5.2.1.2. Matirhiselo

Eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa xivuriso eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *A ndzi ku tshembi* loko muyimbeleri a ku:

> He mina kasi ku tshemba munhu a swi lunghangi,
> Swi tlula hi ku tshemba ribye u nga ri raha.

Marito lama boxiwaka eka risimu leri ya huma eka xivuriso xa ku K**Ku tshemba munhu swi tlula Ku tshemba ribye.** Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku munhu a nga tshembekangi hikuva a nga ku cincela. Ku va u tshemba yena swi tluriwa hi ku tshemba ribye leri ri nga cinciki ri tshamisa sweswiya hi ri tivisaka xiswona.

Eka risimu ra vukhume ra *Ntlhanu wa malembe na rin'we* eka *Shimatsatsa #4: Xinyeletana* ku tlhela ku tirhisiwa xivuriso ku va ku humelerisiwa leswi risimu ri vulavulaka hi swona loko muyimbeleri a vula marito lama landzelaka:

> Kasi vakhale a va nga hembi loko va ku vukosi i mberha.

I ntolovelo wa Vatsonga wo va loko va lava ku boxa xivuriso xo karhi va rhanga va ku vakhale a va nga hembi loko va ku, ivi ku vuriwa marito ya xivuriso lexi va lavaka ku xi boxa. Eka marito ya muyimbeleri mhaka leyi ya humelerisiwa. Marito lama boxiweke ya huma eka xivuriso xa leswaku **Vukosi i mberha bya dzudzeka**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi i ya leswaku loko munhu a fumile u fanele ku va a swi tiva leswaku a nga tikuma a lahlekeriwile

© University of Venda

hi rifumo ra yena loko a nga ri hlayisi kahle. Ku hela ka rifumo leri swi fananisiwa na mberha lowu loko dyambu ri huma wu nyamalalaka.

Eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa Movha* Chauke u tirhisile xivuriso ku va a humelerisa hungu ra risimu eka risimu ra vunkombo leri vitaniwaka *Tisuti dyisa mfana* loko a ku:

> Xihlovo a xi dungiwi loko u heta ku nwa mati.

Xivuriso lexi xi tiveka ngopfu hi ndlela leyi: **U nga dungi xihlovo loko u heta ku nwa mati**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku loko munhu a heta ku pfuniwa a nga fanelanga ku va a jikela vapfuni va yena hikuva mundzuku u ta va lava leswaku va tlhela va n'wi pfuna.

Xivuriso eka tinsimu ta Thomas Chauke xi tlhela xi humelerisiwa eka *Shimatsatsa #8: Ma-Jumble Sale* hi hungu ra risimu ra vumbirhi ra *Vafana vanharhu* laha ku nga na marito lama landzelaka:

> Ndzo tshuka ndzo teka mpaxu ndzi fula mfenhe,
> Vavanuna khombo lerikulu ra mina.

Eka mitila leyi nga tshahiwa laha henhla hi kuma xivuriso xa leswaku **U lo teka mpaxu u fula mfenhe**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi yi kongomisa eka ku va munhu a tiendlela xihoxo lexi ka mundzuku xi nga ta n'wi nghenisa ekhombyeni.

Ku yisa emahlweni no humelerisa matirhiselo ya swivuriso eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke, eka *Shimatsatsa #8: Ma-Jumble Sale* ku tlhela ku tirhisiwa xivuriso eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Vunghamula* loko a ku:

> Ku vurile vakhale lava nga rhanga va ku kwembe ro hiwa a ri na murhu.

Tani hilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, i ntolovelo wa Vatsonga ku va loko va vula xivuriso xo karhi va rhanga va ku vakhale va vurisile loko va ku, ivi ku vuriwa marito ya xivuriso xo karhi. Na laha ka risimu leri muyimbeleri u endlile tano. Eka marito lama tshahiweke laha henhla ku na xivurixo xa leswaku **Kwembe ro hiwa a ri na murhu**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi yi kongomisa eka leswaku munhu loko a nyikiwa swilo a nga fanelanga ku va a swi sola hikuva a nga swi tirhelangi.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* xivuriso xi tirhisiwile ku kombisa mahanyelo yo biha ya n'wana eka risimu ra vutsevu ra *Mubya wu tsemekile* loko muyimbeleri a ku:

> Swa rilisa mubya wu tsemile.

Eka marito lama boxiweke laha henhla hi kuma xivuriso xa leswaku **Mbeleko wu tsemile mubya**. Xivuriso xa muxaka lowu xi tirhisiwa loko n'wana a ri na mahanyelo yo karhi lama nga amukelekiki evanhwini; ku nga va leswaku a nga landzeleli milawu leyi a nyikiwaka hi vatswari kumbe a nga ri na nhlonipho eka lavakulu.

Eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra yena hi ku tirhisa xivuriso. Leswi hi swi vona eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Xitswetla* laha ku nga na marito lama:

> Mina a ndzi nge hlanti mahlanta ndzi tlhela ndzi ma dya, a ndza ha tlheli.

Laha ka ntila lowu hi kuma xivuriso lexi nge **U hlanta mahlanta u tlhela u dya.** Nhlamuselo ya xivuriso lexi i ya leswaku loko munhu a kala tshika swo karhi swo biha, u fanele ku ka a nga ha tlheleli eka swona. Hi risimu leri Chauke u kongomisa xivuriso lexi eka wansati loyi a boxaka leswaku yena a nga ha lavi ku tlhelela evukatini hikuva leswi nga endla leswaku a vuya swi nga tlhela swi n'wi mukisa nakambe.

Nakambe eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* muyimbeleri u tlhela a humelerisa leswi xivuriso xi tirhaka swona eka risimu ra vunhungu ra *Kokwana fambani* hi ku va a vula leswaku:

> Mina ndzi twile va khale va ku hlampfi ya manghena, a swi nga lungha swa muti lowu.

Eka ntshaho lowu xivuriso xi tirhisiwile loko a ku **Hlampfi ya manghena** leswi vulaka leswaku loko munhu a cincacinca vavasati u ta onha muti wa yena. Hi ntolovelo wa Vatsonga loko hi vula xivuriso hi sungula hi ku vurisile va khale loko va te…, ivi ku tirhisiwa xivuriso.

Ku ya emahlweni no humelerisa matirhiselo ya xivuriso eka tinsimu ta muyimbeleri, eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* u humelerisa hungu ra risimu ra yena ro sungula leri vuriwaka *Xifumi na Lazaro* hi ku va a tirhisa xivuriso loko a ku:

© University of Venda

Swi na ku hlawula ku tswala i ku humesa moya.

Loko hi languta eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma xivuriso xa ku **Ku tswala i ku huma moya**. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku kongomisiwa eka mhaka ya leswaku u nga bebula vana kambe va nga tekeleli swiendlo na mahanyelo ya wena. Hi xivuriso lexi Chauke u ringeta ku kombisa leswaku vana va dyisa mbitsi, mutswari u fanele ku va a langutela leswaku vana va yena va nga endla tano.

Eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* muyimbeleri u tlhela a tirhisa xivuriso ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vumune ra *Timodela* loko a ku:

Loko u lava ku famba u nga famba, kambe u nga suki u bvindle xihlovo.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu tirhisile xivuriso lexi nge **Xihlovo a xi dungiwi loko u heta ku nwa mati**. Xivuriso lexi xi vula leswaku loko u heta ku pfuniwa hi munhu wo karhi, u nga sunguli ku sapatela hikuva mundzuku u nga ha tlhela u lava ku pfuniwa hi munhu yaloye. Kutani eka risimu leri, muyimbeleri u tirhisile xivuriso lexi ku lava ku laya wansati loyi a lavaka ku tshika nuna wa yena. Eka risimu wa layiwa kumbe ku tsundzuxiwa leswaku a swi tive leswaku lomu a yaka kona ti nga n'wi bihela a hetelela a navela ku tlhelela endzhaku.

Nakambe eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* ku tlhela ku tirhisiwa xivuriso ku va a humelerisa dyondzo ya risimu ra vunkombo leri vitaniwaka *Mr Right No 2* loko a ku:

La misaveni sesi, nuna a nga kona lowo betera vavanuna i mbewu yin'we.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla ku tirhisiwile xivuriso lexi nge **Vavanuna i mbewu yin'we**. Xivuriso lexi xi huma eka nsinya wun'we wa xivuriso xa Xitsonga lexi nge *Wanuna i n'hwembe, wa nava*. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku vavanuna va fana hi mahanyelo ya vona, hinkwavo va rhandza vugangu. Xivuriso lexi xi tirhisiwile ku tsundzuxa wansati loyi a lavaka ku tshika nuna wa yena hikwalaho ka vugangu bya yena leswaku a nga endli tano hikuva na loyi a nga ta n'wi kuma a nga kumeka a karhi a endla timhaka ta vugangu, hikuva vavanuna hinkwavo van a vugangu.

Eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* Chauke u humelerisa hungu ra risimu ra vuntlhanu ra *Muti wa swicele* hi ku va a tirhisa swivuriso hi mitila leyi nge:

© University of Venda

> Hambi va mi pfuna vanhu, kambe a va pfuneki ko va nyuku wa mbyana.
> Mi tivangela mabibi ya mbilu hi ku tshama hi ku gungulela mama, vulavulani.

Eka mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwile xivuriso xo ka xi nga helelanga. Loko xi helerile xi ri **Nyuku wa mbyana wu helela evoyeni.** Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku mitirho leyinene ya munhu a yi voniwi hi lava endleriwaka yona. Hi xivuriso lexi muyimbeleri u ringeta ku tsundzuxa vanhu leswaku loko u endla leswinene laha misaveni, u nga languteli ku khensiwa hikuva vanhu a va swi koti ku khensa.

Kasi eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vutsevu ra *Munhu* hi ku va a tirhisa xivuriso loko a ku:

> Manana loko a lo veleka jaha ivi ri bayizanyana,
>
> U ta rhamba na swikoxa swa tiko,
>
> A swi byela ku yi tsandzile mbhebo.

Loko hi xiya mitila leyi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile xivuriso lexi nge **Mbhebo wu tsandzile**. Xivuriso lexi xi vula leswaku n'wana a nga tekeleli mahanyelo ya mutswari wa yena. Xi tirhisiwa ngopfu loko n'wana a ri na mahanyelo yo biha, a nga va a yiva, a ri na nhlamba kumbe a nga hloniphi.Nakambe eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* eka risimu ra vunkombo ku tirhisiwile xivuriso ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu loko a ku:

> Va ri hlanta ngati u voniwa hi xaka, hayee, hayi.
> Loko u hlanta byala ku tsaka vanghana.

Hi mitila leyi nga laha henhla ku kumeka ku tirhisiwa xivuriso lexi nge **Hlanta ngati u vona hi xaka, hlanta byala ku tsaka vanghana**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku loko munhu a ri eku tsakeni vanghana va kumeka va tele ekusuhi na yena kambe loko u ri emaxangwini i maxaka i maxaka ya n'wi tshinelelaka.

Xivuriso xi tirhisiwa hi muyimbeleri eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* eka risimu ra vumbirhi ra *Basimaniku* laha a humelerisa hungu ra risimu loko a ku:

© University of Venda

U nga n'wi sweka na ribye, ku vupfa rona.

Hi ku landza ntila lowu nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwa xivuriso lexi nge **Munhu u nge n'wi koti, hambi wo n'wi sweka na ribye ri nga vupfa a sarisa sweswi.** Xivuriso lexi xi vula leswaku munhu a nga swi koti ku va a hanyeka kumbe ku n'wi tsakisa.

Nakambe xivuriso xi tirhisiwa ku va xi humelerisa hungu ra risimu ra vuntlhanu ra *Ntwanano* leri nga eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* loko muyimbeleri a vula marito lama nge:

Ndzi nge noneriwi hi mpfundla ivi ndzi ku wa hlola.

Hi ku landza ntshaho lowu nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile xivuriso lexi nge **Ku noneriwa hi mpfundla a hi ku hlola** kumbe xa **Swa yila ku noneriwa hi mpfundla**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku loko swilo leswinene swi ku humelela a swi fanelangi ku va u swi tshika swi hundza hikuva eku heteleleni u ta tisola, nkarhi se wu fambile.

Ku yisa emahlweni na ku kombisa matirhiselo ya muyimbeleri ya ririmi, eka *Shimatsatsa #18: Matendla* ku humelerisiwa xivuriso eka risimu ra vumbirhi ra *Masaswivona* laha wanuna a twaka ku ri badi ra yena ku va a velekiwile a ri swakwe a nga ri na vamakwavo lava nga ta n'wi pfuna ekutikeriweni. Eka risimu leri hi kuma marito lama nge:

Ve rintiho rin'we a ri nusi hove,
A va nga hembi lava khale, i ntiyiso.

Loko hi xiya mitila leyi nga laha henhla, hi ta lemuka leswaku na kona laha muyimbeleri u tirhisile maendlelo na ntolovelo wa Vatsonga wo rhangisa marito ya leswaku a va hembangi va khale loko va ku, ivi a vula xivuriso xa yena. Eka mitila leyi hi kuma xivuriso xa leswaku **Rintiho rin'we a ri nusi hove**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku munhu a nga hanyi a ri swakwe kambe u fanele ku pfunana na van'wana loko a hlangana na swiyimo swo karhi evuton'wini, ku fana na munhu a nga tsandzekaka ku phema swakudya hi rintiho rin'we kambe tintiho to pfunana.

Eka *Shimatsatsa #18: Matendla* eka risimu ra vukhumen'we leri vuriwaka *Jarimani* muyimbeleri u tlhela a humelerisa hungu ra risimu ya yena hi ku tirhisa xivuriso lexi nge:

Lexi dyaka nkava wa munghana xi nge dyi na wa wena ke?

© University of Venda

Eka marito lama hi kuma xivuriso xa leswaku **U nga hleki lexi dyaka nkava wa makwenu hikuva loko xi heta wa yena xi tela wa wena**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku loko un'wana munhu a ri emaxangwini kumbe eku xanisekeni a wu fanelangi ku hleka hikuva siku rin'wana na wena u ta tikuma u ri eka xiyimo xo fana na xona. Hi xivuriso lexi Chauke u lava ku dyondzisa mhaka ya leswaku vanhu va fanele ku rhandzana, hambi i xaka kumbe a hi xaka ra wena. Vanhu a va fanelangi ku tsaka hi ku xaniseka na un'wana munhu.

Ku ya emahlweni no xopaxopa matirhiselo ya swivuriso eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke, eka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* eka risimu ra vunhungu *Goya ndziwena* ku tirhisiwile xivuriso hi ndlela leyi:

> Mukon'wana ndza n'wi lava, kambe lowo nghena hi ndlela, hayi leswo tani.

Marito lama tshahiweke laha henhla ya huma eka xivuriso lexi nge **Mukon'wana u nghena hi ndlela**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswakumukon'wana u fanele ku endla leswi nga fanela hi ku va a teka nsati hi ku n'wi lovola, ku nga ri ku tlhakisa.

Eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* xivuriso xi humelerisiwa eka risimu ro sungula ra *Mpfendempfende* laha wanuna a solaka maendlelo yo biha ya nsati wa yena loyi a nga lo laveriwa hi sesi wa yena. U humelerisa xivuriso loko a ku:

> Ndzi bohele xuma xanga enengeni wa mpfuvu, N'wa-Makhuza.

Marito lama ya huma eka xivuriso xa leswaku **U nga boheli xuma enengeni wa mpfuvu**. Eka Xitsonga loko munhu a ku u bohele mali enengeni wa mpfuvu u va a karhi a vula leswaku u tlangile hi mali ya yena. Wanuna loyi u vona a tlangile hi mali ya yena leyi a nga lovola nsati wa yena hikuva wansati loyi a nga hanyi swona leswi a lava a hanyisa xiswona. Mpfuvu i xiharhi lexi hanyaka endzeni ka mati naswona loko wo bohela mali enengeni wa xona xi nga nghena na yona ematini kutani u nga ha yi kumi.

Kasi eka risimu ra vukhumembirhi ra *Hahani humani manu* na kona u tirhisile xivuriso loko wansati wa muti a karhi a gungula hikwalaho ka ku khomiwa ku hambana na nkatikulobye wa yena. Wansati loyi u twa a nga khomiwi kahle hi nuna wa yena. Vavasatikulobye va n'wi byela leswaku ko va nkarhi wa yena na wona wu ta hundza. Vavasati lava hi vona va humelerisaka xivuriso loko va khutaza wansati loyi a twaka a khomeriwa va ku:

© University of Venda

U lo nonela hi mpfundla wu ta n'wi ondzela, yoo!

Ntila lowu nga laha henhla wu humelerisa xivuriso lexi nge **Ku nonela hi mpfundla swa hlola**. Xivuriso lexi xi vula leswaku loko u kuma nkateko wo karhi u nga tlangi hi wona hikuva swi nga endleka u nga ha hlangani na wona nakambe.

Xivuriso xi tlhela xi tirhisiwa eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *Timpfuvu* ra *Shimatsatsa #22: Mugawula* laha wansati a solaka mahanyelo yo hoxeka ya munghana wa yena loko a ku:

Ndzi nge dyeriwi mavele hi timpfuvu, ndzi nga rimangi ehlalukweni.

Eka marito lama nga laha henhla hi kuma xivuriso xa leswaku **U nga dyeriwi hi timpfuvu u nga rimangi ehlalukweni**. Xivuriso lexi xi vula leswaku wansati loyi a nga ka a nga swi koti ku tirha ku vava kambe loko a fanele ku kuma mbuyelo a nga wu kumi wu kumiwa hi lava nga tirhangiki nchumu.

Kona eka *Shimatsatsa #22: Mugawula* ku tlhela ku humelerisiwa xivuriso hi marito lawa ya nge:

Swi tsandze na xinyenyana a xi ku na kan'we xi nge tshami misava leyi,
La misaveni ku hava nhenha, xi bola kwala.

Eka mitila leyi hi kuma xivuriso xa leswaku **U nga voni koti ku haha empfhukeni ku wa i ka rona**. Nhlamuselo hileswaku loko hi karhi hi hanya laha misaveni a hi fanelangi ku kholelana, hi fanele ku tshinelelana hi pfunana hikuva swi nga endleka leswi u kholaka hi swona swi ku helela eka nkarhi lowu taka ivi lava a wu va kholela va ku hlekula. Hi xivuriso lexi muyimbeleri u vula leswaku ku hava munhu loyi a nga kotaka ku va a hanya a ri yexe a nga lavi ku pfuniwa hi van'wana vanhu.

Eka risimu ra vunharhu ra *Onge a hi mina* ra le ka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* ku humelerisiwa hungu ra risimu leswaku munhu a nga kota ku tihumesa evuswetini hi ku tirhisa xivuriso lexi nge:

Vusiwana a byi mili.
Ku hlupheka a ku mili.

© University of Venda

Eka marito lama hi kuma xivuriso xa leswaku **Vusiwana a byi mili**. Xivuriso lexi xi vula leswaku loko munhu a kula hi ku xaniseka a nga ha swi kota ku va a cinca vutomi bya yena hi ku tikarhata. Leswi swi hambana na nsinya lowu hi nga ta ku munhu a nge he swi koti ku wu simula hikwalaho ka timitsu ta wona.

Nakambe eka risimu ra vunhungu ra *Vananga* leri nga eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa xivuriso loko a ku:

Va hlayile va khale va ku xiondli xi ta ku ondla-vu, hi nga cukumeti.

Xiondli xi ta ku ondla-vu i xivuriso lexi hi xi kumaka eka risimu leri nga laha henhla. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku n'wana u fanele ku va a hlayisiwa hikuva na yena loko a kula u ta ku hlayisa.

Eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* muyimbeleri u humelerisa leswi xivuriso xi vulaka swona hi risimu ra vutsevu ra *Vele ra manana* laha a tshinyaka vanhu leswaku va nga tshuki va tshika vatswari va vona hambiloko swi va fambela kahle loko a ku:

Vele ra mhani ri hava xilondza, mhani a nga nyenyiwi.

Xivuriso lexi nge **Vele ra manana a ri na xilondza** xa humelerisiwa eka risimu leri. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku mutswari wa wena i wa nkoka hambi a ri njhani kumbe a ri ka xiyimo xa njhani u ta tshama a ri mutswari wa wena, swi nge jiki. Xikombiso, hambi loko manana a lo hlangana nhloko a nga fanelanga ku va a jikeriwa hikuva hi yena a ri yexe manana wa wena na kona a wu nga ha ta kuma un'wana wo tlula yena.

Kona eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* ku tlhela ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vumune ra *Makipikipi* hi ku va ku tirhisiwa xivuriso. Xivuriso lexi xi tirhisiwa loko muyimbeleri a ku:

Marito ya mina a ma welangi hansi, eka Tlevulani a ya ha vhikeki.

Eka Xitsonga hi na xivuriso lexi nge **Marito ya mutswari a ya weli hansi.** Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku loko mutswari a ku tshinya eka swo karhi swo homboloka u swi endlaka namba u swi phela ehansi hikuva swi tala ku va swi humelela. Eka risimu leri, Tlevulani loyi ku yimbeleriwaka hi yena hikwalaho ko va a nga yingisangi swiletelo swa mutswari se u vuya a humelele hi swo biha.

© University of Venda

Eka risimu ra vukaye leri thyiweke *A va ndzi hlongolangi* ra le ka *Shimatsatsa #27: Regina* ku tlhela ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa swivuriso swimbirhi hi ndlela leyi landzelaka:

> Ve rigogo ri songiwa ra ha tsakama, loko ro oma ri tshovekile.
> Evukatini xitheve a va ndlaleli, ko tiyiseriwa n'wananga.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma swivuriso swa leswaku **Rigogo ri songiwa ra ha tsakama** na xa leswaku **Evukatini xitheve a va ndlaleli**. Xivuriso xo sungula xi vula leswaku n'wana u layeka kahle a ha ri lotsongo, loko o kala a kula na mahanyelo yo biha swa tika ku va mutswari a nga ta kota ku n'wi laya. Kasi xivuriso xa vumbirhi xona xi kombisa leswaku evukatini ku na mitlhontlho yo hambanahambana leyi munhu a nga hlanganaka na yona, kutani u fanele ku tiyisela.

Nakambe eka risimu ra vukhume leri vuriwaka *Muhlekisani* ra *Shimatsatsa #27: Regina* ku tlhela ku humelerisiwa xivuriso hi Thomas Chauke loko a ku:

> Marha mina ndzi n'hwembe, ndzi tshiki ndzi nava.

Xivuriso lexi nga kona eka ntila lowu nga laha henhla i xa ku **Wanuna i n'hwembe wa nava** xi hlamusela leswaku wanuna wa pfumeleriwa ku va a huma ekaya a siya nsati a tikumela swigangu swin'wana ehandle. Tani hilaha hi swi tivaka hakona, loko n'hwembe yi kula ya nava yi ya eka matlhelo yo hambanahambana. Eka risimu leri, wansati wa gungula hikwalaho ka nuna loyi a nga na swigangu. Kutani wanuna u ringeta ku hlamusela nsati wa yena leswaku a nga vileli hikuva hileswi wanuna a nga xiswona, u fanele ku huma emutini.

Eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* eka risimu ra vumune leri vitaniwaka *U namba 1* ku humelerisiwa mhaka ya leswaku vatswari va fanele ku hlayisa vana va vona hi ku va ku tirhisiwa xivuriso. Leswi swi humelerisiwa hi ntila lowu nge:

> Tin'wana tihuku a ti hleteli swa vanghana, ti fukamela swa tona.

Eka marito lama hi kuma xivuriso xa leswaku **Huku a yi hleteli swiciwana swa yin'wana**. Hi xivuriso lexi muyimbeleri u va a karhi a ringeta ku kombisa leswaku vavasati van'wana a va swi koti ku hlayisa vana va van'wana vanhu va kota ku hlayisa va vona ntsena.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa Maseve* ku tirhisiwa xivurisa eka risimu ra vuntlhanu ra *Tipampers* ku va ku humelerisiwa mhaka ya risimu rolero. Xivuriso lexi xi tirhisiweke hi xi vona eka marito lawa ya nge:

Impela ndlopfu a yi tikiwi hi timhondzo.

Xivuriso xa ku **Ndlopfu a yi tikiwi hi timhondzo ta yona** xa humelerisiwa eka risimu leri. Nhlamuselo ya xona hileswaku munhu a nga ka a nga hluriwi hi timhaka ta yena. Eka risimu leri xivuriso lexi xi vula leswaku wanuna a nga ka a nga tsandziwi hi vana va yena, u ta va hlayisa a va kurisa hi ndlela leyi nga fanela.

Eka risimu ra vukhume leri thyiweke *Ntsako wa moya* ra le ka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa Maseve* ku tlhela ku humelerisiwa mhaka ya leswaku muti a wu akiwi hi ku holovisana hi ku va ku tirhisiwa xivuriso loko a ku:

Xibakele xi nge aki muti wa wena.

Xibakele a xi aki muti i xivuriso lexi hi xi kumaka eka ntila lowu nga laha henhla. Hi ku landza xivuriso lexi nga laha henhla swi vula leswaku ku banana kumbe ku lwa a swi nga ka swi nga tiyisi muti kambe swa wu tlhantlha.

Eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tirhisiwa xivuriso ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vunkombo ra *Milawu ya mina* loko muyimbeleri a ku:

Wa tiva ku yingisa swi kahle n'wananga, va ri swi tlula magandzelo.

Xivuriso lexi nge **Ku yingisa swi tlula magandzelo** xa humelerisiwa eka risimu leri. Nhlamuselo ya xivuriso lexi i ya leswaku loko munhu a yingisela loko a tshinyiwa a nga ka a nga weli ekhombyeni. Na mhaka ya leswaku switsundzuxo swa vanhu i nyiko ya nkoka ku tlula loko munhu a ku nyika swilo swo hambanahambana leswi nga ta ku tsakisa hi nkarhi wolowo, ivi endzhaku munhu a tisola.

Nakambe eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* xivuriso xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vukhume ra *Muhisi wa ritshwa* laha vavanuna va lwelaka nhwana loyi a tikumaka a rhandzana na vavanuna vo tlula un'we. Kona hi kuma marito lama:

… timela muhisi wa rintshwa.

© University of Venda

Muhisi wa ritshwa hi wena, timela.

Xivuriso lexi nge **Muhisi wa rintshwa u fanele ku timela** hi xona lexi hi xi kumaka eka mitila lama nga laha henhla. Nhlamuselo ya xona hileswaku loyi a nga onha timhaka to karhi u fanele ku tlhela a tiyimela. Ku fana na wansati eka risimu leri, hi yena a gangeke vavanuna vo tlula un'we, u fanele ku vona leswaku u kondletela ku rhula, va nga dlayani hikwalaho ka swiendlo swa yena.

Ku ya emahlweni na ku humelerisa swivuriso leswi kumekaka eka tinsimu ta Thomas Chauke, eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* ku tirhisiwa xivuriso ku va ku hlamuseriwa mhaka ya risimu ra vumbirhi ra *Malumbacuma* hi marito lama:

Ndzi koke rhanga na n'wana,
A hi kumani n'wana loyi,
Pfunani vakulukumbha.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma xivuriso xa leswaku **Rhanga va koka na vana va rona**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku loko munhu a teka nsati loyi a nga na n'wana, u fanele ku n'wi teka na n'wana wa yena a ya n'wi hlayisa tanihi n'wana wa yena. Eka risimu leri muyimbeleri u rila hi mahanyelo ya n'wana loyi a teke na manana wa yena leswaku u na mahanyelo lama a nga ma amukeliki.

Nakambe eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* ku tlhela ku humelerisiwa leswi xivuriso xi vulaka swona hi risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *U tswala nyama* hi marito lama:

Ku tswala, u tswala nyama, a wu tswali mbilu.

Va tswala nyama a va tswali mbilu i xivuriso lexi hi xi kumaka laha henhla. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku leswi hi lavaka leswaku vana va hina va kurisa na ku hanyisa xiswona a swi tali ku va xiswona. Vana va hetelela va teka mahanyelo lama ya nga faniki na ya hina vatswari. Xikombiso, mufundhisi a nga tswala khamba.

Eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya Nhloko)* ku tirhisiwile xivuriso ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vutsevu ra *Mikwembu* loko a ku:

Ku ve loko ku loya mutswari na wena-vu wa loya, u nge sali.

© University of Venda

Eka ntila lowu nga laha henhla ku tirhisiwile xivuriso lexi nge **Vuloyi byo mamiwa.** Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku loko manana a loya na vana va yena va loya, hikuva va swi teka eka vatswari va vona.

Nakambe eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya Nhloko)* ku tlhela ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vunkombo leri vitaniwaka *Swa nyuku* hi ku va ku tirhisiwa xivuriso lexi nge:

> Un'wana na un'wana laha misaveni u tidyela swa nyuku wakwe.

Un'wana na un'wana u dya swa nyuku wa yena i xivuriso lexi hi xi kumaka eka risimu leri. Nhlamuselo ya xona i ya leswaku munhu un'wana na un'wana u fanele ku hanya hileswi a nga lo swi tirhela. Eka risimu leri muyimbeleri u ringeta ku kombisa na ku kondletela vanhu ku va va tirha va yima ku tshembela eka nyuku wa van'wana vanhu.

Ku gimeta swin'wana swa swivuriso leswi Thomas Chauke a nga swi tirhisa eka vuyimbeleri bya yena, eka *Shimatsatsa #33: Basopa* eka risimu ra vumune ra *Ndza bayiza* ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa xivuriso loko a ku:

> Tshuka ri nge dyohi rivalela nuna nkatoo,
> Ex, na mina ndza bayiza-vu.

Eka marito lama hi kuma xivuriso xa leswaku **Tshuka a ri dyohi ku dyoha munhu**. Nhlamuselo ya xivuriso lexi hileswaku munhu un'wana na un'wana wa endla xihoxo, ho fanele ku rivalelana leswaku vutomi byi ya emahlweni. Xivuriso lexi xi ringeta ku kombisa mhaka ya leswaku munhu un'wana na un'wana laha misaveni wa endla swihoxo kambe a tlhela a rivaleriwa.

Kasi eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Magevenga* ku tirhisiwa xivuriso ku va ku humelerisiwa hungu hi marito lama:

> Wa khola mpela, ri khome ri nga peli.
> Wo ni kholela, u ri khoma ri nga peli.

Eka marito lama nga laha henhla hi kuma xivuriso xa leswaku **Ri khome ri nga peli**. Hi xivuriso lexi nga laha henhla ku vuriwa leswaku loko munhu a ri na swa yena a nga kholi hi vanhu van'wana kambe u fanela ku va a swi tsundzuka leswaku ri nga xa mundzuku a lava

© University of Venda

ku pfuniwa hi vona lava a nga va kholela. Ku pela laha ku ringetiwa ku kombisa ku hundzuka ka swilo evuton'wini.

5.2.2. XIVULAVULELO

5.2.2.1. Nhlamuselo

Hikokwalaho ko va swivulavulelo swi tshama swi karhi swi tirhisiwa eka siku na siku loko hi karhi hi vulavula, swi hundzukile xiphemu xa vutomi bya vanhu (Němcová, 2013). Ku fana na swivuriso, switekatekisano, mitsheketo na swiyenge swin'wana swa mfuwo wa rixaka, swivulavulelo swi suka eka rixaka rin'wana ku ya eka rin'wana hi ndlela yo runguriwa hi nomo. Feldman (2006) u tshemba leswaku byongo bya munhu, ku suka loko a dyondza ririmi ro karhi loko a ha ri lotsongo, byi endliwile hi ndlela yo va byi kota ku khoma na ku twisisa swivulavulelo swa ririmi leri a ri dyondzaka ku suka evutsongwani hi ku olova. Fazly, Cook na Stevenson (2009: 61) vona va hambana na Feldman (2006) laha vona va nge:

> Idiomatic expressions are plentiful in everyday language, yet they remain mysterious, as it is not clear exactly how people learn and understand them.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu kombisa leswaku a swi tiveki ngopfu leswaku swi ta njhani leswaku vanhu va dyondza swivulavulelo na tinhlamuselo ta swona loko va karhi va hanya. Kambe ko fika nkarhi laha munhu a hetelelaka a swi tiva na ku kota ku swi tirhisa hi mfanelo.

Ku na van'watindzimi vo hambanahambana lava ringeteke ku ta na nhlamuselo ya xivulavulelo. Seidl na McMordie (1988:12-13) va nyika nhlamuselo ya xivulavulelo tanihi:

> … a number of words which, when taken together, have a different meaning from the individual meanings of each word."

Nhlamuselo leyi yi tumberile swinene ku va munhu a nga kota ku twisisa swinene leswaku xivulavulelo xi hambana njhani na swikhavisaririmi swin'wana swo tanihi swigego, swithathelo na swin'wana.

© University of Venda

Un'wana loyi a ringetaka ku nyika nhlamuselo ya xivulavulelo i Wyatt (2006:04) loyi a nge "*An idiom is an expression where the meaning is different from the meaning of the individual words*." Loko hi xiya nhlamuselo leyi na nhlamuselo ya Seldl na McMordie (1988) a ti hambanangi ngopfu. Swi nga ha tika ku va munhu a hambanyisa xivulavulelo na swikhavisaririmi swin'wana tani hilaha swi kombisiweke hakona laha henhla.

Teilanyo (2014) u kombisa ku tika ko nyika nhlamuselo ya xivulavulelo hi ku ringeta ku languta ku hambana ka xivulavulelo na xivuriso. Teilanyo u kombisa leswaku nhlamuselo ya xivuriso yi nga ha tirhisiwa ku hlamusela xivulavulelo. Leswi swi tlhela swi tikomba na le ka tinhlamuselo leti nyikiwiweke hi Seidl na McMordie (1988) na Wyatt (2006) laha henhla. Sinclair (1991: 172) yena u nyika nhlamuselo leyi nga ta kota ku hambanyisa swivulavulelo na swivuriso hi ndlela leyi:

> Idioms are a group of two or more words which are chosen together in order to produce a specific meaning or effect in speech or writing, usually formed using phrasal verbs."

Hi nhlamuselo leyi nga laha henhla, hi kota ku hambanyisa xivulavulelo na xivuriso hikwalaho ka xivumbeko xa le handle. Swivulavulelo swi va swi komile loko hi swi pimanyisa na swivuriso na kona swi va swi tirhisa ngopfu xivulwahava xa riendli. I swa nkoka ku tlhela hi kombisa leswaku eka Xitsonga ku hambanyisa xivulavulelo na xivuriso swi tlhela swi olovanyana hikwalaho ka xihlawulekisi xa xivulavulelo xa Xitsonga. Ku twisisa mhaka leyi, a hi xiyeni swikombisa swa ntlhanu swa swivulavulelo swa Xitsonga leswi nga laha hansi:

Xivulavulelo	**Xihlawulekisi**	**Nsinya wa riendli**	**Xiendliwa**
Ku raha bakiti	Ku	raha	bakiti
Ku tshwa enon'wini	Ku	Tshwa	enon'wini
Ku hela matimba	Ku	hela	matimba
Ku dya marhambu ya nhloko	Ku	dya	marhambi ya nhloko
Ku wa pama	Ku	wa	mapa

© University of Venda

Loko hi xiya tafula leri nga laha henhla, hi ta kota ku vona swihlawulekisi swa xivulavulelo leswaku xi va xi vumbiwile hi xiaki *ku* ivi ku landza xivulwahava xa riendli lexi vumbiweke hi nsinya wa riendli na xiendliwa. Leswi a swi tano eka xivuriso. Loko hi xiya swivuriso hi kuma leswaku swi lehilenyana loko hi swi pimanyisa na swivulavulelo na swona swivuriso a swi teki xivumbeko lexi.

Hi mikarhi yo tala swivulavulelo leswi kumekaka eka ririmi ro karhi swi nga ha tlhela swi kumeka eka tindzimi tin'wana, swi nga va swi fana xidzi kumbe swi yelana kambe tinhlamuselo ta swona ti hetelela ti fana leswi hetisekeke. Teilanyo (2014) u nyika xikombiso hi xivulavulelo xa Xinghezi lexi nge *to kick a bucket* lexi a kombisaka leswaku xi kumeka eka tindzimi ta khumenhungu ta Yuropa. Xivulavulelo lexi na le ka Xitsonga xi kumeka xi ri kona lexi nge *Ku raha bakiti*, leswi vulaka ku lova kumbe ku hundza emisaveni.

5.2.2.2. Matirhiselo

Swivulavulelo hi swin'wana swa leswi Thomas Chauke a talaka ku swi tirhisa eka vuyimbeleri bya yena. Eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa xivulavulelo eka risimu ra vukaye leri thyiweke *Vutekateka bya dlayisa* loko a ku:

Kati hi wena u ndzi yimisaka tindleve, u tiva na ku ndzi byela leswo…
Hi ntshaho lowu ku tirhisiwile xivulavulelo lexi nge **Ku yimisa tindleve** leswi vulaka ku va munhu a nga ha landzeleli milawu. Eka risimu leri a vula leswaku wansati hi yena a byeletelaka n'wana ku va a nga hloniphi tatana wa yena.

Xivulavulelo xi tlhela xi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #2: Don't be surprised* ku va xi humelerisa hungu ra risimu ra vunharhu *Va ndzi kurise ku vava* laha ku kumekaka marito lama landzelaka:

> Hakunene u nga tshama hi mavoko whe mfana,
> Wo kayakaya jure u ta thumba.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla hi kuma xivulavulelo lexi nge **Ku tshama hi mavoko** lexi nhlamuselo ya xona yi vulaka ku loloha kumbe ku ka munhu a nga tirhi nchumu. Eka risimu

© University of Venda

leri muyimbeleri u xi tirhisa ku tsundzuxa jaha leswaku ri nga heli matimba kambe a ri ye emahlweni ri lavana na nsati ri ta kala ri n'wi kuma wa mbilu na moya.

Eka *Shimatsatsa #3: Bomber Mhlengwe* xivulavulelo hi vona xi tirhisiwa eka risimu ra vunharhu ra *Ku teka swi hlomula mbilu* laha muvulavuri a vonaka a tikeriwa hi vutomi hikokwalaho ka ku teka loko a boxa marito lama nge:

> Ma tiva ku teka swi hlomula mbilu, ma tiva ku teka loku.
> Ma tiva ku teka swi hlomula mbilu, a vuya la kaya.

Ku hlomula mbilu hi xona xivulavulelo eka mitila leyi nga laha henhla. Xivulavulelo lexi xi vula ku va swi endla leswaku mbilu ya munhu yi vava. Hi ntiyiso mbilu a yi hlomuriwi. Eka risimu leri muvulavuri u kombisa ku vaviseka ka yena hi mahanyelo ya nsati loyi a nga n'wi teka.

Nakambe eka risimu leri ku tlhela ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa xivulavulelo lexi nge:

> Ndzi hava wansati la nga na xifuva ndzi ta wisa huwa, ndzi ta wisa khombo.
> Ndzi pfumala wansati la nga na xifuva ndzi ta wisa huwa, ndzi ta wisa khombo.

Eka mitila leyi **ku pfumala xifuva** i xivulavulelo lexi kongomisaka eka ku va munhu a nga koti ku hlayisa xihundla. Hi xivulavulelo lexi muyimbeleri u kombisa leswaku nsati loyi a yimbelelaka hi yena a nga na xihundla, loko a nwile u byela vanhu swa muti wa yena.

Nakambe eka *Shimatsatsa #3: Bomber Mhlengwe* ku tlhela ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi vulaka swona hi risimu ra vuntlhanu leri vuriwaka *U nga kwati n'wananga* loko muyimbeleri a ku:

> Swa xifafa a swi lunghisi nchumu, wo tikhoma n'wananga.
> Ndzi ta tikhoma ndzi ku yini yoo, mina mi nga ndzi tshika.

Eka mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwile xivulavulelo xin'we eka mitila hinkwayo lexi ku nga **ku tikhoma**. Xivulavulelo lexi xi kongomisa eka ku va munhu a tiyisela kumbe ku

© University of Venda

papalata ku endla swo karhi. Laha ka risimu mutswari u tsundzuxa n'wana wa yena leswaku u fanele ku va a tshika ku rhukana a miyela.

Eka *Shimatsatsa #4: Xinyeletana* ku tirhisiwile xivulavulelo ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vumbirhi ra *Manana loyi* hi loko mutswari a ku:

> Wena u bihe mbilu, vavukati a va ma lavi mahanyelo ya wena n'wananga.

Ku biha mbilu i xivulavulelo lexi kongomisaka eka ku va munhu a ri na mahanyelo yo ka ya nga tsakisi eka vanhu van'wana. Hi marito man'wana i munhu wa tihanyi. Eka risimu leri mutswari u tsundzuxa n'wana leswaku hikwalaho ka mbilu ya yena ya lunya, a nge tshami evukatini. Lexi vavaka ngopfu hi mhaka leyi hileswaku n'wana loyi a tsundzuxiwaka a nga ma voni mahanyelo ya yena ya tihanyi.

Eka *Shimatsatsa #5: Shikwamula Mazingi* ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi tirhaka swona hi risimu ra vunkombo ra *Baji* loko muyimbeleri a boxa marito lama:

> U khoma baji ka van'wana masiku hinkwawo u hava nchumu wena.
> U khoma baji ka van'wana masiku hinkwawo u hava nchumu wena.

Hi xivulavulelo lexi nge **Ku khoma baji** muyimbeleri u va a karhi a kongomisa eka ku va munhu a tshamela ku dya swakudya swa van'wana yena a nga pfuni hi nchumu. Mavulavulelo ya muxaka lowu ya kumeka eka vavulavuri va le byaleni loko va vona munhu a nga xavi kambe a manama lava nga na mali.

Eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa Movha* ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi vulaka swona hi risimu ra vunhungu leri thyiweke *Xilondza xa un'wana* loko muyimbeleri a ku:

> Vona u n'wi susile ndzhuti kambe mi nga tshami ndhawu yin'we.
> Ndzi ri u n'wi chiche xiyimo kambe mi nga tshami tiko rin'we.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma swivulavulelo swa **Ku susa ndzhuti** na **Ku chicha xiyimo**. Loko hi vulavula hi ku va munhu a susiwa ndzhuti kumbe a chichiwa xiyimo ku va ku kongomisiwa eka ku va munhu a vulavula mahungu yo vavisa un'wana munhu eka vanhu van'wana. Eka risimu leri ku layiwa munhu loyi a tshamelaka ku poyila un'wana hi ta vusiwana bya yena eka van'wana vanhu.

© University of Venda

Xivulavulelo xi tlhela xi tihumelerisa eka *Shimatsatsa #8: Ma-Jumble Sale* eka risimu ra vunhungu ra *Vunghamula* laha wansati a byelaka nuna wa yena leswaku hambi o famba a ya kwihi u ta tlhela a vuya ekaya loko a ku:

> Mina a ndzi nge heli mbilu hi ku famba ka wena Joni,
> U ta vuya la hi le kaya ka wena.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma xivulavulelo lexi nge **ku hela mbilu** leswi vulaka ku va munhu a tsandzeka ku kondzelela. Laha ka risimu leri wansati u byela nuna wa yena leswaku hambi a famba a n'wi siya a ya eJoni, u ta kondzelela a n'wi yimela ku kondza a vuya. Xivuriso lexi xi tirhisiwile ku ri ndlela yo titiyisa.

Eka *Shimatsatsa #9: Humelela MK No 2* muyimbeleri u tirhisile xivulavulelo eka risimu ra vukaye leri thyiweke *Koka masokisi* loko a ku:

> Mina manghovo a ndzi khomi hi mandla, koka masokisi n'wananga.
> Manghovo a ndza ha khomi hi mandla mina, koka masokisi n'wananga.

Eka ntila lowu ku tirhisiwile swivulavulelo swimbirhi. Xivulavulelo xosungula i xa **Ku khoma manghovo hi mandla** leswi vulaka ku va munhu a tlanga hi nkarhi wa yena a endla swo ka swi nga n'wi pfuni nchumu na xivulavulelo xa **Ku koka masokisi** leswi vulaka ku va munhu a tirha hi matimba na hi ku tinyiketela. Swivulavulelo leswi swi tirhisiwile ku tinyika matimba.

Eka risimu ra vukhume leri vuriwaka *Sambhoko* kona eka *Shimatsatsa #9: Humelela MK No 2* muyimbeleri u tlhela a humelerisa leswi xivulavulelo xi vulaka swona loko wansati a ku:

> Tiyisela n'wana wa mina, i vukati byolebyo.
> Wo mita ribye n'wananga, u nga vuyi la kaya.

Ku mita ribye i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a kondzelela hambi swilo swi nga pfumeli kumbe ku tiyisela. Eka risimu leri, xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku seketela na ku tiyisa n'wana loyi a hlanganaka na swiphiqo evukatini bya yena. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwa ku fana na swivuriso swo fana ni leswi nge vukati i mbilu, evukatini a va ndlaleli xitheve, vukati bya katinga, na swin'wana na swin'wana.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Xa lumbalumba* hi ku va a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

> Mi tsandzeka na ku xi rhumela munhu a ta xi luma ndleve, xi ta swi tiva ku mi le kwihi.
> Mi tsandzeka no xi tsalelanyana mi xi byela ku mi le kwine, hikuva n'wana wa hlupheka.

Eka mitila leyi nga laha henhla xivulavulelo hi lexi nge **Ku luma ndleve** leswi vulaka ku hlevela. Eka risimu leri Thomas Chauke u tirhisile xivulavulelo eka ntila wa le henhla, ivi eka lowu landzelaka a nyika nhlamuselo ya xivulavulelo xa kona. Ku lula ndleve swi vula ku hlevela kumbe ku byela munhu timhaka leti a nga ti tiviki kambe swi fanerile leswaku a ti tiva.

Nakambe *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* ku tlhela ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi vulaka swona eka risimu ra vunharhu ra *Ku kala tindleve* loko muyimbeleri a ku:

> Ku kala tindleve wena makwerhu a swi lunghangi, siku rin'wana u ta wela khombyeni.
> Xi tshama na swimanga swi ta xi dlayela makondlo, xi khomisa nyoka.

Ku kala tindleve hi xona xivulavulelo eka mitila leyi nga laha henhla. Nhlamuselo ya xona xi vula ku va munhu a nga yingisi loko a tsundzuxiwa. Kasi eka ntila wa vumbirhi **ku khomisa nyoka** swi vula ku dya swakudya endzhaku ko va munhu a ri na ndlala.

Xivulavulelo xi tlhela xi tihumelerisa eka risimu ra vuntlhanu ra *Tlevulani* eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* loko muyimbeleri a ku:

> Wa tipoyila ka van'wana vanhwana kuloni hi nkondzo n'wananga, swi yo yini xana?

Eka ntila lowu nga laha henhla xivulavulelo i **ku va na nkondzo** leswi vulaka ku va munhu a famba ngopfu. Eka risimu muiyimbeleri u va a karhi a vula ku va munhu a rhandzana na vanhu vo tala leswi endlaka leswaku a tshama a ri endleleni ku ya hlangana na vanhu lava.

Kasi eka risimu ra vunhungu ra *I n'wana wa wena* ra le ka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo hi ndlela leyi:

© University of Venda

Va onhile hi ku tshikisana xikolo vana lava,
Loko swi ya biha loyi un'wana se u nantswa rintiho na xirhendze.
Wena u onhile hi ku tshika xikolo wa ha ri ntsongo,
Vona lowa mufana se u ku bisa hi moya.

Ku nantswa rintiho, **ku bisa hi moya** na **ku nantshwa xirhendze** hi swona swivulavulelo leswi hi swi kumaka eka mitila leyi nga laha henhla. Ku nantswa tilo swi vula ku kaneta mhaka leyi nga ntiyiso, ku bisa hi moya swi vula ku va munhu a nga tekeriwi enhlokweni kumbe a papalatiwa kasi ku nantswa xirhendze swi vula ku tsutsuma. Eka risimu leri muyimbeleri u kombisa mhaka ya leswaku jaha na nhwana va yengana, ivi loko nhwana a bihile emirini jaha ri sungula ku n'wi jikela ri nga ha ri na mhaka na yena.

Xivulavulelo xi tlhela xi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* eka risimu ro sungula leri thyiweke *Hi hanya ku vava* loko a ku:

U tlharihanyana na swona-vu va ta ku vula lowo tlharihela tlhelo.

Eka ntila lowu hi kuma xivulavulelo xa **Ku tlharihela etlhelo** leswi vulaka ku va munhu a endla swilo hi ku ringeta ku tlhariheta van'wana kumbe ku tiendla ntlhari exikarhi ka van'wana. Eka risimu leri muyimbeleri u tirhisile xivulavulelo lexi ku kombisa leswaku loko u tlharihile, u endla swilo leswinene leswi vanhu lava ku felaka mona va ta ku u lotlharihela etlhelo.

Xivulavulelo eka vuyimbeleri bya Chauke xi tlhela xi humelerisiwa eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* eka risimu ra vumbirhi ra *Mbilu ya loyisa* loko a ku:

U nga xisiwi hi munhu a ku komba meno, mundzuku ka siku u ta tisola.

Eka ntila lowu nga laha henhla ku kumeka xivulavulelo lexi nge **Ku komba munhu meno**. Nhlamuselo ya xivulavulelo lexi i ya leswaku munhu a nga tikomba a ku tsakela kasi hi ntiyiso wo ku xenga, a nga ku rhandzi. Laha xivulavulelo lexi xi tirhisiwile hi ndlela yo tsundzuxa vanhu leswaku va fanele ku tivonela eka vanhu lava va va tshunelelaka.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa xivulavulelo loko muyimbeleri a ku:

Wa tiva munhu a nga ku humesela hinkwawo matino, kasi embilwini u pfimbe ngopfu.

© University of Venda

Hi ntshaho lowu nga laha henhla muyimbeleri u tirhisile swivulavulelo leswi nge **Ku humesa meno** na **Ku pfimba mbilu**. Ku fana na leswi hlamuseriweke laha henhla, swivulavulelo leswi swo lava ku lemukisa vanhu leswaku munhu a nga vonaka a ku tsakela kasi hi ntiyiso a swi tano, wo ku xenga leswaku u nga voni rivengo leri a nga na rona eka wena.

Xivulavulelo nakambe xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vumbirhi ra *Mbilu ya loyisa* ra le ka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* laha muyimbeleri a vulaka leswaku:

> Va ndzi hlekela kambe timbilu ta tshwa.

Ku tshwa mbilu i xivulavulelo lexi hi xi kumaka eka ntshaho lowu nga laha henhla. Nhlamuselo ya xivulavulelo lexi hileswaku munhu u va a karhi a twa ku vava, hikwalaho ka leswinene leswi munhu un'wana a nga le ku swi endleni. Munhu loyi a tshwaka u kumeka a ri eku vondzokeleni loyi a endlaka kumbe a humelelaka hi leswinene.

Eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* ku tlhela ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi vulaka swona eka risimu ra vumune leri thyiweke *Nsati va teka* hi ku va ku tirhisiwa xivulwa lexi nge:

> Hikuva loko swi biha va ta ku luma ndleve.

Xivulavulelo lexi nga tirhisiwa eka ntshaho lowu nga laha henhla i xa **Ku luma ndleve** leswi kongomisaka eka ku va munhu a hlevela kumbe ku tivisa un'wana hi swilo leswi a nga swi tiviki. Eka risimu leri, muyimbeleri u tsundzuxa majaha leswaku ya fanele ku tsaka loko va ha ri na vatswari/swikoxa hikuva hi vona va nga ta n'wi hlevela loko ku humelela swo karhi. Leswi khale vavanuna a va tirha eswilungwini kule na mindyangu ya vona, a va siya vasati va vona ekaya va hlayisa vana na vingi va vona. Vingi lava hi vona a va luma vana va vona leswi vasati va salaka va endla swona swo biha loko va ha ri exilungwini.

Kona eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* Chauke u tlhela a humelerisa xivulavulelo hi risimu ra vunkombo ra *Lovola n'wananga* loko a ku:

> Mina makoti wa n'wina,
> N'wina manana u ndzi heta ku vila,
> Mina a ndza ha lovoli.

Hi mitila leyi nga laha henhla muyimbeleri u tirhisile xivulavulelo lexi nge **Ku heta ku vila**. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo xivulavulelo lexi xi kongomisiwa eka ku va munhu a hela

© University of Venda

matimba. Thomas Chauke u vula leswaku mahanyelo ya nsati wa yena a ya n'wi nyiki kurhula naswona u twa a nga ha tiphini hi ku va a ri na yena.

Nakambe eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo ku va muyimbeleri a humelerisa hungu ra risimu ra vukaye leri thyiweke *Ra ngoti ra tsemeka* loko a ku:

> Loko u swi lava wo ndzi khomisa pala u ku u ta ndzi vona.

Xivulavulelo lexi nga tirhisiwa laha henhla i **Ku khomisa pala** leswi ku nga ku va munhu a vula swilo swo karhi a byela munhu un'wana kambe a nga swi endli. Hi marito man'wana i ku endla leswaku munhu a tshama a rindzerile munhu un'wana kambe a nga humeleli.

Eka risimu ro sungula ra *Shimatsatsa #13: Lazaro* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

> Hi leswi mi nga yima, a ma ha lavi ku toloveriwa.

Eka ntila lowu nga laha henhla xivulavulelo hi kuma ku ri **Ku yima kahle** leswi hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku kongomisiwaka eka ku va munhu a ri na swa yena kumbe ku va a fumile. Laha muyimbeleri u tirhisile xivulavulelo lexi ku sapatela lava sungulaka ku va na manyunyu loko va ri na swa vona.

Kona eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* muyimbeleri u tlhela a humelerisa hungu ra tin'wana ta tinsimu ta yena hi ku va a tirhisa swivulavulelo. Eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Madlhakadlhaka* ku tirhisiwile xivulavulelo ku va ku hundzisiwa hungu loko a ku:

> Ivi u tswala-vu, u ya tswala leswo pfatlanya moya.

Eka ntila lowu nga laha henhla xivulavulelo i **Ku pfatlanya moya** leswi hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku kongomisiwaka eka ku va ku endleka nchumu lowu munhu a nga oloveriwiki ku va a wu amukela embilwini ya yena, kumbe mhaka leyi vavisaka mbilu. Laha muyimbeleri u kombisa mhaka ya leswaku u nga rila n'wana ivi loko u n'wi kuma u ya kuma n'wana loyi a nga ta tlhela a ku dyisa mbitsi.

Nakambe eka risimu leri ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo eka ntshaho lowu nge:

> Se leswi hi nga dyondza vana va mhani,

© University of Venda

Se ho va komba xikosi vatswari lava?

Xivulavulelo xa hina eka ntshaho lowu nga laha henhla hi kuma ku ri lexi nge **Ku komba xikosi**. Ku komba xikosi swi vula ku jikela munhu loyi hi mfanelo a wu fanele u nga n'wi jikeli hikwalaho ka leswinene leswi a nga ku endlela swona. Eka risimu leri muyimbeleri u vula leswaku vatswari va jikeriwa va nga ha pfuniwi hikokwalaho ka dyondzo leyi n'wana a nga yi kuma.

Xivulavulelo xi tlhela xi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* hi Thomas Chauke ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vumune leri thyiweke *Papantsongo* loko a ku:

A ma ha byi dyi byi rhelela xana vana va boti le kaya,
A mi ndzi byeli mi lava yini la kaya?
Mina ndzi hava na mano,
Mo byela vanghana valavaya va ya mi pfuna hi wona.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla ku tirhisiwile swivulavulelo swimbirhi, ku nga **Ku dya byi rhelela** na **Ku va na mano**. Ku dya byi rhelela ku kongomisiwa eka ku va munhu a tiphina hi vutomi bya yena. Ku va na mano swi vula ku va munhu a tlharihile. Eka risimu leri swivulavulelo leswi swi kongomisa eka vana lava tiphinaka va nga ri na mhaka na maxaka ya vona. Kutani se loko ku tiphina ku herile, va sungula ku tsutsumela eka maxaka ya vona va lava ku pfuniwa. Maxaka va kombisa leswaku vona va hava pulani yo va pfuna tani hileswi loko swilo a swa ha famba kahle a va voniwa va nga ri nchumu.

Thomas Chauke u tlhela a tirhisa xivulavulelo eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vuntlhanu leri vitaniwaka *Rhanga ro hisa* loko a ku:

Na mina na mhana n'wina va hi ringetile ku hi hambanyisa,
Kambe hi va bisa hi moya.

Xivulavulelo lexi kumekaka eka ntshaho lowu i **Ku bisa hi moya** leswi hi ku vulavula ka masiku hinkwawo ku kongomisiwaka eka ku va munhu a nga tekeli enhlokweni swilo loko a vona onge a swi na nkoka eka yena.

Nakambe eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* Chauke u tlhela a tirhisa xivulavulelo ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vutsevu ra *Timbhandzhukwana No 2* loko a ku:

© University of Venda

Maxaka ya mina se mi ndzi dlele,

Hi ku ndzi byela ku ri wansati luya a nga tshamangi hi mavoko

A tlhakele jaha.

Ku tshama hi mavoko hi xona xivulavulelo eka ntshaho lowu nga laha henhla. Loko hi vulavula hi ku va munhu a tshama hi mavoko hi va hi kongomisa eka ku va munhu loyi a nga tirhiki nchumu. Hileswaku mavoko ya yena ya lo tshama, a ya endli nchumu. Eka risimu leri loko va ku a nga tshamangi hi mavoko va vula leswaku a nga tikhomi a famba a lava majaha man'wana.

Eka risimu ra vukhume ra *Malume No 4* ra le ka *Shimatsatsa #13: Lazaro* Thomas Chauke u humelerisa hungu ra risimu ra vukhume hi ku va a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

Hikwaswo swilo swa mina swi fambela eximatsini.

Eka ntima lowu nga laha henhla hi kuma xivulavulelo lexi nge **Ku famba eximatsini**. Muyimbeleri u va a karhi a kongomisa eka mhaka ya leswaku swilo swa yena a swi fambi hi ndlela leyi yena a a swi lavisaka xiswona. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile tanihi xirilo.

Eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* Chauke u humelerisa hungu ra risimu ro sungula ra *Suka Davulosi* hi ku va a tirhisa xivulavulelo. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

Ku ve lava majaha loko va nghena byaleni va za va vona tshakwini.
Wena wa jaha u nga hanyisi leswi swi hava mbuyelo,
Dyana marhambu ya nhloko.

Swivulavulelo leswi kumekaka eka mitola leyi nga laha henhla i **Ku vona tshaku** na **Ku dya marhambu ya nhloko**. Ku vona tshaku swi vula ku nwa munhu a kala a heta kasi ku dya marhambu ya nhloko swi vula ku ehleketa. Laha swivulavulelo leswi swi tirhisiwile swi ri swimbirhi hi ku landzelelana ku ringeta ku laya na ku tsundzuxa leswaku jaha leri ku yimbeleriwaka hi rona ri fanele ku tshika ku nyikela vutomi bya rona ebyaleni hikuva a swi nge ri vuyerisi, kambe ri fanele ku ehleketa ku antswisa vutomi bya rona.

© University of Venda

Kona eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* ku tlhela ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi tirhaka swona eka mbulavulo hi risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Ya pfala roboto* hi marito lama nge:

N'hwe mi nga tekana kahle mayana mi tidyela mafurha, ha mi navela.

Ku dya mafurha i xivulavulelo lexi kumekaka eka ntila lowu nga laha henhla. Loko hi ku munhu u dya mafurha hi va hi kombisa leswaku munhu yoloye u le ku tiphineni hi vutomi bya yena. Mikarhi yin'wana ku kongomisiwa eka ku va munhu a kuma swakudya swa kahle. Eka risimu leri xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku titshandza na ku navela lava nga tekiwa kahle leswaku va tiphina.

Nakambe eka risimu ra vutsevu leri thyiweke *A ha ha pfuxelani* ra *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* Chauke u tlhela a humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

Xa yena ku xayingela lomu magayiseni va ta n'wi hlantisa makondlo.

Eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma xivulavulelo lexi nge **Ku hlatisa makondlo**. Xivulavulelo lexi xi kongomisa eka ku va munhu a nwisiwa byala bya xilungu a wisa muqombhoti.

Eka risimu ra vunhungu ra *Va hluvukile* ra le ka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* muyimbeleri u humelerisa leswi risimu ri vulavulaka hi swona hi ku va a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

Wa tiva dyondzo hambi wo va xisiwana u nga yima kahle.

Ku yima kahle i xivulavulelo lexi kumekaka eka ntila lowu nga laha henhla. Loko hi vulavula hi ku va xisiwana xi yima kahle hi va hi karhi hi kongomisa eka ku va xi humelela kumbe xi fuma. Laha xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku hlohlotela vanhu, ngopfungopfu vantshwa leswaku va fanele ku tinyiketela eka dyondzo leswaku swa vutomi swi ta va fambela kahle.

Ku yisa emahlweni na ku humelerisa matirhiselo ya xivulavulelo eka tinsimu ta muyimbeleri, hi twa eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* eka risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Xikhongolotana* a tirhisa xivulavulelo eka ntila lowu nge:

Se namuntlha u ndzi vavisa na moya hi ku cemacema, swi lo yini?

© University of Venda

Eka ntshaho lowu nga laha henhla hi kuma xivulavulelo lexi nge **Ku vavisa moya** leswi hi ku vulavula ka masiku hinkwawo ku kongomisiwaka eka ku va munhu a endleriwa swilo leswi nga n'wi khomeki kahle.

Nakambe eka risimu ra vuntlhanu ra *Muti wa swicele* ra le ka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* Chauke u tirhisile xivulavulelo ku va a humelerisa hungu ra risimu ra yena loko a ku:

> Laha mi nga kona maxaka ya mina mi ngo tshama hi ku gomolana ku
> hava mabulo manene.

Eka ntshaho lowu hi kuma xivulavulelo xa **Ku gomulana** ku nga ku holovisana. Loko hi vulavula hi ku gomolana hi va hi karhi hi kongomisa eka ku gembana hi magomo kambe eka risimu leri ku gomulana yi tirhile tanihi xivulavulelo lexi kongomisaka eka ku va vanhu va tshamela ku va va holova.

Kona eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* muyimbeleri u tlhela a humelerisa leswi xivulavulelo xi vulaka swona hi risimu ra vutsevu leri vitaniwaka *Ngweqe* loko a ku:

> Siku rin'wana ndzi ta fumbarhela u gwaja.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla hi kuma xivulavulelo xa **Ku fumbarhela**. Ku fumbarhela i ku va munhu a khoma nchumu wo karhi hi voko, kambe eka risimu leri u va a kongomisa eka ku va munhu a tikuma a ri na swa le mandleni kumbe rifumo. Xivulavulelo lexi eka risimu leri xi tirhisiwile ku ri ndlela yo tikhutaza.

Eka risimu ra vunkombo ra *A yi pfumeli mali* leri nga eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo hi muyimbeleri ku va a humelerisa hungu ra risimu ra yena loko a ku:

> Ndzi vona onge ndzi na xinyama mpela,
> Hambi ndzo hlengeleta a swi nyawuli swilo swa kona swa tika.

Xivulavulelo xa hina eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma ku ri **Ku va na xinyama** leswi hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku kongomisiwaka eka ku va munhu a talele hi ku kuma swo ka swi nga ri kahle ntsena kumbe ku pfumala nhlahla.

© University of Venda

Eka risimu ra vunhungu ra *Vana vambirhi* eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu leri hi ku va a tirhisa xivulavulelo. Leswi hi swi vona hi ntila lowu nge:

Siku rin'wana ro pela ndzi lo punavunaa!

Ndzi nga khomisangi na nyoka.

Eka mililа leyi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile xivulavulelo lexi nge **Ku khomisa nyoka** leswi hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo swi kongomisaka eka ku dya kambe munhu a nga dyeli ku xurha. Hi Xitsonga ku tshembiwa leswaku ekhwirini ra munhu ku na nyoka leyi loko hi dya, hi yona yi dyaka swakudya swa hina endzeni. Kutani loko munhu a nga dyangi nchumu, swi komba leswaku nyoka yi ta twa ndlala yi lumaluma khwiri, ivi munhu a ku makhwiri ya yena ya lumaluma, hikwalaho ka ndlala.

Nakambe xivulavulelo xi tlhela xi tirhisiwa ku va xi humelerisa hungu ra risimu ra vukaye leri thyiweke *U lo tilavela* ra le ka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* loko muyimbeleri a ku:

U nga tshuka u ya tlhontlha timimpfi hikuva wa swi tiva ta luma.
U nga suka u ya pfuka tingwenya kuve wa swi tiva ta dlaya.
U suka u ya nghenisa voko enkeleni wa nyoka.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile swivulavulelo swinharhu leswi hinkwaswo ka swona swi kongomisaka eka ku va munhu a suka a ya endlela un'wana swilo swo ka swi nga ri kahle a rivala leswaku a nga tikuma a vavisiwile siku rin'wana. Swivulavulelo swa kona hileswi nge **Ku tlhontlha timimpfi**, **Ku pfuka tingwenya** na **Ku nghenisa voko enkeleni wa nyoka**.

Eka risimu ra vukhume leri thyiweke *Vana va mina* ra le ka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* eka vuyimbeleri bya Chauke ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa xivulavulelo lexi nge:

Salani mi dya rikoko ra xilondza, mina ndza tifambela.

Ku suka eka ntila lowu nga laha henhla xivulavulelo i **Ku dya rikoko ra xilondza** leswi hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku nga ku xaniseka.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* muyimbeleri u tirhisa xivulavulelo ku va a humelerisa hungu ra risimu ro sungula leri thyiweke *Hlengani* loko a ku:

> Mi nga bi dzandza mi tshika ngoma e-e,
> Milandzu ya vona mi ta yi tenga.

Eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma xivulavulelo ku ri lexi nge **Ku ba dzandza u tshika ngoma**. Xivulavulelo lexi eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo xi kongomisa eka ku va munhu a chava ku vulavula ntiyiso a gega mhaka yo karhi. Ek risimu xivulavulelo lexi xi ringeta ku kondletela vafundhisi leswaku va fanele ku byela vanhu ntiyiso va tshika ku bambatela.

Nakambe eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* muyimbeleri u tlhela a humelerisa leswi hungu ra risimu ra vumune leri vitaniwaka *A nga na nqhondo* hi ku va a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

> Loko va pfuka nampundzu va ku va ya tivisa n'wana wa vona ku va nghenelwe,
> Vo kuma dyi ba makhwaya emapanini.

Ku ba khwaya epanini hi xona xivulavulelo lexi hi xi kumaka eka ntshaho lowu nga laha henhla. Loko hi vulavula hi ku ba makhwaya emapanini hi va hi karhi hi kongomisa eka ku va nchumu wo karhi wu karhi wu swekiwa. Eka ntshaho lowu ku vuriwa ku va nyama leyi yiviweka yi karhi yi katingiwa kumbe ku swekiwa epanini.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku humelerisiwa xivulavulelo hi ku va a vula leswaku:

> Tibiya ta kufumela va nga pfuli na ku pfula va phuza,
> Va ha nyiketana hi wena.

Eka mitima leyi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile xivulavulelo lexi nge **Ku nyiketana hi munhu**. Xivulavulelo lexi xi vula leswaku vanhu va kumeka va karhi va burisana hi yena mikarhi hinkwayo.

Nakambe eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* Chauke u tlhela a tirhisa xivulavulelo eka risimu ra vutsevu leri vitaniwaka *Munhu* loko a ku:

© University of Venda

Munhu loko Xi n'wi tsona swihlangi wa rila,
Na loko Xi n'wi nyika swihlangi u hela mbilu, i yini naa?

Eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile xivulavulelo lexi nge **Ku hela mbilu**. Xivulavulelo lexi xi kongomisa eka ku va munhu a hlundzuka kumbe ku va a nga tsakeli kumbe ku eneteka hi swiendlo swa vanhu.

Xivulavulelo nakambe xi tlhela xi tirhisiwa eka risimu leri fanaka ku va xi tiyisisa mhaka leyi Thomas Chauke a yi boxeke loko a ku:

Kambe loko a lo veleka nhwana ivi a tekiwa kahle,
A nge byeli na munhu,
U to swi byela tsolo.
Ku ve loko o veleka jaha ivi ri tunda kahle,
A nge byeli na vanhu,
U to tikhiyela nomo.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile swivulavulelo swimbirhi leswi ku nga **Ku swi byela tsolo** na **Ku khiya nomo**. Swivulavulelo leswi hi vumbirhi bya swona swi va swi karhi swi kongomisa eka ku va munhu loko swa yena swi ri ku fambeni kahle a nga byeli van'wana vanhu kambe loko swi biha a rilarila.

Xivulavulelo xi tlhela xi tirhisiwa ku va xi humelerisa hungu ra risimu ra vunkombo ra *U ta tivisa mani* eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* loko muyimbeleri a ku:

Vanghana va tsaka loko wa ha tata tafula, hayi, hayi.

Xivulavulelo lexi nga eka ntila lowu hi lexi nge **Ku tata tafula** leswi hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku kongomisiwaka eka ku va u xavela vanhu byala byo tala. Swilo leswi ku nga va ku ri swakudya kumbe swinwiwa. Eka risimu leri ku kombisiwa leswaku vanghana va tsaka loko munhu a va xavela swilo va endla wonge va ku rhandza.

Nakambe eka risimu ra vukhume leri thyiweke *N'wa-Magezi* ra le ka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu leri loko a ku:

Lomu mabyaleni a wu ndzi siye, u ndzi rhwala hi rihlelo,

© University of Venda

U ta kala u ndzi halata ndzi wa, rhwala-vu van'wana eh.
Hambi ho holova, ya mina na nuna wa mina.
U nga tihoxi hi nhloko.

Eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile xivulavulelo xa **Ku rhwala hi rihlelo** leswi vulaka ku va munhu u tshama u karhi u vulavula hi yena mikarhi hinkwayo. Xivulavulelo lexi i xirilo laha munhu a rilaka hileswi vanhu va tihoxaka hakonaeka timhaka ta yena na ndyangu wa yena.

Eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* Thomas Chauke u humelerisa leswi risimu ra vunharhu ra *Jaha* ri vulaka swona hi ku va a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

Kambe lava ka mina a swi va fambeli swa vutomi, a swi koki mahlo.

Loko hi languta ntila lowu tshahiweke laha henhla hi kuma ku tirhisiwile xivulavulelo lexi nge **Ku koka mahlo** leswi hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo hi kumaka xi vula mhaka ya ku va nchumu wo karhi wu endla vanhu vo tala va navela ku va na wona.

Xivulavulelo eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* xi tlhela xi tirhisiwa ku va xi humelerisa hungu ra risimu ra vumune ra *Na twanana* hi marito lama ya nge:

Xibelana lexi ku xavile papa hikuva nuna wa mina u vabya vulolo.

Eka ntila lowu tshahiweke laha henhla hi kuma ku tirhisiwile xivulavulelo lexi nge **Ku vabya vulolo**. Ku vabya vulolo swi vula ku va munhu wo karhi a nga endli nchumu hikwalaho ka vulolo.

Nakambe eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* ku tlhela ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi tirhisiweke xiswona hi risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *Ntwanano* hi ku va nsati wa muyimbeleri a vula leswaku:

Ndzo tidyela mafurha na vulombe ndzi tshame kaya.

Eka ntila lowu nga laha henhla ku tirhisiwile xivulavulelo lexi nge **Ku tidyela mafurha na vulombe**. Loko hi vulavula hi ku dya mafurha na vulombe hi va hi karhi hi vula mhaka ya leswaku munhu u hanya vutomi bya kahle hi ku va a nga ri ku xanisekeni hikuva u kuma xin'wana na xin'wana lexi a lavaka. Hi marito man'wana, munhu u va a tshamisekile.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* Chauke u tlhela a humelerisa hungu ra risimu ra vutsevu ra *Wo tiyiseka* hi ku va a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

> Xin'wana na xin'wana xi ba nhloko leyi, leswo vava ntsena n'wina, yhoo.

Ku ba nhloko hi xona xivulavulelo lexi nga tirhisiwa eka ntila lowu nga laha henhla. Hi ku va hi languta xivulavulelo lexi nga tirhisiwa eka ntila lowu tshahiweke ku va hinkwaswo swi ba nhloko leyi ku kongomisiwa eka ku va swilo hinkwaswo leswo biha swi humelela eka munhu un'we loyi a vulaka mhaka leyi.

Nakambe eka risimu ra vukhumembirhi ra *Xiperetana* ra le ka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* muyimbeleri u tlhela a humelerisa leswi risimu leri ri vulaka swona hi ku va a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

> Ntwanano vabava wu laveka a ha copeta.

Eka ntila lowu tshahiweke laha henhla xivulavulelo lexi nga tirhisiwa i **Ku va munhu a ha copeta**. Mhaka ya ku va munhu a ha copeta swi vula ku va munhu a ha hanya. Eka risimu ku kombisiwa leswaku munhu loyi a endlaka leswinene u fanele ku va a tekeriwa enhlokweni a ha hanya, ku nga ri ku va a ririwa loko se a file.

Eka *Shimatsatsa #18: Matendla* xivulavulelo xi humelerisiwa eka risimu ra vumbirhi ra *Masaswivona* laha Chauke a solaka ku va a velekiwile a ri wanuna a ri yexe eka tatana wa yena loko a ku:

> Mi nga vonani vatswari, mo ta ndzi vekisa sweswi ndzi ri tuva.
> Mi nga vonani tatana, mo ndzi vekisa sweswi ndzi ri tuva.

Ku va tuva i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu loyi a nga tswariwa a ri yexe eka vatswari va yena. Tuva i xinyenyana lexi tlhotlhoraka mavondlo mambirhi ntsena mikarhi hinkwayo, ra xinuna na ra xisati.

Eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *Maxisana* ra le ka *Shimatsatsa #18: Matendla* ku tlhela ku humelerisiwa xivulavulelo hiloko ku boxiwa marito lama nge:

© University of Venda

A swi saseka na ha ri vukatini ke?
Namuntlha u ndzi bisa hi moya mina,
Vavanuna mi dlaya hi sweswi.

Ku bisa hi moya i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu u nga n'wi tekeli nhlokweni ngopfu kumbe u nga ri na mhaka na yena. Eka risimu leri wansati u rila hi wanuna loyi a n'wi yengeke eka nuna wa yena a ku wa n'wi rhandza, kambe sweswi a nga siya nuna wa yena a nga ha ri na mhaka na yena. Xivuriso lexi xi tlhela xi tirhisiwa ku fana eka risimu ra vutsevu eka ntila lowu nge:

Kumbe wo pfumala ntirho,
Wo kala u ya ndzi bisa hi moya na, Malizana?

Kona eka *Shimatsatsa #18: Matendla* ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo eka risimu ra vunhungu ra *Khavichi* loko muyimbeleri a ku:

U nga ndzi bambisi u nga ta sala u tisola ndzi fambile.
U nga ndzi bambisi u nga ta sala u tisola ndzi fambile.

Eka mitila leyi tshahiweke laha henhla **Ku bambisa** i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a nga pfumeriwi eka leswi a a swi kombela. Xi tala ku tirhisiwa eka loko jaha ri gangisa nhwanyana ivi nhwana a nga amukeli rirhandzu leri a komberiwaka rona, u va a lo n'wi bambisa. Laha xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku hlekula nhwana leswaku yena a nga va a tivona a tiphina hi ku bambisa majaha kambe u ta tisola siku rin'wana a nga tekiwangi. Xivulavulelo lexi xi tlhela xi tirhisiwa eka risimu leri hi mitila leyi nga laha hansi:

Loko wo bambisa mina u ta sala u tisola ndzi fambile,
Loko wo bambisa mina u ta sala u tisola ndzi fambile,
Loko wo bambisa mina u ta sala u tisola ndzi fambile,
Loko wo bambisa mina u ta sala u tilaya ndzi fambile,
U nga ndzi bambisi u nga ta sala u tilaya ndzi fambile.

Nakambe eka *Shimatsatsa #18: Matendla* xivulavulelo xi humelerisiwa eka risimu ra vukaye leri thyiweke *Divorce* laha Chauke a vulaka leswi landzelaka:

© University of Venda

> Loko a ndzo va munhu wo koma mbilu, ingi ndzi ri lahlile khale na thawula, na ha ta ku tiyisela.

Eka ntila lowu ku na swivulavulelo swimbirhi, **Ku koma mbilu** na **Ku lahlela thawula**. Ku koma mbilu swi vula ku hela matimba hi xihatla kasi ku lahlela thawula swi vula ku tshika kumbe ku amukela ku hluriwa. Swivulavulelo leswimbirhi swa tirhisana. Munhu u sungula a hela matimba eka mhaka yo karhi leyi a hlulekaka ku yi fikelela ivi a hetelela a lan'wa, a tshika.

Xivulavulelo xi tlhela xi tirhisiwa eka risimu ra vukaye laha wanuna loyi a nga na nsati a gungulaka hi swiendlo swa nsati swo. Leswi hi swi vona hiloko a ku:

> Loko ndzo tshuka ndzi rhetile u ndzi karhata hi ku kumbuka divhoso…

Loko a tirhisa xivulwahava **Ku rheta** u va a karhi a kongomisa eka ku va munhu a endla xihoxo a nga tiyimiselangi. Eka risimu ku kombisiwa leswaku loko nsati a endla xihoxo nuna u n'wi tshembisa ku n'wi thala.

Nakambe u yisa emahlweni mavonelo ya yena ya vubihi bya nsati wa yena hi ku tirhisa xivulavulelo eka risimu leri loko a ku:

> Loko a ndzo va munhu wo koma mbilu ingi ndzi ri lahlile khale na thawula, ndza ha ta ku tiyisela.
> Loko a ndzo va munhu wo koma mbilu ingi ndzi ri lahlile khale na thawula, ntsena ndzi ta ku tiyisela a ndzi nge ku tshiki.

Ku koma mbilu i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a nga hlweli ku va a hlundzuka. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku va xi kombisa leswaku wanuna loyi wa swi kota ku va a kondzelela xiyimo xo tika.

Wansati loyi a nga holova na nuna kutani ku nghenelela vanghana va yena eka risimu ra vukhume ra *Badi ra jikajika* ra le ka *Shimatsatsa #18: Matendla* u hlamusela mhaka ya yena hi ku va a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

> Xana hi ta dyondza rini ku xiximana hi va na mindzhuti?

© University of Venda

Loko hi vula leswaku munhu wa xixima hi ririmi ro gega hi tirhisa xivulavulelo lexi nge **Ku va na ndzhuti**. Leswi hi swona leswi endleke leswaku wansati loyi a tirhisa xivulavulelo lexi.

Eka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* muyimbeleri u tirhisa xivulavulelo eka risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Mhani va tirha* laha wanuna a vonaka nsati wa yena a pfumala nhlonipho hikuva vatswari va yena va tirha. Wanuna u paluxa xivulavulelo hi marito lawa ya nge:

> Vatswari lava hi vona va ku moxaka nqhondo,
> Se leswi va nga yima se u tsandzeka no ndzi xixima mina?

Marito lawa ya vula leswaku wansati u tsandzeka ku hlonipha nuna wa yena hikwalaho ko va vatswari va yena va fumile. Xivulwahava **Ku yima** xi vula ku va munhu a fumile.

Eka risimu ra vunharhu ra *U boxe milomo* ra le ka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* ku humelerisiwa xivulavulelo loko wanuna a tshikile vana va yena kutani a ya hloma kun'wana. Wanuna loyi u tsundzuxiwa leswaku u siye vana hi xivulavulelo lexi nge:

> U boxe milomo ekaya.
>
> Phela u boxe swinon'wana le kaya.

Eka mitila leyi hi kuma xivulavulelo xa leswaku **Ku boxa milomo**. Eka Xitsonga loko va ku munhu u boxile milomo swi va swi karhi swi vula leswaku u na vana. Milomo leyi a yi yimele ku vulavula kambe ku dya. Leswi swi vula leswaku ku na vana lava langutelaka ku kuma swakudya eka munhu loyi a boxeke milomo.

Eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Muti wa malume* eka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo ku va ku paluxiwa hungu ra leswaku ku va munhu a faya ndyangu wa un'wana munhu a swi kahle. Muyimbeleri u tirhisile xivulavulelo lexi nge:

> Loko vo swi twa he mzala va ta ku phahla hi mati yo vila.

Ku phahla hi mati yo vila i xivulavulelo lexi hi xi kumaka eka risimu leri. Hi xivulavulelo lexi hi kumisisa leswaku wanuna loyi a fayaka ndyangu wa malume wa yena loko swo fika etindleveni ta malume wa yena va ta n'wi dlaya. Malume hi yena a phahlaka ntukulu leswaku

© University of Venda

swilo swi ta n'wi fambela kahle. Kutani eka ntila lowu ku phahla hi mati yo vila swi vula ku chela munhu hi mati yo vila.

Kona eka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* xivulavulelo xi tlhela xi tirhisiwa eka risimu ra vukhumen'we leri vitaniwaka *Swikwembu swa la kaya* loko wanuna a vutisa xivangelo xa vusweti emutini loko a ku:

Hikwalaho ka yini la mutini ho hanya hi rikoko ra xilondza?

Eka xivutiso lexi nga laha henhla ku tirhisiwile xivulavulelo lexi nge **Ku hanya hi rikoko ra xilondza** leswi hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo swi vulaka ku hanya eku tikeriweni kumbe evuswetini. Xivulavulelo lexi eka risimu leri xi tirhisiwile ku ri ndlela yo titshandza.

Nakambe xivulavulelo xi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* laha muyimbeleri a tsundzuxaka n'wana wa yena ku va a ya exikolweni yena a swi teka swi nga ri kahle, se loko a hlupheka u tsundzuxiwa hi marito lawa ya nge:

U teke tindleve u tshama hi tona, u nga ndzi twi loko ndzi ku dyondza.

Xivulavulelo lexi xa **Ku tshama hi tindleve** xi va xi karhi xi vula leswaku munhu wa kona loko a tsundzuxiwa a nga yingiseli. Hi marito man'wana, ematshan'wini wo va a nyika tindleve ntirho wa tona wo yingisela, u tinyika ntirho wun'wana. Xivuriso lexi xi le ku hlekuleni ka loyi a byeriwaka.

Eka vuyimbeleri bya Chauke xivulavulelo xi humelerisiwa nakambe eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* eka risimu ro sungula leri thyiweke *Nese* loko wanuna a kombisa ku tsaka ka yena hikwalaho ko va a rhandziwile hi nese, leswi hi ku ya hi yena ku nga nkateko. U humelerisa xivulavulelo hi marito lawa ya nge:

Oho, xa Magezi ndzi beriwa hi nese, n'wamarhungani wo tani.

Hi Xitsonga loko hi vulavula hi **Ku ba xa Magezi** hi va hi karhi hi vulavula hi ku sweka vuswa. Magezi i vito ra Vatsonga leri thyiwaka munhu wa xinuna. Kutani loko Vatsonga va ku ku ba xa Magezi va vula ku swekela Magezi, wanuna wa Mutsonga. Vito Magezi ri lo tirhisiwa tanihi vuyimeri. Hi xivulavulelo lexi muyimbeleri u vula leswaku yena u dya vuswa lebyi swekiwaka hi nese ku ve yena a ngo va nchumu. Leswi hi swona swi endlaka leswaku eka ntila lowu landzelaka ntila lowu nga laha henhla a kombisa leswaku rirhandzu a ri voni.

© University of Venda

Kona eka risimu leri xivulavulelo xi tlhela xi humelela loko risimu ri karhi ri ya emahlweni. Muyimbeleri hikokwalaho ka ku va a vona ku ri nkateko ku va a rhandziwile hi nese u humelerisa xivulavulelo loko a vula leswaku:

> Loko munhu o titshinetisa ka yena, ndzi nga n'wi hlantswa ndzi n'wi neka,
> Mi nga tshineli ka yena, ndzi nga mi pfuva ndzi mi veka,
> U nga tshuneli ka yena, ndzi nga ku hluva ndzi ku tshika.

Eka mitila leyi tshahiweke nga laha henhla muyimbeleri u tirhisile xivulavulelo xa **Ku hlantswa munhu** ku va a humesela nhlamuselo ya yena. Xivulavulelo lexi xi vula ku rhukana munhu. Hi ku hlamusela marito lawa ya nga laha henhla muyimbeleri a lava ntsena ku tivisa leswaku yena eka nsati wa yena a nga dlaya munhu.

Handle ka swivulavulelo leswi nga tshahiwa laha henhla, muyimbeleri u tlhela a tirhisa xivulavulelo eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* eka risimu ra vunharhu leri vitaniwaka *Papa rhandzu* loko a karhi a sola maendlelo ya vavasati lavo rhandza ngopfu timhaka ta vanhu loko a ku:

> U za u titlakula u ya hemba eka nuna wa mina.

Eka risimu leri xivulavulelo lexi nge **Ku titlakula** xi vula leswaku munhu a kala a tinyika nkarhi a suka a ya byela nuna wa munghana timhaka leti ku nga riki ntiyiso. Ku titlakula i ku va munhu a suka a ya eka ndhawu yo karhi laha a nga bohekiki. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku sola no poyila maendlelo ya munhu yo famba a chulula timhaka ta vanhu.

Nakambe eka risimu leri boxiweke laha henhla muyimbeleri u tlhela a tirhisa xivulavulelo loko a ku:

> A wu nyumi na nyana ku tirhwala hi ririmi u ya chela.

Xivulavulelo xa **Ku tirhwala** laha henhla na xivulavulelo lexi kombisiweke xa **Ku titlakula** swi tirhisiwile ku fana. Mhaka leyi ya ku va munhu a rhwala timhaka ta van'wana a ya ti chela yo vula ntsena leswaku munhu loyi u famba a hangalasa mhaka leyi nga n'wi khumbiki.

© University of Venda

Xivulavulelo xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vumune ra *Emalamuleni* laha wansati a byelaka n'wana wa yena ku va a ya ekutirheni kambe yena a nga ri ku pfumeleni a vula marito lawa ya nge:

> Xana mi lo khoma saka ra ndlala, mi ngo rila la mutinee?
> Mi lo aka dulu ra ndlala la kaya na, mhani ka?

Ku aka dulu ra ndlala i xivulavulelo lexi va ka xi kongomisa eka ku va ku ri na ndlala leyikulu emutini. Xivulavulelo lexi a xi hambanangi helo na lexi a nga xi tirhisa eka ntila wo sungula wa ku khoma saka ra ndlala. Loko hi ku munhu u na swilo hi saka swi vula leswaku u va a ri na swona hi xitalo, leswi vulaka leswaku ku na ndlala leyikulu ekaya.

Kona eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* xivulavulelo xi tlhela xi tihumelerisa eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *A yi noni* laha Chauke a kombisaka ku biha ka maendlelo ya misava eka van'wana vanhu. Xivulavulelo u xi humelerisa hi marito lama nge:

> U nga yi rhiyeli kepisi a yi basangi makwerhu.
> Phela yi tekile vakokwana va mina, do a yi xurhi.

Eka ntila lowu Thomas Chauke u tirhisile xivulavulelo loko a ku **Ku rhiya kepisi**. Xivulavulelo lexi xi vula leswaku misava a yi lavi leswaku u yi tolovela ku hundza mpimo, kumbe u nga endla swo homboloka eka yona. Loko munhu a rhiya kepisi hi va hi vula ku ambala kepisi u yi veka yi voyama enhlokweni. Leswi swi tala ku endliwa hi majaha ku ringeta ku kombisa vutlhari bya vona eswitarateni. Kutani xivulavulelo lexi xi lava ku kombisa leswaku misava a yi na ntlhari, wa fa u karhi u tivona u tlharihile.

Xivulavulelo xi tlhela xi humelerisiwa eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* eka risimu ra vunhungu ra *Rigombo* laha wansati loyi a kumekaka a holova na nuna wa yena a kumaka a karhi a biwa hambi a endla xihoxo xitsongo. Xivulavulelo xi vonaka loko a ku:

> N'wina papa mi munhu wa njhani?
> Mi tshama hi ku ndzi bukutela, na mina ndzi munhu,
> Yoo, nta hela mbilu.
> Na mina ndzi nhloko ya vanhu mo ndzi yisa kaya
> Mi nge se ndzi onha vumpama.

© University of Venda

Eka miila leyi nga laha henhla hi kuma xivulavulelo lexi nge **Ku hela mbilu**. Loko munhu a ku u ta hela mbilu u va a karhi a vula leswaku leswi humelelaka swi n'wi endla leswaku a twa ku vava embilwini. Ku onha vumpama i xivulavulelo lexi vulaka leswaku munhu u hetelela a cinca, ku saseka ku nyamalala.

Eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* eka risimu ra vukaye leri vuriwaka *Xaka ra dlaya* laha ku vulavuriwaka hi ku va munhu a nga tshembi ngopfu xaka ra yena ku tlula mpimo hikuva hi rona leri nga ku dlayaka. Xivulavulelo eka risimu leri hi xi vona hi marito lama nge:

> Xaka ra wena u nga ri byeli ta mbilu, ra ku dlaya.
> U nga ringeta u ri byela ta le mbilwini.

Ku byela ta le mbilwini i xivulavulelo lexi kumekaka eka mitila leyi tshahiweke laha henhla. Hi mitila leyi muyimbeleri u va a karhi a vula leswaku loko u hlamusela xaka ra wena swihundla swa wena u fanele ku va u swi tiva leswaku nkarhi wun'wana na wun'wana u nga tisola hikokwalaho ka yena.

Eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* eka risimu ro sungula leri vitaniwaka *Mpfendempfende* ku na xivulavulelo laha wanuna a chaviselaka nsati wa yena ku va a vulavula ntiyiso wa leswaku i mani wanuna loyi a nga siya swiambalo swa yena endlwini ya yena. Xivulavulelo xi kumeka eka marito lama ya nge:

> Loko u nga vuli aredzi, ti ta tolana ti ku tangari!

Eka xivulwa lexi nga laha henhla hi kuma xivulavulelo lexi nge **Ku tolana** lexi kongomisaka eka ku va vanhu va lwisana. Wanuna loyi u vula leswaku loko nsati wa yena a nga vuli leswaku u lava mani eka vavanuna lava a rhandzanaka na vona u ta lwa na yena.

Nakambe eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* xivulavulelo xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vumune ra *Hambi mo dlemulela* laha wansati a nga kurisa vana ku vava kambe loko se va sungula ku tirha va n'wi tsutsuma. Eka risimu leri xivulavulelo xi humelela loko xi ku:

> Mi nga ha hlanula na swirhendze.

Ku hlanula swirhendze i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a tsutsuma nchumu wo karhi. Eka risimu leri xivulavulelo lexi xi vula leswaku vana va yena va n'wi tsutsumile, va baleka ematshan'wini yo va va n'wi hlayisa tani hileswi na yena a va hlayiseke.

© University of Venda

Risimu ra vuntlhanu leri vitaniwaka *Hayi hi nyimpi* eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* ri humelerisa leswi xivulavulelo xi vulaka swona laha muyimbeleri a hlamuselaka leswaku munhu a nga tikuma a endlile swilo swo ka swi nga ri kahle loko a nga xiyaxiyi loko a teka nsati. U vula leswaku:

Kun'wana ku teka mi nga banana hi tinhloko na vatswari.
Kasi van'wana swi va tisela na ku getsela ka meno.

Mitila leyi nga laha henhla yi hlamusela leswaku timhaka ta vukati a ti lavi ku sukeriwa. Xivulavulelo lexi nge **Ku banana hi tinhloko** xi vula ku va vanhu va holova hi xivona. Kasi **Ku getsela ka meno** swi vula ku va swilo swi nga fambi kahle kutani n'wini wa swona a va na ku tikeriwa.

Xivulavulelo eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vukaye ra *Hi va Xikwembu xin'we* laha muyimbeleri a vonaka swi nga fanelangi ku va vanhu va hanyisa leswi va hanyisaka swona swo titumbeta. Xivulavulelo lexi xi vonaka loko muyimbeleri a boxa marito lama nge:

Why hi nga hlantswi timbilu ti basa, hi tshika tinhloko.
Why hi nga hlantswi timbilu ti basa, hi tshika mavoko.
Why hi nga hlantswi timbilu ti basa, hi tshika milenge.
Why hi nga hlantswi timbilu ti basa, hi tshika tindleve.

Hi mitila leyi nga laha henhla xivulavulelo muyimbeleri hi humesa xivulavulelo lexi nge **Ku basisa timbilu**. Xivulavulelo lexi nga tirhisiwa i xa ku va vanhu va dyondza ku hanya hi ndlela leyi a amukelekaka leyi nga ta ka yi nga koti ku va yi vavisa van'wana. Eka mahanyelo lama munhu u fanele ku va a rhandza vanhu van'wana.

Eka risimu ra vukhumen'we leri vitaniwa *Hahani humani manu* leri nga eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* xivulavulelo xi tlhela xi tirhisiwa ku paluxa hungu leri muyimbeleri a vulavulaka hi rona. Xivulavulelo lexi xi paluxeka hi mitila leyi nge:

Mati ma nghena mugodini, hahani pfalapfalani.
Mati ma nghena mugodini, hahani sivasivani.
Hahani humani manu mpela mati ma nghena jaratini, muti wu ta wa.

© University of Venda

Eka ntshaho lowu nga laha henhla ku na swivulavulelo swa leswaku **Ku huma manu** na **ku wa ka muti**. Swivulavulelo leswi swi humesela mhaka ya leswaku ku holova ka vatswari swi endla leswaku muti wu hahluka. Loko a ku mati ma nghena ejaratini u va a karhi a vula leswaku timbholovo ta le mutini ti tikisela vana nakona ti nga kotiwa hi hahani.

Nakambe eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* muyimbeleri u tlhele a tirhisa xivulavulelo eka risimu ra vukhumembirhi leri vitaniwaka *N'wa-Magezi Part No 2* loko a vona swi nga fambi kahle swa vutomi bya yena kutani va n'wi khongotela va vula leswaku:

> Siku rin'wana swi ta lungha xiganganyana, ku ta rhelela.
> Xiganga xa vava.

Ku fika exigangeni hi xona xivulavulelo lexi hi xi kumaka eka ntila lowu nga laha henhla. Eka xivulavulelo lexi nga laha henhla muyimbeleri loyi u lava ku vula leswaku loko swilo swi nga ri ku fambeni kahle a swi tsakisi. Loko a ku xiganga xa vava u va a karhi a kongomisa eka ku tikeriwa ka yena hi ku pfumala swa yena.

Eka risimu ro sungula leri thyiweke *Mugawula* ra le ka *Shimatsatsa #22: Mugawula* ku tirhisiwile xivulavulelo ku va muyimbeleri a kombisa leswaku nsati wa yena a nga n'wi hanyisi hi ku olova. Leswi hi swi vona hi marito lawa ya nge:

> Swi ndzi vava ngopfu moyeni wa mina, u ndzi khoma ximatsi.
> Wa ndzi rhuketela mpela nkatanga, a ndzi na ku rhula.

Ku khoma ximatsi i xivulavulelo lexi kombisaka ku va munhu a nga khomiwi kahle. Eka risimu leri xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku yisa xirilo eka loyi a xanisaka.

Eka risimu ra vumbirhi ra *Buku yi ri* ku humelerisiwa xivulavulelo laha Chauke a kondletelaka leswaku vanhu va va ni mahanyelo lawa ya amukelekaka loko a ku:

> U nga tikumisa ku yini tintswala ta Hosi, u ri na ngati mavokweni?
> U nga tikumisa ku yini tintswalo ta Hosi, u ri na ngati mandleni?

Ku pfumala tintswalo na **ku va na ngati mavokweni** i swivulavulelo leswi tirhisiweke eka mitila leyi tshahiweke hala henhla. Muyimbeleri eka swivulavulelo leswi u vula leswaku tintswalo a ti koti ku tela munhu loyi a nga mudlayi kumbe a nga na vutomi lebyi nga basangiki.

© University of Venda

Ku va na ngati emavokweni swi vula ku va munhu yoloye a nga ri na mahanyelo ma kahle kumbe ma nga ri lama amukelekaka.

Nakambe eka risimu ra vukaye leri thyiweke *Ku vava kwihi?* ra le ka *Shimatsatsa #22: Mugawula* ku tirhisiwa xivulavulelo ku va a humelerisa hungu ra yena loko a ku:

> A wu ku u hanya bya wena u ri wexe, se u lava maxaka tihaka kwihi?
> Se ti lo haka rimitsu u ngo tlhentlhela ndzhaku, ti hake rimitsu xana?

Hi mitila leyi nga laha henhla muyimbeleri u humelerisa xivulavulelo lexi nge **Ku haka rimitsu** leswi vulaka ku va munhu a nga ri ku oloveriweni hi ku hundza laha a nga kona, ku tlhela ku tirhisiwa ti haka kwihi leswi vulaka ku tsandzeka na swona. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku ri ndlela yo dyondzisa na ku koya munhu loyi a endlaka swilo a ri yexe loko swa yena swa ha n'wi fambela kahle leswaku u ta tsundzuka maxaka loko timhaka ti biha.

Eka risimu ra vukhume leri vitaniwaka *Rhandza van'wana* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #22: Mugawula* ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi tirhaka swona exivulweni hi marito lawa ya nge:

> U tshama hi ku vulavula kasi yena wo katekisa, wena wa ha hima hi milenge.
> Ku sele ku a xava na bazi a gada, wena wa ha mbeya hi milenge.

Eka mitila leyi nga laha henhla swivulavulelo swa ku **Ku hima hi milenge** na **Ku mbeya hi milenge**. Swivulavulelo leswi swi lava ku kombisa leswaku munhu a nga na movha u famba hi milenge. Eka risimu leri swivulavulelo leswi swi tirhisiwile ku tseketsela munhu loyi a nga na mahanyelo yo tshamela ku sola lava nga humelela hikwalaho ka mavondzo.

Eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* hi risimu ro sungula leri vitaniwaka *Karlina* ku humelerisiwa xivulavulelo laha muyimbeleri a tundzukaka murhandziwa wa yena Karlina. Mhaka leyi hi yi vona hi marito lawa ya nge:

> Mina ndzi ku hleketa ndzi tshwa moya, yo Karlina.

Ku tshwa moya i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a ri na ku navela lokukulu ka nchumu wo karhi. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile hi ndlela yo lava ku kombisa ku khunguvanyela loku a nga na kona loko a ehleketa murhandziwa wa Karlina.

© University of Venda

Nakambe xivulavulelo xi tirhisiwile eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* eka risimu ra vumbirhi leri thyiweke *N'wa-Shinavele* laha muyimbeleri a xavelelaka nsati wa yena leswaku a tivuyetela loko a ku:

N'wa-Xinavele ehlisa moya ti ta hela tihuwa.

Ku ehlisa moya ku kongomisiwa eka ku va munhu a dzika, a hunguta ku khunguvanyeka. Hikwalaho ka timbholovo leti tshamaka ti va kona emutini, wansati u khunguvanyekile. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku ri ndlela yo mbuwetela munhu.

Nakambe eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* ku tirhisiwa xivulavulelo eka risimu ra vumune ra *N'wa-Marhungana* loko a ku:

Ndzi ri vanhu va ku thivula va tlhela va ya dzumba hi wena.

Ku dzumba hi munhu i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a tshamela ku hleviwa kumbe ku tshamela ku vulavuriwa ku biha. Ku tshembiwa leswaku vanhu lava nga tirhiki nchumu hi vona va hlevaka. Tani hileswi dyambu hinkwaro va vaka va lo dzumba, swi tekiwa leswaku va va va karhi va dzumba hi ku vulavula hi vanhu. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku yowetela lava nga tirhiki ku tshika ku tshama hi mavito ya van'wana.

Nakambe eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* ku tirhisiwa xivulavulelo laha mutswari a lavaka leswaku n'wana wa yena a vuya ku ta lulamisa ndyangu wa yena loko a ku:

U ta sala u khome xilebvu, wansati xi fambile.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla ku na xivulavulelo xa **Ku khoma xilebvu**. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwa ku va xi vula leswaku munhu u ta sala a hlamarile. Munhu loko a tikhoma xilebvu u va a karhi a hlamele a nga twisisi leswaku swo karhi swi humelerise ku yini. Na le ka risimu leri, Chauke u kombisa leswaku nsati u ta famba nuna a sala a hlamarile leswaku swi humelele njhani.

Kona eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* ku tirhisiwa xivulavulelo eka risimu ra vukaye ra *U na khome ra vona* loko muyimbeleri a vona ku biha ka leswi endliwaka hi vavanuna van'wana hi ku tirhisa marito lama nge:

© University of Venda

Va hava na macope van'wanyane, ku ya faya miti ya vanhu, ku biha mbilu.

Eka ntila lowu nga laha henhla ku tirhisiwile swivulavulelo swimbirhi ku nga **Ku faya ndyangu** leswi vulaka ku tekela munhu nsati yena na **Ku biha mbilu** leswi vulaka ku va munhu a pfumala ntwelavusiwana eka van'wana vanhu. Swivulavulelo leswi swi tirhisiwile ku tseketsela munhu loyi a onhaka swa van'wana.

Eka risimu ra vumbirhi ra *Tsaka nuna wa mina* ra le ka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* ku humelerisiwa hungu hi ku tirhisa xivulavulelo hi muyimbeleri loko a ndhundhuzela nsati wa yena a ku:

Marha u na nqhondo nkatanga, a va kumeki vo tani.
U na mbilu nkatanga, a va kumeka vo tani.
U na nqhondo nkatanga, ene a va ku mechi van'wana.
U na nqhondo nkata mina, ene a va ku mechi van'wana.
U na mbilu nkatanga, a va ku mechi van'wana.

Hi mitila leyi tshahiweke laha henhla ku kumeka swivulavulelo swimbirhi; **Ku va na nqhondo** na **Ku va na mbilu**. Ku va na nqhondo swi vula ku va munhu a tlharihile, a kota ku ehleketa swa kahle. Kasi ku va na mbilu swi vula ku va munhu a kota ku kondzelela swiyimo swo tika. Eka risimu leri muyimbeleri Chauke u ringeta ku ndhundhuzela nsati wa yena leswaku i munhu wa mbilu ya kahle na swona a va talangi vo fana na yena.

Kona eka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* eka risimu ra vumune leri thyiweke *Mi ndzi phahla exigodweni* muyimbeleri u humelerisa leswi xivulavulelo xi vulaka swona loko a sola ndlela leyi swilo swa yena swi fambisaka xiswona hi marito lawa ya nge:

Mo ndzi phahla hi mati yo vila.

Mi ndzi bihela mbilu, mi ndzi phahla mi nga tsakangi.

Kokwana mi nga ndzi phahli hi viriviri, ndzi phahleni-vu hi fole.

Swivulavulelo leswi tirhisiweke laha henhla hileswi nge **Ku phahla hi mati yo vila** na **Ku biha mbilu**. Swivulavulelo leswi swi komba ku va munhu a nga naveleli un'wana swo saseka. Loko a ku ku phahla hi viriviri u va a karhi a vula leswaku u phahla a nga tsakangi naswona

© University of Venda

a nga swi lavi leswaku a humelela. Xivulavulelo xa ku biha mbilu xi hlamuseriwile, hi swin'wana swa swivulavulelo leswi muyimbeleri a talaka ku swi tirhisa hi ku vuyelela.

Eka risimu ra vukhume ra *Lunghisa* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo ku humelerisa hungu ra mhaka loko a ku:

> U ta n'wi lava emilorhweni, u lava etinhlolweni, misava yi ku bile.

Xivulavulelo eka ntila lowu i xa **Ku biwa hi misava** leswi vulaka leswaku u ta va a karhi a tisola eka leswi nga humelela loko se swi nga ha fambi kahle swilo swa yena. Loko vutomi byi nga ha ku fambeli kahle, ku vuriwa leswaku munhu u biwe hi misava. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku hlekula munhu loyi a a ri na manyunyu, se swi nga n'wi helela.

Eka risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Tidollar* ra le ka *Shimatsatsa #25: Xidudla Kedibone* ku tirhisiwa swivulavulelo hi mitila leyi landzelaka:

> Wo na kuma dola wo na mina nta yi kuma na?
> Leswi u nga kuma tidola wo na mina-vu nta ti kuma.
> Wo na thumba cheleni wo na mina-vu nta yi thumba

Eka mitila leyi nga laha henhla xivulavulelo i **Ku kuma dola**. Dola i mali leyi tirhisiwaka eAmerika, Zimbabwe, East Timor, the Caribbean Netherlands na man'wana. Kutani dola eka risimu leri ku kongomisiwa eka mali. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku kombisa leswaku ku va munhu a kuma swo karhi u tivona a ri wo entshwa eka van'wana. Leswi swi endla leswaku a tekela vanhu van'wana ehansi a vona va ri malolo. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku ri ndlela yo titshandza hikwalaho ka matikhomele ya van'wana vanhu.

Eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* ku humelerisiwa xivulavulelo hi risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *Ma tiphina* laha wansati a tisolaka ku va a nga rhandzanangi na Hlengani a ya eka un'wana wanuna loko a ku:

> Ndzi kolwe hi yi oxa we Hlengani, a vo ku onha vito, u kahle.

> Ndzi swi vonile we Hlengani, a vo ku onha vito, u kahle.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla ku tirhisiwile swivulavulelo swimbirhi, ku nga **Ku onha vito** leswi ku nga ku dumisa munhu hi swilo swo biha leswi a nga riki xiswona na **Ku kolwa**

© University of Venda

hi yi oxa leswi vulaka ku va munhu a nga ha lavi ku ya emahlweni a mhaka leyi a endla yona kumbe ku karhala. Laha ka risimu leri wansati u tisola ku va a yingisele vanhu loko va n'wi byela swo ka swi nga ri swona hi jaha leri a a ri rhandza. Kutani u kale a ya tekiwa hi jaha rin'wana laha se a nga karhala hi hanyelo ra kona, u kolwe hi yo oxa. Xivulavulelo lexi xi lo komisiwa ku suka eka xivuriso xa ku munhu u kolwe hi yo oxa nyama a nga dyangi, leswi vulaka ku va munhu a karhele a nga ha lavi ku ya emahlweni.

Nakambe eka risimu ra vukhume ra *Tatana* ra le ka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* xivulavulelo xi tihumelerisa laha wansati a tshamelaka ku biwa hi nuna wa yena ku kondza swi voniwa hi vanhu hi marito lama landzelaka:

Ku aka hi nhonga u ta karhala a ku khomisa, u ta tisola.

Ku aka hi nonga i xivulavulelo lexi hi xi kumaka eka ntila lowu nga laha henhla. Xivulavulelo lexi xi vula leswaku loko endyangwini ku ri na swiphiqo vanhu vo fanela ku tshama ehansi va vulavula hi swona ku nga ri timhaka ta ku banana. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku laya vanhu hi ta mahanyelo lamanene emindyangwini ya vona.

Loko hi xiya eka risimu ro sungula leri thyiweke vito ra alibamuleri nga eka *Shimatsatsa #27: Regina* ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi vulaka swona hiloko ku boxiwa marito lama nge:

Vumbhuri bya Rejina byi ndzi yivile mbilu, Rheji.

Xivulavulelo eka ntila lowu i **Ku yiviwa mbilu**. Loko hi ku munhu u yiviwile mbilu hi un'wana swi vula leswaku munhu yoloye u twa a ri na rirhandzu eka munhu yoloye. Kutani eka risimu leri xivulavulelo xi tirhisiwile ku lava ku komba matitwelo ya munhu hi un'wana munhu.

Eka risimu ra vumbirhi ra *Mambvembve* eka *Shimatsatsa #27: Regina* hi tlhela hi kuma xivulavulelo xi tirhisiwa hi wansati loyi a vonaka nuna wa yena a kanakana leswaku a nga ka a nga n'wi tshiki hambi o vona munhu loyi a nga fuma. Eka risimu kun a marito lama landzelaka::

Phela wena a ndzi nge suki, u le ngatini ya mina.

Ku va engatini i xivulavulelo lexi hi xi kumaka eka ntila lowu tshahiweke laha henhla. Hi marito lama muyimbeleri u ringeta ku kombisa leswaku yena u ta tshaama a karhi a rhandza

© University of Venda

nuna loyi hambi swi tika kumbe ku swi tsakela. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku humesa matitwelo ya munhu hi mhaka yo karhi.

Eka risimu ra vumune ra *Tlevulani No. 2* ra le ka *Shimatsatsa #27: Regina* ku tlhela ku humelerisiwa xivulavulelo hiloko a byela n'wana wa yena a ku:

> Ndzi vurile ndzi ku u ta vuya na mukwana makatleni,
> Ndzi vurile ndzi ku u ta vuya na xihloka makatleni.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma xivulavulelo xa **Ku vuya na mukwana emakatleni** kumbe **Ku vuya na xihloka emakatleni**. Hi xivulavulelo lexi Chauke u vula leswaku n'wana wa yena hikwalaho ka mahanyelo ya yena u ta kala a vuya a humeleriwile hi khombo, ku nga va ro tlhaviwa hi mukwana kumbe ku tsemiwa hi xihloka. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku laya n'wana loyi a nga yingisiki switsundzuxo swa vatswari.

Nakambe eka *Shimatsatsa #27: Regina* ku humelerisiwa xivulavulelo hi muyimbeleri eka risimu ra vuntlhanu ra *Mubya* laha a tshinyaka vanhu ku va va hanya hi ndlela leyi amukelekaka loko a ku:

> Mutswari a nga tlhandlekiwi voko.

Xivulavulelo lexi kumekaka eka ntila lowu nga laha henhla hilexi nge **Ku tlhandleka voko**. Xivulavulelo lexi xi vula ku ba. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku laya vanhu leswaku hambi njhani, mutswari a nga biwi. Ku tlhandleka voko i ku ba leswi nga amukelekiki eka mutswari.

Eka risimu ra vunkombo leri vitaniwaka *Kombakomba* ra *Shimatsatsa #27: Regina* ku tlhela ku humelerisiwa xivulavulelo laha muyimbeleri a byelaka vavanuna kulobye ku va va nga lweli wansati loko a ku:

> Loko yo tolana va ka bavo, u to hindza, a mi swi voni.

Ku tolana swi vula ku banana. Risimu leri ri ringeta ku laya vavanuna leswaku va nga holovi va kala va banana va lwela ntombhi. Hi marito man'wana, xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku ri ndlela yo layana.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #27: Regina* ku tlhela ku humelerisiwa xivulavulelo eka risimu ra vunhungu leri thyiweke *Mapeni* laha muyimbeleri a kombisaka leswaku vanhu lava nga riki na mali va tekeriwa ehansi. Xivulavulelo xi humelela loko a muyimbeleri vula leswaku:

> Loko u ri hava mali majemene,
> Swi ku rhula na ndzhuti.

Eka mitila leyi nga laha henhla ku humelerisiwa xivulavulelo lexi nge **Ku rhula xindzhuti** leswi hi ku ya hi Xitsonga swi vulaka ku va munhu mi n'wi teka a nga pfuni nchumu.

Nakambe xivulavulelo xi tlhela xi humelerisiwa hi risimu ra vukhume ra *Muhlekisani* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #27: Regina* loko wansati a gungula hi mahanyelo ya nuna wa yena yo hoxeka ya ku tisa wansati un'wana ekaya. Leswi hi swi twa hi marito lama nge:

> Ndzi tiva ndzi ri na ndzhuti mina jaha ra wena, wu ta moxiwa hi yini,
> tshika swivulavula.

Hi ku ya hi ntila lowu nga laha henhla xivulavulelo lexi humelerisiwaka hi lexi nge **Ku va na xindzhuti** leswi kombisaka ku va munhu a xiximeka. Xivulavulelo lexi xi fularhela xivulavulelo lexi kombisiweke laha henhla.

Eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku humelerisiwa xivulavulelo eka risimu ro sungula leri vitaniwaka *Swelemetee!* laha wanuna un'wana a komberiweke ku vona muti wa un'wana wanuna kutani a sala a faya muti lowu loko n'wini a ha ri eku tirheni. Leswi hi swi vona hi marito lama nge:

> Va ku kombela ku ri u va tihlo la mutini wa gayisa leri.
> Se u tshika teto u n'wi fayela muti wa yena, haa!

Eka mitila leyi hi kuma swivulavulelo swimbirhi leswi nge **Ku tlhoma tihlo** na **Ku faya muti**. Ku tlhoma tihlo swi vula ku langutela kasi ku faya muti swi vula ku onha muti hi ku tekela un'wana wanuna nsati kumbe un'wana wansati nuna. Kutani eka risimu leri swivulavulelo leswi swi tirhisiwile ku laya na ku tseketsela munhu loyi a komberiweke ku endla swo karhi hikuva a tshembiwile kambe a nga endli leswi a komberiweke swona.

Eka risimu ra vunharhu ra *Onge ndzi ta penga* ra le ka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku tirhisa xivulavulelo loko Chauke a ku:

© University of Venda

Ndzi za ndzi karhala ndzi ya ganga van'wanyana, se ndzi dya mafurha.

Ku dya mafurha i xivulavulelo lexi kumekaka eka ntila lowu nga laha henhla. Ku dya mafurha ku kongomisaka eka ku va munhu a tiphina hi swa vutomi. Leswi swi vuriwa ntsena loko munhu a ri karhi a tshama eka muti lowu nga na swa le mandleni.

Eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *Khegu* ra le ka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku tlhela ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi vulaka swona laha muyimbeleri a tshinyaka n'wana wa yena leswaku u fanele ku endla swo karhi a ta kota ku humelela loko a ku:

Teka goza Khegu, wa ha rila Khegu.
Se u to n'wi yini Rhandzu ke, tibuku a wu phendlangi.

Eka mitila leyi tshahiweke laha henhla hi kuma xivulavulelo lexi nge **Ku teka goza**. Xivulavulelo lexu xi vula ku va munhu a endla matshalatshala yo karhi ku va a fikelela nchumu wo karhi. Kasi eka ntila wa vumbirhi ku tirhisiwile xivulavulelo lexi nge **Ku phendla tibuku** leswi hi vulavulelo ra masiku hinkwawo ku nga ku dyondza xikolo. Loko munhu a dyondzo xikolo u fanele ku hlaya hi ku pfula/phendla tibuku.

Eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa Maseve* xivulavulelo xi tirhisiwa eka risimu ro sungula leri vitaniwaka *Xihloka xa maseve* laha wanuna a nga kuma leswaku nsati wa yena u na vugangu na munghana wa yena. Xivulavulelo xi humelerisiwa hi marito lama ya nge:

Hi ku nyanyuka ndzo heleketa xihloka, lera *chom* ro pana sikisi.

Eka ntila lowu xivulavulelo i **Ku pana sikisi** leswi eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo swi vulaka ku tsutsuma kumbe ku baleka nchumu wo karhi.

Nakambe eka risimu ra vunharhu ra *Wa phungela* eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa Maseve* ku tlhela ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi vulaka swona hi marito lawa ya nge:

Munhu loyi i mani, u ngo gula u ri khoma loko a nghena?
Loko a nge se fika a ndzi nga kombiwi meno mbuyaa,
Se u gula u ri khoma.

Eka mitila leyi tshahiweke leyi nga laha henhla hi kuma swivulavulelo swa **Ku gula u ri khoma** na **Ku kombiwa meno**. Swivulavulelo leswi hinkwaswo swi kombisa ku va munhu a

© University of Venda

tshama a ri eku hlekeni. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku sola maendlelo na mahanyelo ya wansati. Xivulavulelo xa ku gula u ri khoma xi nga ha tlhela xi tirha tanihi xithathelo. Mhaka leyi yi ta tlhela yi kombisiwa loko ku kaneriwa hi xithathelo eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke.

Eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa Maseve* ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo hi risimu ra vukaye ra *Mi te ndzi n'wi susa* leri wanuna a holovisaka nsati wa yena a vula leswi:

> Ha ta tshama ka njhani swin'we, u ndzi thyakisa na vito mamane.

Ku thyakisa vito hi xona xivulavulelo lexi hi xi kumaka eka risimu leri. Vito ri nga ka ri nga thyaki tani hileswi ku nga nchumu lowu nga khomekiki. Loko muyimbeleri a ku ku thyakisa vito u va a karhi a vula leswaku u famba a n'wi vulavula ku biha eka van'wana vanhu leswi nga ta endla leswaku a duma ku biha kumbe a voniwa a nga ri munhu wa kahle.

Nakambe eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa Maseve* ku tlhela ku humelerisiwa xivulavulelo hi risimu ra vukhume ra *Ntsako wa moya* laha Thomas Chauke a tshinyaka leswaku emindyangwini ku yimiwa ku holovisana hikuva a swi aki miti. Xivulavulelo xi humelela loko a boxa marito lama landzelaka:

> Endyangwini swinene swi nge ngheni loko ku holoviwa, phulani byi hola.

Ku phula byi hola i xivulavulelo lexi hi ku ya hi risimu leri xi vulaka leswaku va fanele ku tshika ku gorombisana swi nga ta va vangela ku hambana. Loko Vatsonga va tirhia xivulavulelo lexi va kombisa leswaku rivalani, swi nge humeleli.

Eka risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Ti high-high* ra le *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tirhisiwile xivulavulelo hi marito lama nge:

> U nyikiwa vana va kahleni,
> Lowa nsele a dyiwa hi mona a jikisa matafula.

Ku jikisa matafula i xivulavulelo lexi kongomisaka eka ku va nchumu wo karhi wu cinciwa matshamelo ya wona ya kahle wu nga ha tsakisi. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku ri ndlela yo rila leswi vanhu va mona va nga swi endlaka loko va vona swa van'wana swi famba kahle.

© University of Venda

Nakambe eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tlhela ku humelerisiwa leswi xivulavulelo xi vulaka swona eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Ku zondha* loko a ku:

Loko xi n'wi languta xi nga voni nandzu,
Ntsumi ya ku landza, u ya wisa rivengo.
Loko xi n'wi languta xi nga voni nandzu,
Whe u tshwela hi nkumba,
Se u tekiwa hi ntsumi.
U nga tshweli hi nkumba hi mhaka ya ku venga.

Eka mitila leyi tshahiwekeo laha henhla ku tirhisiwile swivulavulelo swo hambanahambana. Hi kuma swivulavulelo leswi nge **Ku landza hi ntsumi** leswi vulaka ku lova na **Ku tshweriwa hi nkumba** leswi vulaka ku nghena ekhombyeni. Swivulavulelo leswi swi tirhisiwile ku laya lava nga na mona va kala va venga munhu. Vanhu lava va layiwa leswaku rivengo ra vona siku rin'wana ri ta va peta ekhombyeni.

Xivulavulelo xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vutsevu ra *A ku swee ebyalweni* ra le ka *Shimatsatsa #30: Jehovha* laha muyimbeleri a tshinyaka vanhu loko a ku:

Ku tshama hi ku holova swi chaveni vamhane,
Ku holova swi thunya miti.

Xivulavulelo lexi nga kona eka ntila lowu nga laha henhla i xa **Ku thunya muti** leswi hi ntiyiso swi vulaka leswaku mindyangu yi nga onhaka kumbe vatekani va hambana hikokwalaho ka ku holova. Mikarhi yin'wana xivulavulelo lexi xi va xi ku **Ku faya muti**.

Nakambe eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo loko Chauke eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Milawu ya mina* a kondletelaka vana ku va va hanya kahle loko a ku:

Tikhomeni kahle evuton'wini mi va na ndzhuti ka van'wanyana.
Ku tivumbetela u tiendla munhu swi kahle,
Ma ndzi vona ndzi na ndzhutee!

Eka mitila leyi nga laha henhla swivulavulelo leswi nga kona i **Ku va na ndzhuti** na **Ku tivumbetela**. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku va na ndzhuti swi vula ku hlonipheka

© University of Venda

kasi ku tivumbetela swi vula ku va na mahanyelo ya kahle kumbe ku va munhu a languta vutomi ni mahanyelo ya yena ivi a tixiyisisa loko a vona a hanya kahle.

Eka risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *Khisimusi* eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tlhela ku humelerisiwa xivulavulelo hi marito lawa ya nge:

Futhi wa ondzaondza ko sala nhloko, ndzi lava mali ya mina.

Hi ntila lowu nga laha henhla u va a tirhisa xivulavulelo lexi nge **Ku sala nhloko** a karhi a lava ku vula leswaku wa karhi wa ondza. Tani hilaha I tivaka hakona, loko munhu a ondza nhloko yona a yi indzi. Kutani loko va ku u lo sala nhloko swi vula leswaku u ondze swinene. Xivulavulelo lexi xi nga ha tlhela xi tirha tanihi xithathelo.

Nakambe eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tlhela ku humelerisiwa xivulavulelo hi risimu ra vukaye ra *Ku dyoha ka mina* loko a ku:

Murhandziwa lehisa mbilu.

Ku lehisa mbilu hi xona xivulavulelo lexi kumekaka eka ntila lowu nga laha henhla. Hi ntila lowu ku hlohloteriwa leswaku munhu u fanele ku tiyisela.

Eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* xivulavulelo xi humelerisiwa hi risimu ra vunharhu leri vitaniwaka *Mhani Laurina* laha Thomas Chauke a twaka ku vava hi ku vona manana wa yena a karhi a rila loko a ku:

Ku rila ka mutswari swi hlomula mbilu.

Ku hlomula mbilu i xivulavulelo lexi hi xi kumaka eka ntila lowu nga laha henhla. Hi ntiyiso mbilu a yi nge hlomuleki kambe laha muyimbeleri u lava ku kombisa ku vava ka swona loko a vona mutswari wa yena a rila. Risimu leri ri tirhisiwile ku humesela matitwelo ya munhu eka swiyimo leswi hi kumaka leswaku swa tika, ku fana na loko mutswari a rila.

Nakambe eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* ku tlhela ku tirhisiwa xivulavulelo eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *U tswala nyama* loko tatana a karhi a ndhundhuzela n'wana wa yena a vula marito lawa ya nge:

Xihoxo xa kona ndzi lo bebula wena wa byongo u ri wexe.

© University of Venda

Eka ntila lowu nga laha henhla ku na xivulavulelo lexi nge **Ku va na byongo**. Tani hilaha hi swi tivaka hakona, munhu un'wana na un'wana u velekiwa a ri na byongo. Hi xivulavulelo lexi ku va ku karhi ku lava ku kombisiwa leswaku hi n'wana loyi ku yimbeleriwaka hi yena hi yena a ri yexe loyi a kotaka ku hambanyisa xo biha na xo saseka kumbe wo tlhariha.

Eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* xivulavulelo xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vutsevu ra *A va yi tivi* laha muyimbeleri a hlamuselaka nsati wa yena hi ta ku sika ka manana wa yena loko a ku:

> Ndzi hlangene na mhani mpela va ome na milomo, ndzi va xavela swo dya, ndzi tlhe ndzi va nyiketa na mali.

Ku oma milomo i xivulavulelo lexi vulaka ku va munhu a ri na ndlala. Loko munhu a kala a babahuka milomo hi ehleketa leswaku u ta va a twa ndlala. Kutani xivulavulelo lexi xi ringeta ku hlamusela na ku khorwisa munhu loyi a byeriwaka hi xiyimo lexi munhu loyi ku yimbeleriwaka hi yena a nga xiswona.

Eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya Nhloko)* ku tirhisiwile xivulavulelo eka risimu ra vumune ra *Bye-bye* laha wansati a vulaka leswaku:

> Wena wo halatela loko u vulavula na nuna, hayi n'wana boti ka.

Ku halatela i xivulavulelo lexi kongomisaka eka ku va munhu a nga hlawuri marito lama a fanelaka ku ma tirhisa loko a vulavula. Eka risimu leri xivulavulelo xi kongomisa eka nsati loyi a nga hlawuriki marito loko a vulavula na nuna wa yena.. Xivulavulelo lexi xi tirhisiwile hi ndlela yo laya ntombhi leswaku loko yi vulavula na nuna wa yona yi fanele yi komba nhlonipho hi mikarhi hinkwayo.

Eka *Shimatsatsa #33: Basopa* xivulavulelo xi humelerisiwa eka risimu ro sungula leri thyiweke *Basopa* laha Chauke a sapatelaka vanhu lava endlaka onge va kahle kasi hi ntiyiso a va nga ri kahle hi marito lama:

> U ta ku vulavula kahleni u ri kona, loko wo suka u ta ku thyakisa nhlana.

Ku thyakisa nhlana hi xona xivulavulelo eka ntila lowu. Mikarhi yin'wana ku tirhisiwa vito ematshan'wini ya nhlana. Eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku thyakisa nhlana ku va ku karhi ku vuriwa leswaku loko munhu a nga ri kona u tala ku vulavuriwa ku biha. Eka risimu

© University of Venda

leri xivulavulelo lexi xi tirhisiwile ku lava ku kombisa na ku tsundzuxa vanhu leswaku va nga tshembi munhu hikuva u na migilo. Loko u ri na yena a nga vulavula swa kahle hi wena kasi loko u ri kule na yena a vulavula swo biha.

Nakambe eka *Shimatsatsa #33: Basopa* xivulavulelo xi tlhela xi tirhisiwa ku humelerisa hungu ra risimu ra vumune ra *Ndza bayiza* loko muyimbeleri a xavelela nsati wa yena a vula leswi landzelaka:

> Ku ku tlhandla hi mpama ndzi ba na ha ngeti mina.
> Ku ku tlhandleka voko a ndza ha ngeti mino, ndzi nga ta khomiwa.

Ku tlhandleka voko i xivulavulelo lexi hi xi kumaka eka ntila lowu nga laha henhla. Xivulavulelo lexi xi vula ku ba. Hi marito man'wana, eka risimu leri ku kombisiwa leswaku a nge he biwi hikuva a nga khomiwa.

5.2.3. XITHATHELO

5.2.3.1. Nhlamuselo

Ku na swidyondzeki swo hlaya leswi languteke matirhiselo na nkoka wa xithathelo eka tindzimi to hambanahambana (Sert, 2008). Malungana (1994) u langutile matirhiselo ya xithathelo hi mbongi loko a phata tihosi ta Vatsonga; Christian Research Institute (2004) yona yi langutile matirhiselo na nkoka wa xithathelo eBibeleni; Oates na Pryce (2006) vona va langutile xithathelo loko xi karhi xi tirhisiwa eka vunavetisi bya tindlu; Christodouludou (2011) u langutile xithathelo eka mbulavulo wa siku na siku; kasi Ringani (2013) u xopaxopile matirhiselo ya xithathelo eka vutlhokovetseri byo phofula bya Magaisa.

Ku va swidyondzeki leswi swo hambanahambana swi karhi swi languta eka xithathelo eka swiyenge swo hambanahambana leswi boxiweke laha henhla, swi komba swinene leswaku xithathelo hi xin'wana xa swigaririmi swa nkoka eka vanhu, ku katsa na le ka Vatsonga. Malungana (1994) u kombisa leswaku eka mbulavulo wa hina wa siku na siku hi va hi karhi hi tirhisa xithathelo mikarhi yin'wana hi nga ri ku swi lemukeni leswaku hi le ku swi tirhiseni.

© University of Venda

Nhlamuselo ya xithathelo yi komba yi olovile no twisiseka swinene hi swidyondzeki swo hambanahambana. Mushwana na Ndlovu (1988) va hlamusela xithathelo tanihi xigaririmi lexi hlamuselaka mhaka hi ndlela yo hundzeleta kumbe ku engetela. Nhlamuselo leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Malungana (1994:272-273) hi ndlela leyi:

> Hyperbole is a textual feature of deliberate exaggeration used to emphasize a point. In short, this is an expression in which an exaggeration is made with no intention of deceiving, but simply to heighten the effect.

Ku ya hi tinhlamuselo leti nga laha henhla, hi kota ku twisisa swinene leswaku xithathelo hiloko timhaka ti vuriwa hi ku tatisa munyu. Hileswaku muvulavuri u vula mhaka hi ndlela yo tatisa ku lava ku khorwisa vayingiseri leswaku mhaka leyi a yi vulaka yi humelele hi xitalo kumbe ku tlula xikalo. Malungana (1994) u kombisa leswaku ku tirhisiwa ka xithathelo a swi fanelangi leswaku swi langutiwa ku ri ndlela yo hemba, kambe ko va ku kombisa leswi mhaka yi humeleriseke xiswona.

Ku ringeta ku kombisa nkoka na ntirho wa xithathelo eka ririmi, Gibbs (2000) u kombisa leswaku eka vana kumbe vantshwa hi ku angarhela, ku tirhisiwa ka xithathelo i ndlela yo tisa fenya eka mbulavulo. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa h McCathy na Carter (2004:07) lava kombisaka leswaku xin'wana xa swihlamulekisi swa xithathelo hileswaku:

> The listeners react with supportive behavior such as laughter or assenting back-channel markers…

Roberts na Kreuz (1994) na vona va seketela mhaka leyi hi ku boxa leswaku xikongomelonkulu xo va ku tirhisiwa xithatelo i ku lava ku tisa fenya eka vayingiseri.

Oates na Pryce (2006) va ta na mhaka ya nkoka loko swi ta eka ku twisisa xithathelo. Vatsari lava va ta na leswi va swi thyeke *Theory of Rhetoric*. Ku ya hi vatsari lava, thiyori leyi yi languta mhaka ya leswaku xithathelo xi fanele ku khumba swiyenge swinharhu hi ndlela leyi landzelaka:

a) *Ethos*

© University of Venda

Eka xiyenge lexi, ku boxiwa leswaku loko ku tirhisiwa xithathelo, ku endlela leswaku xi khorwisa leswaku ko va xithathelo ku fanele ku tlhela ku tekeriwa enhlokweni munhu loyi a xi tirhisaka. Ku nyika xikombiso, loko khamba ro vulavula na munhu ri ku ri lava ku ya tshova yindlu ri teka hinkwaswo ku katsa na xilepulana, loko khamba leri ri tiveka leswaku ra yiva swinene, hambi ku ve eka mbulavulo lowu a ro thathela, vayingiseri va nga swi teka ku nga ri xithathelo.

b) Logos

Xiyenge xa *logos* xi kombisa leswaku loko ku thatheriwa ku fanele ku vulavuriwa mhaka ya nhloko. Hi marito man'wana, leswi vulavuriwaka swi fanele ku va leswi khorwisaka kumbe swi endla wonge swi nga koteka loko munhu o tinyiketela.

c) Pathos

Pathos yi komgomisa eka mhaka ya leswaku xithathelo xi fanele xi va na ndlela yo va xi endla leswaku endzhaku ka loko xi tirhisiwile, muyingiseri a endla swo karhi, ku nga va ku tshemba mhaka leyi vulavuriwaka kumbe xi endla leswaku a hleka hi ku hlamala. Xikombiso, loko munhu a ku u ku venga na swinkunwana, loyi marito ya kongomisiwaka eka yena u fanele ku va a sungula ku twa a nga ha chuchekangi ku va a tikuma a ri na munhu loyi a vulaka marito lama.

5.2.3.2. Matirhiselo

Eka vuyimbeleri bya Thomas Hasani Chauke, hi kuma leswaku maendlelo ya muxaka lowu ya kona. Xithathelo xi sungurile ku va xi tirhisiwa eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* eka risimu ra vutsevu leri thyiweke *Lovey Maria* loko a ku:

> Haa, Khapakhapa ya mihloti hi ku rila,
> Ndzi tsakela Mariyana nsati wa mina
> Ndza swi tiva leswaku u ta tshungula Gazankulu leyi hinkwayo yi hanya,
> Yi kula yi kota ndlopfu.

© University of Venda

Hi mitila leyi nga laha henhla ku va ku ri ku thatheriweni ka mhaka hikuva mihloti yi nga ka yi nga khapi hi ku tsaka. Laha muyimbeleri u lava ku kombisa mhaka ya leswi a titwisaka xiswona leswi nsati wa yena a nga thwasela vuongori. Kasi eka ntila lowu a kombisaka leswaku nsati loyi u ta tshungula Gazankulu hinkwayo na swona i xithathelo. Ku hava muongori loyi a nga hetaka Gazankulu, leyi eka namuntlha yi katsaka tindhawu hinkwato leti laha ku kumekaka Vatsonga. Laha muyimbeleri u lava ku kombisa leswaku nsati wa yena u ta pfuna vaakatiko va yena va Vatsonga hi ku va tshungula.

Xithathelo xi tlhela xi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #2: Don't be surprised* eka risimu ra vumbirhi laha Thomas Chauke a kombisaka wanuna loyi a gangisaka wansati a n'wi byela leswi landzelaka:

> A hi fambe a wu nga ki mati, ndzi ri a hi fambe wena.
> A hi fambe a wu nga ki mati, ene a wu nga dyi vuswa.
> A hi fambe a wu nga dyi vuswa, ndzi ku a hi fambe wena.
> I rhayisi u nga ta dya yona, ndzi ri a hi fambe wena.

Eka mitila leyi tshahiweke laha henhla ku tirhisiwile xithathelo loko ku gangisiwa wansati loyi a byeriwa leswaku a nge tirhi nchumu loko a fika evukatini. Ha swi tiva leswaku hi ndhavuko wa Vatsonga, loko wansati a fika evukatini u fanele ku kombisa vusati bya yena hi ku korhoka, a swekela ndyangu wa nuna na ku va hlantswela. Laha ku tirhisiwile xithathelo xo lava ku kombisa leswaku wansati loyi loko o pfumela a ganga wanuna loyi u ta tiphina. Nakambe ku tlhela ku va na ntila lowu kombisaka leswaku a nge dyi vuswa u ta dya rhayisi. Laha a va vuli leswaku hakunene a nge dyi vuswa, kambe ko va ndlela yo kombisa leswaku u ta tiphina. Hi ntolovelo ha swi tiva leswaku loko munhu a dya rhayisi, hi tala ku n'wi fananisa no va a tiphina hikuva rhayisi hi tiva yi dyiwa hi Valungu, i swakudya swa Xilungu.

Eka *Shimatsatsa #5: Shikwamula Mazingi* ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku thatheriwa eka risimu ra vunharhu ra *Jaha ra mina* laha ku kumekaka marito lama:

> Loko ndzi ku tsundzuka hakunene swi ndzi tsona na vurhongo.

I ntolovelo wa vanhu ku va ku tirhisiwa xithathelo lexi ku lava ku kombisa vanhu leswaku hi va naverile kumbe ku va kombisa rirhandzu leri va nga na rona eka vona. Na le ka risimu leri, Thomas Chauke u tirhisile xithathelo ku lava ku kombisa rirhandzu leri nsati loyi a vulaka

© University of Venda

marito lama a rhandzaka nuna wa yena harona. Ha swi tiva leswaku hambi hi tsundzukile kumbe hi naverile vanhu njhani, vurhongo bya hi khoma.

Nakambe eka *Shimatsatsa #5: Shikwamula Mazingi* ku tlhela ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vunkombo leri vuriwaka *Baji* hi ku va ku tirhisiwa xithathelo lexi nge:

> Vulombalomba lebyi u nga na byona,
> Tshika va ta sala va nwa.
> U ta za u lomba na lwangu ra yindlu,
> Swa antswa u tshika va ta sala va nwa.

Laha henhla muyimbeleri u tirhisile xithathelo ku lava ku kombisa mahanyelo ya munhu loyi ku yimbeleriwaka hi yena. Munhu loyi ku kombisiwa leswaku i munhu wo tshamela ku lomba xin'wana na xin'wana ku katsa na byala. Leswi hi swona swi endlaka leswaku ku kala ku hundzuriwa nsinya wa riendli lomba ri va riviti vulombalomba. Kutani muyimbeleri laha u kombisa leswaku u lomba ngopfu hi ku thathela leswaku u ta kala a lomba na lwangu ra yindlu. Ha swi tiva leswaku a swi nge humeleli leswaku munhu a lomba lwangu ra yindlu a ku u ta tlhela a vuyisa kambe ku lo tirhisiwa xithathelo.

Loko hi xiya eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa Movha* ku tlhela ku humelerisiwa mhaka ya risimu ro sungula leri thyiweke *Xibamu xa movha* hi ku va ku tirhisiwa xithathelo loko a ku:

> Loko se u khandziya xitimela u ya Joni swa ndzi vava,
> Ndzi rhandza no va tekela makhiya ya nhloko ya xona.

Wansati u kombisa ku va a rhandza swinene nuna wa yena hi ku va a tirhisa xithathelo xa ku va a nga lavi leswaku nuna wa yena a tlhelela eJoni. Makhiya ya xitimela a nga ka a nga teki kambe wo lava ku kombisa leswaku a nga rhandzi loko nuna wa yena a fanele a tlhelela exilungwini hikuva u ta sala a n'wi tsundzuka.

Ku yisa emahlweni no humelerisa matirhiselo ya xithathelo eka tinsimu ta Chauke, eka *Shimatsatsa #7: Sukalovha Current* ku tirhisiwa xithathelo eka risimu ra vunharhu ra *Matendla 2* hi ndlela leyi:

> U tshiketa ku fambafamba na mimovha hinkwayo leyi,
> Va ta ku dlaya hi mukwana n'wana wa mina.

© University of Venda

U tshiketa ku fambafamba na mimovha hinkwayo leyi,
Va ta ku tlhava hi mukwana n'wana wa mina.
U tshiketa ku fambafamba na vafana hinkwavo lava,
Va ta ku tlhava hi mabanga n'wana wa mina.
Matendla u fambafamba na mimovha hinkwayo leyi,
Whe Matendla va ta ku dlaya n'wana wa mina.

Eka mitila leyi nga laha henhla xithathelo xi tikomba hi ku tirhisiwa ka risivintalo ra nsinya wa HINKW-. Ku hava munhu loyi a nga kotaka ku famba a khandziya mimovha hinkwayo eJoni hambi ku twanana na vafana hinkwavo lava kumekaka eJoni. Laha ka risimu leri xithathelo xi tirhisiwile ku lava ku kombisa leswaku n'wana loyi ku yimbeleriwaka hi yena a nga tshamiseki hikwalaho ka vugangu. Ku ya hi xithathelo lexi, n'wana loyi u twanana na vanhu va mimovha na majaha yo tala. Kutani ku humelerisa mhaka leyi, muyimbeleri u thathela hi ku boxa leswaku u famba na mimovha na vafana hinkwavo.

Xithathelo xi tlhela xi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #08: Ma-Jumble sale* eka risimu ra vukhume leri thyiweke *Swivilelo swo hlomula mbilu* loko muyimbeleri a ku:

Mina ndzi vutisa leswo rhandza misava leyi hinkwayo leyi,
N'wananga ku swa ku pfuna xana?

Ku fana na nxopaxopo wa xithathelo lexi tirhisiweke laha henhla, na kona laha muyimbeleri wo lava ku kombisa leswaku n'wana loyi ku yimbeleriwaka hi yena u tsutsuma na vafana. Ku hava munhu loyi a nga rhandzanaka na vafana va misava hinkwayo.

Eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* u humelerisa matirhiselo ya xithathelo hi risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Xa lumbalumba* loko a ku:

Xi tshama na swimanga swi ta xi dlayela makondlo,
Xi tshama na swimanga swi ta xi dlayela makondlo,
Xi khomisa nyoka.

Eka risimu leri ku na n'wana loyi a nga lahliwa hi vatswari va yena a sala a hlupheka. Ku lava ku kombisa nhlupheko wa yena wo va a pfumala na swakudya, muyimbeleri u tirhisa xithathelo hi ku boxa leswaku n'wana loyi u tshama na swimanga leswaku swi ta xi lavela swakudya. Ha swi tiva leswaku loko ximanga xi heta ku dlaya kondlo, a xi ri cukumeti kambe

© University of Venda

xa ri dya hikuva xi va xi tilavela swakudya. Xithathelo lexi lo tirhisiwa ku lava ku kombisa leswi n'wana loyi a hluphekisaka xiswona.

Nakambe eka rona risimu ra *Xa lumbalumba* ra le ka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* ku tlhela ku thatheriwa mhaka loko va ku:

> Loko va xavile nyama la kaya a va ha lavi no xi vona n'wina,
> Xi xevisiwa hi matluka.

Ku xaniseka ka n'wana loyi ku yimbeleriwaka hi yena ku tlhela ku kombisiwa hi ku thathela ku boxiwa leswaku nyama a xi nyikiwi kambe xi nyikiwa matluka. Ku tirhisiwa ka rito ra matluka hi kona laha ku humelerisiwaka xithathelo. Matluka lama ku vuriwaka wona ku nga va ku ri miroho, leyi hambaneke na matluka hikuva matluka a ma dyiwi.

Xithathelo eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke xi kumeka xi karhi xi tirhisiwa ku va xi humelerisa hungu eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* eka risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Ra pfala roboto* loko a ku:

> Mina ndza hlupheka mpela la mutini a ndzi buli na vanhu, wa jelaza.
> Loko ndzo xeweta munhu siku rero tilo ra dzindza, a ku tleriwi.

Xithathelo laha xi tikomba hi ntila wa vumbirhi laha ku kombisiwaka ku dzindza ka tilo. Eka risimu leri, muyimbeleri u lava ku kombisa mavondzo ya wanuna loyi ku yimbeleriwaka hi yena na matikhomelo ya yena. Ku tirhisiwa ka marito ya ku dzindza ka tilo i ku lava ku kombisa leswaku ku suka nyimpi ya matimba.

Nakambe xithathelo xi tlhela xi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* eka risimu ra vumune leri thyiweke *Timodela* ku va ri humelerisa hungu ra risimu leri hi loko a ku:

> Hi wena nhwanyana lowo sungula ni ku tlela tihodela ta Valungu,
> U bele na madeha na timbhovhu.
> Hi wena munhu lowo sungula ni ku tlela etihodela ta Valungu
> U ri Mutsonga.

Eka risimu leri jaha ri kombisa leswinene leswi nhwanyana a nga swi kuma ku va a tikume a rhandzana na rona hi ku tirhisa xithathelo xa leswaku hi yena nhwanyana wa Mutsonga wo sungula ku etlela ehodela. Laha ku lava ku kombisa nkateko lowu nhwana loyi a nga na wona

© University of Venda

ku va a tikuma a rhandzana na jaha leri n'wi yisaka etihodela, leswi swi kalaka eka va ka ntimeni kumbe eka Vatsonga.

Nakambe xithathelo xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vunhungu ra *Va hluvukile* ra le ka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* laha a ndhundhuzelaka dyondzo loko a ku:

> Wa tiva dyondzo hambi wo va mbheveve, u nga vulavula na?

Vumbheveve i xiyimo lexi telaka munhu hi ntumbuluko. Risimu leri a ri vuli leswaku vumbheveve byi nga hluriwa loko munhu o dyondzisiwa kambe ku tirhisiwa xithathelo ku lava ku kombisa leswaku dyondzo yi hlula swo tala. Xithathelo lexi xi tirhisiwile ku lava ku kombisa leswaku loko munhu a tinyiketela eka dyondzo a nga kota ku fikelela leswi vanhu va nga vonaka wonge a swi nge fikeleriwi.

Eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* xithathelo xi tihumelerisa eka risimu ra vunhungu leri thyiweke *Vana vambirhi* loko jaha leri rilaka hi ku va ri nga khomiwi ku fana na makwenu na rona ri ku:

> Kambe makwerhu yena u cinca ko talatala mina ndzi dlawa hi mbvembve.
> Makwerhu wa mina yena u dyela eka swibye swinene mina ndzi dyela ematlukeni.
> N'wina mo tsandzeka ke, mi ngo ti kheta hi maribye?
> N'wina mo tsandzeka mi ngo ti kheta hi maribye?

Marito ya leswaku makwerhu u dyela eka swibye loko mina ndzi dyela ematlukeni hi wona ya humelerisaka xithathelo eka risimu leri. Ku hava munhu loyi a nga dyelaka ematlukeni emutini. Chauke hi marito lama wo lava ku kombisa leswaku u dyela eka swibye swo hlakala kumbe swo ka swi nga nyawuli.

Eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* xithathelo xi tikomba eka risimu ra vumune leri vitaniwaka *A nga na nqhondo* laha ku kumekaka mitila leyi nge:

> A swi na nqhondo leswi u nga swi endla n'wana tatana evukweni bya wena, vona va vulavula hi wena.
> A swi na nqhondo leswi u nga swi endla n'wana tatana evukweni bya wena, vona va vulavula hi wena vanhu va tiko leri.

© University of Venda

> Na biya ya hisa va nga pfulangi na ku pfula va phuza,
> va ha vulavula hi wena.

Ku va Chauke a boxa leswaku swidakwa ebyaleni loko swi kala swi vulavula hi munhu loyi ku yimbeleriwaka hi yena swi tshika na byala byi kondza byi hisa i xithathelo. Vanwi hambi va ri ku vulavuleni va swi kota ku va va karhi va tinwela byala bya vona. Muyimbeleri eka risimu leri wo lava ku kombisa mhaka ya leswaku munhu loyi u le milon'wini ya vanhu hikwalaho ka leswi a nga swi endla evukweni bya yena.

Kona eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* eka risimu ra khumen'we ra *U ta kula rini?* ku tlhela ku humelerisiwa xithathelo hi marito lama:

> Ro xa mundzuku u ndzi komba loyi, ri xa mundlwana u ndzi komba loyi n'wingi, kula.
> A ndzi nge sweki byala mina ndzi rhamba vanhu ndzi va byela ku ni kurisile, ndzi vula wena, u ri jaha.
> Ro xa mundzuku u ndzi komba loyi, ri xa mundlwana u ndzi komba leyi "babe"
> Ro xa mundzuku u ndzi komba lava, ri xa mundlwana u ndzi komba lava vingi.

Mhaka ya leswaku jaha leri ku yimbeleriwaka hi rona eka risimu leri u komba manana wa yena ntombhi yintshwa eka siku na siku a hi ntiyiso kambe mhaka leyi yi lo lungiwa na munyu. Leswi swi lavaka ku humelerisiwa hi ntila lowu i mhaka ya leswaku jaha leri ri tshamela ku cinca vanhwana, ku nga va endzhaku ka tin'hweti kumbe lembe na lembe.

Ku yisa emahlweni no humelerisa xithathelo, eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* ku na xithathelo eka risimu ra vumune leri thyiweke *Ha twanana*. A hi xiyeni mitila leyi landzelaka:

> Xibelana lexi ku xavile papa, hikuva nuna wa mina u vabya vulolo.
> Mina ndzi hava na nkumba, ndzi lombetela ka lava nga na yo, lava papa ve va vabya.
> Miceka na yona no lombetela ka lava nga na yo, i nuna wa njhani loyiwane?

Xisibi xo hlantswa ku disadisa ka vamakhelwana, i nuna wa njhani loyiwane?

Eka vutomi bya masiku hinkwawo ku hava munhu loyi a nga ta lomba nkumba ku va a funengela ekaya ka yena. Handle ka swona wu nga kala wu hlakala. Nkumba wu nga lombiwa

© University of Venda

ntsena loko munhu a vhakile, enkosini, entlangwini kumbe kun'wana laha munhu a nga ta wu tirhisa hi nkarhi wolowo a tlhela a wu tlherisela. Eka risimu leri, muvuri wa marito lama wo lava ku kombisa leswaku nuna wa yena a nga xavi nchumu, yena wa pfumala emutini. Nkumba i nchumu lowu nga kona na le ka swisiwana swa mahetelelelo. Marito ya hlamusela na ku kombisa xiyimo xa vusiwana lebyi nga nyanya.

Xithathelo xi humelerisiwa eka *Shimatsatsa #18: Matendla* eka risimu ra vuntlhanu ra *Maxisana* laha wansati a tisolaka ku va a tshikanile na murhandziwa wa yena hikokwalaho ka ku kuceteriwa hi wanuna un'wana loko a ku:

> Madlayisani wa tiva a wu lunghange,
> U ndzi suse eka nuna wa mina laha a ndzi dya ndzi cukumetela.
> Vona malokotswane u ndzi susile la ndzo dya ndzi khavaxela.

Laha wansati loyi a vulaka marito lama u tirhisile xithathelo ku lava ku kombisa ndlela leyi a a tiphina hi yona a nga si xiseteriwa ku tshika nuna wa yena. Hi ntiyiso wa mhaka munhu a nge dyi a tlhela a cukumeta. Ku tirhisiwa ka xithathelo i ndlela yo kombisa leswaku a a tiphina swinene.

Nakambe eka *Shimatsatsa #18: Matendla* xithathelo xi humelerisiwa eka risimu ra vunkombo leri vitaniwaka *Mugawula* laha wanuna a themendhelaka mugawula wa yena loko a ku:

> Hambi ndzo heta lembe ndzi nga yi a nge rili.
> Hambi ndzo heta lembe ndzi nga yi a ngo hleka.
> Hambi ndzo heta lembe ndzi nga yi a ngo tsaka.

Hi ntiyiso wa mhaka a swi nge humeleli leswaku ku nga va na wansati loyi a nga tsakaka loko nuna wa yena a heta lembe a nga n'wi vonanga. Laha muyimbeleri u lava ku humelerisa mhaka ya leswaku mugawula wa yena a va holovi va titshamerile hi ku rhula.

Kona eka *Shimatsatsa #18: Matendla* eka risimu ra vunhungu ra *Khavichi* ku humelerisiwa leswi xithathelo xi vulaka swona hi marito lama nge:

> Khavichi yi le kwihi, mina a ndzi se tshama ndzi yi rima.
> Khavichi yi le kwinee, mina a ndzi se tshama ndzi yi puluha.
> Hambi ri ri poto u nge khomi u to swekeriwa,

© University of Venda

U tidyela u lo tshama.
Na ku hlantswa mpahla u nge hlantswa u to hlantsweriwa,
Wena u to mbala.
Na ku xinga n'wana u nge xingi u to xingeriwa.
Hambi ku tirha u nge tirhi u to tshama.

Wanuna loyi a vulaka marito lama u lava ku kombisa rirhandzu na ku tiphina loku nsati loyi a nga le ku n'wi gangiseni a nga ta va na kona hi ku tirhisa xithathelo. Tani hilaha swi kombisiweke hakona loko hi xopaxopa risimu ra vumbirhi eka Shimatsatsa #2 leswaku wansati wa Mutsonga u languteriwa ku va loko a fika emutini a swekela no hlantswela va le ka nuna wa yena, laha ku lo tirhisiwa xithathelo ku kombisa leswaku u ta tiphina loko o pfumela ku ganga nuna loyi.

Nakambe Thomas Chauke u humelerisa xithathelo eka *Shimatsatsa #18: Matendla* eka risimu ra vukhume leri thyiweke *Badi ra jikajika* loko a ku:

Loko va ndzi tshika a wu tsake ngopfu,
Ivi u boha na marhonge u cinacina.
Namuntlha u ri yini, a wu nyumi leswi?
Loko va ndzi tshika a wu tsake ngopfu,
Ivi u rhamba na maxaka mi endla nkhuvo,
Namuntlha hi wena, a wu nyumi leswi?

Mitila leyi nga laha henhla yi humelerisa xithathelo hi ku tirhisiwa ka marito ya ku cinacina na nkhuvo. Marito lama ya tirhisiwile ku lava ku kombisa ntsako lowu munhu loyi ku yimbeleriwaka hi yena a a ri na wona loko a vona wansati a hlongoriwa evukatini. Hi ntiyiso wa mhaka hambi a tsakile, a swi nge fikeleli ku a kala a rhamba vanhu a endla nkhuvo leswaku va ta tlangela ku heleriwa hi vukati bya un'wana wansati. Xithathelo laha xi lo tirhisiwa ku lava ku kombisa ntsako lowu munhu loyi ku yimbeleriwaka hi yena a a ri na wona.

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke hi kuma xithathelo eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* eka risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Magidimbirhi* laha swiyimo swa swilo swi cinceke hikokwalaho ka mpfula ya lembe ra 2000. Eka risimu leri hi kuma xithathelo lexi nge:

Nyoka yi va munghana wa munhu hi ku chava nghozi ya mati.

© University of Venda

Ku va muyimbeleri loyi a vula leswi u va a karhi a lava leswaku vanhu va swi twisisa leswaku xiyimo swa swilo a xi cincile ngopfu hikwalaho ka mpfula. Hi ntiyiso munhu a nga ka a nga tshuki a vile munghana wa nyoka hikuva swi vuriwile khale na le Bibeleni leswaku nyoka yi ta luma munhu xirhendze kutani yena u ta yi faya nhloko. Hi xithathelo lexi muyimbeleri u lava ku komba leswaku vanhu na swikokovi a va ri ekhombyeni ro fana, a va nga ri valala kambe a va ri na nala wun'we, ku nga mpfula.

Nakambe eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* xithathelo xi tlhela xi tihumelerisa eka risimu ra vunhungu ra *Rigombo* laha wansati a vilerisiwaka hi makhomiwelo ya yena hi nuna. Wansati loyi u kala a thathela ku lava ku komba leswaku a nga khomeki kahle loko a ku:

> Muti wa kona ku hanyiwa hi nhonga.
> Muti wa kona wu pfuniwa hi nhonga.

Hi mitila leyi wansati loyi u tirhisa xithathelo xa leswaku nhonga eka muti wa yena hi yona leyi ololoxaka hinkwaswo. Leswi i xithathelo hikuva ku hava munhu loyi a nga ta tshamela ku himeteriwa hi nhonga masiku hinkwawo.

Nakambe eka risimu ra vunhungu leri thyiweke *Rigombo* ra le ka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* ku kumeka xithathelo lexi nge:

> Ndzi tshama ndzi bohanile hi ku chava ku ma kombeta vanhu meno yanga,
> Xii, ku saseka ka wona ma lova.

Evuton'wini ku hava munhu loyi a nga swi kotaka ku tshama a bohanile. Mhaka leyi yo thatheriwa ku kombisa leswaku wansati loyi ku susiwa ka meno ya yena swa n'wi nyumisa eka vanhu, kutani a nga naveli ku tshama a ri ekuhlekeni hikuva va ta vona leswaku u na maphundzu.

Thomas Chauke u tlhela a humelerisa xithathelo eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* eka risimu ra vutsevu leri vitaniwaka *Rosa No 2* loko a ku:

> Hi le rhumbini la kaya la, khombo ranga, u kwini Rhoza wa mina?

Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo, rhumbi i ndhawu leyi a yi tshama vanhu kambe eka nkarhi wa sweswi ku nga ha tshamiki vanhu naswona miako ya kona yi kumeka yi nga ha

© University of Venda

tshamisekangi. Laha ka ntila lowu muyimbeleri u tirhisile xithathelo hikuva yena wa ha tshama kona kambe ku lo suka Rhoza loyi a a n'wi teka a ri yena nsati wa yena. Tani hileswi hi swi tivaka leswaku emutini wansati u pfuka a basisa muti wu saseka swi tikomba leswaku ku tshama vanhu, laha ka risimu muyimbeleri u kombisa leswaku hikwalaho ko va nsati a fambile, muti wonge a wa ha tshami hi munhu. Kutani u tirhisa xithathelo ku wu fananisa na marhumbi.

Eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* eka risimu ra vutsevu ra *Rhiyana* hi kuma xithathelo loko wanuna loyi a nga hlongoleriwa nsati hi malume wa yena a chavisela ku endla swilo leswi a nga ta ka a nga swi koti. Wanuna loyi u vula leswaku:

> Nta jika na muti vusiku hinkwabyo, a mi nge tleli.

Marito lawa ko va xithathelo a nga ka a nga swi endli hikuva na yena u fanele ku va a ya kuma nkarhi wo wisa. Hi xithathelo lexi muyimbeleri a lava ku kombisa leswaku wanuna loyi u hlundzukile ku tlula mpimo eka swiboho swa malume wa yena xo endla leswaku nsati wa yena a muka.

Xithathelo xi tlhela xi humelerisiwa eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* eka risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *N'wa-Makhuza* hi marito lawa ya nge:

> N'wa-Makhuza xinene xo biha a nga swi koti ku swi hambanyisa, swa fana.

Hi ntiyiso munhu un'wana na un'wana u ni mapfalo lawa ya tirhaka ku va ya n'wi komba leswaku leswi a swi endlaka a swi kahle. Loko muyimbeleri a ku eka N'wa-Makhuza swa fana i xithathelo. Laha wo lava ku kombisa leswaku maendlelo ya yena ya swilo wonge a nga voni leswaku hi swihi swi nga hoxeka.

Nakambe eka risimu ra vunhungu leri thyiweke *N'wa-Makhuza* ra *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* muyimbeleri u tlhela a tirhisa xithathelo ku lava ku komba vusopfa bya N'wa-Makhuza loko a ku:

> Loko ndzi nga tekangi wo mati ndzi kombetela a nga hlambi, mi na nsele.
> Loko ndzi nga tekangi wo mati ndzi kombetela,

© University of Venda

N'wa-Makhuza hey, N'wa-Makhuza.

Nitila leyi tshahiweke laha henhla yo lava ntsena ku kombisa leswaku N'wa-Makhuza u ni vufandze ku nga ri timhaka ta leswaku u hlamba ntsena loko a ta va a cheleriwile mati.

Eka risimu leri fanaka muyimbeleri u tlhela a humelerisa xithathelo a karhi a lava ku komba leswaku N'wa-Makhuza a nga na vutihlamuleri. U humelerisa xithathelo loko a ku:

Loko ndzi nga vulangi ku suka u twa musi, doo.
Loko ndzi nga vulangi ku suka ka titimela,
N'wa-Makhuza hey, N'wa-Makhuza.

Hi ntiyiso ku hava munhu loyi loko a twa musi a nga ta yimela ku va a ha byeriwa leswaku a suka hikuva ku na musi. Hambi ku ri xona xirhami loko munhu a xi twa u to suka a ya endzilweni kumbe a timbalela jesi. Leswi swi nga seketeriwa na hi xivuriso lexi nge mutwi wa xirhami a nga kombiwa ndzilo. Eka mitila leyi nga laha henhla ko lava ku kombisiwa leswaku N'wa=Makhuza a nga koti ku hambanyisa leswinene na leswobiha.

Eka risimu ro sungula leri vitaniwaka *Mugawula* ra le ka *Shimatsatsa #22: Mugawula* ku humelerisiwa xithathelo hi ku va ku tirhisiwa marito lawa ya nge:

Ku ndzi rhuketela i bombo ra wena, mina ndzi ta kala ndzi lan'wa.

Marito lawa ya komba ku va ku karhi ku thatheriwa hikuva ku hava nsati loyi a nga bombaka hi ku va a rhuketela nuna wa yena. Laha muyimbeleri u lava ku kombisa leswaku hi ndlela leyi wansati loyi a tshamaka a rhukana nuna wa yena, swi endla wonge swa n'wi tsakisa, i mhaka u swi endla hi ku vuyelela.

Nakambe eka *Shimatsatsa #22: Mugawula* xithathelo xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vunkombo ra *Bazabaza* laha muyimbeleri a tiputaka vusiwana loko a tipimanyisa na tintangha ta yena. Xithathelo xi tikomba hi marito lawa ya nge:

Tintangha ta mina hinkwato ti ake tindlu, mina ndzo sala ndzi ri ndzexe.
Tintangha ta mina hinkwato ti na ko tlela, mina ndzo sala ndzi ri ndzexe.

© University of Venda

Swa humelela leswaku tintangha evuton'wini ti kula swin'we ti humelela kambe ku va na un'we a nga humeleli. Kambe hi ku twisisa nhlamuselo ya rito tintangha, ku nga vanhu lava ringanaka hi malembe, swi nge endleki leswaku va humelela hinkwavo. Hi marito lawa u va a karhi a lava ku kombisa leswaku vanhu vo tala ku nga ri hinkwavo va ni swa vona kambe yena swa ha koka exilogweni.

Eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* Thomas Chauke u humelerisa xithathelo eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Mjondolo* laha a hlamuselaka mhaka hi ndlela yo engetela a ku:

> Ndzi khungiwa nenge na tiphupho, ku ndzi nga jikajiki,
> Ndzi to famba ndzi ya komponi.
> Ndzi khungiwa nenge onge ndzi mbuti, ku ndzi nga jikajiki,
> Ndzi to famba ndzi ya komponi.

Swi kona swa leswaku wansati a rindza nuna wa yena leswaku a nga humi a ya tihungasela na van'wana vavanuna, kambe leswi swi humelela a nga khungiwangi. Loko a ku u khungiwa nenge u va a karhi a thathela mhaka ya leswaku yena wa rindziwa hi nsati wa yena.

Eka *Shimatsatsa #27: Regina* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu hi ku tirhisa xithathelo eka risimu ro sungula leri vitaniwaka *Rejina* loko a byela Rejina leswaku:

> Loko ndzi ku tsundzuka na mugayo a wu pfumeli ku nghena,
> Onge wu ngo tlhela.

Hi ntila lowu nga laha henhla u va a karhi a thathela ku lava ku kombisa leswaku yena u rhandzile Rejina ku tlula mpimo leswi endlaka leswaku ku hambana ka vona ku n'wi tikisela vutomi bya yena. Ku tirhisiwa ka marito lama ko va ntolovelo wa vanhu loko va lava ku komba leswaku va navele munhu wo karhi.

Eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku tirhisiwa xithathelo eka risimu ra vumbirhi ra *Mabebe* ku va ku humelerisiwa mhaka ya risimu leri. Leswi hi vona hi loko muyimbeleri a ku:

> Mina ndzi kule hi vusiwana, buruku ndzi yi dyondza sweswi,
> A mi swi tivi vabava.
> Mina ndzi kurile vusiwana, buruku ndzi yi dyondza sweswi,
> A mi swi tivi vambava.

© University of Venda

Mina ndzi kurile vusiwana, xikipa ndzi xi dyondza sweswi,
A mi swi tivi n'wina.

Ku tirhisiwa ka marito ya leswaku buruku na hembhe u sungula ku swi ambala sweswi ko va xithathelo. Marito lawa ya tirhisiwile ku lava ku kombisa ku hlupheka loku munhu loyi a vulaka marito lama a nga va na kona loko a ha kula. Swi nga ha endleka leswaku buruku kumbe hembhe ya kona a swi nga nyawuli, kambe a va a ambarile.

Eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa Maseve* ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Norho wa mina* hi ku tirhisa xithathelo lexi hi xi vonaka loko a ku:

Ndzi tlhela ndzi fuma na minwala, hinkwayo.

Ha vula hi ku munhu wo karhi u fume na minwala ku lava ku kombisa leswaku u fume ngopfu. Kambe mhaka leyi ko va ku thathela. Eka risimu muyimbeleri u tirhisile marito lama ku lava ku kombisa leswaku munhu loyi ku yimbeleriwaka hi yena u na rifumo swinene.

Xithathelo xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vumune leri vitaniwaka *U namba 1* ra *Shimatsatsa #29: Xihloka xa Maseve* laha a ndunduzelaka munhu. Xithathelo hi xi vona loko a ku:

Hambi ndzi tlele ndzi lorha ye wena, a ndzi voni munhu la.

Hi ntila lowu nga laha henhla ku vuriwa leswaku hi xitalo u ehleketa hi murhandziwa wa yena. A swi koteki ku va munhu a lorha nchumu wun'we masiku mo tala. Hi xithathelo lexi u va a karhi a vula leswaku u n'wi rhandza ku tlula mpimo.

Eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa Maseve* ku tlhela ku humelerisiwa hungu hi ku va ku tirhisiwa xithathelo eka risimu ra vukaye ra *Mi te ndzi n'wi susa* laha wansati a vonaka ku va a hundzukeriwa hi wanuna wa yena loyi a va hlayisana swin'we loko a ku:

U vona mali ya mina u nga nusetela, se u hleketa kaya.

Rito leri humelerisaka xithathelo eka ntila lowu nga laha henhla i ku nusetela. Hambi mali yi tele, a swi koteki ku yi nga tala leswiya swo munhu a nusetela. Laha ko lava ku kombisa leswaku u dyile kumbe u tekile mali yo tala.

© University of Venda

5.2.4. VUMUNHUHATI

5.2.4.1. Nhlamuselo

Eka vulavulelo ra siku na siku hi tala ku tirhisa vumunhuhati hi nga ri ku swi lemukeni. Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Guthrie (1993) loyi a kombisaka leswaku vumunhuhati byi humelela eka siku na siku loko vanhu va karhi va vulavula. Loko hi hlaya eBibeleni hi kuma ntshaho wo komba vumunhuhati laha hansi:

> Vutlhari bya huwelela emagondzweni, erivaleni ku twala rito ra byona leri tlakukeke; byi yima ni le henhla ka khumbi byi huwelela, byi vulavula ni le tinyangweni ta muti, byi ku: “N'wina lavo-ke-mano, mi ta pfumala vutivi ku fikela rini ke? Vasandzi va ta tshika rini ku sandza, ni swiphunta swi ta venga ku twisisa ku fikela rini ke? Yingisani, ndzi mi laya mina vutlhari, ndzi lombeni tindleve ndzi mi tsundzuxa, ndzi mi byela leswi nga mbilwini ya mina. Ndzi huwelerile, kambe a mi pfumelanga, ndzi mi kowetile, kambe a ku vanga na un'we loyi a teke. Minkarhi hinkwayo loko ndzi mi tsundzuxa, mi pfarile tindleve, a mi lavanga ku twa loko ndzi mi tshinya. Hikokwalaho, na mina ndzi ta mi hlekula loko khombo ri mi fikerile, ndzi ta mi yowetela loko mi ri karhi mi rhurhumela hi ku chava (Swivuriso 1: 20-26).

Eka ntshaho lowu nga laha henhla, vutlhari eBibeleni byi munhuhatiwile byi nyikiwa swihlawulekisi swa munhu swo kota ku vulavula, ku twa, byi na milenge leyi byi kotaka ku yima hi yona, bya laya ku kota mutswari loyi a layaka vana va yena, byi na mavoko yo kota na ku koweta munhu. Handle ka ndzimana leyi tshahiweke laha henhla, ku tlhela ku va na swiyenge swo karhi laha ku tirhisiweke vumunhuhati eka Bibele. Loko hi xiya xitori xa Adam na nyoka, hi ta kuma leswaku nyoka yi munhuhatiwile laha yi kotaka ku vulavula yi xisa Evha ku va a tlula nawu lowu va nyikiweke wona hi Xikwembu. Ku ya hi Vogl (1982), vumunhuhati lebyi hi byona byi endleke leswaku namuntlha munhu na nyoka va va valala. Nezami (2012: 663) u nyika nhlamuselo ya vumunhuhati loko a ku:

© University of Venda

> Personification is used in speech and writing for giving inanimate objects, abstract concepts or actions, human or near human characteristics.

Vumunhuhati byi vumba xivumbeko xa nchumu lowu nga riki munhu wu hetelela wu languteka tanihi munhu. Ku nyika xikombiso, loko xivulavuri xi munhuhata mbyana leyi nga na voya byo saseka no tlhela yi bohiwa bandi ro saseka enkolweni, mbyana yo rhula yo ka yi nga karhati na munhu, muyingiseri a nga hetelela a vumba xivumbeko xa mbyana leyi vonakaka yi ri munhu tanihi xifaniso lexi nga laha hansi.

Vumunhuhati byi simekiwile ehenhla ka thiyori leyi vuriwaka *anthropomorphism*, leyi ku nga thiyori leyi tirhanaka na ku nyikiwa ka swiharhi swihlawulekisi swa vanhu (Caporael, 1986). Ku ya hi thiyori leyi, swiharhi swi nyikiwa swihlawulekisi swa vanhu, ngopfungopfu eka switori swa vana ku lava ku dyondzisa vana vutihlamuleri byo va va vona swiharhi tanihi swivumbiwa leswi na swona swi fanelekele ku hanya na vanhu. Burke na Copenhaver (2004) vona va kombisa leswaku:

> Anthropomorphism, animal characters as people, can add a degree of emotional distance for the reader/writer/ speaker when the story message is very powerful, personal, and painful.

Swidyondzeki leswimbirhi swi hlamusela leswaku vumunhuhati bya swiharhi byi endla leswaku vana va khumbeka, ku nga va hi ntsakelo kumbe hi ku vaviseka leswi nga ta va swi humelela eka xitori lexi nga ku hlayiweni kumbe ku voniwa.

© University of Venda

Ntirho wukulu wa vumunhuhati i ku endla leswaku timhaka leti vulavuriwaka ti twisisiwa ku antswa na ku va ti koka miehleketo ya munhu leswaku a navela ku twisisa hi vuenti leswaku ku vulavuriwa hi yini. Sayakhan (2016: 8) u katsakanya ntirho na nkoka wa vumunhuhati hi ndlela leyi landzelaka:

> Poets do not use personification as merely a decorative device but to serve the purpose of giving deeper meanings to literary texts. It adds life and vividness to expressions or concepts as we always look at the world from the perspective of a human being. Writers and poets rely on this device to bring inanimate things and abstraction to life, so that their nature and actions are better understood because it is easier to relate to something that is human or that possesses human qualities.

Loko ku vumbiwa vumunhuhati, ku tekiwa nchumu wo karhi, ku nga va swianakanyiwa, swiharhi kumbe switirhisiwa swi nyikiwa swihlawulekisi swa vanhu ku fana na mahlo, mavoko, ku venga munhu, ku vulavula, ku hleka, na swin'wana na swin'wana. A hi xiyeni swikombiso leswi nga laha hansi ku twisisa hi ku hetiseka xivumbeko xa le handle xa vumunhuhati:

Vumunhuhati	Nhlokomhaka	Swihlawulekixi swa vanhu
Vurhongo ndzi tshike ndzi ya tirha.	Vurhongo	Mavoko (Byi kota ku khoma) Tindleve (byi byeriwa ku tshika munhu)
Misava yi ndzi honokerile mahlo yi lava ku ndzi mita.	Misava	Mahlo (Yi kota ku honokela munhu) Nomo (Yi kota ku mita)
Mhunti yi ku swikwembu swa ka hina swa hanya.	Mhunti	Swikwembu (Yi na vakokwana lava loveke khale)

5.2.4.2. Matirhiselo

Eka *Shimatsatsa #3: Bomber Mhlengwe* Thomas Chauke u humelerisa hungu ra yena hi ku va a tirhisa vumunhuhati eka risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Ku teka swi hlomula mbilu* loko a ku:

> Ndzi ku Joni yi ndzi hlurile vatatana, ndzi ya kaya.

© University of Venda

Ndzi ku Joni yi ndzi tsandzile vatatana, ndzi ya kaya.

Ku va Joni yi vuriwa ku va yi hlurile na ku tsandza swi vula leswaku yi nyikiwa swihlawulekisi swa munhu hikuva nchumu lowu nga hlulaka i nchumu lowu lwaka naswona lowu hanyaka. Eka risimu leri, Joni yi tirhisiwile wonge i munhu loyi a lwaka ivi Joni tanihi munhu a hlula nyimpi. Laha ko lava ku kombisa leswaku ndhawu ya Joni a yi n'wi nyikangi leswi a a langutele swona, hikokwalaho swi antswa a tlhelela ekaya.

Eka *Shimatsatsa #9: Humelela MK No 2* muyimbeleri u tirhisa vumunhuhati hi risimu ra vunkombo ra *Lavo nyawula gandaganda* loko a nyika nchumu wo ka wu nga hanyi swihlawulekisi swa munhu loko a ku:

Famba kumbe vusiwana byi nga va rivala.

Ku rivala i nchumu lowu endliwa hi swilo leswi hanyaka ku nga ri vusiwana. Nchumu lowu munhuhatiweke eka ntila lowu nga laha henhla i vusiwana. Ku ya hi ntila lowu, vusiwana loko byi rivala munhu swi vula leswaku se u sungula ku tiphina hi vutomi. Laha vumunhuhati byi tirhisiwile ku lava ku kombisa leswaku munhu u ta wisa ku dya rikoko ra xilondza.

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke vumunhuhati byi tlhela byi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* eka risimu ra vunhungu ra *Va hluvukile*. Leswi swi vona hi ntila lowu nge:

Wa tiva dyondzo hambi wo va xisiwana ya byi hlongola.

Eka ntila lowu hi kuma dyondzo yi nyikiwa swihlawulekisi swa munhu loyi ku nga yena a kotaka ku hlongola munhu loko a nga ha lavi ta yena. Eka ntila lowu, rito hlongola hi rona ri humelerisaka vumunhuhati kasi nchumu lowu munhuhatiweke i dyondzo. Laha ka ntila lowu muyimbeleri u lava ku kombisa leswaku loko munhu a landzelela dyondzo, vusiwana bya suka a sala a tiphina hi vutomi hi ku dya a lalela.

Vumumhuhati byi kumeka byi tlhela byi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* ku va byi humelerisa hungu ra risimu ro sungula leri thyiweke vito ra alibamu. Eka risimu leri ku na marito lama:

Wena rifu hi wena u nga ndzi vutlela kokwana ndza ha ri ntsanana.
Wena rifu hi wena u nga ndzi tekela kokwana ndza ha ri ntsanana.
Rifoo, hi wena u nga ndzi tekela kokwana ndzi nga se kula.

© University of Venda

Nchumu lowu munhuhatiweke eka ntshaho lowu nga laha henhla i rifu leri endliweke munhu. Ri nyikiwile xihlawulekisi xa munhu xo kota ku vutla na ku teka. Vumunhuhati bya rifu byi tlhela byi tikomba hi ku tirhisiwa ka risivinene ra munhu wa vumbirhi **wena**. Matirhiselo ya vumunhuhati eka mitila leyi nga laha henhla i ndlela yo kombisa leswaku kokwana wa muyimbeleri u lovile a ha ri lontsongo.

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke hi kuma ku tirhisiwile vumunhuhati ku va ku humelerisiwa risimu ra vuntlhanu ra *Ntwanano* eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* loko a ku:

> Vusiwana byi hi rivele, ndzi nge n'wi tshiki wanuna wo tani.

Hi ntiyiso vusiwana a byi koti ku va byi rivala kambe eka risimu leri byi nyikiwa xihlawulekisi xa munhu loyi a kotaka ku va a rivala. Leswi swi vulaka leswaku nakambe eka risimu leri vusiwana hi byona byi munhuhatiweke byi nyikiwa xihlawulekisi xo rivala, ku nga xihlawulekisi xa munhu. Laha ku ringetiwa ku kombisa leswaku va hluvukile a va ha ri swisiwana.

Nakambe vumunhuhati byi tlhela byi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* ku va byi humelerisa hungu ra risimu ra vukhumembirhi ra *Xipereta* laha muyimbeleri a vulaka marito lama landzelaka eka risimu:

> Ma tiva misava yi tirhwalele swo tala ngopfu, matilo ya hlamale swona.

Eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma ku nyikiwa matilo na misava swihlawulekisi swa munhu hikuva swi kota ku rhwala na ku hlamala. Tani hilaha hi swi tivaka, munhu u rhwala nchumu hi ku wu veka enhlokweni. Matilo hambi ku ri misava swi hava nhloko. Laha ku lava ku kombisiwa leswaku laha misaveni ku humelela swo tala leswi loko misava a yo va munhu a yi ta tikeriwa.

Eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Teka leswinene* ra le ka *Shimatsatsa #18: Matendla* muyimbeleri u humelerisa hungu ra yena hi ku va a munhuhata mikateko, mona na lunya loko a ku:

> Mikateko a yi tshunele, yi chavisiwa hi mona.
> Mikateko a yi hi tolovele, yi chavisiwa hi lunya.

© University of Venda

Eka mitila leyi nga laha henhla u tirhisile vumunhuhati loko muyimbeleri a teka swihlawulekisi swa munhu a swi nyika mikateko. Mikateko yi munhuhatiwile hi ku nyikiwa swihlawulekisi swa vanhu swo kota ku tshunela, ku tolovela na ku chavisa. Vumunhuhati laha byi tirhisiwile ku lava ku kombisa leswaku munhu loyi a a tshama a kuma mikateko ematshan'wini yo va a teriwa hi mona na lunya.

Eka risimu ra vukhumen'we leri vitaniwaka *A na ha pasi* ra le ka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* ku tirhisiwile vumunhuhati ku va ku humelerisiwa mhaka ya risimu loko muyimbeleri a ku:

> Tanani mi ta xavelela hahane, ha hlupheka.
> Hi vengiwa hi mali hahani, a hi fanani na swihlangi swa van'wana.

Nchumu lowu munhuhatiweke eka ntshaho lowu nga laha henhla i mali leyi nyikiweke xihlawulekisi xa nchumu lowu hanyaka lowu kotaka ku venga. Laha muyimbeleri u lava ku kombisa leswaku vona mali a va yi kumi hambi va ringeta hi matimba, kutani va kombelaka hahani wa vona leswaku a ta va pfuna, ku nga va hi ndlela yo phahla kumbe swin'wana.

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke hi kuma ku tlhela ku tirhisiwa vumunhuhati eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* eka risimu ro sungula ra *Nese* laha muyimbeleri a titwaka a ri na nkateko wa ku rhandziwa hi nese. Muyimbeleri u tirhisa vumunhuhati loko a ku:

> Xoo, rirhandzu i bofu a ri hlawuli ro ya.
> Xoo, rirhandzu i bofu a ri vutisi ro ya.

Rirhandzu hi rona ri munhuhatiweke eka risimu leri. Ri nyikiwile xihlawulekisi xa munhu loyi a kotaka ku hlawula, loyi van'wana va vona ku nga mabofu na ku kota ku ya eka ndhawu yo karhi. Laha ku lava ku kombisiwa mhaka ya leswaku munhu loko a rhandza munhu un'wana, a nga languti leswaku u na yini kumbe u languteka njhani kambe wo n'wi rhandza ntsena.

Vumunhuhati byi tlhela byi tihumelerisa eka risimu ra vumune leri vitaniwaka *Emalamuleni* eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* laha jaha ri kondleteriwaka ku va ri ya ekutirheni hikwalaho ka ku swela ka ndyangu wa ka vona. Jaha leri ri humelerisa vumunhuhati loko ri ku:

> Vusiwana bya tshunguleka, byi ta hela mhani n'wina.

© University of Venda

Vusiwana bya tshunguleka.

Nakambe eka risimu leri vusiwana byi munhuhatiwile byi tekiwa ku ri munhu loyi a nga vabyaka a yisiwa exibedhlele ku ya tshunguriwa. Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo vutshunguri byi endliwa ntsena eka xilo lexi hanyaka, ku nga ri eka swianakanyiwa. Laha ko lava ku kombisiwa leswaku loko munhu a swi lavile kahle a nga swi kota ku susa vusiwana ekaya.

Eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* vumunhuhati byi tlhela byi humelerisiwa eka risimu ra vutlhanu ra *A yi noni* laha muyimbeleri a vulavulaka hi ku lova ka vanhu laha misaveni. Vumunhuhati lebyi hi byi vona eka mitila leyi nge:

U nga yi rhiyeli kepisi a yi basangi misava, ya mita makwerhu wanga.
Phela yi tekile vakokwana wa mina, doo, a yi xurhi.
A yi tali.
Misava a yi noni, a yi noni.
Hi mpfhuka yi nga teka vakokwana Museta, a yi tali.
Hi mpfhuka yi nga teka vakokwana Masiya, a yi tali.
Hi mpfhuka yi nga teka vakokwana Xiwili, a yi tali.
Hi mpfhuka yi nga teka vakokwana Xitlhanyi, a yi tali.
Hi mpfhuka yi nga teka vakokwana Marindi, a yi tali.
Hi mpfhuka yi nga teka vakokwana Xinyoree, a yi tali.

Eka mitila hinkwayo leyi nga laha henhla muyimbeleri loyi u tekile xihlawulekisi xa munhu a xi nyika misava. Leswi vulaka leswaku misava hi yona yi munhuhatiweke. Laha ku kombisiwa misava yi kota ku teka, a yi noni hambi yi teka, a yi riheriwi na kepisi. Ha swi tiva leswaku swilo swa muxaka lowu swi humelela ntsena eka minchumu leyi hanyaka.

Nakambe muyimbeleri u tlhela a yisa emahlweni na ku kombisa vumunhuhati loko a ku:

A yi na musa misava leyi, na vadlayi ya teka.
A yi na n'winyi misava leyi, na valoyi ya teka
A yi na n'winyi misava leyi, na tsotsi ya teka.

© University of Venda

Mitila leyi nga laha henhla ya ha yisa mhaka yo munhuhata misava hi ku yi nyika swihlawulekisi swo va yi nga chavi vadlayi, titsotsi na valoyi. Mitila leyi yi lava ku kombisa leswaku munhu un'wana na un'wana wa fa, swi nga khathaleki leswaku u wa xiyimo xa njhani kumbe u chavisa ku fika kwihi.

Vumunhuhati eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *Vutomi* ra *Shimatsatsa #24: Madzolonga* byi humelerisiwa laha wanuna a vonaka leswaku mali a nga yi kumi loko a ku:

Yi ala na mali, ya tika misava.
Yi ndzi tsona mizukwa, ya tika misava.
Yi ndzi tsona mizukwa, ya tika misava.
Yi ndzi tsona machelenee, ya tika misava leyi.
Yi doja na mali.
Phela ya doja misava, yi doja na mali.
Phela yi ndzi tsona tilaki.

Nakambe eka risimu leri muyimbeleri u ya emahlweni na ku munhuhata misava leyi kotaka ku tsona un'wana munhu mali na mikateko, yi kota ku doja, yi tlhela yi kota no ala loko munhu a yi kombela mali. Eka risimu leri vumunhuhati byi tirhisiwile ku lava ku kombisa leswaku vutomi byi le ku vaveni laha muyimbeleri a nga xisiwana a pfumalaka na mali yo susa vusiwana bya yena.

Eka *Shimatsatsa #25: Xidudla Kedibone* vumunhuhati byi humelerisiwa eka risimu ra vuntlhanu ra *Macheleni* laha ku munhuhatiwaka mali yi nyikiwa swihlawulekisi swa munhu. Eka risimu leri ku na marito lama landzelaka:

Nghena macheleni nghena la kaya, ndzi rilela vana ndlala.
Nghena macheleni nghena la kaya, ndzi rilela vana va mina.
Nghena macheleni loko u nga ri kona hi hava vuswa.
Nghena mani, vana a va swi tivi ku ri ka vona ku hava mali.
Nghena mani, vana a va swi tivi ku bava va pfumala mali.
Nghena mani, nghena hi gede ndzi pfurile.
Nghena mani, vana a va swi tivi ku mina ndzi hava.

© University of Venda

Mali nakambe yi munhuhatiwile laha yi nyikiweke swihlawulekisi swo kota ku vona loko gede yi pfuriwile yi faneleke ku nghena no va yi twa loko yi byeriwa, ku fana na munhu. Laha vumunhuhati byi tirhisiwile ku tiputa leswaku muyimbeleri u lava mali a ta kota ku hlayisa ndyangu wa yena.

Eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* vuyimbeleri bya Thomas Chauke byi humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa vumunhuhati eka risimu ra vumbirhi ra *Malumbacuma* loko a ku:

> Ndzi to swi yine, xiyimo xi endliwe hi rifu
> Ri nga ndzi vutlela nuna.

Eka ntila lowu nga laha henhla ku munhuhatiwa rifu hi ku nyikiwa xihlawulekisi xa munhu xo kota ku vutla. Ku vutla i ku teka nchumu emavokweni ya munhu swi nga languteriwangi. Kutani ku tirhisiwa ka vumunhuhati lebyi eka risimu leri ku lava ku kombisiwa leswaku munhu u lovile swi nga languteriwangi.

Eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya Nhloko)* vumunhuhati byi paluxiwa eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *Bye-bye* laha muyimbeleri a solaka ku etlela ngopfu loko a ku:

> Whe vurhongo ndzi tshike ndzi pfuka, mali yi nge ndzi teli ku ri na wena.
> Vurhongo ndzi tshike ndzi pfuka, mali yi nge ndzi teli mikumbeni.
> Vurhongo ndzi tshike ndzi ya zama, wena a mi tswanani na mali.
> Vurhongo ndzi tshike ndzi ku bulumuku, wena na mali a mi twanani.
> Vurhongo ndzi tshike ndzi ku bulumuku, wena na mali a mi vonani
> Va ku tirha u juluka u n'watseka, mali a yi nge nyuma loko yi ta.

Eka mitila leyi tshahiweke laha henhla hi kuma ku munhuhatiwile vurhongo loko a byi byela ku va byi n'wi tshika hikokwalaho ka ku va a vona leswaku a nga ka a nga swi koti ku kuma mali loko byona byi ri eka yena. Handle ka vurhongo, eka ntila wo hetelela ku tirhisiwile vumunhuhati ku va ku munhuhatiwa mali loko a ku yi nga nyuma. Ku nyuma michumu leyi hanyaka ntsena.

Eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Swa nyuku* ra le ka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya Nhloko)* ku tlhela ku humelerisiwa mhaka ya risimu hi ku va ku tirhisiwa vumunhuhati loko Chauke a ku:

© University of Venda

Mina a ndzi si wu vona mugayo wu ndzi tela kaya
Wu fika wu ku ndzawini, mina ndzi tela ku dyiwa.
Mina na ndzi si wu vona mugayo wu ndzi gongondzela
Wu la ku nghena endlwini, swa yila.
U tshama u byi vona vuswa wena ke
Byi ya hlota munhu, swa hlola.

Vumunhuhati lebyi nga eka risimu leri nga laha henhla byi va byi kongomanile na mugayo na vuswa. Mugayo wu nyikiwile swihlawulekisi xa munhu xo kota ku gongondza leswaku wu ta pfuleriwa no tlhela wu kota na ku famba. Hi tlhelo lerin'wana vuswa na byona byi nyikiwile swihlawulekisi swa vanhu leswo byi kota ku vulavula byi ku byi tele ku dyiwa na ku kota ku hlota. Laha muyimbeleri u lava ku kombisa mhaka ya leswaku munhu u fanele ku tirha hi matimba hikuva swilo, ku katsa na swakudya, swi nge ti ekaya ka yena a lo titshamela.

Eka *Shimatsatsa #33: Basopa* ku humelerisiwa leswi vumunhuhati byi vulaka swona hi risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Mali* hi ku va ku nyikiwa swihlawulekisi swa vanhu eka michumu leyi nga hanyiki. Leswi hi swi vona hi loko risimu ri ku:

Loko yi nga hlayisiwi mali ya tsutsuma,
Yi yimisa na voko yi ku khatsaa!
Loko mi nga hlayisi mali ya tsutsuma,
Yi tlhelela kaya, khatsaa!

Eka mitila leyi ku munhuhatiwile mali hi ku va yi nyikiwa swihlawulekisi swa ku kota ku tsutsuma na ku va yi ri na le kaya ku fana na vanhu. Ha swi tiva leswaku hikwalaho ko va mali yi nga hanyi na swona yi ri hava milenge, a yi swi koti na ku tsutsuma. Laha muyimbeleri u lava ku kombisa mhaka ya leswaku loko munhu a khomile mali a yi tirhisa hi vusopfa, yi ta hela a nga ehleketangi nchumu ku kondza munhu a ehleketa leswaku yi lo tsutsuma yi ya tipfalela ekaya ka yona.

Nakambe eka risimu ra vumbirhi ra *Mali* leri nga eka *Shimatsatsa #33: Basopa* ku tlhela ku nyikiwa swilo swo ka swi nga hanyi swihlawulekisi swa michumu leyi hanyaka hi marito lama nge:

U lo ndzi xupukela vuya, vuya mali ya mina

© University of Venda

Vuya mali ya mina.
U lo ndzi rhetela, vuya vuya mali ya mina.
Mali mina a ndzi nga zi ndzi hlayisa, a ndzo yi bukutela.
Onge yi lo byeriwa ku loko yi fika ka wena yi hatla yi hleketa kaya.
Yona a yi hlweli ku rheta emandleni, yi na xilan'walan'wa.
Onge yi lo byeriwa ku loko yi fika ka munhu yi nga zi yi peleriwa
Onge yi lo layiwa ku loko yi fika ka munhu yi nga zi yi tshama siku.
Onge yi lo byeriwa ku loko yi fika ka wena yi hatla yi hleketa kaya.

Hi mitila leyi tshahiweke laha henhla ku va ku munhuhatiwile mali. Ku va munhu a byela mali leswaku yi vuya i ku va a munhuhata hikuva ha swi tiva leswaku mali a yi twi na swona a yi na milenge yo va yi nga famba hambi ku vuya. Eka ntila wa vumune ku munhuhatiwa mali hi ku va ku boxiwa leswaku yi lo bukuteriwa, ku vula ku ka yi nga hlayisiwangi. Ha swi tiva leswaku ku hava munhu loyi a nga khomelaka mali nkhavi a lava ku yi ba, ku lo tirhisiwa vumunhuhati. Swihlawulekisi swin'wana leswi mali yi nyikiweke swona eka risimu leri i ku va yi kota ku twa, ku landzelela milawu leswaku yi nga yi mitini yi vuya vusiku ku fana na n'wana na leswaku mali yi na xilan'walan'wa ku fana na munhu loyi loko u n'wi khunguvanyisa a nga to famba.

5.2.5. XIGEGO

5.2.5.1. Nhlamuselo

Xigego xi tirhisiwa swinene hi vatlhokovetseri ku ri ndlela yo nandzihisa na ku engetela ntikelo wa switlhokovetselo swa vona (Cuddon, 1998). Mhaka leyi yi tlhela yi seketeriwa hi Weisberg (2012) loyi a boxala leswaku xitlhokovetselo xo pfumala xigego xa phyama. Kasi Lakoff na Johnson (2003) vona va kombisa leswaku swigego swi tshama swi karhi swi tirhisiwa hi vanhu eka mbulavulo wun'wana na wun'wana handle ko swi lemuka. Leswi swi vangiwa hikuva loko hi vulavula hi va hi karhi hi ehleketa marito lama hi nga ma tirhisaka ku endlela leswaku hi khorwisa eka leswi hi nga ta swi humesa emilon'wini ya hina.

Richards (1965) u boxa leswaku nhlamuselo ya xigego yi sungule ku nyikiwa hi Aristotle malembexidzhaku laha a kombiseke leswaku xigego i "*a shift carrying over a word from its*

© University of Venda

normal use to a new one". Nhlamuselo ya xigego yi tlhela yi nyikiwa hi Hussain (2014:1) loko a ku :

> Metaphor is a comparison of two different phenomena which share some common points. It is a kind of condensed simile that some parts of it, like topic or similarities markers are deleted to convey the meaning connotatively.

Nhlamuselo leyi a yi hambanangi na nhlamuselo leyi boxaka hi Marivate (1983:x) loyi yena a hlamuselaka hi ndlela leyi:

> Xigego i mbatlo ya nkoka swinene emavokweni ya mutlhokovetseri. Hi xigego, mutlhokovetseri u xongisa ni ku kuluntswela miehleketo ya yena, vahlayi va sala va hlamala.

Ku ringeta ku hambanyisa xigego na xihlambanyiso lexi nga ta hlamuseriwa kun'wana eka ndzavisiso lowu, Malungana (1994:263) u ri:

> A metaphor has no comparison linking particle like a simile, which makes use of onge or tani hi (like or as). For example, instead of saying: 'U tani hi nhlohlorhi ya Vatsonga Machangana' (You are like the crest of Vatsonga Machangana - referring to Professor H W E Ntsan'wisi), J S Mapiyeye (p. 204), the praise poet, simply says: 'nhlohlorhi ya Vatsonga Machangana' (You are the crest of Vatsonga Machangana). Ntsan'wisi is not compared to the crest any longer, he becomes the crest.

Ntshaho lowu nga laha henhla wu hlamusela leswaku xigego a xi teki nchumu xi wu fananisa na wun'wana swi helela kona, kambe xi hetelela xi hundzula nchumu wa kona wu va nchumu lowu fananisiwaka. Hi yona mhaka eka Xitsonga xigego hi xi vona hi xiaki [i].

Xikombiso: Magezi i mbyana.

Hileswaku a nga fani na mbyana kambe wo va mbyana leyi heleleke.

© University of Venda

Weisberg (2012) u hlamusela leswaku xigego xi nga avanyisiwa hi swiphemu swimbirhi. Xiphemu xo sungula i xa nhlokomhaka ya mbulavulo kasi xa vumbirhi i xa nhlokomhaka yo pimanyisa. Xikombiso:

N'wana loyi i nyoka.

N'wana eka xikombiso lexi nga laha henhla i nhlokomhaka ya mbulavulo hikuva hi yena ku vulavuriwaka hi yena eka mbulavulo. Hi tlhelo lerin'wana, nyoka i nhlokomhaka yo pimanyisa hikuva hi yona yi pimanyisiwaka na n'wana loyi ku vulavuriwaka hi yena. Eka xigego lexi, n'wana u pimanyisiwa na nyoka hi ku languta swihlawulekisi swa yona. Xigego lexi xi nga va xi ringeta ku kombisa leswaku n'wana loyi u na khombo, ku fana na nyoka.

5.2.5.2. Matirhiselo

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke ku tirhisiwa xigego eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *A ndzi ku tshembile* ra *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu rolero loko a ku:

> Wena xitsongwatsongwana ndziwena wa tiva a ndzi ku tshembe ngopfu man.

Hi ntila lowu nga laha henhla ku humelerisiwa xigego hi ku va ku tekiwa swihlawulekisi swa xitsongwatsongwana swi pimanyisiwa na swa munhu. Xitsongwatsongwana xi hanya emirini wa munhu kambe xi karhi xi hlasela rihanyu ra yena. Kutani eka risimu leri, munhu loyi ku yimbeleriwaka hi yena u fananisiwa na xona hikwalaho ka mahanyelo ya yena.

Nakambe eka risimu ra vunkombo ra *Vanhu va la hina* eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa xigego lexi nge:

> Haw, kati hi n'wina tinyeleti ta ka Xikundzu…

Xigego eka ntila lowu nga laha henhla i ku va ku tekiwa vavasati lava va pimanyisiwa na tinyeleti hi ku vangama. Laha muyimbeleri u lava ku kombisa ku saseka na ku vangama ka vavasati va ka Xikundu. Kutani u tirhisa tinyeleti hikwalaho ka leswi na tona ti vangamaka na ku saseka.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa Movha* ku humelerisiwa leswi risimu ri vulavulaka hi swona hi ku va ku tirhisiwa xigego loko a ku:

> Tibuku ta vona i tifoxolo.
> Tipiki ta vona i tipensele.

Hi ku landza mitila leyi nga laha henhla ku humelerisiwile xigego hikwalaho ka ku va ku pimanyisiwa buku na foxolo loko swi ta eka ku tirha ku tlhela ku pimanyisiwa tipiki na tipenisele. Hungu leri humelerisiwaka eka mitila leyi hileswaku norho lowu muyimbeleri a nga va na wona wo ya cela rifuwo a wu kongomisa eka ku nghena xikolo. Kutani switirho leswi tirhisiwaka ku cela, ku nga piki na foxolo, ku vuriwa switirho leswi tirhisiwaka eka dyondzo, ku nga buku na penisele.

Xigego eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* xi tirhisiwile ku va xi humelerisa hungu ra risimu ra vumune leri vitaniwaka *A ha ha tsundzuxiwi* loko muyimbeleri a ku:

> Se swi yo yini n'wina mhani mi ngo ndzi vitana hi mapapila yo tshwuka.
> Ndzi ri swi lo yini mhane mi ngo ndzi vitana hi mapapila ya ngati.

Hi mavulavulelo ya masiku hinkwayo ngati yi fananisiwa na swilo swo ka swi nga tsakisi. Kutani eka risimu leri ku fananisiwa papila leri nga khoma mahungu yo ka ya nga ri kahle na ku tshuka ka ngati. Eka risimu leri muyimbeleri u lava ku kombisa leswaku mahungu lama papila leri a poseriweke rona hi manana wa yena ri na mahungu yo vava, ya leswaku nsati wa yena u endla vugangu ekaya.

Risimu ra vumbirhi ra *Mbilu ya loyisa* ra le ka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* hi xin'wana xa swikombiso swa tinsimu leti humelerisaka xigego. Leswi hi swi vona hileswi eka risimu ku kumekaka marito lama nge:

> N'wi chave munhu wa misisi yo bohana,
> N'wi chave munhu wa misisi yo bohabohana,
> N'wi chave munhu wa misisi ya swipiringe.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla xigego hi kuma ku ri misisi ya swipiringi. Xigego lexi xi humelerisiwa hi ku va Chauke a teka misisi ya munhu wa ntima na xipiringi. Loko hi xiya misisi ya Vantima hi nga kota ku yi fananisa na xipiringi hikwalaho ka ndlela leyi misisi ya

© University of Venda

hina yi songaniseke na ku tiyisa xiswona. Misisi leyi munhu loko a yi khoma a yi koka ya tharamuka yi tikuma yi lehisa ku fana na xipiringi

Nakambe eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* ku tlhela ku tirhisiwa xigego ku va ku humelerisiwa leswi risimu ri vulaka swona eka risimu ra vumune leri vitaniwaka *Nsati va teka* laha ku nga na marito lama:

> Ri teka hi mani tamatisi ra mina?
> Ndzi ri a ndzi ri voni tamatisi ra mina.
> Ndzi ri a ndzi n'wi voni tshwukeleni la kaya.
> Ndzi ri u teka hi mani tshwukeleni wa mina? Boxani!

Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo loko munhu a tshwukile u fanisiwa na tamatisi. Eka risimu leri muyimbeleri u tekile nghamu ya yena yo tshwuka a yi pimanyisa na tamatisi. Maendlelo ya muxaka lowu ya tirhisiwa ku lava ku komba kumbe ku hlamusela vanhu hi matshukelo ya munhu.

Xigego eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* xi tlhela xi tirhisiwa eka risimu ra vuntlhanu ra *Ximbhazimana* ku va xi humelerisa leswi risimu kumbe muyimbeleri a yimbelelaka hi swona loko a ku:

> Whe Ximbhazimana mpela n'wana mhani mayana, u kume wanuna wa kahle.
> Whe Ximbhazimana mpela n'wana mhani mayana, u kume wanuna wa ngwenya.

Xigego eka mitila leyi nga laha henhla xi humelerisiwa hi ntila wa vumbirhi laha ku tekiwaka wanunantiyela kumbe wanunaxidzi a pimanyisiwa na ngwenya. Ku pimanyisiwa ka wanuna na ngwenya swi nga vangiwa hi swilo swo hambanahambana eka risimu leri. Xikombiso, matimba, xivindzi, ku hlayisa, na swihlawulekisi swin'wana swa ngwenya.

Eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* hi tlhela hi kuma xigego xi tirhisiwile eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Lovola n'wananga* laha ku nga pimanyisiwa swilo swimbirhi swo hambana. Leswi hi swi vona hi loko muyimbeleri a ku:

> *Never, never* na ha tlhelela ku ya lovola.

© University of Venda

Ku lovola jenjhe ndzi nge swi kote, ri ta ndzi luma.
Loko ndzi ku mati o ndzi chingela, mina ndza tsandzeka.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla xigego ku kumeka ku ri ku lovola jenjhe. Eka xigego lexi ku tekiwile vukarhi lebyi jenjhe ri nga na byona kutani byi pimanyisiwa na vukarhi bya wansati loyi ku yimbeleriwaka hi yena. Hi marito man'wana, vukarhi bya wansati byi fana na jenjhe leri lumaka hambi munhu a nga ri endlelangi nchumu. Na yena wansati loyi u kariha a nga endleriwanga nchumu. Leswi hi swona swi endlaka leswaku ntila wa vunharhu eka ntshaho wu kombisa leswaku na loko nuna a kombela mati wo chingeriwa.

Nakambe eka risimu ra vukaye ra Ra ngoti ra tsemeka leri kumekaka eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* muyimbeleri u tlhela a humelerisa leswi xigego xi vulaka swona hi marito lawa ya nge:

Ndzi lava lera ketani ra ngoti ra tsemeka,
Rirhandu lero fasa hi ngoti mina a ndzi ri lavi whe mfana wa mina.
Rirhandu lero boha hi ngoti, mina a ndzi ri lavi whe mfana wa mina.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla xigego xi tikomba hi ku pimanyisiwa ka rirhandzu ro tiya na rirhandzu ra nketana loko hi le tlhelo ku pimanyisiwa rirhandzu ro ka ri nga tiyangi na rirhandzu ra ngoti. Eka ntshaho lowu, xigego lexi xi tirhisiwile ku lava ku humelerisa mhaka ya leswaku wansati u lava wanuna loyi a nga ta n'wi rhandza hi mbilu, va va na rirhandzu leri nga ta yima ri tiya eka bubutsa rin'wana na rin'wana leri nga va telaka.

Eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* muyimbeleri u humelerisa leswi risimu ri vulavulaka hi swona eka risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Guluvha* hi ku va a tirhisa xigego loko a ku:

La mutini wa mina mina ndzi hava na rito hi ku chava leyi ngwenya.
La kaya ka mina ndzi hava na rito hi ku chava leyi ngwenya.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla muyimbeleri u tirhisile xigego loko a teka n'wana wa yena a n'wi pimanyisa na ngwenya. Xigego lexi xi ri n'wana loyi i ngwenya, leswi vulaka leswaku mahanyelo ya n'wana wa yena a ma hambananga na ma ngwenya lamo lava ku chaviwa.

Eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* hi kuma ku tirhisiwile xigego eka risimu ra vumbirhi ra *Bosimani* ku va ku humelerisiwa leswi risimu ri vulavulaka hi swona loko muyimbeleri a ku:

© University of Venda

U dlawa hi ndlala na swona va hleka va tlhela va nga ngheni ka wena.
Va ta ku hi nge ngheni lahaya, u ta hi nyika yini a nga mbyana?
Va ta ku hi nge ngheni lahaya, ku ta ya dyiwa yini ku nga vumbyaneni?

Eka ntshaho lowu nga laha henhla ku tirhisiwile xigego hi ku pimanyisiwa munhu loyi a nga riki na nchumu na mbyana. Ha swi tiva leswaku mbyana yi tekiwa yi ri xisiwana lexo ngo rhwalela loko yi lava ku dya. Hikwalaho ka leswi mbyana yi nga riki na nchumu munhu wa xisiwana loyi a dlawaka hi ndlala u pimanyisiwa na mbyana, ku lava ku humelerisa xiyimo xa vusiwana bya munhu loyi ku yimbeleriwaka hi yena.

Ku yisa emahlweni na ku humelerisa xigego, eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* Thomas Chauke u humelerisa hungu ra risimu ra vukaye ra *Swigingi* hi ku va a tirhisa xigego loko a ku:

Hi yin'wana ndlela ya ku dlaya goya, a ndzi ta tshika ku gwadama.

Loko hi languta ntila lowu nga laha henhla hi kuma ku tekiwa wanuna a nyikiwa xihlawulekisi hi ku va a tirhisa xigego lexi nge ku dlaya goya. Hi xigego lexi nga laha henhla ku vuriwa leswaku hi yin'wana ndlela ya ku va swilo swi ku lulamela.

Eka *Shimatsatsa #18: Matendla* xigego xi tirhisiwa eka risimu ra vukaye leri thyiweke *Divorce* laha fanisaka swilo swimbirhi swo hambana kambe a vona swi ri ni swihlawulekisi swo fana loko a ku:

Mbilu ya mina, mbilu ya mina, mbilu ya mina i lwandle
Mbilu ya mina, mbilu ya mina, mbilu ya mina i tiko.
Mino, ndzi hava ximbilwana.
Mino, na swi kota ku tikhoma.
Mbilu ya mina, mbilu ya mina, mbilu ya mina i tiko.

Eka risimu leri, wansati u kombisa leswaku u kota ku tiyisela hi ku tirhisa xigego xo va a pimanyisa mbilu ya yena leyi kotaka ku tiyisela na lwandle na tiko. Lwandle na tiko i swikulu swinene. Kutani ku kombisa leswaku u na mbilu yo tiyisela, u pimanyisa ku kula ka yona na lwandle kumbe tiko leswi nga swikulu. Hi ndlela yin'wana mbilu ya yena yi rhwale timhaka hinkwato.

© University of Venda

Eka risimu ra vutsevu leri vitaniwaka *Paulinah* ra le ka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa xigego loko va ku:

> Mina ndzi tshama ndzi va rhandza vanhwanoo,
> Se ndzi fikile ka xipanere bobochana.
> Mina ndzi tshama ndzi va rhandza vanhwanyane,
> Se ndzi fikile ka xipanere bobochana, ka tika ku chupula.

Xigego eka mitila leyi tshahiweke laha henhla xi humelerisiwa hi ku va ku pimanyisiwa ku tika na ku nga tirheki ka nhwana na xipanere bobochana. Xipanere lexi xi na matimba yo kota ku khoma, xi manya nchumu hi ndlela ya matimba swinene. Nakambe xipanere lexi a xi tshiki hi ku olova laha xi manyisiweke kona. Kutani eka risimu leri, leswi nhwana loyi ku kongomisiweke eka yena a karhatisaka xiswona u pimanyisiwa na xipanere lexi.

Nakambe eka risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *Goya ndziwena* leri nga eka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* ku tirhisiwa xigego ku va ku humelerisiwa mhaka ya risimu loko Chauke a vula leswaku:

> Ndzi sala no ku bebula ndzi ku kurisa hi rirhandzu goya leri, se wa ndzi tsandza.
> U ndzi rhambela majaha ya ta tala la kaya ya ku phaa, goya ndziwena.
> Mukon'wana ndza n'wi lava, kambe lowo nghena hi ndlela, hayi leswo tani.

Nhwana loyi a nga na mahanyelo yo biha yo vuyisa na vafana va mahanyelo yo biha u pimanyisiwa na goya, ku nga ximanga xa nhova. Ximanga xa nhova i ximanga lexi hi kumaka leswaku xi sukile ekaya xi hlawula ku ya tshama enhoveni leswaku xi ta kota ku tilawula. Kutani hikwalaho ka mahanyelo ya nhwana loyi yo lava ku tilawula a nga yingiseli vatswari, ku pimanyisiwa mahanyelo ya yena na goya.

Eka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* ku humelerisiwa xigego eka risimu ra vukhumembirhi leri thyiweke *A na ha pasi* laha muyimbeleri a tekaka swihlawulekisi swa michumu mimbirhi a swi pimanyisa loko a ku:

> Xi tiyengile nhwanyana hi ku tshika xo xikolo, xi ku buku i mufana, hlaya.

© University of Venda

Laha nhwana u tshika xikolo hikuva loko a languta xikolo na vukati a vona vukati ku ri byona bya nkoka. Ematshan'wini yo hlawula ku tilavela ku nghena xikolo u hetelele a hlawula vukati. Hikwalaho ka sweswo, muyimbeleri u pimanyisa vukati na dyondzo.

Eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi*, muyimbeleri u humelerisa leswi xigego xi vulaka swona eka risimu ro sungula leri vitaniwaka *Nese* loko a karhi a themendela ku va a rhandziwile hi nese. Xigego xi humelela loko a ku:

> Xo, rirhandzu i bofu, a ri hlawuri ro ya.

Loko hi vulavula hi bofu hi vula munhu loyi a nga voniki. Muyimbeleri Thomas Chauke u tekile xihlawulekisi xa bofu xa ku ka ri nga voni a xi pimanyisa na rirhandzu a kuma swi karhi swi fana, hinkwaswo a swi voni. Loko a ku rirhandzu i bofu u vula leswaku ku va munhu a ku rhandza a nga vi a vilela kumbe ku languta xiyimo xa wena.

Eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* muyimbeleri u tirhisile xigego eka risimu ra vukaye ra Hlahluvela munguma loko a vona nsati loyi a nga kumeriwa yena hi sesi wa yena a nga fanelanga ku va a kumeriwile yena. U vonile swi antswa loko a lo kuma hambi ku ri xilema. Marito ya xigego hi ma vona hi loko a ku:

> Mo ndzi tekela xinepe makwerhu xi vuya kaya, mi na nsele, mi na nsele.
> N'wana mhani mo ndzi kumela wo phunta, ndzi yo thivuka na mina.
> N'wa-Maxalani wa n'wina makwerhu ta rhivhesa, mi nga vona, mi nga vona.
> Loko ndzi nga vulangi ku suka u twa musi, doo!

Eka xigego lexi u teka swihlawulekisi swa nsati wa yena a swi pimanyisa na swa xinepe a vona swi ri na ku yelana. Ntirho wa xinepe i ku va xi khavisa, naswona loko xinepe u nga xi susanga eka ndhawu yo karhi a xi nge suki, kutani a vona leswaku na nsati wa yena a nge endli nchumu loko a nga lerisiwanga ku va a xi endla. Hi yona mhaka eka ntila wo hetelela eka ntshaho lowu nga laha henhla u boxa mhaka ya leswaku hambi a twa musi, a nge suki a nga byeriwangi.

© University of Venda

Xigego xi tlhela xi tirhisiwa eka vuyimbeleri bya Chauke eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* eka risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *N'wa-Shinavele* laha a kombisa matimba no tirha ka yena eka ndyangu wa yena loko a ku:

> Loko u ndzi khomisa u ta dya yini, ndzi saka ra mugayo?
> Loko u ndzi khomisa va ya pfalela ndzi nga saka u ta dya yini?
> Loko u ndzi khomisa va ya pfalela ndzi nga mugayo u ta dya yini?

Hi marito lama nga eka ntshaho lowu muyimbeleri u pimanyisa nkoka wa wa yena na mugayo. Hikwalaho ko va ku ri yena a yaka entirhweni a kuma mali yo xava mugayo, u namba a tivona ku ri yena saka ra mugayo hikuva loko a nga ri kona swi vula leswaku emutini ku nge fambi nchumu. Hileswaku hi yena a nga khoma muti.

Eka risimu ra vunkombo leri thyiweke Maseve ra *Shimatsatsa #23: Shimovhana* ku tirhisiwile xigego ku hundzisa mhaka ya risimu leri loko a ku:

> A ndzi ku soli no va mbyana a ndzi na nchumu.

Mhaka ya mbyana leyi nga riki na nchumu na kona yi nga pfuniki nchumu leyi kombisiweke eka nxopaxopo wa risimu ra *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* eka risimu ra vumbirhi ra Bosimani. Munhu loyi a lavaka ku khensa munghana wa yena loyi a n'wi endleleke swa kahle kambe a nga ri na nchumu u tipimanyisa na mbyana.

Eka *Shimatsatsa #25: Xidudla Kedibone* muyimbeleri u humelerisa xigego eka risimu ra vumbirhi leri vuriwaka *Tidollar* laha a vulaka leswaku vanhu a hi pfunani loko swilo swi bihela van'wana loko a ku:

> U tshama hi ku vulavula hi mina, u ku dyi hava nchumu dyo va mbyana.

Xigego eka risimu leri xi humelela laha a tekaka swihlawulekisi swa munhu a swi fanisa na swa mbyana. Tani hilaha swi kombisiweke eka nxopaxopo wa le ka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* na *Shimatsatsa #23: Shimovhana*.

Nakambe eka *Shimatsatsa #25: Xidudla Kedibone* Chauke u humelerisa xigego eka risimu ra vutsevu ra *U ta dya yini* laha a layaka wansati leswaku a nga khomisi nuna wa yena loko a ku:

© University of Venda

A wu tlharihange, leswi u nga swiendla u pfalela saka.
A wu tlharihange, leswi u nga swiendla u khiyela saka.

Tani hilaha swi kombisiweke laha henhla, hikwalaho ko va wanuna ku ri yena a xavaka saka ra mugayo, eka risimu leri ku pimanyisa wanuna na saka ra mugayo. Hi xigego lexi nga laha henhla wanuna u tinyika swihlawulekisi leswi saka ri nga na swona. U tivula saka hikwalaho ka ku va ku ri yena a xavaka swakudya swa le mutini. Wa swi tiva leswaku loko o khomiwa nsati wa yena u ta sala a hlupheka hikuva a ku nge he vi na munhu loyi a nga ta xava saka.

Eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* muyimbeleri u humelerisa xigego eka risimu ra vunhungu ra *Madiromu* laha wansati a tithemendelaka hi ku va a rhandzana na Hlengani loyi a lumbetiwaka ku va a nga pfukangi emiehleketweni loko a ku:

Mina ndzi *orange* ra Hlengane, a wo n'wi poyila hi ku n'wi vondzokela u lava mina.
Mina ndzi bilomu ra Hlengani, wena u n'wi poyila hi jelazi u ku a nga pfukangi.

Eka ntila wo sungula wansati u tipimanyisa na lamula eka nuna wa yena. U ringeta ku kombisa leswaku u rhandzekile. Lamula ra tsokombela na kona ra rhandzeka. Hikwalaho ka swona, wansati u tipimanyisa na rona. Xigego eka ntila wa vumbirhi xi vonaka loko wansati a ku yena i bilomu. Tani hilaha hi swi tivaka, bilomo ri sasekile na kona ra rhandziwa. Kutani eka ntila lowu wansati u kombisa leswaku na yena wa rhandziwa hi nuna wa yena na kona u sasekile hi ku tirhisa xigego, a tipimanyisa na rona.

Eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku humelerisiwa xigego hi risimu ra vumune leri thyiweke *Tuwatuwa* laha wansati a vonaka n'wana wa yena a nga ri ku tiphineni hi vutomi loko a ha tshama na mhanitsongo wa yena. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

Ndzi ta ku pfuna njhani n'wananga, ku ku humesa eIgipita, hikuva se ndzi sukile?
A hi tiyiseleni vamhani, huku a yi hleteli xa munghana.
A hi tiyiseleni vamhani, vana va nga hlupheka, va endliwa vaanti.
Tin'wana tihuku a ti hleteli swa vanghana, ti fukamela swa tona.

© University of Venda

N'wananga a nga sala na mhanitsongo namuntlha se vo tlanga hi yena, i xidyudwana xa vona.

Xigego lexi nga eka ntila lowu nga laha henhla xi simekiwile ehenhla ka mhaka leyi nga humelela eBibeleni laha vana va Israel a va xanisiwa va tirha tanihi mahlonga elgipita. Kutani sweswi lgipita yi fambelanisiwa na nxaniseko. Eka risimu leri muti lowu n'wana a nga siyiwa eka wona wu pimanyisiwa na le tikweni ra lgipita hikwalaho ka leswi n'wana a nga hundzuka hlonga ra vona. Ndlela leyi n'wana a tirhisisiwaka xiswona swi tlhela tlhela swi humelerisiwa hi ku va ku tirhisiwa xigego xo pimanyisa matirhelo ya n'wana na matirhelo ya xidudwana. Tani hileswi hi swi tivaka, xidudwana a xi karhali hikuva xi va xi lo pfuriwa na swona a xi na n'winyi. Kutani swihlawulekisi leswi swi rhwexiwa eka n'wana loyi a nga le ku xanisekeni, a voniwa a ri xidudwana.

Eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa Maseve* ku humelerisiwa xigego hi risimu ra vutsevu ra *N'hwembe* leri vulavulaka hi ku va wansati a famba a ya hlomela van'wana vavanuna leswi endlaka leswaku swi vava nuna wa yena. Leswi hi swi vona loko a ku:

A ndzo ringeta ku nava-vu, ndzi va n'hwembe.

Xigego lexi xi tumbuluka ku suka eka xivuriso xa Xitsonga lexi nge *Wanuna i n'hwembe, wa nava*. Eka ntila lowu wansati u languta ndlela leyi n'hwembe yi navisaka xiswona a swi pimanyisa na leswi yena a fambisa swona hi tlhelo ra vugangu, a vona swi karhi swi fana.

Eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa xigego eka risimu ra vukhume ra *Mbabva* loko a ku:

A ndzi to hakela ndzi heta nandzu ndzi hambana naye, mali i ndzingo.

Eka risimu ku kombisiwa mali yi ri ndzingo hikuva un'wana na un'wana u lava ku tikuma a ri na yona, kambe yi nga yisa munhu emiringweni. Loko munhu a kala a va na mali, ku va na mindzingo yo tala, hi swona swi endlaka leswaku mali yi hetelela yi voniwa yi ri ndzingo.

Eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya Nhloko)*, xigego xi humeleriwa hii risimu ro sungula leri thyiweke vito ra alibamu loko muyimbeleri a ku:

Loko ndzo pfumelela lexa khompyuta ya nhloko xi nga tala lexi,

© University of Venda

Kasi xi tala hi vunwa, vo xi chela vhayirasi,
Yoo, munhu ndza n'wi chava mina.
Loko ndzo pfumelela lexa khompyuta ya nhloko xi nga tala lexi,
Kasi xi tala hi vunwa, u ta tilaya,
Yoo, munhu ndza n'wi chava mina.

Laha ku tekiwile byongo bya munhu byi pimanyisiwa na khompyuta leyi nga tatiwaka hi swilo swo hambanahambana leswi endleke leswaku a tibyela ku tshika mavarivari.

Nakambe eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya Nhloko)* xigego xi tlhela xi humelerisiwa eka risimu ra vumune leri vitaniwaka *Bye-bye* laha wansati a sapatelaka n'wana wa yena wa nhwana loyi a nga riki na nhlonipho eka nuna wa yena loko a ku:

U ngwenya ya wansati wena man, u tshama hi ku bohabohana.

Ngwenya ya chaviwa. Kutani ku va wansati a pimanyisiwa na ngwenya eka ntshaho lowu nga laha henhla i ku lava ku humelerisiwa mhaka ya leswaku wansati u tshama a bohanile, wa chaviwa ku fana na ngwenya yi chaviwaka.

Nakambe eka risimu ra vuntlhanu ra *Vurhongo* leri nga eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya Nhloko)* ku tlhela ku tirhisiwa xigego ku va ku humelerisiwa mhaka erivaleni hi Chauke loko a ku:

U nga chavi nyuku n'wanango, hi wona vuswa.
U nga chavi ntirho n'wananga emisaveni ka tirhiwa.

Nyuku wu huma loko munhu a endla swo karhi, ngopfungopfu loko munhu a karhi a tirha ntirho wo tika. Hikokwalaho ko va loko munhu a tirha a kuma mali leyi a nga ta xava swakudya, nyuku wu hetelela wu pimanyisiwa na vuswa kumbe swakudya hi swoxe. Eka risimu loko ku boxiwa mhaka ya leswaku nyuku hi wona vuswa ku hlamuseriwa leswaku a swi kona leswaku munhu a nga kuma swakudya loko a nga tirhangi.

Xigego xi tirhisiwa ro hetelela nakambe eka *Shimatsatsa #33: Basopa* eka risimu ra vukhume leri vitaniwaka *Mi ndzi kholerile* laha muyimbeleri a rivalelanaka na vana va makwerhu wa yena loko a ku:

Ku nga ha ngheni swindomundomu, swivulavula.

© University of Venda

Ku nga ha ngheni swivulavula, swindomundomu.
A swi laveki swindomundomu, swivulavula.

Swindomundomu i vuvabyi lebyi khomaka tihomu hi ku huma swirhumbana emilengeni na le milon'wini. Hi rito swindomundomu u va a karhi a kongomisa eka mahungu lama onhaka miti. U teka swihlawulekisi swa swindomundomu leswi hlaselaka tihomu a swi fanisa na swa swivulavula leswi hlaselaka mindyangu ya vanhu.

5.2.6. XIHLAMBANYISO/XIFANANISO

5.2.6.1. Nhlamuselo

Xihlambanyiso i xigaririmi lexi tirhaka ku pimanyisa michumu mimbirhi kumbe ku tlula yo hambana kambe yi va na swin'wana swa swihlawulekisi swo fana. Xihlambanyiso xi vonaka hi marito yo fana na tanihi, onge, swange, ingaku, ku fana ni, bya na man'wana (Malungana na Babane, 2003; Mushwana na Ndlovu, 1988). Nhlamuselo leyi yi tlhela yi seketeriwa hi nhlamuselo ya Gibbs (1994:40) loko a ku:

> Simile is fundamentally a figure of speech requiring overt reference to source and target entities, and an explicit construction connecting them.

Fadaee (2011) yena u kombisa leswaku ku na swidyondzeki na van'watindzimi vantsongo lava endleke ndzavisiso eka swiyenge swo hambanahambana hi xihlambanyiso. Leswi swi vangiwa hikuva eka mikarhi yo tala swidyondzeki swi vona xihlambanyiso xi fana swinene na xigego (Toris, White & Hughes, 1994 na Verbrugge na McCarrell, 1977). Bredin (1998:68) u ri:

> Like metaphor, it is a semantic figure, a mental process playing a central role in the way we think and talk about the world, which often associates different spheres.

Tani hilaha swi kombisiweke hakona loko ku hlamuseriwa xigego, xihlambanyiso xi hambana na xigego hikuva xona a xi cinci nchumu wo karhi xi wu endla nchumu lowu fananisiwaka,

© University of Venda

kambe xihlambanyiso xi teka nchumu xi ku wu fana ni wo karhi hi ku languta swihlawulekisi swo karhi. A hi xiyeni swikombiso swa swihlambanyiso leswi nga laha hansi leswi tirhisiwaka na swigego swa swona.

Xihlambanyiso	Xigego	Swihlawulekisi
Magezi u na matimba wonge i ngwenya.	Magezi i ngwenya.	Matimba, vukarhi.
Mufana loyi ndzi n'wi nyenya bya xintlen'wana.	Mufana loyo wo va xintlen'wana.	A xi rhandziwi hi vanhu hikwalaho ka risema ra xona.
Loko a hlundzukile u tani hi nkuzi ya nyarhi.	Nkuzi ya nyarhi (munhu) yi fikile ekaya.	Nyarhi ya xinuna yi na mona.

Hi ku xiya swikombiso leswi nga laha henhla, eka xihlambanyiso xo sungula Magezi u fananisiwa na ngwenya hikokwalaho ka matimba kumbe vukarhi bya yena. Loko hi xiya xigego xa kona xi ri magezi i ngwenya, a ngo fana na ngwenua. Leswi swi tano na le ka swikombisa leswimbirhi ehansi.

5.2.6.2. Matirhiselo

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke hi sungula ku vona ku tirhisiwa ka xihlambanyiso eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* eka risimu ra vukaye leri thyiweke *Vutekateka bya dlayisa* hi ndlela leyi:

> Kanti hi wena u n'wi yimisaka tindleve?
> U tiva na ku n'wi byela leswo,
> Ndza ku tiva leswaku wena u rhandza ku tshama wexe onge u dompasi,
> Loko ri lahlekile nta rhipota rin'wani.

Eka risimu leri, ku tekiwile munhu loyi a tshamaka a ri yexe a fananisiwa na dompasi, ku nga xibukwana xa nhlonge lexi a xi tirhisiwa hi nkarhi wa xihlawuhlawu. Eka xibukwana xa nhlonge ku na xifaniso xa nhloko ya n'wini wa xona. Nhloko leyi hi yona yi ri yoxe yi kumekaka eka xibukwana lexi. Hikwalaho ka leswi, munhu wo tshama a ri yexe u hetelela a fananisiwa

© University of Venda

na dompasi eka risimu leri. Hi ndlela yin'wana muyimbeleri u kombisa mhaka ya ku va wansati a nga lavi ku tekiwa na un'wana wansati

Xihlambanyiso xi tlhela xi humelerisiwa eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi Byerile* eka risimu ra vunhungu ra *Kokwana fambani* loko muyimbeleri a yimbelela hi xirilo xa wanuna loyi a famberiweke hi nsati wa yena a n'wi siya na vana. Eka risimu leri ku na marito lama nge:

> Ku famberiwa hi nsati no hanya onge no penga, hi ku dya vuswa byo siya hi ticece.
> U byela mani wo tifambela u ya kwale vukweni ntukulu, u ya n'wi landza.
> Loko o ala hi to kutsula xuma u ya lovola lowo saseka.
> A ndzi n'wi lavi, mina ndzi lava yaluya lowa ntima onge i khongoloti.

Eka mitila leti tshahiweke laha henhla hi kuma swihlambanyiso swimbirhi. Eka xihlambanyiso xo sungula ku fananisiwa munhu wo pfumala kumbe ku famberiwa hi nsati na munhu wo penga. Tani hileswi hi swi tivaka, munhu wo penga a nga vileli u dya xin'wana na xin'wana lexi a xi kumaka, hambi xi basile kumbe ku thyaka. Hikwalaho ka sweswo, wanuna loyi a famberiweke hi nsati eka risimu leri u fananisiwa na munhu wo penga hikuva na yena u dya swakudya leswi vana va yena va tiswekelaka swona, hambi swi basile kumbe ku thyaka. Xihlambanyiso xa vumbirhi hilexi kumekaka eka ntila wo hetelela. Ntima wa wansati loyi a fambeke wona wu fananisiwa na khongoloti ri nga ra ntima.

Ku ya emahlweni na ku humelerisa matirhiselo ya xihlambanyiso eka tinsimu ta Thomas Chauke, eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* hi kuma risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Guluvha* laha wanuna a gungulaka hikwalaho ko xanisiwa hi n'wana wa yena:

> Mina ndzo hanya vuhlonga laha mutini wa mina,
> U ndzi khomela na swiketse, onge ndzo va ndlopfu.
> U ndzi khomela na mikwana, onge ndzo va ndlopfu.
> Swa antswa u ndzi siya ndzi tshamile, rhurha n'wananga.

© University of Venda

Xihlambanyiso eka mitila leyi nga laha henhla xi tikomba hi ku fananisiwa ka muhu loyi a khomeriweke swiketse na ndlopfu. Tani hilaha hi swi tivaka, ndlopfu ya chaviwa swinene hikwalaho ka matimba lama yi nga na wona. Leswi swi endla leswaku un'wana na un'wana loyi a tshunelelaka u ya a khome swo tisirhelela. Hikwalaho ku tirhisiwile rito ra swiketse a ri fananisiwa na n'wana. Nakambe eka risimu leri, ku tlhela ku humelerisiwa xihlambanyiso hi mitila leyi landzelaka:

> He wena guluvha suka la mutini ndzi ta sala ndzi phyuphya.
> U ndzi khomela na mabanga, onge ndzo va ndlopfu.
> U ndzi khomela na swiketse onge ko va nyimpini.

Mitila leyi nga laha henhla ya ha yisa nhlamuselo ya hina ya leswaku loko munhu a tshunelela ndlopfu u fanele ku va a hlomile. Kutani hikwalaho ko va jaha leri xanisaka tatana wa rona ri n'wi tshunelelaka ri hlomile, ku fananisiwa tatana loyi na ndlopfu.

Ku ya emahlweni na ku kombisa ku tirhisiwa ka xihlambanyiso, eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* hi xopaxopa risimu ra vunhungu ra *Shimatsatsa* ehansi ka marito lama nge:

> Hambi ro pela ndzi nga dyangi, a hi nchumu sweswo i swa mina.
> Na le khefini ndzi nga tidyela, a hi nchumu sweswo i swa mina.
> Vuswa bya kona onge wo rhikinyela hi milenge, a hi nchumu lexi, hlongola.
> A ndzi nga hlongoli mina ndzi to phaba, ndzi ya rhukana-vu le ka vona.

Laha ku fananisiwa vuswa bya mbodza na vuswa byo rhikinyeriwa kumbe ku swekiwa hi milenge. Xihlambanyiso lexi xi tirhisiwile ku lava ku kombisa mhaka ya leswaku vuswa lebyi nsati loyi ku yimbeleriwaka hi yena a byi swekaka a byi vupfi.

Hi tlhela hi kuma xihlambanyiso xi tirhisiwile eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke eka *Shimatsatsa #17: Bangi Situlu (B.B)* eka risimu ra vukaye ra *Tsatsawani* laha muyimbeleri a fanisaka swilo swimbirhi swo hambanela ekule loko wansati a yimbelela a ku:

> Mi lava ndzi kukumuka ndzi za ndzi kota ximuwu, hi kona mi nga ta tsaka?

© University of Venda

> Mi lava ndzi kukumuka ndzi za ndzi kota ximuwu, hi kona mi nga ta kholwa na?

Eka mitila leyi nga laha henhla ku kumeka ku fanisiwa ndlela leyi wansati a nga ta kukumuka hi yona na leswi ximuwu xi kukumukaka hi yona. hi marito man'wana, wansati u ta khunguvanyeka a kula a ringana na ximuwu.

Xihlambanyiso xi humelerisiwa eka risimu ra vukhumen'we leri thyiweke *Jarimani* ra le ka *Shimatsatsa #18: Matendla* laha a lavaka Vatsonga leswaku va va na vuxaka byo tiya loko a ku:

> A hi khomaneni hi tiendla xikatsa xin'we.

Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo xikatsa ku vuriwa nchumu, ku nga va muroho kumbe byanyi byo fulela, lowu khomaneke. Kutani eka ntila lowu nga laha henhla xihlambanyiso hi xi vona hi rito tiendla. Eka ntila lowu muyimbeleri u teka ku khomana ka vanhu a ku fananisa na xikatsa lexi vaka xi khomanile, ku ri ndlela yo hlamusela leswaku vanhu va fanele va twanana na ku tirhisana.

Eka *Shimatsatsa #19: I Mutshiveri Muni* xihlambanyiso xi humelerisiwa eka risimu ra vukhume leri vitaniwaka *Mhani wa mina* leri a kondletelaka ku va vanhu va xixima vatswari va vona loko a ku:

> Ndza beja hambi a fambela tlhelo ku fana na ganji ndzi nge n'wi doji.
> Hambi a bendabendile ku fana na ganji i wa mina.

Hi ntila lowu u kongomisa eka munhu wa mahanyelo ya lunya. Hileswaku u vulavula hi munhu wa vutomi byo pfumala ntiyiso. Muyimbeleri u fananisa vutomi bya yena ni mafambelo ya ganji yo ya hala ni hala. Hileswaku i vutomi byo pfumala tlhelo. Tani hileswi hi swi tivaka, ganji loko ri karhi ri famba ri va ri voyamela etlhelo rin'we. Kutani mafambelo ya rona ya fananiswa na munhu loyi loko a hanya a pfaka a hanyela etlhelo.

Eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* eka risimu ra vuntlhanu ra *A yi noni* muyimbeleri u tirhisile xifananiso loko a karhi a tsundzuxa leswaku vanhu a va fanelanga ku va va nyanyuka loko va ri laha misaveni. Thomas Chauke u tirhisile xihlambanyiso loko a ku:

> Misava u nga yi weli xihenhla, yi nga ku mita bya ngwenya.

© University of Venda

Ngwenya i xikokovi xa vurhena lexi ku mita nchumu, hambi munhu, ku nga mhaka yintsongo eka xona. Eka xivulwa lexi nga laha henhla muyimbeleri u tekile swihlawulekisi swa misava a swi pimanyisa na swa ngwenya a vona swi ri ni ku yelana eka mavutlele ya kona. Hi ntiyiso misava yi nga ka yi nga vutli munhu kambe ndlela leyi munhu a nga lovaka hi yona yi fanisiwa na leswi ngwenya yi nga n'wi tekisaka swona. Xihlawulekisi xa xihlambanyiso eka ntila lowu i 'bya'.

Vufananisi byi tlhela byi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* eka risimu ra vumune leri thyiweke *Hambi mo dlemulela* laha wansati loyi a nga veleka vana va vafana a va kurisa ku tika kambe loko va sungula ku tirha va n'wi tsutsuma. Eka risimu leri manana loyi u humelerisa vufananisi loko a ku:

> Ndzo xaniseko, onge a ndzi velekangi,
> Ku ve vafana swi lo mo, onge i masengani enkeleni
> Vana va mina vuwalawala onge makondlo exidumbyini,
> Kambe ndzi dlawa hi vusiwana
> Vana va mina vuwalawala onge i mahele exitangeni,
> Kambe ndzi dlawa hi vusiwana

Eka swivulwa leswi hinkwaswo muyimbeleri u tirhisile xihlawulekisi xin'we xa xihlambanyiso lexi ku nga 'onge'. Wansati loyi u teka ku tala ka vana va yena a ku fanisa na ku tala ka makondlo exidumbyini, ku tala ka masengani enkeleni xikan'we na ku tala ka mahele exitangeni. Laha ku lava ku kombisiwa leswaku vana va tele kambe ku kala na un'we eka vona loyi a tsakelaka ku hlayisa manana wa vona.

Nakambe eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* xihlambanyiso xi tlhela xi tirhisiwa eka risimu ra vukaye ra *Hi va Xikwembu xin'we* laha muyimbeleri a kombisaka ku tilondla ka munhu loko a lava swo karhi eka wena. Xihlambanyiso u xi tirhisa loko a ku:

> Munhu u kotisa nyoka leyo twa xirhami.

Hi ntila lowu muyimbeleri u teka swihlawulekisi swa nyoka loko yi twa xirhami loko yi lava ku kufumetiwa na munhu loko a ri na xiphiqo a karhi a lava ku pfuniwa. Hi vumbirhi ka swona swilo leswi loko se swi kumile ku pfuneka a swa ha hanyeki. Munhu loko u n'wi pfunile a nga swi kota ku tlhela a ku dlaya ku fana na yona nyoka leyi vuriwaka yi nga ku lumaka.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* muyimbeleri u humelerisa mhaka hi ku tirhisa xihlambanyiso eka risimu ra vunharhu ra *Mjondolo* leri vulavulaka hi wanuna loyi a rindziwaka hi nsati wa yena ku kondza a twa ku vava loko a ku:

Ndzi khungiwa nenge na tiphupho, ku ndzi nga jikajiki,
Ndzi to famba ndzi ya komponi.
Ndzi khungiwa nenge onge ndzi mbute, ku ndzi nga jikajiki,
Ndzi to famba ndzi ya komponi.

Hi mitila leyi nga laha henhla Chauke u humelerisa xihlambanyiso hi ku fananisa ku rindziwa ka munhu hi nsati wa yena na mbuti leyi khunguweke. Tani hileswi hi swi tivaka, eka masiku ya namuntlha mbuti a ya ha risiwi kambe yi khungiwa endhawini yo karhi leswaku yi dyela kwalaho ntsena. Kutani na wanuna loyi, hikwalaho ko va a nga pfumeleriwi ku huma a famba a hungasa u tifananisa na mbuti leyi khungiweke hi n'wini wa yona.

Nakambe eka risimu ra vutsevu leri thyiweke *Vele ra manana* ra le ka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* ku tlhela ku tirhisiwa xihlambanyiso hi ku tirhisa marito lama nge:

Manana wa mina hi vumbhuri, onge i Mulungoo!
Manana wa mina hi ku xonga, onge i Bunoo.
Loko whe u nyuma mutswari wa wena khari wena.

Eka vufananisi lebyi nga laha henhla u va a karhi a kombisa leswaku ku xonga ka manana wa yena na ka Valungu a ku na ku hambana. Hi mikarhi yo tala Vantima va vona munhu wa nhlonge yo basa, hambi ku ri Muntima, a sasekile. Leswi hi swona swi endlaka leswaku eka risimu leri muyimbeleri a fananisa ku saseka ka manana na ka Mulungu na Mubunu. Hi marito lawa u va a karhi a vula leswaku mutswari a nga nyenyiwi. Munhu u fanele ku va a vona manana wa yena a sasekile a tlhela a n'wi rhandza.

Eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* ku tlhela ku humelerisiwa leswi xihlambanyiso xi vulaka swona hi risimu ra vukhume laha vana va mufi va nga sala ekuhluphekeni loko a ku:

Se muti wa kona hi fana na makondlo,
Mi nga vona ku hangalaka, swa vava.
Se muti wa bava wu fana na makondlo,
Mi nga vona ku hangalaka, swa vava.

© University of Venda

Eka mitila leyi nga laha henhla u tirhisile vufananisi hi xihlawulekisi lexi nge ‘hi fana na’. Hi marito man’wana u vona leswi va nga hangalakisa swona swi endla onge a hi vana va munhu un’we. Ndlela leyi makondlo ma nga hangalakisa swona swi endla onge a ma na vuxaka hikuva a ma hanyi swin’we.

Eka vuyimbeleri bya Chauke ku humelerisiwa leswi xihlambanyiso xi vulaka swona hi risimu ra vukaye leri vitaniwaka *Ku dyoka ka mina* leri nga le ka *Shimatsatsa #30: Jehovha* laha wansati a kombelaka ku va a khomeriwa hi nuna wa yena loko a ku:

> Ku dyoha ka mina murhandziwa tiyiselanyana, u ndzi fanisa na n’wana.
> Ene a ndzi phutangi, no ku komba rirhandzu mina, mhh.
> Nghamu ya mina ndzi fela ko ku tiyisela na, u ngo tlanga hi mina, mhh?
> Ana ndzi ku fanisa na n’wana, a wu voni ndzi ngo khongotela, exi.
> Ana ndzi ku fanisa na yena, a wu voni ndzi ngo khongotela, exi.

Eka vutomi bya masiku hinkwawo hi kuma leswaku mutswari wa tiyisela loko n’wana a endla swilo swo huma endleleni a tibyela leswaku i vun’wana. Kutani eka risimu leri ku tiyiseriwa ka n’wana hi mutswari ku fananisiwa na ku tiyiseriwa ka wansati hi nuna wa yena loko a endla swihoxo.

Nakambe eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tlhela ku humelerisiwa xihlambanyiso eka risimu ra vukhumen’we ra *Leti ti komba mani?* laha muyimbeleri a kombisaka leswaku ku hava munhu loyi a nga endliki xihoxo laha misaveni. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

> Ndzi kombeni un’we lowo tlula van’wana, a nga hava swidyoho.
> Ndzi kombeni un’we lowo tlula van’wana, lowo kala swidyoho.
> U kona munhu lowo fana na ntsumi, a nga hava swidyoho?
> Ndzi kombeni un’we lowo fana na ntsumi, lowo kala swidyoho.

Xihlawulekisinkulu xa xihlambanyiso lexi tirhisiweke eka mitila leyo tshahiweke laha henhla i “fana” leyi kombaka ku fananisa swilo swo hambana. Tani hiloko hi swi tivaka, ntsumi a yi tshami laha misaveni laha ku taleke swidyoho. Hikwalaho ka sweswo yi kumelaka yi tengile. Kutani laha ka risimu ku fananisiwa munhu wo pfumala xidyoho na ntsumi.

© University of Venda

Xihlambanyiso xi tirhisiwa ro hetelela eka *Shimatsatsa #33: Basopa* eka risimu ra vunkombo ra *Magevenga* laha ku kumekaka marito lama landzelaka:

> Mo vhenyavhenya onge ku yo tswalela nghala la mutini wa n'wina.
> Mi handahanda onge ku yo tswalela nghala la mutini wa n'wina.

Eka mitila leyi nga laha henhla, ku fananisiwa maendlelo ya wansati loyi a nga khomakhomekiki loko ku kala ku nghena wansati emutini wa yena. Wansati loyi u mpfhupfhampfhupfha ku fana na nghala leya ha ku tswalaka loko ku tshunela nchumu eka n'wana wa yona. Wansati loyi yena u mpfhupfhampfhupfha hikuva loko a vona vavasati va nghena emutini wa yena u ehleketa leswaku va tela nuna wa yena, va lava ku n'wi tekela yena. Mhaka ya matikhomelo ya wansati loyi loko a vona vavasati van'wana va nghena emutini wa yena ya tlhela ya humelerisiwa hi mitila leyi nge:

> U n'wi rindza onge u lo veleka.
> Wo n'wi rindza onge u lo n'wi bebula.

Laha ku fananisiwa marindzelo ya wansati loyi nuna wa yena na mutswari loyi a rindzaka kumbe ku hlayisa n'wana wa yena loyi a n'wi tweleke ku vava hi ku n'wi tswala na ku n'wi hlayisa.

5.2.7. NTIVOMARITO

5.2.7.1. Nhlamuselo

Ririmi i nchumu wa nkoka ku va vanhu va kota ku hundzisa mahungu leswaku va twanana eka mbulavulo wa siku na siku. Leswi swi olova swinene loko ririmi ri ri na marito yo tala lama ri kotaka ku ma tirhisa ku hundzisa mahungu lawa. Handle ka marito, vavulavuri va nge twanani loko va vulavula.

Ntivomarito ku kongomisiwa eka vutivi bya marito yo hambanahambana lama kumekaka eka ririmi ro karhi. Vutivi lebyi byi katsa ku tiva tinhlamuselo ku katsa na matwariselo ya marito (Dahlgren: 2008). Nhlamuselo leyi a yi hambanangi na nhlamuselo leyi nyikiwaka hi The America Heritage Dictionary leyi boxaka leswi landzelaka:

© University of Venda

The sum of words used by, understood by, or at the command of a particular person or group.

Ku va munhu a tiva marito yo hlaya ya ririmi ro karhi swi na nkoka swinene hikuva hi swona swi endlaka leswaku munhu a dyondza ririmi na ku va a kota ku vulavula. Ku ya hi Pikulski na Templeton (2004) va kombisa leswaku munhu u dyondza marito ya kwalomu ka 3,000 hi lembe. Ndlela leyi a dyondzaka hi yona yi hambanile laha yi katsaka ku va a karhi a hlaya tibuku to hambanahambana ku katsa timagazini, tinovhele na maphephahungu; ku va a yingisela loko van'wana va karhi va vulavula ku nga va eka xiyanimoya, ku yingisela vuyimbeleri, exikolweni na le mitirhweni. Kasi handle ka tindlela leti, marito ya nga dyondziwa hi ku va munhu a pfula tidikixinari na tithesarasi. Loko munhu a karhi a hlangana na marito mantshwa, ku humelela leswaku landzelaka leswi nga ta endla leswaku eku heteleleni hi boxa leswaku u dyondzile:

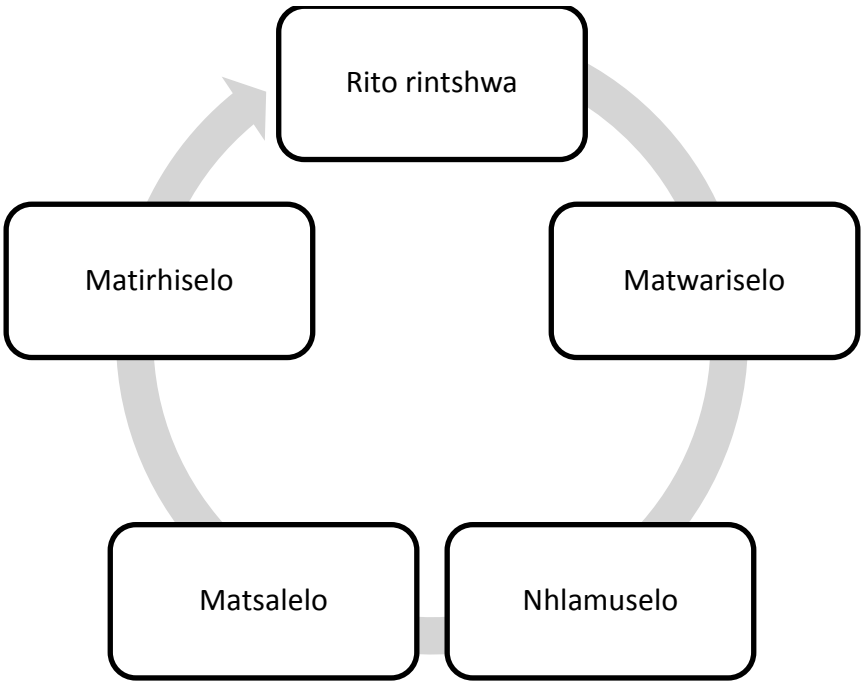

Xa nkoka hileswaku loko munhu a dyondza ririmi kumbe marito ya ririmi, u fanele a tekela enhlokweni leswaku a nga fanelangi ku languta ndlela yin'we ntsena, kambe u fanele a tirhisa tindlela to hambanahambana ku dyondza. Nakambe, ku vuyelela ka marito swi na nkoka eka

© University of Venda

ku va munhu a dyondza ririmi, laha a nga ta dyondza hi ku hetiseka matwariselo ya rito ro karhi.

5.2.7.2. Matirhiselo

Loko hi xiya eka vuyimbeleri bya Chauke hi kuma leswaku u na matirhiselo yo hlawuleka ya marito lama hi kumaka leswaku eka mikarhi yo tala marito lama a ya ha ri ku tirhisiweni eka siku na siku. Ku ringeta ku kombisa mhaka leyi, laha hansi ku xopaxopiwa marito yo hambanahambana lama kumekaka eka tin'wana ta tinsimu ta yena.

Loko hi xiya eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Wo ndzi tela ekaya* ku kumeka ntila lowu nge:

> U nga tshama hi mavoko wena mfana wo lumbalumba jure u ta thumba.

Eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma rito ra ku **lumbalumba** leri nga tolovelekangiki eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo. Rito leri i rito ra Xitsonga leri vulaka ku kayakaya.

Nakambe matirhiselo ya ririmi hi xiyimo xa le henhla swi tlhela swi tikomba eka risimu ra vukaye ra *Vutekateka bya dlayisa* eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* loko muyimbeleri a ku:

> Dyi tekeni dya hlupha.

Nhlokomhaka **dyi** leyi tirhisiweke eka xivulwa lexi nga laha henhla yi wela eka ntlawa wa 21 loko hi xiya mitlawa ya mavito ya Xitsonga. Loko hi xiya eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo, ntlawa lowu a wu tali ku tirhisiwa hi mavulavuri va ririmi. Laha muyimbeleri u ri tirhisile ku ringeta ku kombisa leswaku munhu loyi ku vulavuriwaka hi yena i ndhwalo.

Nakambe ku va hi twisisa leswaku Chauke u na matirhiselo yo hlawuleka ya ririmi eka tinsimu ta yena hi swi vona eka risimu ra vumune ra *Madlayisani* ra le ka Shimatsatsa #4 laha ku nga na marito lama:

> Mi n'wi vona ku ngura u ngurisa hi mina nuna loyi.

© University of Venda

Ku **ngura** i rito leri vulaka ku bomba kumbe ku dzenya. Rito leri a hi rito leri talaka ku tirhisiwa eka mavulavulelo ya Vatsonga ya siku na siku. Kutani loko muyimbeleri a ri tirhisa swi pfuneta eka ku hlayisa ririmi.

Eka *Shimatsatsa #5: Shikwamula mazingi* ku humelerisiwa leswi hi vulaka swona hi ku va munhu a ri na marito yo tala ya ririmi eka dikixinari ya miehleketo. Leswi hi swi vona eka risimu ra vumbirhi leri nge *Ndzi lorhile* loko Thomas Chauke a ku:

> Exubini ra kokwana ndzi kombiwe rifumo rikulukumba.

Rito **exubini** ri tirhisiwa ku va ri vula ndhawu leyi nga ha tshamiki munhu kambe a yi tshama munhu khale. Rito leri a hi rito leri tirhisiwaka ngopfu eka Vatsonga. Ematshan'wini ya rito leri ku tirhisiwa rito ra marhumbi. Ku va muyimbeleri a ri katsa eka vuyimbeleri bya yena swi pfuna ku ri hlayisa leswaku ri nga nyamalali eka vuvulavuri.

Eka *Shimatsatsa #7: Sukalovha current: Sukalovha current* na kona ku tirhisiwa marito yo ka ya nga tolovelekanga eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo. Leswi hi swi vona eka risimu ro sungula leri vuriwaka *Sukalovha* loko muyimbeleri a ku:

> Pfumela nhwanyana loko ndzi ku byela ku ndzi ta ku verengela.

Hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo, ematshan'wini yo tirhisa rito ra ku **verenga** ku tirhisiwa rito ra ku tirha. Kutani ku va muyimbeleri a tirhisa rito leri i swa nkoka hikuva swi va swi karhi swi ri hlayisa eka vuvulavuri bya Vatsonga.

Loko hi languta eka *Shimatsatsa #7: Sukalovha current: Sukalovha current* ku tlhela ku tirhisiwa rito ro ka ri nga tali ku tirhisiwa eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo eka risimu ra vunharhu ra *Matendla No. 2* loko a ku:

> Swa antswa hi ku heleketa eka nuna wa wena wena Matendla u ya hlayisa humbi ya wena.

Rito ra **humbi** ri kongomisa eka vana lava nga tala. Rito leri a ri tirhisiwi ngopfu eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo eka Vatsonga, ngopfungopfu eka vantshwa. Kutani ku tirhisiwa ka rito leri eka risimu swi na nkoka ku ri hlayisa.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #8: Ma-Jumble sale* ku humelerisiwa mhaka hi ku va a tirhisa rito ro ka ri nga tolovelekangi hi muyimbeleri loko a ku:

> A wu tshuneli exitikweni na rifundze loko o ri kuma wo chela emirini wa mina.

Rifundze ku kongomosiwa eka nkuma lowa wa ha riki na makala lama hisaka. Eka masiku ya namuntlha rito ro fana na leri a swi talanga leswaku ri tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku na siku. Kutani ku tirhisiwa ka rito leri swi na nkoka ku endlela leswaku ri nga nyamalali.

Nakambe eka *Shimatsatsa #8: Ma-Jumble sale* ku tlhela ku humelerisiwa hungu hi muyimbeleri hi ku tirhisa marito ya xiyimo xa le henhla eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *U ta ndzi ehleketa* loko a ku:

> Se vana vanga mi nga rileli maguja ya van'wana hikuva mi nga yiva.

Rito leri nga taliki ku va ri tirhisiwa eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo eka ntila lowu nga laha henhla i rito ra **maguja**. Maguja ku kongomisiwa eka swiambalo. Rito leri ri tirhisiwa ngopfu loko ku lava ku tseketsela munhu loyi a ambalaka kumbe ku bomba ngopfu. Ri tala ku tirhisiwa ku lava ku kombisa leswaku bombo a ri na nkoka ngopfu.

Ntivomarito eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke byi tlhela byi tikomba eka risimu ra vunhungu ra *Mi nga ndzi byeli vunwa* eka *Shimatsatsa #9: Humelela MK No 2* laha ku kumekaka mitila leyi landzelaka:

> U nga va yingiseli nsati wa mina mpela u famba,
> Va nga ta sala vanuna va languta mina va ndzi hleka va ndzi vula nghwendza.
> U nga va yingiseli nsati wa mina mpela u famba,
> Va nga ta sala na vasati va languta wena va ku hleka va ku u xivuya.

Eka mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwile rito **nghwendza** na **xivuya**. Nghwendza ku kongomisiwa eka wanuna loyi a nga riki na nsati kambe nkarhi wa yena wo va a teka wu fikile, ku nga va hikwalaho ko va a nga si tshama a teka kumbe a lo famberiwa hi nsati. Hi tlhelo lerin'wana, xivuya ku vuriwa wansati loyi a tsandziweke hi vukati a tlhelela eka rikwavo,

© University of Venda

u lo vuya. Kutani ku tirhisiwa ka marito lama i swa nkoka ku hlayisa na ku dyondzisa ntivomarito eka Vatsonga hi ku angarhela.

Eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* muyimbeleri u humelerisiwa hungu ra risimu ra vnhungu leri vuriwaka *I n'wana wa wena* hi ku va a tirhisa rito leri nga tolovelekangiki hi ndlela leyi:

> A hi nga boheli na xuma xa wena n'wananga emachungwini.

Nchungu ku kongomisiwa eka fundzu leri bohelaka mali eka duku kumba hi nceka. Rito leri a ri tali ku tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku na siku eka Vatsonga. Ematshan'wini ya rito leri, ku tirhisiwa rito ra nkhamu. Kutani ku tirhisiwa ka rito leri eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke swi pfuna ku va ku hlayisiwa ntivomarito eka Xitsonga.

Kona eka risimu leri ku tlhela ku tirhisiwa marito yo komba vutivi bya Xitsonga hi muyimbeleri loko a ku:

> Hayi, tshinela u ta xi vona kahle u ri kusuhi,
> N'wana loyi xo va n'wana wa wena swa qovoqovo.

Rito ra **qovoqovo** ri tirhisiwa ku va ri vula nchumu lowu hi ntiyiso ku nga wona swamampela. Rito leri ri tala ku pfariwa hi rito swamampela.

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke ku humelerisiwa leswi risimu ri vulaka swona hi ku va ku tirhisiwa marito ya xiyimo xa le henhla ya Xitsonga kambe ya nga tolovelekanga ngopfu. Leswi hi swi vona eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* eka risimu ro sungula leri thyiweke vito ra alibamuloko a ku:

> U endla mahlalele na swona-vu, na swinyenyana swi ta hleka ye wena.

Matirhisielo ya le henhla ya ririmi eka risimu leri hi swi vona hi rito **mahlalele** leswi hi mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku vuriwaka munhu wo ka a nga tirhi. Loko va ku munhu i mahlalele u va a hlalela lava tirhaka a tlhela a langutela leswaku loko va horile va n'wi nyika swo karhi.

Nakambe eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* muyimbeleri u tlhela a tirhisa rito leri nga taliki ku va ri tirhisiwa eka risimu ra vutsevu leri thyiweke *Mhanitsongo (Xihlawuhlawu)* loko a ku:

© University of Venda

Loko a xava saka u wisa manharhu,
Kambe n'wina mi hi nyika hi xitemba.

Eka mitila leyi nga laha henhla muyimbeleri u tirhisile rito ra Xitsonga ra **xitemba** leri nga taliki ku va ri tirhisiwa eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo eka Vatsonga. Eka risimu leri rito xitemba ri tirhisiwile ku va ri vula nchumu wuntsongo.

Eka risimu ra vukaye ra *A nga va nyiki na swimatana* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* ku tlhela ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa marito ya ntikelo ya Xitsonga loko muyimbeleri a ku:

Na hahani fambani mi ya tshinya hlantswana ya n'wina se wa nyanya.

Rito ra **hlantswana** i ra Xitsonga kambe a hi vanhu vangani va ri tivaka leswaku ri va ri karhi ri vula yini. Hlantswana ku kongomisiwa eka wansati loyi a tekiwaka evukatini ku ya pfuna hahani kumbe xaka ra yena. Hi ndlela yin'wana swi vula leswaku hahani kumbe xaka ra yena u kurile, a nga ha koti ku tirha hi ku hetiseka. Hi marito man'wana wo hlantswela hi Xitsonga xa xiviri.

Eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi byerile* na kona hi kuma muyimbeleri a tirhisa marito yo ka ya nga tali ku tirhisiwa naswona ya komba vutivi bya yena bya ririmi eka risimu ra vuntlhanu ra *Ximbhazimani* loko a ku:

Tinjombo leti u nga tlangi hi tona, gonga wanuna yaloye.

Hi ku ya hi ntila lowu tshahiweke laha henhla rito **tinjombo** hi rona ri kombisaka ku va ri nga tolovelekangi. Loko hi vulavula hi tinjombo hi va hi karhi hi kongomisa eka nkateko lowu munhu a va ka na wona. Ku tirhisiwa ka rito leri swi na nkoka ku hlayisa ntivomarito eka Xitsonga.

Eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* muyimbeleri u humelerisa risimu ra vunharhu leri vitaniwaka *Mandlhakandlhaka* hi ku va a tirhisa marito lawa ya nga taliki ku va ya vulavuriwa kumbe ku tirhisiwa eka mavulavulo ya masiku hinkwawo. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

Mambvembve ya va dlaya tatana onge a va tswalangi vafana.
Madlakadlaka ya va dlaya manana onge a va tswalangi vafana.

© University of Venda

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwa marito mambirhi yo ka ya nga tolovelekangi. Marito lawa i **mambvembve** na **madlakadlaka** lama hi vumbirhi ka wona ya kongomisaka eka swiambalo swo ka swi nga ri kahle kumbe swo hlakala.

Nakambe muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vunkombo ra *Swikhwehlana* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* hi ku va a tirhisa ririmi hi xiyimo xa le henhla. Leswi hi swi vona hi loko eka risimu ku ri na marito lama nge:

> Se ndzi sungula ku yimelela madyilori ndzi ya mapurasini ndzi ya lava mitirho.

Eka ntila lowu nga laha henhla matirhiselo yo hlawuleka ya ririmi i ku va ku tirhisiwa nkuriso wa rito lori loko a ku **madyilori**. Maendlelo lama yo va ku tirhisiwa xirhangi xa ntlawa wa 21 eka mitlawa ya mavito a ya tolovelekangi ku endliwa eka mavulavulelo ya siku na siku.

Eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Xikhongolotana* hi ku va a tirhisa marito ya xiyimo xa le henhla ya Xitsonga lawa ya nga tolovelekangiki ku va ya tirhisiwa. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

> Nkosikazi wa mina u ndzi humesile elawini ndza ha ri jaha.

Eka ntila lowu hi kuma ku tirhisiwa rito **lawu** leri nga taliki ku tirhisiwa. Lawu ku kongomisiwa eka yindlu ya jaha leri nga si tekaka. Kutani eka risimu leri ri tirhisiwile ku kombisa leswaku nsati loyi ku yimbeleriwaka hi yena hi yena loyi a n'wi suseke vujaha a n'wi nghenisa eka xiyimo xa vununa.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku paluxiwa matirhiselo ya le henhla ya ririmi hi muyimbeleri loko a ku:

> Hikuva ndzi nge hlongoli xikhomanhonga xa mina ndza xi rhandza-vu, rivala.

Rito **xikhomanhonga** a ri tali ku va ri tirhisiwa eka mavulavuelo ya siku na siku ya Vatsonga. Rito leri ku kongomisiwa eka wansati loyi a tekiweke emalembeni ya vukhalabye ya wanuna ku ri leswaku hi yena a nga ta hlayisa wanuna loko nsati wa yena wa xitekwa a khegurile. Hi marito man'wana, hi yena a nga ta khoma nhonga a n'wi pfuna leswaku a famba.

© University of Venda

Eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Mathawuzeni* ra le ka *Shimatsatsa 15: Kokwana wa un'wana* muyimbeleri u tlhela a tirhisa marito yo ka ya nga tali ku tirhisiwa hi loko a ku:

> Hambi ndzo nyikiwa nhlatswa ndzi vuyiseleni ndza xi lava xuma xa mina.

Eka ntshaho lowu nga laha henhla hi kuma rito **nhlatswa** leswi ku kongomisiwaka eka wansati loyi a nyikiwaka wanuna hi va le vukweni ku ya pfuna hi nsati wa yena. Rito leri swi na nkoka ku va ri tirhisiwile eka vuyimbeleri hikuva byi ri hlayisa leswaku ri nga nyamalali eka mbulavulo wa Vatsonga. Rito leri ri tlhela ri tirhisiwa eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* eka risimu ra vumune.

Eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* muyimbeleri u humelerisa matirhiselo ya xiyimo xa le henhla xa ririmi eka risimu ro sungula leri vitaniwaka *Sodoma na Gomora* loko a ku:

> Ndzi vona khombo ra Sodoma na Gomora, ndzi vona khombo ra ceceleta.

Eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile rito ro ka ri nga tolovelekangi ku tirhisiwa ra ku **ceceleta**. Ku ceceleta swi vula ku va nchumu wo karhi wu nghena eka ndhawu yo karhi handle ko kongoma. Rito leri a ri tali ku va ri tirhisiwa eka mbulavulo wa siku na siku eka Vatsonga.

Nakambe eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* muyimbeleri u tlhela a kombisa matirhiselo ya xiyimo xa le henhla ya ririmi ra Xitsonga hi risimu ra vunhungu leri thyiweke *Shimatsatsa* loko a ku:

> Loko o engeta ndzi nge he lurhi, ndzi to va rhukana-vu mhani wa yena.
> Na mina ndzi swi endla-vu hi vona.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile xiphemu xa **–vu** eka rito kumbe nsinya wa riendli **rhandza** na **endla**. Maendlelo ya muxaka lowu ya le ku nyamalaleni eka Vatsonga. Ntirho wa xiphemu lexi i ku tisa switwi eka mbulavulo, ku nga va ku lava ku tweriwa vusiwana kumbe ku tiputa kumbe ku tshikelela mhaka.

© University of Venda

Nakambe eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* ku tlhela ku tirhisiwa marito yo ka ya nga tolovelekangi hi muyimbeleri eka risimu ra vukaye leri vitaniwaka *N'winyi wa muti* hi mitila leyi landzelaka:

> Ku lo na fika mina ku akiwa yinene bava u huma lawini ra wena,
> Hi mina n'wini wa muti lowu, wa swi twa na?
> Ndzi nga khokho ra muti.

Eka ntila wa vunharhu ku tirhisiwile rito **khokho** leri yimelaka nchumu lowu nga tiyisa nchumu wo karhi.

Eka risimu ra vukhume ra *N'wa-Magezi* leri nga eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* hi kuma ku tlhela ku tirhisiwa rito leri nga tolovelekangiki ku va ri tirhisiwa eka mbulavulo wa siku na siku loko Thomas Chauke a ku:

> U byela vanhu u ku N'wa-Magezi a nga swi veketeli, na nuna wa ngandlaveta.

Ku **ngandlaveta** swi vula ku holovela munhu hi matimba swinene. Eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo eka Xitsonga rito leri a ri tirhisiwi. Ematshan'wini ya rito leri, ku tirhisiwa rito ra holovela kumbe ku rhukana.

Loko hi xiya eka risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Bosimani* ra le ka *Shimatsatsa #17: Bangi situlu (B.B)* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa marito lawa ya nga tolovelekangiki. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

> U xava chukela u ta swi twa, va ta ku ri tiendla nghamula.
> A va nga ngheni ka wena, u ta va nyika yini u nga lovha?

Loko hi languta eka ntila wo sungula hi kuma ku tirhisiwile rito **nghamula** leswi hi ku vulavula ka masiku hinkwawo ku kongomisiwaka eka wanuna loyi a nga na swa yena. Eka ntila wa vumbirhi ku tirhisiwile rito **lovha** leri vulaka munhu wo loloha kumbe wo chava ku tirha. Marito lama hi mambirhi a ya tali ku tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku na siku. Ematshan'wini ya marito lama ku tirhisiwa marito ya xifumi na lolo kumbe mahlalele.

© University of Venda

Eka risimu ro sungula ra *Matendla* ra le ka *Shimatsatsa #18: Matendla* muyimbeleri u tirhisa rito leri nga toloveriwangiki ku tirhisiwa hi Vatsonga eka mbulavulo wa siku rin'wana na rin'wana loko a ku:

> Hi ku tshika vafana va ku yenga, vona u nyakapfale hi thyaka, haye haye vuya.

Rito ra **nyakapfala** u ri tirhisile eka xivulwa ri tlhela ri fambelanana na leswi a vulaka swona. Rito leri ri tirhisiwa ku fana na rito ra ku hlakala. Ku nyakapfala a hi rito leri tirhisiwa hi vanhu vo tala eka mavulavulelo ya siku na siku.

Ku ya emahlweni na ku humelerisa ntivomarito eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke, eka risimu ra vumbirhi ra *Masaswivona* eka *Shimatsatsa #18: Matendla* ku tlhela ku tirhisiwa ririmi ra le henhla hi ntila lowu nge:

> Se ndzi masaswivona swa mute.

Rito **masaswivona** i rito leri ngo lukeleriwa eka munhu loyi a siyiweke hi vatswari kumbe munhu loyi a a n'wi pfuna evuton'wini. Hikwalaho ko va a ta sala a vona swa vutomi a ri yexe, u ta tivula masaswivona, ku nga ku sala a swi vona.

Nakambe eka *Shimatsatsa #18: Matendla* ntivomarito wu tikomba eka risimu ra vumune ra *Ti-out* laha muyimbeleri a solaka mahanyelo ya un'wana wanuna ya ku nghena endyangwini wa wanuna un'wana a n'wi fayela muti loko nuna a ha ri exilungwini. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

> U endla vutlukwatlukwa endyangwini wa un'wana u nga chavi na?
> Munumuzana a ri Joni a ha fukuza.

Vutlukwatlukwa i rito leri humaka eka riencisi tlukwa, leswi vulaka ku tlulela ehenhla. Kutani laha muyimbeleri u tirhisile riencisi leri ku vumba riviti vutlukwatlukwa. Maendlelo ya muxaka lowu ya vuriwa mpfelelo wa maviti. Leswi i swa nkoka ku hluvukisa ririmi hi tlhelo ra ntivomarito. Nakambe eka ntila hi kuma rito ku **fukuza** leri nga tirhisiwiki ngopfu eka ku vulavula ka siku na siku. Ematshan'wini ya rona ku kumeka ku tirhisiwa rito ku tirha.

Eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Khavichi* ra le ka *Shimatsatsa #18: Matendla* ku humelerisiwa matirhiselo ya le henhla ya ririmi hi Chauke hi ntila lowu nge:

© University of Venda

Wa ndzi tsakisa mugawula wa mina, vavanuna.
Ndza tsaka mugawula wa mina, vavanuna.

Mugawula ku vuriwa munhu, ku nga va waxisati kumbe waxinuna, loyi a rhandzanaka na munhu ntsena ku hungasa kumbe ku fambisa nkarhi. Hi mikarhi yo tala lowa xinuna u va a ri na nsati. Rito leri a hi rito leri talaka ku tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku na siku eka Vatsonga. Ematshan'wini ya rito leri, ku tirhisiwa rito ra xigangu leri nga riki na xindzhuti ku fana na leri ra mugawula.

Matirhiselo ya ririmi ya xiyimo xa le henhla hi Chauke swi humelerisiwa eka risimu ro sungula leri vuriwaka *I mutshiveri muni* ra *Shimatsatsa #19: I mutshiveri muni?* laha ku nga na marito lama nge:

Mutshiveri muni wo kala na ku dzanga, yo ni lahlekeriwe hi xuma.

Rito **mutshiveri** a ri tali ku va ri tirhisiwa hi vavulavuri. Muthsiheri ku va ku vuriwa nsati, hikuva hi yena a talaka ku va a tshivela ndzilo a swekela vandyangu swakudya. Ematshan'wini ya rito leri ku tirhisiwa rito ra hlomisa, nsati kumbe makoti.

Nakambe eka *Shimatsatsa #19: I mutshiveri muni?* ku tlhela ku humelerisiwa ntivomarito eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke hi ntila lowu kumekaka eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *Tandza ra huku.* Eka risimu leri ku na marito lawa ya nge:

Ndzi tshike ndzi teka ya mudende man, ndzi ya kutsula hi yona.

Rito ra ku **kutsula** ri kongomisa eka ku va ku tekiwa mali leyi nga tisiwa hi vakon'wana ku ta lovola yi tlheriseriwa eka vinyi va yona. Rito leri a ri tali ku tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku na siku. Kambe ku kala rito leri ri nyamalala eka Vatsonga swi nga va swi vangiwa hi mhaka yo va ku kutsula swi nga ha humeleliki eka masiku ya namuntlha.

Eka risimu ra vunhungu ra *Goya ndzi wena* ra le ka *Shimatsatsa #19: I mutshiveri muni?* ku tlhela ku tirhisiwa marito lawa ya nga tolovelekangiki hi ntila lowu nge:

Dyin'wanyana dyi fana dyi ni kombile hi xigwagwa ndzi welawela, ndzi
ya ka makhelwana.

© University of Venda

Eka ntila lowu ku tirhisiwile xirhangi xa ntlawa wa 21 lexi nga taliku ku va xi tirhisiwa eka mbulavulo wa siku na siku. Ku tirhisiwa ka ntlawa lowu i ndlela yo kombisa ku tikirheta mhaka kumbe ku godela.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku tirhisiwa rito leri nga khorwisiki leswaku ra Xitsonga hikuva a ri tali ku va ri tirhisiwa hi vanhu loko a ku:

Un'wanyana u ndzi dlidlimbete ndzi ku tshin'waa, a ku basopa khehla.

Un'wanyana u ndzi susumete ndzi ku tshin'waa, a ku basopa khehla

Un'wanyana u ndzi susumete ndzi ku pfindii, a ku basopa khehla.

Rito **khehla** eka mitila leyi nga laha henhla ri komba ku va muyimbeleri a kota ku va a tirhisa marito yo ka ya nga dumangi eka Xitsonga. Khehla ku kongomisiwa eka mukhalabye.

Eka risimu ro sungula leri thyiweke *Nese* ra le ka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* muyimbeleri u tlhela a kombisa ku enta ka vutivi bya ririmi loko a ku:

A ta rhanda-vu mina, xikhayimambuti xo tani.

Hi rito **xikhayimambuti** u va a karhi a kombisa leswaku yena a ngo va na nchumu lexi a nga xi kombisaka eka nese kambe u rhandziwile. Rito leri i rivitinkatsano leri vumbiweke hi riendli khayima na riviti mbuti ivi ku lungeleriwa xirhangi xi-. Rito leri ri kongomisa eka munhu wa xiyimo xa le hansi.

Nakambe eka vuyimbeleri bya Chauke wansati u tirhisile rito leri vo tala va nga riki na vutivi bya rona loko a ku:

Vanhu ma swi rhandza ku vona van'wanyana emaxitarateni va zula.

Rito ku **zula** i rito ra Xitsonga leri hina vo tala hi nga ri tirhisiki. Hi mikarhi yo tala hi tirhisaka rito ku phanda. Ku tirhisiwa ka rito leri swi pfuna ku hluvukisa ririmi hi tlhelo ra ntivomarito. Kona eka risimu leri ku tirhisiwile rito ro ka ri nga tolovelekangi ku tirhisiwa loko a ku:

Vanhu ma swi rhandza ku tlhunyela van'wanyana mimitee!

© University of Venda

Eka xivulwa lexi, rito leri tirhisiweke a ri talangi ku va ri tirhisiwa ra ku **tlhunyela**, ematshan'wini ya rito leri ku tirhisiwa rito ku onhela kumbe ku fayela muti.

Eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* eka risimu ra vumune ra *Emalamuleni* muyimbeleri u tirhisile rito leri nga taliki ku va ri tirhisiwa hi vanhu loko a sola maendlelo ya manana wa yena ya ku vulavula ngopfu:

> Mhani mi tshama hi ku fefenha la mutine, ku na yini?

Rito ku **fefenha** a ri tali ku va ri tirhisiwa, ematshan'wini ya rona hi tirhisa rito ku gungula. Ku fefenha i ku vulabula ngopfu handle ko koka moya. Rito rin'wana leri khomeke nhlamuselo yin'we leri na rona ri nga le ku nyamalaleni i ra ku cokomba. Loko munhu a vula rito leri swi twala onge munhu wa kona a nga na nhlonipho, ngopfungopfu loko a byela lonkulu eka yena.

Nakambe eka risimu ra vuntlhanu ra *A yi noni* eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* ku na rin'wana ra marito lama kombisaka leswaku Thomas Chauke u na vuswikoti byikulu bya ku va a tirhisa marito yo ka ya nga tolovelekangi loko a ku:

> Vanhwanyana va nga tata mapato, a wu titlonyi hi un'wanyana.

Eka xivulwa lexi nga laha henhla ku tirhisiwile rito ku **titlonya** lexi nga taliki ku va ri tirhisiwa. Ku tihlonya swi vula ku hlawula hi ku rhandza. Matirhiselo ya muxaka lowu ya ririmi ya kombisa ku enta ka miehleketo ya yena eka ririmi. Ematshan'wini ya ku titlonya hi tala ku tirhisa rito ra ku tiphina.

Kona eka risimu leri muyimbeleri u tlhela a kombisa matirhiselo ya xiyimo xa le henhla xa marito ya Xitsonga loko a ku:

> Se mi ndzi kombeta Vhayi, u kwini Rhoza xilenda xa mina.
> Ve xikolokolo n'wana bava, hi ye Rhoza ntsena na, teka un'wana.
> Bosimani ra mina.

Hi mitila leyi nga laha henhla muyimbeleri u va a karhi a hlamusela leswaku yena a nga lavi ku hlawuleriwa nsati a karhi a tirhisa marito yo kombisa vutivi bya Xitsonga. Rito **xikolokolo** hi tala ku va hi ri pfala hi rito swa boha.

© University of Venda

Eka risimu ra vunhungu ra *Rigombo* eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* muyimbeleri u tlhela a tirhisa marito ya Xitsonga lawa ya kombaka ku va a ri munhu wa vukheta loko swi ta eka ku hlawula marito yo tirhisa wona loko a ku:

> Mi n'wi tlhorholele na meno hi mafeyisi n'wana wa mina.

Rito ra ku **tlhorha** ri tala ku tirhisiwa eka ku pfula timanga na tindluwa. Kutani eka risimu leri muyimbeleri u kombisile leswaku rito leri hi nga tlhela hi kota ku ri tirhisa eka ku gula meno.

Loko swi ta eka ku va a hlawula marito exikarhi ka man'wana hi nga vula leswaku muyimbeleri u na vuswikoti. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

> Ndzi nyuma no hlekelela meno ya mina mi khumudzerile hi madyibakele.

Rito ku **khumudza** ri kongomisa eka ku susa tin'wana ta tindzhoho ta xifaki eka mpupurhu hi layini, kambe muyimbeleri eka risimu leri u fananisa swifaki na leswi meno ya nga tshamisa xiswona enon'wini wa munhu. Kutani u susa meno hi xibakele u swi vona ku ri ku khumudzela.

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* matirhiselo ya ririmi ya xiyimo xa le henhla ya tlhela ya tikomba eka risimu ro sungula ra *Mpfendempfende*. Eka risimu leri muyimbeleri u kotile na ku tshula na rito rintshwa loko a ku:

> Loko ndzi ri Joni a wu nyawuli muti wa mina, i mpfendempfende.
> Ndzi yo na ee, ndzo vona xiqhoko xa ndhoda xi yo khweke na xipikiri.

Eka matirhiselo ya muyimbeleri ya ririmi u kombisa ku va xihlamuselamarito xa yena xa le miehleketweni xi ri na matimba ngopfu. Rito **mpfendempfende** a ri tali ku va ri tirhisiwa hi vanhu va masiku lawa, hi tala ku tirhisa rito ra hasahasa.

Nakambe eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* eka risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Tlevulani No. 2* ku tirhisiwile marito lawa ya kombaka ku kula ka dikixinari ya le miehleketweni ya Chauke. Leswi hi swi vona hi ku va a tirhisa marito yo hambana na lawa ya nga toloveleka yo fana na loko a ku:

> Na majomela u tshikile Tlevulani.
> U vuyili u ri muzalwana wa qovo, khomelela u nga tshiketi.

© University of Venda

U mzalwana wa qovo, khomelela u nga tshiketi.

Hi marito lawa ya nga laha henhla munhu a nga kota ku swi vona leswaku muyimbeleri loyi u na vutivi bya ririmi ra yena xikan'we na maveketelelo ya yena ya marito ya le henhla swinene. U tirhisile rito **majomela** ematshan'wini ya byalwa. Eka risimu leri ku tlhela ku tirhisiwa rito ra **qovo** ku ringeta ku vula ntiyiso kumbe ku hetiseka.

Eka *Shimatsatsa #22: Mugawula* ku humelerisiwa mhaka ya vuswikoti bya muyimbeleri eka matirhiselo ya ririmi eka risimu ro sungula ra *Mugawula* laha ku nga tirhisiwa rito ro ka ri nga toloveriwangi loko a ku:

Kambe va ri yini leswi u ndzi makalaka la kaya?

Rito ra ku **makala** i rito ra Xitsonga leri eka ku vulavula ka siku na siku ri nga tirhisiwiki. Ematshan'wini ya rito leri ku tirhisiwa rito ra ku ba. Ku tirhiswa ka rito leri swi na nkoka eka ku hluvukisa Xitsonga.

Nakambe eka risimu ra vuntlhanu ra *Timpfuvu* ra le ka *Shimatsatsa #22: Mugawula* ku humelerisiwa matirhiselo ya ririmi yo hlawuleka hi muyimbeleri loko a ku:

Loko u vona lavaya, lavo famba hi mimovha ya manyunyu, na vona va lo gwaba.
Loko u vona lavaya, lavo famba hi mimovha ya manyanga, na vona va lo gwaba.

Hi ntshaho lowu hi vona ku va muyimbeleri a ri na vukheta eka ku tirhisa ririmi ra manana loko a kotile ku tirhisa rito ku **gwaba** a karhi a kongomisa eka ku kondzelela. Kona eka risimu leri u tlhela a tirhisa rito **manyanga** ku kongomisa eka ku va nchumu wu ri wa xiyimo xa le henhla.

Risimu ra vukhume ra *Rhandza van'wana* eka *Shimatsatsa #22: Mugawula* ri humelerisa vuswikoti bya muyimbeleri eka ku tirhisa ririmi laha ku nga na marito lama nge:

U ku loko a dyo fa, swa endleka ku sungula wena u famba u nga na xiphiqo.

© University of Venda

Xitwananisi xa **dyo** xi kombisa ku va ku tirhisiwa xirhangi xa ntlawa wa 21 lexi nga taliki ku tirhisiwa hi Vatsonga eka mbulavulo wa vona. Ntlawa lowu wu tirhisiwile ku komba ku godela na ku sola.

Eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* muyimbeleri u humelerisa matirhiselo ya xiyimo xa le henhla ya ririmi hi risimu ra vumune ra *N'wa-Marhungana* laha a kombisaka ku va munhu a nga tekeriwi enhlokweni loko a nga ri na swa yena. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

> Wa tiva vanhu va ku yuthisa, va tlhela va ku leriya ri tlele.
> Wa tiva vanhu va ku phuntisa va tlhela va ku lexiya i mbara

Eka mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwile rito ku **yuthisa** leri eka ku vulavula ka masiku hinkwawo ri pfariwaka hi rito ku phuntisa. Ku tlherile ku tirhisiwa rito **mbara** leri kongomisaka eka munhu wo phunta.

Eka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* muyimbeleri u kombisa matirhiselo ya yena ya ririmi yo hlawuleka hi ku tirhisiwa ka marito ra nkoka eka risimu ra vumbirhi leri vuriwaka *Madzolonga* loko a ku:

> A ndzi phunta njhani, va ndzi vula nghwendzha mpela vanhu va lomu, se ndzi wisile.
> U ndzi pfune njhani, a va ndzi vula nghwendzha mpela vanhu va khola nkata, se va ta dana.

Nghwendzha tani hilaha ri hlamuseriweke hakona laha henhlai wanuna loyi a nga ringanela ku va a tekile kambe a ri hava nsati. Kona eka mitila leyi tshahiweke laha henhla ku tlhela ku kumeka rito ra ku **dana** leri eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo a ri tali ku tirhisiwa. Ematshan'wini ya rito leri, ku tirhisiwa rito ra ku nyuma.

Eka risimu ra vumbirhi ra *Hi ta lahlana* ra le ka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* ku humelerisiwa matirhiselo ya le henhla ya ririmi hi muyimbeleri loko a ku:

> Mama wa mina u ndzi tiyisa na longo, hambi wo fuma a wu ndzi tsutsumi.

Hi ku ya hi mavulavulelo ya siku na siku rito **longo** a ri tali ku va ri tirhisiwa. Loko ku vuriwa rhambu leri sukaka hi le nkolweni ku ya fika exisutini. Rhambu leri hi rona ri nga khoma miri

© University of Venda

hinkwawo wa munhu. Handle ka rhambu leri, munhu a nge koti ku famba kumbe ku tiya. Ematshan'wini ya rito leri ku tala ku tirhisiwa rito nhlana kumbe rito ra Xinghezi ra *spinal cord*.

Eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Mjondolo* ra *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* ku tlhela ku humelerisiwa ku kula ka ntivomarito ya muyimbeleri loko a yimbelela hi mahanyelo ya wansati lama ya na tsakisiki a ku:

> Endlele ra wena ra doya, mha ri ndzi tsakisi mamani, cinca ka.
> Ndzo titshamela nkoponi mhe ndzi horisa moya, moya wa mina.
>
> Ndzi nga nga ta huma na timpfi.

Hi ku landza endlelo ra muxaka lowu kumbe matirhiselo ya le henhla ya ririmi hi kuma leswaku Chauke u na maendlelo ya yena ya ku tirhisa ririmi. Loko a ku ku **doya** u va a karhi a vula leswaku maendlelo lawa ya endliwaka hi nsati wa yena a ma kahle. Kasi **timpfi** i misisi yo basa leyi humaka munhu loko a kurile. Kutani eka risimu leri ku kombisiea ku hanyelo ra nsati ri ta endla leswaku a khalabya a ha ri lontsongo. Ku tirhisiwa ka marito lama swi na nkoka eka ku hluvukisa na ku tlakusa Xitsonga hikuva marito lama ya hlayiseka.

Eka risimu ra vutsevu ra *Vele ra manana,* kona eka alibamu leyi ku humelerisiwa matirhiselo ya ririmi ya xiyimo xa le henhla na ku tirhisiwa ka marito yo ka ya nga tolovelekangi loko a ku:

> Hambi manani a lo bothoka, i mhani wa wena.

Hi ku landza tirhiselo leri ra ririmi ku kumeka ku ri na rito **bothoka** leswi ku nga rito leri vanhu vo tala va nga toloveliki ku ri tirhisa. Ku bothoka swi vula ku hlakala kumbe ku karhala.

Nakambe eka risimu ra vukhume leri vuriwaka *Tatana* ra *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* muyimbeleri u tirhisa rito leri nga tolovelekangiki ku tirhisiwa loko a ku:

> Wa ha ku rhandza n'wananga, wa ha ku rhandza, o va na rigombo.

Loko Vatsonga va ku munhu u na **rigombo** va vula munhu loyi a rhandzaka ku ba van'wana. Yena xin'wana na xin'wana u vona xi lungha hi ku tirhisa nkhavi. Rito leri ri na nkoka ku va ri tirhisiwa eka risimu leri hikuva a ri tali ku tirhisiwa. Ematshan'wini ya rito leri ku tirhisiwa rito ra ku rhandza ku ba ntsena.

© University of Venda

Matirhiselo ya ririmi ya le henhla hi muyimbeleri ya tlhela ya tikomba eka *Shimatsatsa #27: Rejina* eka risimu ro sungula leri thyiweke vito ra alibamu laha a solaka murhandziwa wa yena wa le xihundleni ku va a paluxile xihundla loko a ku:

> A ndzi ku fihlile ekheheleni wo tshombonyoka, u ku ka hisa, yhoo!
> A ndzi ku tumbeta ekheheleni wo bebenyuka, u ku ka hisa, yhoo!

Ku **tshombonyoka** na ku **bebenyuka** hi wona marito ya nkoka lama tirhisiweke eka risimu leri. Marito lama ya vula ku va munhu a nga tshamiseki laha a nga tumbetiwa kona. Lama a hi marito lama talaka ku tirhisiwa eka mbulavula wa siku na siku eka Vatsonga.

Eka risimu ra vumbirhi ra *Mambvembve* ra le ka *Shimatsatsa #27: Rejina* ku tlhela ku tirhisiwa ririmi ra xiyimo xa le henhla hi muyimbeleri loko a ku:

> Ndzi ku rhandzile na madlakadlaka walawo,
> A va ri kona lavo bomba hi tisuti.
> Ndzi hlonipha lavo boha na tintanjhani,
> U nga ta ndzi tshika u landza vona, a hi fambe kaya.

Laha muyimbeleri loko a ku **madlakadlaka** u va a karhi a kongomisa eka swiambalo swo ka swi nga nyawuli. Ku tirhisiwa ka rito leri swi na nkoka ku hlayisa ntivomarito ya Xitsonga.

Eka risimu ra vumune ra *Tlevulani No. 3* ra le ka *Shimatsatsa #27: Rejina* ku tlhela ku humelerisiwa hungu hi ku va ku tirhisiwa ririmi ro tumbela kumbe marito yo ka ya nga tolovelekangi loko a ku:

> Tlevulani se u vuyile na gwembe.
> A dyo hemba Sathana dyi ku vuya u ta tiphina, hala ku na switshongo.

Eka ntshaho lowu hi kuma rito **gwembe** leri tirhisiweke ku va ri vula leswaku Tlevulani a nga ha hanyangi kahle evuton'wini u le ku vabyeni. Hi Xitsonga gwembe I vuvabyi by ova munhu loko byi n'wi khomile wa rhurhumela. **Switshongo** i swirimiwa swa le masin'wini ku katsa timanga, tinyawa, na swibyariwa swin'wana. Rito leri a hi rito leri nga tolovelangi eka mavulavulelo ya siku na siku.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku kombisiwa matirhiselo ya le henhla ya ririmi hi Chauke eka vuyimbeleri bya yena. Leswi hi swi vona hi risimu ra vumbirhi ra *Mabebe* laha a hlamuselaka hi makulele ya yena yo vava loko a ku:

> Ndzi kule hi mabebe, ndzi kule hi mabebe, ka hina vusiwana.

Eka Xitsonga lexi vulavuriwaka masiku hinkwawo rito **mabebe** a ri kumeki ri tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku na siku. Mabebe i swiambalo swa switlakati. Hi rito leri muyimbeleri u kombisa leswaku a nga kulanga hi ku tiphina eka ndyangu wa ka vona hikokwalaho ka vusweti.

Eka risimu leri fanaka ku tlhela ku tirhisiwa marito ya xiyimo xa le henhla lawa ya nga taliki ku va ya tirhisiwa hi vanhu laha a bejaka ku va a nga tshiki ntirho wa yena loko a ku:

> Hambi Sathana dyo gwaba, ndzi nge xi tshiki xintirhwana xa mina.

Rito ku **gwaba** a ri tali ku va ri tirhisiwa eka ku vulavula ka masiku hinkwawo. Rito leri ri vula ku kokela etlhelo. Swi na nkoka ku tirhisa marito lama ku hlayisa na ku hluvukisa Xitsonga.

Eka risimu ra vunhungu ra *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku tlhela ku humelerisiwa leswi hi vulaka swona hi ku enta ka miehleketo ya munhu. Leswi hi swi vona hi ku tirhisiwa ka marito ya xiyimo xa le henhla loko a ku:

> Swi ndzi kwatisa ngopfu swa vabvana valava leswo hi hleva,
> Mi ku a hi swi lave swa vukati, mi swi nghena hi kwihi na?

Eka mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwa rito **vabvana** leri ku nga rito leri nga taliki ku tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku na siku. Rito leri ri vula wansati loyi a nga le xikarhi ka malembe ya vukhegula na vunhwana. Hi mavulavulelo yo tala vabvana vo vuriwa vavasati handle ku va hambanyisa hi malembe ya vona.

Nakambe eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Wa phungela* ra *Shimatsatsa #29: Xihloka xa maseve* ku tlhela ku humelerisiwa leswi hi vulaka swona loko hi ku munhu u na ntokoto wa matirhiselo ya ririmi loko a ku:

> Va nge he va tivi papa, phela malume a va ri kholwa.
> A hi fambe hi ya vutisa mhani, ku ri i malume na?

© University of Venda

Va nge he va tivi mhani, phela malume a va ri kholwa.

Rito **kholwa** ri tirhiseriwa munhu loyi a nga tshama nkarhi wo leha exilungwini a nga vuyi ekaya. Rito leri ri na nkoka ku va ri tirhisiwa ku hluvukisa na ku hlayisa ntivomarito ya Xitsonga.

Eka risimu ra vutsevu leri vitaniwaka *N'hwembe* leri nga eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa maseve* nsati wa muyimbeleri u tirhisa marito lawa ya nga tiviwiki hi vanhu vo tala. Leswi swi katsa na ku tshula mavito mantshwa hi ku landza swiendlo swa leswi thyiwaka. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

Ndzi khomele papo, nsatinene wa khomeriwa.

Wansati loyi u tirhisa rito **nsatinene** leswi kombaka ku twisisa eka timhaka ta ku vumba marito mantshwa eka Xitsonga. Rito leri ro kombisa leswaku wansati loyi u na mahanyelo eka nuna wa yena.

Nakambe ku tlhela ku kombisiwa ntivomarito wa le henhla eka vuyimbeleri bya Chauke eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Malakia Part 2* ra le ka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa maseve* loko a ku:

U tsaka u ku lava muyingameri, kasi u dlawa hi vona,
Hosi ya swi vona marha.

Mitila leyi tshahiweke laha henhla wu kombisa ku va ku tirhisiwile marito yo tumbela. Rito **muyingameri** ri yimeriwa hi rito mufundhisi eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo.

Eka risimu ra vukhume ra *Ntsako wa moya* ra le ka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa maseve* ku tlhela ku humelerisiwa matirhiselo ya ririmi ya le henhla hi muyimbeleri loko a ku:

Endyangwini njombo yi nge ngheni loko ku holoviwa, phulani byi hola.

A hi vanhu vangani va kotaka ku tirhisa rito **njombo** eka mavulavulelo ya vona ya siku na siku, kambe ematshan'wini ya rito leri ku tirhisiwa rito ra nkateko. Ku tirhisiwa ka rito leri swi na nkoka ku hlayisa na ku dyondzisa ntivomarito eka Xitsonga.

Matirhiselo ya le henhla ya ririmi hi Chauke eka vuyimbeleri swi tlhela swi tihumelerisa eka risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Ti high-high* ra *Shimatsatsa #30: Jehovha* loko a ku:

© University of Venda

Vanhu vo tala ngopfu va hlupheka, vonani va hanya hi mitsembyana.

Rito ra **mitsembyana** a ri tali ku va ri tirhisiwa hi vanhu. Ematshan'wini ya rona ku tirhisiwa rito mirhi leri tiviwaka hi vanhu hinkwavo lava vulavulaka Xitsonga. Ku tirhisiwa ka rito leri swi na nkoka ku hlayisa ntivomarito na ku hluvukisa ririmi hi roxe.

Nakambe eka risimu ra vumune leri vuriwaka *Dyi bihe ngopfu* ra *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tlhela ku tirhisiwa marito lawa ya nga taliki ku va ya tirhisiwa leswi endlaka leswaku ya nga tiviwi ngopfu leswaku ya vula yini loko a ku:

Mo faka manghilazi sesi, eka mina i mpama loyi.
N'wi languteni kahle, eka mina i mbhuri leyi.

Eka mitila ya mitshaho leyi nga laha henhla rito **mpama** na rito **mbhuri** swi vula munhu wo saseka. Mpama ri tirhisiwa ngopfu eka waxinuna kasi mbhuri ri tirhisiwa ngopfu eka waxisati. Ematshan'wini yo va hi tirhisa marito lama, ku tala ntsena ku vula leswaku munhu u sasekile, handle ko hambanyisa rimbewu ra munhu loyi ku vuriwaka yena. Ku tirhisiwa ka marito lama swi na nkoka ku hlayisa na ku hluvukisa Xitsonga.

Matirhiselo ya le henhla ya ririmi ra Xitsonga eka vuyimbeleri bya muyimbeleri ya tlhela ya tikomba eka risimu ra vuntlhanu ra *Ndyangu wa buti* leri nga eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* loko a ku:

Boti dyi katekile dyi na muti wa xihundla, mayana.
Mawaku, n'wina mi lo mpfhapfha.

Rito **mayana** na **mawaku** ma kombisa ku va munhu a ri ku naveleni leswaku swi nga tlulela na le ka yena. Eka masiku lawa a swa ha talangi ku va swi vuriwa. Nakambe rito ra **mpfhapfha** ri vula ku tshamiseka handle ka swiphiqo.

Eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tshula marito kumbe ku tirhisa marito yo ka ya nga tolovelekangi hi muyimbeleri ya tlhela ya humelerisiwa eka risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *Khisimusi* loko Thomas Chauke a ku:

Sweswi i khisimusi ndzi lava ku xava magume ya vana, va ta mbala.
A tshike ku rhendzeleka na mafadeni ya mina, ma vuya kaya.

© University of Venda

Eka ntila wo sungula rito **magume** ri va ri karhi ri yimela swiambalo swa vana kasi eka ntila wa vumbirhi u tirhisile **mafadeni** leswi ku nga mali. Ku tirhisiwa ka marito lama swi na nkoka ku hlayisa na ku hluvukisa Xitsonga.

Eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* ku humelerisiwa hungu hi ku va ku tirhisiwa marito yo ka ya nga tolovelekangi eka risimu ra vumbirhi ra *Malumbacuma* loko muyimbeleri a ku:

> I malumbancuma, a ndzi n'wi kheti n'wananga.
> N'wi tshinye na yena a tshika nkwikwirimba.

Eka mitila leyi rito **malumbancuma** ri kongomisa eka n'wana loyi a taka na manana wa yena evukatini. Eka ntila wa vumbirhi ku tirhisiwile rito **nkwikwirimba** leswi ku nga nkanu. Lama a hi marito lama talaka ku tirhisiwa hi vavulavuri eka mimbhurisano ya siku na siku.

Eka risimu ra vukaye ra *Xitsongana* ra le ka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* ku tlhela ku humelerisiwa matirhiselo ya xiyimo xa le henhla xa ririmi loko a ku:

> U nga rikotse ra mina, a wu ndzi voni ndzi helerile ka wena na?

Rikotse ku kongomisiwa eka n'wana wo hetelela emutini kambe eka risimu leri u va a karhi a kongomisa eka nsati wa yena wo hetelela. Marito ya muxaka lowu ya na nkoka ku va ya tiviwa hi vanhu ku siva swivula hi rito rin'we.

Ku tirhisiwa ka marito man'wana lama ya kotaka ku siva swivulwa eka vuyimbeleri bya muyimbeleri swi na nkoka ku tlakusa na ku hluvukisa Xitsonga. Tani hilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, ku va ririmi hi ku ri le ku hluvukeni, ku fanele ku va na marito yo hambanahambana lama nga ta hlamusela swilo ku antswa. Kutani loko hi ku hi hluvukisa ririmi loko hi tlhelo hi lahlekeriwa hi man'wana ya marito ya nkoka eka ririmi swi ta va swi nga tshamisekangi.

© University of Venda

5.2.8. SWIVUTISO SWO PFUMALA TINHLAMULO

5.2.8.1. Nhlamuselo

Swivutiso swo pfumala tinhlamulo ku kongomisiwa eka swivutiso leswi vutisiwaka handle ko langutela nhlamulo yo karhi eka muvutisiwa. Leswi swi va tano hikwalaho ka leswi muvutisi a va ka a karhi a tiva nhlamulo ya xivutiso lexi a xi vutisaka. Mhaka leyi boxiweke laha henhla yi seketeriwa hi Nezani (2012: 669) loko a ku:

> A rhetorical question is one that requires no answer because the answer is obvious and doesn't need to be stated. The speaker (of the rhetorical question) is not looking for an answer but is making some kind of a point, as in an argument. Asking a question as a way of asserting something, or asking a question not for the sake of getting an answer but for asserting something (as in a poem for creating a poetic effect).

Ntshaho wa Nezani laha henhla wu kombisa leswaku eka swivutiso swo pfumala tinhlamulo, muvutisi wo vutisa ku endlala leswaku loyi a vutisiwaka a ta tiehleketa kambirhi hileswi a vutisiwaka hi swona, ku nga ri leswaku u fanele a hlamula. Nhlamulo ya xivutiso lexi muvutisi u va a ri na yona emiehleketweni ya yena.

Henry Denham u tile na vonelo ro va ku tirhisiwa mfungho wa xivutiso xo languta emahlweni eka swivutiso swo pfumala tinhlamulo kambe u nga kumangi nseketelo eka van'watindzimi van'wana.

Ntirho wa swivutiso swo pfumala tinhlamulo

- Ku kucetela muvutisiwa leswaku a vona mhaka hi tihlo ra muvutisi.
- Ku tshikelela mhaka leyi vutisiwaka leswaku muvutisiwa a kota ku twisisa xiyimo.
- Ku tlhontlha miehleketo ya muvutisiwa leswaku a ta ehleketanyana hi mhaka leyi boxiwaka.

© University of Venda

5.2.8.2. Matirhiselo

Eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa mina*, muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi tinhlamulo ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vumune ra *I khombo muni* loko a ku:

Kasi i khombo muni leri ndzi nga na rona tiko leri?
Ndzi ri i khombo muni leri ndzi nga na rona ndhawu leri?

Hi ku languta swivutiso leswi, muvutisi a nga langutelangi ku va a kuma nhlamulo kambe u lava ku tlhontlha miehleketo ya muvutisiwa. U ringeta ku kombisa leswaku leswi a hlanganaka na swona evuton'wini a swi n'wi ringanangi.

Nakambe eka risimu vukaye ra *Vutekateka* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa mina* muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi tinhlamulo ku va a humelerisa hungu ra risimu loko a ku:

Kati hi wena u n'wi yimisaka tindleve?
Ndzi ku tihomu ta yini?

Eka swivutiso leswi nga longoloxiwa laha henhla, muvutisi a nga lavi ku va a hlamuriwa kambe u tiyimelela eka timhaka leti a soriwaka hi tona. Laha muyimbeleri u lava ku kombisa loyi a onhaka n'wana leswaku se swa tiveka leswaku hi yena a n'wi dlayaka.

Eka *Shimatsatsa #2: Don't be surprised* muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa ku va a humelerisa leswi risimu ra vunkombo leri thyiweke *Swi nyika na vusiwana* ri vulaka swona loko a ku:

Ndzi ta byela mani?

Hi xivutiso lexi nga laha henhla, muvutisi a nga lavi ku va a hlamuriwa kambe a kombisa ku va a tiputa vusiwana lebyi a nga tivangela hi ku va a teka tshengwe. Wa swi tiva leswaku u lo tivangela, a ku na loyi a faneleke ku byela yena ku n'wi pfuna kambe yena n'wini u fanele ku tiyisela ku kondza a hlula.

Nakambe eka *Shimatsatsa #2: Don't be suprised* muyimbeleri u tlhela a humelerisa hungu ra risimu ra vukhume ra *Kambe tatana u siye swifuwo* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa loko a ku:

© University of Venda

Swi ta va swa mani swifuwo leswi?

Hi ku languta xivutiso lexi nga laha henhla hi kuma mhaka ya leswaku muyimbeleri u na yona nhlamulo ya leswaku swifuwo leswi swi siyeriwile yena. Muvutisi eka risimu leri u vutisela ku kombisa leswaku i swa yena a ri yexe tani hileswi a nga mudyandzhaka.

Muyimbeleri eka risimu ra vunkombo leri vitaniwaka *Xikumakumani* eka *Shimatsatsa #3: Bomber Mhlengwe* u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi tinhlamulo loko a humelerisa hungu ra risimu leri loko a ku:

Vana lavo tala mi va kuma kwihi a mi ndzi byeli?

Ku va muyimbeleri a vutisa xivutiso lexi a ku na xikongomelo xa ku va a hlamuriwa hikuva wa swi tiva leswaku vana va kumiwa kwihi. U va a karhi a lava ku tlhontlha miehleketo ya muyingiseri.

Nakambe eka *Shimatsatsa #3: Bomber Mhlengwe* muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa ku humelerisa hungu ra risimu ra vunhungu ra *Miyela n'wambilu* loko a ku:

U yo yini n'wambilu?
Ndzi va kuma na le kaya va karhi va rila, va rila wena ke?

Hi swivutiso leswi nga laha henhla muvutisi u va a karhi a swi tiva leswaku a nga ka a nga hlamuriwi hi mbilu hikuva mbilu a yi vulavuli. Laha wo ringeta ku kombisa leswaku leswi mbilu yi lavaka swona swa tika hikuva a nge swi fikeleli.

Nakambe eka risimu ra vukaye ra *A nga ha ngheni la mutini* muyimbeleri u tlhela a tirhisa xivutiso xo ka xi nga lavi nhlamulo eka *Shimatsatsa #3: Bomber Mhlengwe* loko a ku:

Se i mani la vuyaka hi ku ndzi tiva u ri hava nuna?

Muvutisi wa swi tiva leswaku wansati loyi a nga n'wi hembela a ku u hava nuna a nge hlamuli loko timhaka se ti bihile. Xivutiso lexi xi tirhisiwile ku ringeta ku komba ku hlamala.

Eka *Shimatsatsa #4: Xinyeletana* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vuntlhanu ra *Madlayisani No 4* hi ku va a tirhisa xivutiso xo ka xi nga koxi nhlamulo kambe xi lava ku tlhontlha miehleketo ya muvutisiwa loko a ku:

© University of Venda

Ka vasati loyi hi yena madlayisani, a mi n'wi voni n'wina?

Hi ku languta xivutiso lexi nga laha henhla muvutisi wa xona a nga lavi ku va a hlamuriwa, kambe a lava leswaku a tekeriwa enhlokweni. U ringeta ku lemukisa vanhu lava a byelaka vona leswaku va fanele ku xiya nsati loyi a nga hanyiki kahle.

Nakambe swivutiso swo ka swi nga lavi ku va swi hlamuriwa swi tlhela swi tirhisiwa ku va swi humelerisa hungu ta tinsimu eka *Shimatsatsa #4 Xinyeletana* to fana na risimu ra vukaye ra *Xigono* loko a ku:

Kambe loko wo tswala swilema u to yini n'wananga?
U to tumbeta n'wananga leswi u ngo hleka swigono?
U to tumbeta n'wananga leswi u ngo hleka swilema?

Swivutiso leswi a swi lavi nhlamulo kambe swi tirhisiwile ku va swi tsundzuxa vanhu leswaku hambi munhu a lo tsoniwa njhani a nga fanelanga ku hlekiwa hikuva a nga ka a nga titwi kahle. Hi swivutiso leswi, muyimbeleri wo lava leswaku vanhu va tianakanya eka swiendlo swa vona na ku va lemukisa leswaku ku hlekana a swi kahle.

Nakambe eka risimu ra vukhume ra *Ntlhanu wa malemba na rin'we* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #4: Xinyeletana* muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi tinhlamulo loko a ku:

Kasi va khale a va nga hembi loko va ku vukosi i mberha?
Kasi va tolo a va nga hembi loko va ku swilo swa hela?

Muvutisi u va a karhi a swi tiva leswaku swivutiso swa muxaka lowu swi nga ka swi nga hlamuriwi, hikwalaho a nga langutelanga tinhlamulo ta swona. Laha muyimbeleri wo lava ku kombisa leswaku mhaka leyi voniweke hi vakhale ku kala va ta na xivuriso xa ku vukosi i mberha a ku ri ntiyiso.

Eka *Shimatsatsa #5: Shikwamula mazingi* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vutsevu ra *Muendliwa a nga rivali* hi ku tirhisa xivutiso xo ka xi nga lavi ku hlamuriwa loko a ku:

Mhaka ya ku pfuna munhu n'wina vakhale xana i ku tidlaya ke?

© University of Venda

Muvutisi wa xivutiso lexi wa swi tiva leswaku ku pfunana laha misaveni i swilo leswi hi hanyaka hi swona, kambe xivutiso lexi xi kombisa ku hlamala endzhaku ka ku pfuna munhu a ya jika hi wena hi xamundzuku. Hi xivutiso lexi muyimbeleri u lava ku tshikilela mhaka ya leswaku mikarhi yin'wana loko u ku wa pfuna u va wo tidlaya.

Eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa movha* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vumbirhi ra *Mukon'wana wa phephabege* hi ku va a tirhisa swivutiso swo tlhontlha miehleketo ya muvutisiwa loko ku:

> U ta n'wi lovola hi yini n'wana loyi?
>
> U ta n'wi lovola hi yini ke?

Hi swivutiso leswi nga laha henhla, muvutisi u va a karhi a nga lavi ku kuma nhlamulo hikuva wa swi tiva leswaku ku lovoriwa hi yini. Eka swivutiso leswi u va a karhi a kombisa ku sola mukon'wana wa yena loyi a nga riki na xuma xo lovola hi xona.

Nakambe eka risimu ra vuntlhanu ra *Vana van'wana* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa movha* muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga koxi tinhlamulo loko a ku:

> I mani yena la nga va chela moya wo ka va nga tweli vusiwana?
> I mani la nga va chela moya wo biha xana?
> Yoo, Sathana se u ndzi kombela yini maxangu lawa?
> Yoo, Sathana se u ndzi kombela yini tinxaniseko?

Hi swivutiso leswi nga longoloxiwa laha henhla muyimbeleri u vutisa a kongomisile eka ku va a lava ku kombisa leswaku a nga khomeki kahle hi leswi endlekaka eka vana va yena. Kutani swivutiso leswi i ndlela yo kombisa xirilo.

Kona eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa movha* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vutsevu leri thyiweke *U ta biwa* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga ri na tinhlamulo hi mitila leyi landzelaka:

> Kasi wena u rhandza timhaka ta van'wana vanhu, swi lo yini kamundzina?
> U hi hlevela timhaka ta van'wana ngopfu, u byela mani leta wena?

© University of Venda

Wena u dumile ngopfu hi ku boxa swihundla swa van'wana vanhu, swi lo yini kamundzina?

Eka mitila leyi nga laha henhla muyimbeleri u va a karhi a swi tiva leswaku a nga hlamuriwa hi munhu eka swivutiso swa yena. O vutisela ntsena ku va a tshinya munhu wo rhandza ngopfu timhaka ta van'wana leswaku a swi tshika hikuva na yena a nge tsaki ku va vanhu va tiva hi ta yena timhaka.

Loko hi ya emahlweni na ku humelerisa mhaka ya swivutiso swo pfumala tinhlamulo eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa movha* muyimbeleri u tlhela a humelerisa hungu ra risimu ra vukhume ra *Mi nge wu aki* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa loko a ku:

Yona nkani u nga yi phika ka njhani wena eka nuna wa wena?
Yona nkani u nga yi phika ka njhani sesi eka nuna wa wena?
Kani u nga yi phika ka njhani sesi eka nuna wa wena?

Hi ku landzelela ndlela leyi swivutiso leswi swi vekisiweke swona u namba u swi vona leswaku muvutisi a nga lavi ku va hlamuriwa kambe ku va a lava ku tlhontlha miehleketo ya muvutisiwa.

Eka *Shimatsatsa #7: Suka lovha* ku tirhisiwile swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa hi muyimbeleri loko a humelerisa hungu ra risimu ro sungula leri thyiweke vito ra alibamu loko a ku?

Lovha i mani, se wa ndzi poyila
Lovha i mani, se wa ndzi sukela.
Lovha i mani, se wa ndzi chinghela.

Eka swivutiso leswi muvutisi wa swona wa swi tiva leswaku lovha ku va ku karhi ku vuriwa yena. Swivutiso leswi wo swi vutisa ku endlela ku lemukisa loyi a n'wi vitanaka lovha leswaku a swi n'wi khomi kahle ku vitiwa hi mavito.

Nakambe eka risimu ra vumune leri thyiweke *Va kombe ndlela* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #7: Suka lovha* muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi tinhlamulo ku va a humelerisa leswi risimu leri ri vulaka swona loko a boxa marito lama landzelaka:

© University of Venda

Xana emavokweni ya mina ndzi to pfumala na swo haxa vana va mina xana?
Swona leswi nga ta humelela mundlwana swi to fana na yini?

Hi swivutiso leswi muvutisi wa swona u va a karhi a tiputa vusiwana. Loko a vutisa hi swa mundlwana a nga languteli nhlamulo hikuva a nga kona loyi a tivaka timhaka ta nkarhi lowu taka.

Eka *Shimatsatsa #7: Suka lovha* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vunkombo leri thyiweke *Tisuti dyisa mfana* hi ku va a tirhisa xivutiso xo ka xi nga lavi ku va xi hlamuriwa hi ntila lowu landzelaka:

Kasi jaha ra mina ri na tisuti leto tani xana?

Hi ntila lowu, muyimbeleri u va a karhi a swi vona leswi a vutisaka hi swona, kambe u va a vutisa hi ku hlamala hikuva a nga langutelanga ku vona leswi a nga le ku swi voneni.

Nakambe muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa hi risimu ra vunhungu ra *Malakia* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #7: Suka lovha*. Swivutiso leswi u va a ri na yona nhlamulo loko a ku:

N'wina vo rhuketelana na vatswari va n'wina majaha ndzin'wina,
Mi ta byela mani loko swi biha swilo?
U ta byela mani, wena siku ra khombo?
N'wina vo rhuketelana na vatswari va n'wina majaha ndzin'wina,
Mi ta byela mani loko swi onhaka ke?
A ma ha xiximani na vatswari va n'wina majaha ndzin'wina,
Mi to swi yini, ra Malakiya ra ta?

Mitila leyi nga laha henhla yi humelerisa mhaka ya leswaku muvutisi u va a nga langutelanga ku kuma nhlamulo eka swivutiso leswi, kambe u va a langutela mhaka ya leswaku vanhu lava va hoxelaka vatswari va vona va fanele ku va swi cinca hikuva va ta xaniseka hi siku ra makumu. Mutswari u tekiwa ku ri yena loyi van ava tsutsumelaka eka yena loko swilo swi nga fambi kahle, kutani loko va rhukana vatswari swi vula leswaku va ta kala ko tsutsumela kona.

© University of Venda

Eka risimu ra vukaye leri thyiweke *Muti wa tihuwa* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #7: Suka lovha* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa swivutiso leswi a nga kaliki a lava leswaku swi hlamuriwa hi mitila leyi nga laha hansi:

Xana muti wa tihuwa manana wu lulamile?
Xana muti wa tihuwa tatana wu lulamile?

Eka swivutiso leswi muyimbeleri u lava ku tlhontlha miehleketo ya vayingiseri na ku va kombisa mhaka ya leswaku timbholovo a ti aki muti. Laha muyimbeleri wa swi tiva leswaku tihuwa a ti lulamangi.

Eka *Shimatsatsa #8: Ma-Jumble sale* muyimbeleri u humelerisa hungu ya risimu ra vutsevu ra *Nuna wa makoya* hi ku va a tirhisa swivutiso swo tlhontlha miehleketo ya vayingiseri loko a ku:

A swi va hlamarisi vana va wena makwerhu loko u tshika nuna wa makoya?
A wu nyumisi vana va majaha wena makwerhu loko u tshika nuna wa wena ke?
A wu nyumisi vana va tikhomba wena makwerhu loko u tshika nuna wa wena ke?
A va nga hlupheki vana va wena makwerhu loko u tshika tatana wa vona ke?
A va nga hlupheki vana va n'wina tatana loko mi tshika manana wa vona ke?

Swivutiso leswi nga laha henhla swi vutisiwa ku ri ndlela yo lava ku lemukisa wansati loyi ku yimbeleriwaka hi yena leswaku loko o tshikana na nuna wa yena, vana va yena va ta nyuma hi xiboho xa muxaka lowu na ku va va hlupheka hikwalaho ko hanya va ri hava vatswari hinkwavo. Loko munhu a vutisiwa swivutiso leswi, ko va ndlela yo lava ku n'wi kombisa leswaku a ehlekete hi switandzhaku swa swiendlo swa yena.

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke ku tlhela ku tirhisiwa swivutiso swo ka swi nga lavi tinhlamulo eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* eka risimu ra vukaye ra *Xidudla* loko a ku:

A va lo hela vanhwana ku za u vona xidudla xa mina ntsena?

© University of Venda

Va lo hela vanhwana u ngo teka xidudla xa mina?
Wo ndzi lava yini, a nga ku hlantsweli lowa ka wena xana?
Wo ndzi lava yini, a nga ku ayineli lowa ka wena xana?

Swivutiso leswi nga laha henhla ku va ku nga languteriwanga ku va munhu loyi a vutisiwaka a humesa nhlamulo kambe u fanele ku swi tekela nhlokweni leswaku a nga fanelanga ku va a teka nsati wa un'wana. Laha swivutiso leswi swi ringeta ku tshinya na ku tsundzuxa wanuna loyi a tekaka nsati wa un'wana leswaku va kona vavasati van'wana lava a nga rhandzanaka na vona, ku nga ri ku tekela un'wana wanuna.

Eka *Shimatsatsa #9: Humelela mukon'wana* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vunharhu ra *Ndzi n'wana mani* hi ku va a tirhisa swivutiso swo tlhontlha miehleketo ya munhu loko a ku:

Ndzi wa le kwihi mina?
Kasi ndzi n'wana mani mina?

Hi swivutiso leswi Thomas Chauke u lava ku kombisa mhaka ya leswaku yena u le ku kholeriweni emutini wa ka vona hikwalaho ka ku va manana wa yena va fambile va n'wi siya a ha ri lontsongo. Swivutiso leswi swo va swo kombisa xirilo xa ku xaniseka emutini. U kombisa leswaku u khomiwa ku hambana na vana lavan'wana kwala mutini.

Eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jeke* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vunhungu leri thyiweke *I n'wana wa wena* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku va swi hlamuriwa loko a ku:

U nga va u n'wi chava yini we sivara?

Eka ntila lowu muyimbeleri u lava ku kombisisa leswaku Gezani a nga tsutsumi n'wana wa yena hikuva na yena wa swi tiva leswaku i n'wana wa yena.

Nakambe eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jeke* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vunhungu ra *Xidudla* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku va swi hlamuriwa hi ku va a ri na yona nhlamulo loko a ku:

A va lo hela vanhwana u za u vona xidudla xa mina?
A xi lo tshwuka ngopfu u za u taka xidudla xa mina?

© University of Venda

Hi xivutiso lexi nga laha henhla, wanuna loyi a vutisaka u va a karhi a swi tiva leswaku vanhwana va nga ka va nga heli, kambe yena hi ku tirhisa swivutiso leswi nga laha henhla u lava ku kombisa mhaka ya leswaku loko nhwana a gangiwile, majaha man'wana ya fanele ku fambela ekule va tilavela wa vona, ku nga ri ku tekela van'wana.

Nakambe muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vukhume ra *Hovhorolo* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku va swi hlamuriwa eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jeke* loko a ku:

> I xincekana xa yini, u qhoka na swikete swa Xilungu?
> Hovhorolo yi kwihi, ndzi ambala ndzi ya maketa?

Mitila leyi nga laha henhla yi kona hikuva muyimbeleri u humelerisa mhaka ya leswaku nuna wa yena a nga lavi ku ya tirha leswaku muti wu ta kota ku kuma swakudya. Swivutiso leswi swi tirhisiwile ku endlela leswaku munhu loyi swi kongomisiweke eka yena a tianakanya.

Eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vunharhu ra *Mutswari a va lombi*, hi ku va a tirhisa swivutiso swo tlhontlha miehleketo loko a ku:

> Hambi manana a ri na ntima i manana wa wena, u ta n'wi kuma kwihi lowo tshwuka?
> Hambi manana a nga dyondzangi i manana wa wena, u ta n'wi kuma kwihi lowo dyondza xana?
> Hambi manana a lo biha ngopfu i manana wa wena, u ta n'wi kuma kwihi lowo xonga xana?
> Hambi manana a lo bihanyana i manana wa wena, u ta n'wi kuma kwihi lowo xonga xana?
> Hambi manana a ri hava voko i manana wa wena, u ta n'wi kuma kwihi lowa voko xana?
> Hambi manana a lo phunta i manana wa wena, u ta n'wi kuma kwihi lowa ntlhari xana?
> Hambi manana a ri hava tihlo i manana wa wena, u ta n'wi xava kwihi lowa tihlo xana?

© University of Venda

Hi swivutiso leswi nga laha henhla muyimbeleri u vutisa a karhi a swi tiva leswaku a nge hlamuriwi. Swivutiso leswi swo lava ku tsundzuxa vana leswaku mutswari hambi a ri njhani, u fanele ku n'wi amukela leswi a nga xiswona hikuva a ko hlawuriwa. Loko mutswari a ku veleka u ta tshama a ri wa wena a nga ka a nga cinci hambi ko humelela yini na yini. Swivutiso leswi swi ringeta ku tsundzuxa vanhu leswi mutswari u ta tshama a ri mutswari, hambi ko humelela yini kumbe yini.

Eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa kambe swi karhi swi tlhontlha miehleketo ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vuntlhanu ra *Xitariyani* loko a ku:

> Xana wena u nga tsaka loko vo teka lexa ka wena xijita?
> Xana wena u nga tsaka loko vo teka lexa ka wena xiyisa?
> Wena u nga tsaka ku tekeriwa nuna wa wena hi van'wana?

Hi swivutiso leswi nga laha henhla, muyimbeleri u va a karhi a swi tirhisa ku tsundzuxa wanhwana leswaku u fanele ku va a hambana na vanuna va van'wana hikuva a swi lunghangi. Xikongomelo xa swivutiso leswi a ku ri ku va a lava ku tsundzuka vaxisati leswaku a swi kahle ku hambanyisa vavanuna na mindyangu ya vona hikuva mundzuku swi nga humelela eka wena.

Loko hi xopaxopa *Shimatsatsa #12: Buku yi hi byerile* muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo tlhontlha miehleketo eka risimu ra vumbirhi ra *Mbilu ya loyisa* loko a ku:

> Xana wa n'wi tiva munhu wena ke?

Eka ntila lowu nga laha henhla, muyimbeleri u kumeka a vula leswaku munhu u nga ka u nga n'wi tivi u n'wi heta. Munhu u nga voni ku hlekelela u ehleketa leswaku munhu yoloye u tsakile hikuva a nga jika hi wena siku rin'wana.

Eka *Shimatsatsa #13: Xifumi na Lazara* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vunhungu ra *Ra hundzeriwa* hi ku va a tirhisa swivutiso leswi nga laviki ku va swi hlamuriwa loko a ku:

> Loko u nga lavi ku teka nsati xana u ta dya yini la kaya?
> Loko u nga lavi ku teka, u swekeriwa hi mani?

© University of Venda

Loko a lava miceka xana mi ta n'wi xavela n'wina ke?

Hi swivutiso leswi muvutisi u va a karhi a swi tiva leswaku muvutisiwa a nga ka a nga hlamula hikuva nhlamulo ya swivutiso leswi u na swona yena n'wini. Laha ku tsundzuxiwa jaha leswaku ri fanele ku teka nsati hikuva ri ta pfumala wo ri swekela na ku ri hlantswela. Jaha na rona ri tlhela ri tirhisa xivutiso xo pfumala tinhlamulo eka ntila wa vunharhu hi ku angula ri kombisa leswaku ri nge teki nsati hikuva ri nge swi koti ku n'wi xavela leswi a nga ta swi lava.

Eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* muyimbeleri u humelerisa mongo wa risimu ra vumbirhi ra *Ya pfala roboto* hi ku va kun'wana a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa loko a ku:

Mi hembela vanhu mi ku ma hlupheka, kasi mi vula leswi?
Loko ndzi ku ndza xanisiwa hi wansati ndzi vula leswi, ma swi vona ke?

Hi swivutiso leswi nga laha henhla muyimbeleri u kombisa leswaku yena a ehleketa leswaku loko va ku va xanisiwa va vula leswaku va tikeriwa kasi a ko va na nchumu loko a pimanyisa na ku xanisiwa ka yena. Xikongomelo xa kona a ku nga ri ku kuma nhlamulo kambe ku kandziyela mhaka leyi.

Eka *Shimatsatsa #14: Kokwana wa un'wana* muyimbeleri u tlhela a humelerisa hungu ra risimu ra vumbirhi ra *Xikhongolotana* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga koxi ku hlamuriwa loko a ku:

A wu hleketa ku ndzi ta n'wi lovola a tlhela a tshama kaya, a nga hlomi na?

Hi ku landza xivutiso lexi nga laha henhla, hi kuma mhaka ya leswaku muvutisi a nga lavi ku hlamuriwa kambe a lava leswaku va swi tsundzuka leswaku hi vona va nga lo pfumala.

Loko hi xiya eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vunhungu leri thyiweke *Vana vambirhi* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa hi mitila leyi landzelaka:

Tata wa mina mpela mo tlanga hi mina leswi, ndzi ri n'wana wa n'wina wa xiviri na?

© University of Venda

Tata wa mina mpela mo tlanga hi mina leswi, ndzi ri nwana wa n'wina wa qovo na?
I mani un'wana la nga tatana wa mina?

Eka mitila leyi, muyimbeleri u va a languterile leswaku muvutisiwa a va a thontlheka emiehleketweni kambe a nga hlamuli swivutiso leswi hikuva endzeni ka swona ku na nhlamulo. Swivutiso leswi swo lava leswaku muvutisiwa a tianakanya a langutisisa leswi a khumeke n'wana wa yena xiswona. Loko a vona swi nga ri kahle, u fanele ku cinca maendlelo ya yena ya swilo.

Eka risimu ra vukaye leri vitaniwaka *U lo tilavela* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa un'wana* muyimbeleri u kumeka a humelerisa hungu ra risimu leri hi ku va a tirhisa swivutiso leswi nga lavihi ku va swi hlamuriwa loko a ku:

U lava ko ku hembela vanhu u ku u loyiwile na?
Va to na va ku dlonyola mahlo ivi u ya ku i valoyi na?
Va to na va ku swenula gomo ivi u ya ku i valoyi sweswi?

Muyimbeleri eka mitila leyi nga laha henhla u lava ku tsundzuxa muvutisiwa leswaku ku faya muti wa un'wana munhu swi na khombo rikulu swinene hikuva va nga dlayiwa hikokwalaho ka swona. Swivutiso leswi swi lo vutisiwa leswaku loyi a vutisiwaka a ehleketa leswaku a nga humelela hi yini hikwalaho ka leswi a swi endlaka.

Ku yisa emahlweni na na humelerisiwa ka swivutiso swo pfumala tinhlamulo, eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* muyimbeleri a tirhisaka swivutiso swo ka swi nga lavi nhlamulo kambe swi tlhontlha miehleketo ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vunharhu leri vitaniwaka *U vhaka a nga heti* hi ndlela leyi landzelaka:

Mukon'wana wa njhani yaloyi, a ngo vhaka a nga heti, hi ta n'wi kota na?
Kasi mujahana loyi a ngo teka a nga heti, muti wa mina wo n'wi khoma njhani na?

Hi swivutiso leswi nga laha henhla, muyimbeleri u kombisa mhaka ya leswaku yena a nga khomeki kahle hi leswi endliwaka hi mukon'wana wa yena swa ku va a lava ku teka vana va yena hinkwavo. Kutani swivutiso leswi swi tirhisiwile ku byela mukon'wana hi mhaka leyi.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa eka risimu ra vunkombo ra *Rhandza maxaka* ku va a humelerisa hungu ra risimu hi ndlela leyi:

> Se loko swo biha u ta tivisa mani?
> Loko se u vabya u ta voniwa hi mani?

Hi mitila leyi nga laha henhla muyimbeleri a lava ku kombisa nkoka wa ku rhandza maxaka loko swilo swi ku fambela kahle hikuvaswilo swi bihile hi vona va pfuna ku tlula vanghana.

Nakambe eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa eka risimu ra vunhungu ra *A hi nsati lexi* ku va a humelerisa mongo wa risimu loko a ku:

> Loko ndzo ya rhukana lowa ka yena, vukati byebyi byi nga hanya na?
> Loko ndzo ya rhukana lowa ka yena, a nge ndzi tshiki a famba na?

Hi ku languta xikongomelo xa swivutiso leswi, muyimbeleri a nga langutelanga nhlamulo, kambe a lava ku kombisa mhaka ya leswaku loko munhu a endla swilo u twa swi ri kahle kambe loko o endleriwa yena a nga ka a nga swi tsakeli. Eka risimu leri muyimbeleri u lava ku kombisa vanhu leswaku va nga endleli vanhu swilo leswi loko swo endlekela von ava nge swi yimeli.

Ku ya emahlweni na ku xopaxopa alibamu ya *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo tlhontha miehleketo eka risimu ra vukaye ra *N'wa-Magezi,* ku va a humelerisa hungu ra risimu leri hi mitila leyi landzelaka:

> Loko u za u swi vona ku mina na delela ka nuna wa mina, a wu lava
> yini na?
> Swi ku vava kwihi na, u vaviwa hi yini?

Swivutiso leswi longoloxiweke laha henhla muvutisi a nga langutelanga ku va a hlamuriwa, kambe a lava leswaku muvutisiwa a swi tekela nhlokweni leswaku a nga ngheneleli eka timhaka ta mindyangu ya van'wana, u fanele ku langutana na ta yena ntsena.

© University of Venda

Eka risimu ra vukhume leri thyiweke *U ta kula rini n'wananga* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora*, muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku va swi hlamuriwa hi ku va a tiva nhlamulo ya swona hi marito lama nge:

U ta kula rini n'wananga na?

Xivutiso xa muxaka lowu xi kumeka xi karhi xi ringeta ku kombisa munhu mhaka leyi a fanelaka ku va a yi endla. Eka risimu leri, muyimbeleri u kombisa ku va a sola maendlelo ya n'wana wa yena ya ku va a cincacinca vanhwanyana. A nga lavi leswaku n'wana wa yena a n'wi hlamula kambe wo lava leswaku n'wana a tshika ku cinca tintombhi.

Loko hi xiya eka *Shimatsatsa #17: Bangisitulu*, muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vutsevu leri vitaniwaka *Wo tiyisela* hi ku va a tirhisa swivutiso leswi nga laviki ku va swi hlamuriwa loko a ku:

Swi ta rini, swi ngo hlwela?
Mi vula mani na, mi vula mina wa badi so?
Mi vula mani na, ndzi ta va ndzi hlambe kwini?

Hi ku languta swivutiso leswi mayelana na risimu hi va hi karhi hi swi vona leswaku muvutisi u va a ri na yona nhlamulo ya swivutiso leswi hinkwaswo. Muvutisi u va a lava ku kombisa leswaku a hi yena loyi a nga humelelaka hi leswinene hikuva u tivona a ri na badi.

Nakambe eka *Shimatsatsa 17: Bangisitulu* muyimbeleri u tlhela a humelerisa hungu ra risimu ra vukaye leri vitaniwaka *Swigingi* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku va swi hlamuriwa loko a ku:

Mi lava ndzi kukumuka ndzi kota ximuwu, hi kona mi nga ta kholwa na?
Mi lava ndzi huma timhondzo enhlokweni na, hi kona mi nga ta kholwa?

Hi swivutiso leswi muvutisi wa swona wa swi tiva leswaku wo tivutisela ku tlhontlha miehleketo ya muvutisiwa kambe yena a nga lavi leswaku a kuma nhlamulo ya swona. Laha wo lava ku kombisa leswaku vanhu va nga va va vona muti lowu a nga eka wona wu nga n'wi faneli kambe hi wona wa yena.

© University of Venda

Swivutiso swo kala tinhlamulo swi tlhela swi tirhisiwile eka *Shimatsatsa #18: Matendla* eka risimu ra vunhungu ra *Khavichi* laha muyimbeleri a nge:

Khavichi yi kwihi na?

Laha ka risimu leri, xivutiso lexi xi tirhisiwile ku lava ku byela wansati leswaku khavichi wanuna loyi a nga ri tivi hikuva a ri dyiwi emutini wa yena.

Nakambe swivutiso swo pfumala tinhlamulo swi tlhela swi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #18: Matendla* eka risimu ra vukhume leri thyiweke *Badi ya jikajika* loko a ku:

Loko va ndzi tshika a wu tsake ngopfu, ivi u boha na marhonge u cinacina.
Namuntlha u ri yini, a wu nyumi leswi?
Loko va ndzi tshika a wu tsake ngopfu, ivi u rhamba na maxaka mi endla nkhuvo,
Namuntlha hi wena, a wu nyumi leswi?

Swivutiso leswi tirhisiweke laha ka risimu leri i ndlela yo ringeta ku hlekula wansati loyi a a tsaka loko un'wana wansati a helela hi vukati. Kutani leswi se ku nga yena a nga heleriwa hi vukati, u tsundzuxiwa leswi yena a a endla swona. Eka swivutiso leswi u le kuhlekuriweni.

Eka risimu ra vumbirhi ra *Norho wa mina* eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa maseve* muyimbeleri u humelerisa hungu ra yena hi ku va a tirhisa xivutiso lexi nga laviki ku hlamuriwa hi marito lama ya nge:

Swi endliwa hi yini swa norho swi nga humelela?

Eka risimu leri, Thomas Chauke u vilerisiwa hi milorho ya kahle leyi munhu a nga yi lorhaka kambe loko a pfuka a kuma leswaku a yi hetiseki. Kutani xivutiso lexi xi tirhisiwile ku lava ku tsundzuxa vanhu leswaku milorho a yi boheki ku va yi hetiseka.

Risimu ra vumune leri thyiweke *Maafrika* eka *Shimatsatsa #19: Mutshiveri muni* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa swivutiso leswi yena muvutisi a kumekaka a nga langutelanga nhlamulo eka swona hi ndlela leyi landzelaka:

Ku dlayana loku ku ta hela rini Maafrika?

© University of Venda

Ku vengana loku ku ta hela rini Maafrika?
Wo va na tilo Muafrika, u ngo hlanhla munhu hi xibamu?

Hi swivutiso leswi, muyimbeleri u kumeka a karhi a swi tiva leswaku a ku na munhu loyi a nga swi kotaka ku swi hlamula hikuva a nga kona loyi a nga na vutivi bya masiku lama landzelaka. Hi tlhelo ku hava munhu loyi a nga na tilo. Swivutiso leswi swo lava ku rika eka vadlayi leswaku va tshika ku dlala vanhu hikuva na ndhavwu yo va veka a van a yona.

Nakambe eka *Shimatsatsa #19: Mutshiveri muni* muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku va swi hlamuriwa ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vukaye leri thyiweke *Ku khola ku na risema* hi marito lama landzelaka:

U ngo vambavamba na makatla loko u famba u na yini?
U ngo kukwakukwa na makatla loko u famba u na yini?
Mo va na yini le kaya, mi na yini?
Mo va na donki he bava, mi na yini?

Hi ku languta ndlela leyi swivutiso leswi swi nga vutisiwa hi yona hi kuma mhaka ya leswaku muvutisi a nga langutelangi ku va a kuma nhlamulo ya swivutiso leswi hinkwaswo kambe ko va ku tshikelela eka mhaka ya yena. Hi marito man'wana, munhu loyi ku yimbeleriwaka hi yena u byeriwa ku u le ku vambeni ka makatla ku ve a nga na nchumu, wo va xisiwana.

Kona eka *Shimatsatsa #19: Mutshiveri muni* muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi nhlamulo eka risimu ra vukhume ra *A nga ha pasi* ku va a humelerisa hungu ra risimu leri loko a ku:

A nga ha tshama na wena wo tani na a nga kuma lavo dyondza?
U ta pasa njhani na, u nga tivi na Xinghezi?

Hi swivutiso leswi muvutisi a nga langutelanga ku hlamuriwa kambe i ku ringeta ku kombisa leswaku nuna wa wansati loyi a byeriwaka wa n'wi jikela hikuva a nga dyondzangi.

Eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga koxi ku hlamuriwa kambe swi karhi swi tlhontlha miehleketo ya muvutisi eka risimu ra vunhungu leri vuriwaka *Rigombo* hi ndlela leyi:

© University of Venda

N'wina papa mi munhu wa njhani, mi tshama hi ku ndzi bukutela, na mina ndzi munhu?
Mi nwa mabyala se mi ta dyondza swibakele ka mina, a ndzi nsati wa n'wina na?

Swivutiso leswi nga laha henhla, muvutisi u lava ku kombisa nuna wa yena leswaku leswi a n'wi endlaka swona a swi tshamisekangi hikuva na yena u na tona timfanelo ta ximunhu.

Risimu ra vukaye ra *Xaka ra dlaya* muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku va swi hlamuriwa kambe xikongomelo ku ri ku tlhontlha miehleketo ya muvutisiwa. Risimu leri ri kumeka eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* loko a ku:

Marha why hi nga twelani vusiwana?

Hi xivutiso lexi nga laha henhla muvutisi u va a lava ku kombisa leswaku vanhu laha misaveni a hi hanyisani kahle, ngopfungopfu loko munhu wa kona a ri xaka ra wena.

Eka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vunharhu leri thyiweke *Hawuka* hi ku va a tirhisa swivutiso leswi tlhontlhaka miehleketo ya munhu loyi a vutisiwaka loko a ku:

Tihunyi to sweka ndzi ta n'wi tshovela xana loko a tshama la kaya?
Vulongo byo sindza ndzi ta n'wi rhwalela xana loko a tshama la kaya?
Ndzi n'wi xavela na banga ndzi ta n'wi tsemelelela ma ta tsaka?
A swi nga ta vava mina, ndzi nga nuna wa yena?

Hi ku languta ndlela leyi swivutiso leswi swi nga vekiwa hi yona swi kombisa ku va muvutisi a lava leswaku vavutisiwa va tihumesa eka mhaka leyi, ku nga ri ku lava leswaku muvutisiwa a humesa nhlamulo.

Kona eka alibamu leyi, muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku va swi hlamuriwa eka risimu ra vutsevu leri vitaniwaka *Rhiyana* loko a ku:

Why a nga loyi mina ndzi nga nuna?
Why a nga loyi swihlangi swa yena?
Mi tshama mi yi vona mbhuri yo tani, yi vuriwa noyi?
Ve wa loya nsati wa mina, u dlele mani na la mutini?

© University of Venda

Ve wa loya Rhiyana wa mina, u dlele mani na la mutini?
Mi tshama mi n'wi vona noyi wa mbhuri, mo ndzi pfuka?
Kumbe ka ndzi pfuna ku loya ka yena, mi swi tiva hi yini?
Kumbe ka ndzi pfuna ku loyi ka yena, mi swi vona hi yini?

Swivutiso leswi nga laha henhla swi kombisa ku va swi tlhontlha miehleketo ya muvutisiwa hi leswi a pumbiwaka hi swona. Ku ya hi wanuna loyi a sirhelelaka nsati wa yena, hi swivutiso leswi u lava ku humelerisa mhaka ya leswaku nsati wa yena u sasekile hikwalaho a nga loyi, a nga si tshama a dlaya munhu, na kona loko ku ve wa loya a swi lavi vona swi lava yena ntsena.

Eka *Shimatsatsa #22: Mugawula* muyimbeleri u sungula risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Buku yi ri* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa kambe ku kombisa muvutisiwa ndlela leyinene loko a boxa marito lama landzelaka:

U ta yi kumisa ku yini mikateko, u ri na sele so?
U ta ti kumisa ku yini tilaki, u na tihanyi?
Yi nga ku nela njhani na mikateko u ri na lunya so, a wu tikhomi.
U famba lamo yini maxaka ya wena, a ma ku tshinyi mani.
U nga ti kumisa ku yini tintswalo ta Hosi, u ri na ngati mavokweni?
U nga ti kumisa ku yini tintswalo ta Hosi, u ri na ngati mandlene?
U ta wu vonisa ku yini musa wa Hosi, u ri na mbilu yo biha so?

Hi swivutiso leswi nga laha henhla muyimbeleri u vutisa ku ri xikongomelo xo kombisa muvutisiwa leswaku leswi a swi endlaka a swi fambelani na ku mfumo wa matilo hikuva u va a karhi a onhela van'wana.

Eka *Shimatsatsa #25: Kedibone* muyimbeleri u tlhela a humelerisa hungu ra risimu ra vumbirhi ra *Tidollar* laha muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu leri hi ku tirhisa swivutiso swo kala tinhlamulo hi ndlela leyi:

Marha mbyana ya kona u ta yi hoxa rini xirhambyana-vu?
Wo na kuma dola wo na mina nta yi kuma na?
Wo na thumba cheleni wo na mina nta yi thumba na?

© University of Venda

Hi ku landza mavutiselo lawa muvutisiwa u va a nga languteriwanga ku va a hlamula swivutiso leswi a swi vutiseke hikuva muvutisi u va a karhi a ri na tinhlamulo. Laha ka risimu leri muyimbeleri u ringeta ku kombisa leswaku laha misaveni swilo a swi ringani - van'wana va ta va na swona loko van'wana va pfumala. Kutani a swi fanelangi leswaku hi kholelana.

Eka *Shimatsatsa #25: Kedibone* muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa hi risimu ra vutsevu ra *U ta dya yini* loko a ku:

A wu tlharihangi we sesi, wo khomisa nuna na?
Se loko vo n'wi pfalela a nga humi u ta dya yini?
Loko vo n'wi pfalela a nga humi u ta dya yini na?
Loko vo n'wi khiyelela a nga humi u ta dya yini na?

Muvutisi wa swivutiso leswi a lava ku komba muvutisiwa leswaku ku va a khomisa nuna wa yena u ta sala a hlupheka swinene hikuva hi yena loyi a nga khoma muti wa yena eka hinkwaswo. Hi mavonelo ya muyimbeleri, sweswi a nga khomisa nuna swi vula leswaku u ta sala a hlupheka hi ku pfumala swakudya.

Muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo ka swi nga ri na tinhlamulo eka *Shimatsatsa #25: Kedibone* ku va a humelerisa risimu ra vukhume ra *Khombo* loko a ku:

Mo khola hi mina ke swi lo yini ndzi ri mukon'wana la kaya?
Mi ndzi endla bayisikopo swi lo yini ndzi ri mukon'wana wa n'wina?
A ndzi lovolangi na?
Ntlhanu wa madzana na manharhu a ndzi tisangi la kaya mi ma teka?
Timfuku ta fole na tona a ndzi tisangi la kaya mi ti dzaha?
Matlhomanyangweni a ndzi tisangi na wona ke mi ma teka?
Kumbe a ndzi hetangi ku lovola hi madzana lama ntlhanu ke?

Eka swivutiso leswi nga longoloxiwa laha henhla ku hava na xin'we lexi languteriwaka ku va xi hlamuriwa kambe muvutisi u kombisa mhaka ya leswaku yena a nga khomiwi kahle hi maendlelo ya vakon'wana va yena. Leswi hi swona a vutisaka leswaku a nga lovolangi ke, ivi a heta a boxa na mali, a tlhela a komba na ntsengo wa kona ku komba leswaku wa swi tiva leswaku u lovorile. Swivutiso leswi swo va ku ringeta ku kombisa leswaku a nga khomiwangi kahle wonge wo va mukon'wana loyi a nga lovolangiki.

© University of Venda

Loko hi xiya eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* Thomas Chauke u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa hi risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Ku teka* loko a ku:

> Papa ndzo fanele ndzi mi rhanda, ndzi ta rhandza mani handle ka nwina?

Hi xivutiso lexi muyimbeleri u kombisa nkoka wa wanuna wa yena eka yena hikuva wa swi tiva leswaku nuna wa yena a ku na lexi a nga ta hlamula xona.

Ku ya emahlweni na ku languta swivutiso swo pfumala tinhlamulo, eka *Shimatsatsa #27: Rejina* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vunharhu ra *Tlevulani* hi ku va a tirhisa swivutiso swo pfumala tinhlamulo kambe swi koxa ku va munhu a tisola loko a ku:

> Tlevulani hi yo yini leyi, a wu nga hi twi loko hi ku tiko ri file?

Hi swivutiso leswi nga laha henhla muvutisi u va a karhi a tsundzuxa muvutisiwa leswaku a nga tshama a byeriwa kambe yena a swi ba hi makatla a nga swi tekeli enhlokweni. Sweswi wa tsundzuxiwa leswaku u byeriwile leswaku mahanyelo ya yena ya ta n'wi nghenisa ekhombyeni.

Nakambe eka *Shimatsatsa #27: Rejina* muyimbeleri u tlhela a tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *Mapeni* loko a ku:

> Leswi mhe ndzi nga hava 'A', xana ndzo poyiriwa?

Hi xivutiso lexi nga laha henhla, muvutisi u va a nga kongomananga na ku kuma nhlamulo hikuva xivutiso lexi a xi na yona nhlamulo. Hi ntiyiso nkoka wa ku vutisa xivutiso lexi i ku va ku tlhontlhiwa miehleketo ya muvutisiwa leswaku hikwalaho ko va a nga dyondzangi wo fanela ku kholeriwa ke.

Eka risimu ro sungula ra *Swelemete* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee* muyimbeleri u tirhisa swivutiso swo ka swi nga lavi ku va swi hlamuriwa ku va a humelerisa hungu ra risimu leri loko a ku:

> U la ku dlawa hi vanhu emitini ya vona na?

© University of Venda

Eka xivutiso lexi muvutisi u vutisa a karhi a swi tiva leswaku a ku na munhu loyi a nga pfumelaka ku va a dlayiwa a karhi a swi vona, xikongomelo xa xivutiso lexi i ku va ku tshinyiwa wanuna loyi a salaka a faya ndyangu wa munhu loko a ha ri eku tirheni.

Nakambe eka alibamu leyi muyimbeleri u tlhela a humelerisa hungu ra risimu ra vunkombo ra *Ti rights* hi ku va a tirhisa swivutiso swo ka swi nga koxi ku va swi hlamuriwa loko a ku:

> Nghamu ya mina a wu ndzi swekeli swakudya, ndzi tidyela ndzi ya wisa?
> Kasi mina ndzi yo teka lowa njhani, lowo tiva na thavene?
> Wo ndzi jikela ka dali, se u tiva na thavhene?
> Wo ndzi jikela ka mama, se u khoma na comela?
> Kasi mina ndzi yo teka lowa njhani, lowo tiva na comela?
> Nghamu ya kona ndzi yo teka leya njhani, leyo phuza na comela?
> U tshika vana u ya jika thavhenene, ku ta sweka mani na?
> U siya vana u tilandzela madleke, ku ta sweka mani na?

Hi ku languta swivutiso leswi nga laha henhla, muvutisi a nga langutelanga ku va a hlamuriwa kambe u lava leswaku leswi a kombelaka swona a endleriwa hi nkarhi lowu a lavaka wona. Hi tlhelo u kombisa ku hlamala maendlelo ya nghamu ya yena yo nwa lama a nga ma endli loko va ha ku tekana. Swivutiso leswi swi lava ku kombisa leswaku wansati loyi u cince mahanyelo, a nga ha tivi ntirho wa yena wa vusati.

Eka *Shimatsatsa #28: Swelemete* muyimbeleri u tirhisile swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vunhungu ra *Ho ka hi nga voniwi* loko a ku:

> Swi hi kwatisa ngopfu swa vabana va lomu leswo hi hleva,
> Mi ku a hi swi lavi swa vukati, mi swi nghena hi kwihi na?
> Hina hi nga tsandzeka hinkwerhu evukatini, mi ri hi lo tiendla na?

Hi swivutiso leswi nga laha henhla, muvutisi u va a karhi a lava ku kombisa leswaku yena u twa ku vava hikokwalaho ka ku vulavuriwa ku biha. Eka mitila leyi ku lava ku kombisiwa vavanuna lava hlekaka vavasati lava nga riki vukatini leswaku a va lo tiendla va swi lava ku tekiwa ku fana na vavasati van'wana.

© University of Venda

Loko hi xiya eka risimu ra vukaye leri thyiweke *Ndzi ta phahla na mani* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #28: Swelemete* muyimbeleri u tirhisile swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa ku va a humelerisa hungu ra risimu loko a boxa marito lama landzelaka:

> Fexeni yo phahla a ya ha dumange, ndzi ta phahla na mani?
> Fexeni yo phahla a ya ha nyawuli, ndzi ta phahla na mani xana?
> Vanhu vo tala ngopfu se va nghena kereka, mi ta vitana mani xana?

Muvutisi wa swivutiso leswi u va a kongomanile na ku va a lava ku lemuxa vakokwana wa yena leswaku mphahlo wu hundzeriwile hikokwalaho ka ku nghena ka kereke.

Eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa swivutiso leswi nga laviki tinhlamulo eka risimu ra vumune ra *Dyi bihe ngopfu* loko a ku:

> Sivara ndzi nga vuriki ku va bihile ndzo ka ndzi nga swi voni na?
> Sivara ndzi nga vuriki ku dyi bihile ndzo ka ndzi nga dyi voni na?
> Sivara ndzi nga sandziki ku dyi bihile ndzo ka ndzi nga dyi voni na?

Hi swivutiso leswi nga laha henhla muyimbeleri u lava ku kombisa leswaku vanhu a swi fanelangi leswaku va sandza van'wana va va vula ku biha hikuva na vona van'wana va va vonisa swona. Hi marito man'wana, vanhu va fanele ku amukelana emisaveni.

Nakambe xivutiso xo ka xi nga lavi nhlamulo xi tlhela xi tirhisiwa eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* eka risimu ra vukhumen'we leri thyiweke *Leti ti komba mani?* loko a ku:

> Letinharhu ti komba mani?

Eka risimu leri, muyimbeleri u ringeta ku byela munhu loyi a sandzaka van'wana na ku va komba hi tintiho leswaku na yena a nga lo lulama. Tani hilaha hi swi tivaka, loko munhu a komba un'wana hi rintiho, tinharhu to sungula u ti petsekela eka yena. Kutani laha muyimbeleri u kombisa leswaku hinkwerhu hi vadyohi a hi lo lulama.

Swivutiso swo ka swi nga lavi ku hlamuriwa swi tlhela swi tirhisiwa hi Chauke eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* eka risimu ra vutsevu ra *A va yi tivi* loko a ku:

> U hluphiwa hi yini loko ndzi nyike mhani mali, kasi u njhani na?
> Ndzi dyondzisiwa hi mani mina ke, ku lexi i mali?

© University of Venda

Ndzi dyondzisiwa hi mani mina ke, ku peni i mali?
Ndzi dyondzisiwa hi mani mina ke, ku nzukwa i mali?
Ndzi dyondzisiwa hi mani mina ke, ku cheleni i mali?
Ndzi dyondzisiwa hi mani mina ke, ku thubobo i mali?
Ndzi dyondzisiwa hi mani mina ke, ku R2 i mali?

Marito ya risimu leri ya va kona hikokwalaho ka wansati loyi a solaka ku va nuna wa yena a nyika manana wa yena mali a vulaka leswaku mukhegula a nga yi tivi mali. Kutani swivutiso leswi swi tirhisiwile ku lava ku byela wansati leswaku mukhegula loyi a nge mali a nga yi tivi u yi tiva kahle hikuva hi yena a nga n'wi dyondzisa.

Eka risimu ra vunhungu ra *Overload* eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* ku tlhela ku tirhisiwa xivutiso xo ka xi nga languteli nhlamulo hi ntila lowu nge:

U nge pasi, ndzi ta ku veka ka yihi mbilu ya kona?

Marito lama ya vuriwa hi wansati a byela wanuna loyi a n'wi gangisaka a karhi a tiva leswaku u tekiwile. Kutani xivutiso lexi xi ringeta ku lemukisa wanuna loyi leswaku munhu u na mbilu yin'we na swona u kota ku rhandza munhu un'we ntsena. Hikwalaho a nge ku hava laha a nga n'wi vekaka kona embilwini.

Nakambe xivutiso xo ka xi nga lavi ku hlamuriwa xi tirhisiwile ku humelerisa hungu ra risimu ra vunkombo ra *Swa nyuku* eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya nhloko)* loko wansati a vutisa leswaku:

Loko u nga verengi u ta dya swa mani na?

Hi xivutiso lexi a kombisa leswaku loko munhu a nga tirhi u ta pfumala swakudya leswi nga ta endla leswaku a famba a onhela vanhu.

Eka *Shimatsatsa #33: Basopa* ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vunkombo leri thyiweke *Magevenga* hi ku va ku tirhisiwa swivutiso swo ka swi nga lavi nhlamulo laha muvutisi a tivaka nhlamulo ya kona loko a ku:

Hambi va ngo xivindzi, u nga n'wi landza na le kaya na, nuna wa munhu?
Hambi va nge ku tiya, u nga n'wi landza na le kaya ke?

© University of Venda

Eka risimu leri swivutiso swi tirhisiwile ku lava ku komba wansati a na khomekiki kahle loko a vona vavasati van'wana va nghena emutini wa yena. Wansati loyi u ehleketa leswaku vavasati lava va lava nuna wa yena. Kutani swivutiso leswi swi ringeta ku kombisa wansati loyi leswaku a anakanya kahle hikuva leswi a ehleketaka swona a hi ntiyiso. Hi marito man'wana, swivutiso leswi swi ringeta ku lemukisa wansati leswaku vanhu lava twanaka na nuna wa yena va nge ngheni ekaya ku n'wi landza.

5.2.9. NCINCANCINCANO WA TINDZIMI

5.2.9.1. Nhlamuselo

Nongoti wa ncincancincano wa tindzimi ku vuriwa maendlelo yo va munhu a hlanganisa kumbe a katsa tindzimi timbirhi kumbe ku tlula eka mbulavulo wa yena (Mbendzani: 2015). Nhlamuselo leyi yi seketeriwa hi Romaine (1992: 110) loko a ku:

> Code switching can be defined as the use of more than one language, variety, or style by a speaker within an utterance or discourse, or between different interlocutors or situations.

Xilavekonkulu xo kota ku cinca tindzimi i ku va munhu a tiva tindzimi timbirhi kumbe ku tlula. Handle ka xilaveko lexi, ku cincacinca ka tindzimi ku nge humeleli. Tiko ro fana na Afrika-Dzonga laha ku kumekaka tindzimi to hambanahambana swi endla leswaku mhaka ya ncincancincano wa tindzimi yi humelela hi xitalo. Ku va Vantima va dyondza xikolo hi ririmi ra Xinghezi swi tlhela swi nyanyisa xiyimo eka mhaka leyi hikuva munhu u hetelela a tiva ririmi ra yena na Xinghezi lexi a xi dyondzaka exikolweni. Ku va munhu a vulavula a karhi a katsa marito ya tindzimi tin'wana swi nga vangiwa hi swilo swo hambanahambana. Swin'wana swa kona hileswi landzelaka:

a) Ku va munhu a pfumala rito leri a nga ri tirhisaka ku yisa mbulavulo wa yena emahlweni.
b) Ku cinca ririmi ku ri ndlela yo lava leswaku un'wana munhu a nga twi leswi u vulavulaka hi swona.

© University of Venda

c) Ku cinca ririmi ku ri ndlela yo lava ku kombisa vanhu leswaku u na vuswikoti bya tindzimi leti a ti ncincancincaka.
d) Ku va munhu a cinca ririmi hikwalaho ka ndhawu laha u kumekaka kona hi nkarhi wolowo.

Hi na tinxaka timbirhi ta ncincancincano wa tindzimi. Appel and Muysken (1987) va kombisa leswaku ku na ncincancincano wa tindzimi lowu humelelaka hi ku va ku tirhisiwa marito ya tindzimi to hambana eka xivulwa xin'we.

Xikombiso: Vadyondzi va ntangha khume va sungula ku tsala *exam* ya vona *next week*.

Eka xikombiso lexi nga laha henhla, marito ya *exam* na *next week* i marito ya Xinghezi lama tirhisiweke exivulweni xin'we na marito ya Xitsonga.

Kasi eka rixaka ra vumbirhi, munhu u hlanganisa ririmi hikuva a katsa tindzimi eka mbulavulo wa yena kambe xivulwa xin'wana na xin'wana xi ri na ririmi ra xona.

Xikombiso: Vadyondzi va ntangha khume va sungula xikambelo vhiki leri taka. *I'm sure they are all prepared for it*. Va lo yimela siku na nkarhi sweswi.

Eka xikombiso lexi xivulwa xo sungula na xa vunharhu i swa Xitsonga. Exikarhi ka swona ku na xivulwa xa Xinghezi.

5.2.9.2. Matirhiselo

Ku nghenisiwa ka marito ya tindzimi tin'wana eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke swi sungurile eka Shimatsatsa #1 eka risimu ra vutsevu leri vulavulaka hi ku tlangela nsati loyi a vuyeke xikolweni a ri muongori loko a ku:

> Na mina hambileswi ndzi nga bilidara ni pfuvaka lidaka,
> A swi na mhaka hikuza ndzi aka yo Gazankulu

Eka mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwile rito bilidara leri nga ra Xinghezi ri vulaka ku va munhu a ri muaki wa tindlu.

Eka risimu ra vukhumen'we ra *U ya teka kwihi?* eka *Shimatsatsa #1* Thomas Chauke u tlhela a tirhisa ncinco wa tindzimi loko a ku:

© University of Venda

Oh mamani ndzi khensa ngopfu hi ku ndzi lovota ka wena,
Mamani leswi u nge a wu nga mu byeli leswi,
Ndzi ri ka wena sweswi khanimamba, *danki* Xilungu.

Hi ntila lowu nga laha henhla hi kuma muyimbeleri a tirhisile rito ra Xibunu ra *dankie* ematshan'wini ya inkomu. Loko hi xiya matirhiselo ya rito leri eka ntila, hi kuma leswaku muyimbeleri a nga lo tsakisa hi ku ri tirhisa ntsena, kambe u ringeta ku kombisa leswaku Valungu loko va endleriwa swa kahle va ri dankie. Leswi hi swona swi endlaka leswaku ku va na rito ra Xilungu emahlweni ka rito ra dankie.

Eka *Shimatsatsa #2: Don't be surprised* ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vumbirhi hi ku va ku tirhisiwa marito ya ririmi ra Xinghezi eka risimu leri thyiweke *Matimba ya wanuna* loko a ku:

I said I love you
I said I need you
Don't be surprised, I love you my darling.
I said my honey

Eka xitanza lexi nga laha henhla muyimbeleri u tirhisile ncincancincano wa tindzimi ku va a cinca ku suka eka Xitsonga a ya nghenisa na Xinghezi ku va a vula marito lawa ya nga laha henhla. Ncincancincano lowu wa tindzimi wu tirhisile ku lava ku kombisa leswaku muyimbeleri u na vuswikoti eka ririmi ra Xinghezi.

Eka *Shimatsatsa #3: Bomber Mhlengwe* ku humelerisiwa leswi ncincancincano wa tindzimi yi vulaka swona hi risimu ra vunkombo ra *Shikuma kumani* laha muyimbeleri a rilaka hi ku va a nga ri na n'wana loko a ku:

Ndzi nga famba na tin'anga, doo marha a ndzi va kumi.
Ndzi nga hakela na nyamisoro, doo marha a ndzi va kumi.
Ndzi nga lava nyamisoro, doo marha a ndzi va kumi.

Ku nghenisiwa ka marito ma ririmi rin'wana eka xivulwa xa Xitsonga leswi endliweke eka mitila leyi nga laha henhla hi ku tirhisa rito **marha** leri nga ra Xibunu. Rito leri ri tala ku tirhisiwa swinene hi vavulavuri va Xitsonga hi ndlela yo va van'wana va hetelela va vona wonge rito leri i rito leri ringanisiweke eka ririmi.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #7: Sukalovha current* ku tirhisiwa rito ro ka ri nga ri ra Xitsonga eka xivulwa xa Xitsonga ku va ku hundzisiwa hungu ra risimu ro sungula leri thyiweke *Tisuti dyisa mfana* loko a ku:

> Loko wo pfumela nhwanyana mina ndzi ta joyina ndzi ya ka Theba.

Ku **joyina** i rito leri tirhisiwaka onge i ra Xitsonga kasi rona i rito ra Xinghezi leri vulaka ku va munhu a nghenelela swo karhi. Rito leri muyimbeleri u ri tekile eka Xinghezi kutani a tirhisa matwariselo ya Xitsonga.

Eka *Shimatsatsa #9: Humelela MK No 2* Chauke u tirhisile rito ro ka ri nga ri ra Xitsonga ku va a humelerisa hungu ra risimu ra vuntlhanu ra *Xipantsula* leri vulavulaka hi wanuna loyi a ariwaka hi ntombhi kutani a kala a vilela a ku:

> A nga ndzi rhandzi mpela nhwanyana loyi,
> Ndzi nga va ndzi lo yini mina amzimbheni.

Hi mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwile rito ra Xizulu leri nge **mzimbha** ri karhi ri kongomisa eka miri wa munhu. Rito leri ri tirhisiwa eka ririn'wana ra Xichangana leri vulavuriwaka ngopfu eka tindhawu ta Bushbuckridge.

Nakambe eka risimu ra vunkombo ra *Lavo nyawula gandaganda* eka *Shimatsatsa #9: Humelela MK No 2* ku tlhela ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhiswa marito ya tindzimi tin'wana, ku nga ra Xizulu. Mhaka leyi yi tikomba hiloko wansati a ku:

> U hava na qathula emilengeni, u ta ndzi teka hi yini,

Qathula i rito ra Xizulu leri hi Xitsonga ri vulaka tintanghu. Rito leri na rona ra tirhisiwa eka ririn'wana ra Xichangana.

Ku va munhu loko a karhi a vulavula a cincacinca tindzimi kumbe ku nghenisela marito ya tindzimi tin'wana hi swi vona nakambe eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* eka risimu ra vumbirhi ra *Se ndza divhosa* loko wansati a ku:

> Se ndza divhosa n'we papa, vutomi bya ndzi tikela la kaya.

© University of Venda

Rito **divhosa** ri huma eka rito ra Xinghezi **divorce** leri hi Xitsonga ri kongomisaka eka ku thala kumbe ku tshikana ka nuna na nsati. Ncincancincano wa tindzimi leyi tirhisiweke eka ntshaho lowu i yo komba leswaku u ni vutivi bya tindzimi timbirhi kumbe ku tlula.

Nakambe eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* ku tlhela ku tirhisiwa ncincancincano wa tindzimi eka ku humelerisa hungu eka risimu ra vuntlhanu ra *Xitariyani* loko muyimbeleri a ku:

> Vanhu va vanhu va catile, va na tirhingi, wena wa ti hakunula.

Eka ntila lowu nga laha henhla ku tirhisiwile rito ra Xinghezi ra **tirhingi** leri twarisiweke hi mpfumawulo wa Xitsonga ku kongomisiwa eka swingwavila swa le tintihweni. Rito leri na rona ri tala ku tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku na siku eka Vatsonga.

Nakambe eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* ku tlhela ku tirhisiwa ncincancincano wa tindzimi eka risimu ra vutsevu ra *Mhanitsongo (Xihlawuhlawu)* laha ku vuriwaka leswaku:

> Leswi mhani a nga famba hina a mi hi cheki,
> Mo cheka lava n'wina vana.

Ncincancincano wa tindzimi eka ntshaho lowu i ku va ku tirhisiwile rito **cheki**, ku nga nandzulo wa cheka.. Eka Xitsonga rito leri ri vula ku va munhu a tlhogomela kumbe ku tekela enhlokweni nchumu wo karhi.

Eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi byerile* Chauke u tlhela a humelerisa hungu ra risimu hi ku nghenelerisa marito ya tindzimi tin'wana eka risimu leri thyiweke *Xitswetla* ra Xitsonga. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

> Leswo hambana na nuna u nga swi endli n'wananga, wa makoya wa kala.

Rito **makoya** a hi ra Xitsonga kambe i ra Xizulu laha ri tirhisiwaka ri karhi ri kongomisa eka nchumu wa xiviri naswona wu ri na swihlawulekisi swa kahle.

Nakambe eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi byerile* ku tlhela ku humelerisiwa hungu ra risimu hi Thomas Chauke hi ku va a tirhisa marito ya rin'wana ririmi exikarhi ka risimu ra Xitsonga ra vunkombo ra *Lovola n'wananga* loko a ku:

> Never, never, a ndza ha lovoli, ndza givhapa.

© University of Venda

Never, never, a na ha lovoli.

Marito ya Xinghezi ya **never** na **givhapa** ya kombisa ku va munhu a karhi a hlambanya leswaku nchumu wo karhi a nga ka a nga ha wu endli. Eka ntshaho lowu ku tlhela ku kumeka rito **give up** leri nga ra Xinghezi naswona ri vula ku va munhu a tshika nchumu a tshikela makumu hi ku vona leswaku a nga ka a nga humeleli, leri talaka ku pfariwa hi xivulavulelo xa ku lahlela thawula.

Nakambe eka risimu ra vukaye ra *Ra ngoti ra tsemeka* eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi byerile* ku tlhela ku tirhisiwa marito ya tindzimi tin'wana ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu loko a ku:

A ndzi ku tsakisi ke, u ngo rilarila gorgeous ya mina
Ti-appointment leta vunwa a ndzi ti lavi ndza borheka.
A hi xerhelani rirhandzu leri.

Eka mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwile marito yo hlaya ya Xinghezi eka risimu ra Xitsonga. Eka ntila wo sungula ku tirhisiwile rito **gorgeous** leri hi Xitsonga ku nga mpama kumbe mbhuri. Eka ntila wa vumbirhi ku tirhisiwile rito ra Xinghezi **appointment** leswi hi Xitsonga ku nga nkunguhato wo hlangana. Eka ntila wa vunharhu ku tlhela ku tirhisiwa rito xerhelani leri humaka eka rito **share** ra Xinghezi. Rito leri ri va ri karhi ri vula ku va va avelana.

Eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa ririmi ra Xitsonga a tlhela a ri hlanganisa na Xinghezi. Leswi hi swi vona hi le ka risimu ra vutsevu ra *Timbhandukwa No. 2* loko a ku:

A ndzo kwatisiwa hi ku vona xin'wanana lexi a xi beburile, Kasi a xi
nga ri xa yena, sorry.

Rito **sorry** eka ntshaho lowu nga laha henhla hi rona rito ra Xinghezi leri hi Xitsonga ri kombisaka ku va munhu a tisola. Eka ntshaho lowu rito **sorry** ri tirhisiwile ku tiyisisa leswaku muyimbeleri wa tisola ku va a ehleketile swilo leswi ku nga riki swona hi murhandziwa wa yena.

© University of Venda

Eka vuyimbeleri bya Chauke ku tlhela ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* eka risimu ro sungula leri a ri thyeke *Suka davulosi* laha a vulaka leswaku:

> I mani la nghenanghenaka la mutini wa mina, a ri hava phemiti?

Eka ntila lowu nga laha henhla ku tirhisiwile rito ***phemiti*** leri nga lombiwa eka rito ra Xinghezi ra **permit** leswi hi Xitsonga swi vulaka mpfumelelo. Eka risimu leri u va a karhi a vilerisiwa hi vukona bya wanuna un'wana emutini wa yena kambe yena a karhi a nga swi tivi.

Nakambe eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* muyimbeleri u tlhela a hlanganisa tindzimi timbirhi to hambana ku va a humelerisa hungu ra risimu ra yena ra vumune ra *Timodela (Timbhovhu)*. Leswi hi swi vona hiloko a ku:

> Kumbe na mina ndzi ta tikumeli mazithulele.
> Lowo loko ndzi ku wani a ku ziro.
> N'wina loko ndzi ku wani mi ri thene.

Eka mitila leyi tshahiweke laha henhla ku humelerisiwa ncincancincano wa tindzimi eka ntila wo sungula hi ku va ku tirhisiwa rito **mazithulele** leswi ku nga Xizulu swi vulaka munhu wo miyela ngopfu. Rito leri nga tirhisiwa ku siva rito leri ku ng ava mbulwa. Eka ntila wa vumbirhi ku tirhisiwile rito **one** na **zero** lama nga ma Xinghezi lama ku nga n'we na tandza hi Xitsonga. Eka ntila wa vunharhu ku tirhisiwile rito ra Xinghezi ra **ten** leri nga khume hi Xitsonga.

Eka *Shimatsatsa #14: Suka Davulosi* Chauke u humelerisa ncincancincano wa tindzimi hi ku tirhisa rito ra Xinghezi eka risimu ra vunkombo ra *Mr Right No. 2* loko a ku:

> La misaveni sesi nuna a nga kona lowo betera,
> Vavanuna i mbewu yin'we.

Eka mitila leyi laha henhla ncincancincano wa tindzimi wu tikomba hi ku va ku nghenisiwa rito ra Xinghezi ra **betera** leswi hi Xitsonga ku nga ku antswa.

Eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa wun'wana* muyimbeleri u tirhisile rito ra Xinghezi eka vuyimbeleri bya Xitsonga, leswi paluxaka ncincancincano wa tindzimi. Mhaka leyi hi yi vona eka risimu ra vunkombo ra *A yi pfumeli mali* loko a ku:

© University of Venda

A yi pfumeli mali no fositela a yi pfumeli mpela,
Hambi no hlengeleta a yi pfumeli mali ya kona ya pfuta.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwa rito ra Xinghezi ra ku **fostela** leswi hi mavulavulelo ya Xitsonga ku kongomisiwaka eka ku va munhu a kondletela swilo kambe swi nga ri ku lungheni. Rito leri ri tala ku tirhisiwa ngopfu eka vavulavuri va Xitsonga eka siku na siku.

Nakambe ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu tirhisiwa eka *Shimatsatsa #15: Kokwana wa wun'wana* ku humelerisa hungu ra risimu ra vukhume leri thyiweke *Vana va mina* loko a ku:

A hi nchumu vana va mina salani mi goderiwa, a hi fexeni.

Rito ra **fexeni** ri lombiwile ku suka eka rito ra Xinghezi ra **fashion** leswi eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo ku kongomisiwaka eka swilo leswi humelelaka eka ndhawu yo karhi hi nkarhi wo karhi kambe swi hetelela swi hundza. Rito ra Xitsonga leri kongomisa eka rito leri a ri kona, kambe ku tirhisiwa rito leri.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku tirhisiwa ncincancincano wa tindzimi ku va hi tivisiwa hi hungu ra risimu rolero loko a ku:

Xidyoho xin'we xi rhabile ka hinkwaswo leswo tala a ndzi ku endlela.

Loko hi languta ntila lowu nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile rito ra Xinghezi ra **rhaba** leswi kongomisaka eka ku va nchumu wo karhi wu thunyiwa.

Eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* muyimbeleri u tlhela a humelerisa tin'wana ta tinsimu ta yena hi ku va a tirhisa ririmi ra Xitsonga a ri hlanganisa na tin'wana tindzimi. Ku hlanganisiwa ka Xinghezi leswi hi swi vona eka risimu ra vumbirhi ra *Hlengani* loko wansati a ku:

Khazamulo, khazamulo, ndzi kombete rirhandzu ra mbilu, mina na rhivhesa.

© University of Venda

Eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma a tirhisa rito ra Xinghezi ra reverse. Ku **rhivheza** hi Xitsonga ku kongomisiwa eka ku tlhelela endzhaku. Eka risimu leri a kongomisa eka ku va a tshika nuna wa yena a ya rhandza loyi a ri wa yena wa khale.

Nakambe eka risimu ra vuntlhanu ra *Ka Theba No 2* eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* Chauke u tlhela a humelerisa hungu ra risimu leri hi ku va a tirhisa marito ya rin'wana ririmi eka risimu ra Xitsonga loko a ku:

> Se hambi ndzo joyina emayinini ndzi ya tixavela to tisudi ndzi mbala.
> Hambi va ngo ku kombela yo lifiti, a nge swi koti ku kombela swi ku ntlhanu wa masiku.
> Lovola u nga doji.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile marito yanharhu lawa ya nga ri ku ya Xitsonga. Eka ntila wo sungula ku tirhisiwile rito ku **joyina** leri nga ra Xinghezi ra **join** ri vulaka ku va munhu a nghenelela nchumu wo karhi. Eka ntila wa vumbirhi hi kuma rito ra Xinghezi ra **lifiti** leswi hi Xitsonga ku nga ku va munhu a khandziyisiwa movha lowu nga tirhiki ku khandziyisa vanhu lowu ngo ya matlhelo lama a ya ka eka wona. Eka ntila wa vunharhu ku tirhile rito ku **doja** leswi hi Xitsonga ku nga ku lava ku tshika ku endla swo karhi u hemba hi swona.

Nakambe eka risimu ra vutsevu ra *Munhu* eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* hi kuma muyimbeleri a tirhisa ririmi ra Xitsonga ri hlanganisiwa ha rin'wana ririmi loko a ku:

> Ku ve loko a lo veleka jaha ivi ri tunda kahle,
>
> A nge swi byeli na munhu, u to tikhiyela nomo.

Rito leri kumekaka eka ntshaho lowu nga laha henhla ri nga riki ra Xitsonga hi kuma ku ri rito ra Xinghezi leri ku nga ku **tikhiyela**, leswi hi Xitsonga ku nga ku pfala nchumu wo karhi leswaku ku nga ha pfuleki hi ku olova.

Nakambe eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* ku tlhela ku humelerisiwa nongiti wa ncincancincano wa tindzimi eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *U ta tivisa mani?* loko a ku:

> Na le khefini ndzi nga tidyela, a hi nchumu sweswo i swa mina

© University of Venda

Eka ntila lowu nga laha henhla ku tirhisiwile rito ekhefini leri nga lombiwa ku suka eka rito ra Xinghezi ra **cafe** laha ku nga ndhawu yo xavisela swakudya. ka Xitsonga rito leri ringanisiweke i ra vhelengele, hambileswi vavulavuri va talaka ku tirisa rito leri eka Xitsonga.

Ncincancincano wa tindzimi eka vuyimbeleri bya Chauke wu tlhela wu tirhisiwa ku va wu humelerisa hungu ra risimu ra vunkombo ra *U ta tivisa mani?* eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* loko muyimbeleri a ku:

> Hambi mo xava na tifulamachini mi gada, a mi nga gadi kanharhu swi nga hodlokangi.

Eka ntila lowu tshahiweke laha henhla hi kuma ku tirhisiwile rito ra Xinghezi ra **tifulamachini** leswi hi Xitsonga ku nga swihahampfuka.

Nakambe ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu humelerisiwa eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* eka risimu ra vukhumen'we ra *U ta kula rini?* ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu leri loko a ku:

> Ro xa mundzuku u ndzi komba loyi, ri xa mundlwani u ndzi komba loyi babe.
> Loko ndzi jikajika ndzi ku ndzi ya chucha byalwa,
> Ndzi to vona wena gaa, u ku ndzi seteni papa, kasi swi lo yini?

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile rito ***babe*** leri nga ra Xinghezi ri kongomisaka eka nhwana wo saseka. Eka ntila wa vumbirhi wa ntshaho lowu ku tirhisiwile rito leri lombiweke ku suka eka Xinghezi ra **ku seta** leswi vulaka leswaku a lava ku va a xaveriwa byala.

Eka vuyimbeleri bya Chauke ku nghenisiwa ka marito kumbe swivulwa swa tindzimi tin'wana swa paluxiwa. Eka vuyimbeleri lebyi ncincancincano wa tindzimi wu humelerisiwa eka *Shimatsatsa #18: Matendla* laha muyimbeleri a vonaka khale ka murhandziwa wa yena a nga ha nyawuli hikokwalaho ka ku n'wi tshika a ya rhandzana na rin'wana jaha leri a ri nga n'wi tlhogomeli. Ncincancincano wa tindzimi wu humelerisiwa loko a ku:

> A xi yi tivi tender care
> Mina na yi tiva TC

© University of Venda

Hi marito ya **tender care** u vula leswaku yena wa swi kota ku va a hlayisa wansati loyi a n'wi rhandzaka. Kasi **TC** i nkomiso wa rito ra **tender care**.

Nakambe eka *Shimatsatsa #18: Matendla* eka risimu ra vunharhu ra *Teka leswinene* Thomas u tlhela a humelerisa leswi *code switching* yi vulaka swona hi marito lawa ma nge:

> Loko va n'wi nyikile munhu va n'wi phamerile, hambi wo n'wi jelezela i noto.

Rito **jelezela** ri huma eka Xinghezi leri hi Xitsonga ku nga ku vondzokela.

Nakambe eka risimu leri fanaka Thomas u tirhisile rito ra Xinghezi ra **yes** leri kombaka ku pfumela mhaka yo karhi. A tlhela a tirhisa rito **danger** leri hi Xitsonga ku nga khombo.

Eka risimu ra vumune ra **Ti out** eka Shimatsatsa#18 ku tlhela ku tirhisiwa marito ya ririmi rin'wana ku va ku hundzisiwa mhaka yo karhi. Leswi hi swi vona hiloko a ku:

> Mhaka yo ba tirhawundi na mindyangu ya van'wana yi wrong, phela vinyi va nge tsaki.
> U ba tirhawundi na mindyangu ya van'wana basopa, u ticelela goji.
> U endla vutlukwatlukwa endyangwini wa wun'wana u nga chavi na, munumuzani a ri Joni a ha fukuza.

Eka mitila leyi tshahiweke laha henhla ku tirhisiwile marito ya Xitsonga ya tlhela ya pfanganyisiwa na ya Xinghezi na Xibunu hi nkarhi wun'we. Rito **tirhawundi** na wrong i ma Xinghezi kasi **basopa** i Xibunu. Handle ka Xibunu na Xinghezi ku tlherile ku tirhisiwa rito ra Xiqhosa ra **munumuzani** leri vulaka wanuna.

Ncincancincano wa tindzimi yi tlhela yi humelerisiwa eka *Shimatsatsa #18: Matendla* eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *Maxisana* laha wansati a vonaka vavanuna va ri timbabva loko a ku:

> …ma tiva vavanuna ma rhoba.

Rito ku **rhoba** a hi ra Xitsonga kambe ri tirhisiwa hi xitalo ematshan'wini ya rito ra mbabva.

Eka risimu ra vutsevu ra *Malize* ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu humelerisiwa loko wanuna a xavelela nsati wa yena ku va a vuya eka yena hi mitila leyi landzelaka:

© University of Venda

Gorgeous yo tani u nga nyenyiwa hi mani wena Maliza?
Gorgeous yo tani u nge nyenyiwi hi munhu wena Maliza?

Rito **gorgeous** i rito ra Xinghezi leri hi Xitsonga ri kongomisaka eka munhu wo saseka swinene. Ematshan'wini ya rito leri ku nga tirhisiwa rito ra Xitsonga ra phyembye.

Nakambe eka *Shimatsatsa #18: Matendla* eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Mugawula* ku tirhisiwile marito ya Xinghezi ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu. Leswi swi paluxa *code switching* hi loko a ku:

Tin'hweti tinharhu ndza heta ndzi nga yangi le ka yena, no cry.

Mavhiki manharhu ndza tshama ndzi nga xavi na xinkwa, no cry.

Eka mitila leyi muyimberi u tirhisile rito ra Xinghezi ra **no cry** leswi vulaka leswaku mugawula wa yena a nga vileli hambi loko a heta nkarhi wo karhi a nga vonaki.

Ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu tikomba kona eka alibamu leyi eka risimu ra vunhungu ra *Khavichi* laha wanuna a gangisaka wansati a vula leswaku u ta n'wi hlayisa. Hi nhlamulo ya wansati loyi *code switching* ya humelela loko a ku:

Mina u nge ndzi koti ndza durha,
A ndzi fani na xivungu xo dya khavichi wo waster nkarhi tatane.

Loko hi languta ntshaho lowu hi kuma rito ***waste*** leri vulaka ku tlangisa nchumu wo karhi kasi eka xivulwa xa wansati loyi a xi vula leswaku o tlanga hi nkarhi a nge humelela.

Kasi eka risimu ra vukaye leri thyiweke **Divorce** ku tlhela ku humelerisiwa ncincancincano wa tindzimi loko muyimbeleri a komba ku sola nsati wa yena a ku:

Loko ndzo tshuka ndzi rhetile u ndzi karhata hi ku kumbuka divhoso,
I rirhandzu rero? A hi rona.

Ncincancincano wa tindzimi eka xivulwa lexi yi kumeka laha ku tirhisiweke rito ra Xinghezi ra **divorce** ematshan'wini ya rito ra ku thalana.

Eka risimu ra vukhume ra *Badi ra jikajika* ku humelerisiwa theme ra ncincancincano wa tindzimi loko wansati a kombisa ku vava ka ku feriwa hi vukati loko a ku:

© University of Venda

> Ku fela hi vukati swi vava ngopfu, ku va ka lava jelezi swi tsakisa, whe u kha u tifela hi nhlomulo.
> Xana munhu a nga hi dyondzisa njhanee, ku hi tshika ku wara swa vanghana.
> Na mina ndzi lo ri vonisa sweswi, a ndzi ri odangi.

Hi mitila leyi nga laha henhla ku paluxiwa theme ra ncincancincano wa tindzimi hi ku va ku tirhisiwa marito ya Xinghezi exikarhi ka swivulwa swa Xitsonga. Rito jelezi i **jealous** ya Xinghezi leyi hi Xitsonga ku nga mavondzo. Rito ra wara i **worry** ya Xinghezi leyi hi Xitsonga ku nga ku vilela kasi loko a ku a ndzi ri *odangi* u tirhisile rito **order** leswi vulaka ku hlawula/ kumbe ku tilavela.

Eka *Shimatsatsa #19: I mutshiveri muni?* ncincancincano wa tindzimi wu paluxeka eka risimu ra vumune ra *Ma Afrika* laha Chauke a vulavulaka hi mahanyelo yo biha lawa ya hanyiwaka masiku lawa. Eka risimu leri ku na mitila leyi nge:

> Van'wana va ri Magidimbirhi ka hela ku dlayana loku, Never a ndzi swi voni ndza dawuta mina.
> A ku nge heli ku dlayana loku never,
> A ndzi swi voni ndza dawuta mina.

Eka mitila leyi tshahiweke laha henhla ku kumeka ku tirhisiwile marito ya Xinghezi exikarhi ka swivulwa swa Xitsonga leswi humelerisaka *code switching*. Rito **never** i ra Xinghezi naswona dawuta i **doubt** leswi vulaka ku kanakana.

Code switching yi tlhela yi humelerisiwa eka risimu ra vukhumembirhi ra *A na ha pasi* eka *Shimatsatsa #19: I mutshiveri muni?* laha ntombhi yi nga tekeriwa vukati hi ntombhi leyi nga dyondza loko a ku:

> Haa impela ndzi nge lungha, lavo dyondza va na chansi.

Rito chansi i ra Xinghezi **chance** leswi hi Xitsonga swi nga vulaka leswaku lava nga dyondza hi vona va tekeriwaka enhlokweni. Ncincancincano wa tindzimi lowu wu tala ku tirhisiwa eka vavulavuri va Xitsonga.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* ncincancincano wa tindzimi wu humelerisiwa eka risimu ro sungula leri thyiweke *Nese* laha muyimbeleri a kombisaka ku tika ka ku rhandziwa hi nese loko a ku:

Swa tikanyana ku rhandziwa hi nese, oh laki ra mina.

Eka ntila lowu mutsari u tirhisile marito ya Xitsonga kambe a fika a nghenisa rito ra Xinghezi ra **lucky** leswi vulaka nkateko. Rito ra nese na rona i rito ra Xinghezi leri nga siviwaka hi rito ra Xitsonga ra muongori.

Muyimbeleri u tlhela a humelerisa theme ra ncincancincano wa tindzimi eka risimu leri loko a ku:

Ndzi javulini ndzi rhandziwile.

Ku **javula** i rito ra Xizulu leri hi Xitsonga ri vulaka ku tsaka. Ematshan'wini ya ku tirhisa rito ra Xitsonga u yile a ya paluxa ncincancincano wa tindzimi hi ku tirhisa rito ra ririmi rimbe.

Ncincancincano wa tindzimi eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* yi tlhela yi humelela eka risimu ra vunharhu ra *Papa rhandzu* laha wansati a holovisiwaka na nuna wa yena hi vavasati kolobye. Muyimbeleri u humelerisa theme leri hi marito lama ya nge:

Why mi nga nyumi ku holovisa van'wanyane?

Ntila lowu wu sunguriwile hi rito ra Xinghezi ra **why** kutani wu hetelela wu ya teka marito ya Xitsonga. Tani hiloko ku vuriwile leswaku ncincancincano wa tindzimi hiloko munhu a vulavula hi ririmi ro karhi kutani a tlulela ka ririmi ra vumbirhi, wansati loyi u tirhisile Xitsonga na Xinghezi eka ntila wun'we.

Kona eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu humelela eka risimu ra vumune ra *Emalamuleni* laha jaha leri ku yimbeleriwaka hi rona ri kondleteriwaka ku va ri ya tirha leswaku va ta kota ku va va kuma swakudya ekaya. Jaha u humelerisa ncincancincano wa tindzimi hi nhlamulo ya yena loko a ku:

Ndzi ka mati ndzi sweka yini, ndzi hava power la mutini.

© University of Venda

Laha ku na rito ra Xinghezi ra **power** ri kombisa leswaku u hava matimba. Loko risimu leri ri nga se hela u tlherile a humelerisa ncincancincano wa tindzimi loko a tirhisa rito ra Xinghezi **why**.

Nakambe eka Shimatsasa #20 ncincancincano wa tindzimi wu humelala eka risimu ra vunkombo ra *Maseve (Pajero)* laha wansati a navelaka xikan'we no tseketsela wansati kulobye loyi a fambaka hi mimovha yo hambanahambana ya vavanuna. Ncincancincano wa tindzimi yi humelela hi marito lawa:

> Hina ho thayipa
> N'we maseve mi na laki mo dlaya hi ku tsavula va tshika
> Van'wana va na laki vamaseve, va famba hi mimovha.
> Van'wana va na laki vamaseve, va famba hi Jaguar.
> Hina ho thayipa kunene.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi vuntlhanu ka yona muyimbeleri u yi yimbelerile hi Xitsonga kambe a fika a nghenisa marito ya Xinghezi. Leswi paluxaka theme ra ncincancincano wa tindzimi. Eka mitila yinharhu ya le xikarhi muyimbeleri u tirhisile rito laki leri ku nga **luck** leri nga ra Xingezi hi Xitsonga ri vulaka nkateko. Eka ntila wo sungula na wa vuntlhanu muyimbeleri u humelerisa ncincancincano wa tindzimi hi rito ku thayipa ku nga rito ra Xinghezi ra **type**. Ncincancincano lowu wa tindzimi wu endle leswaku ku huma xivulavulelo xa ku thayipa ku vuka ku famba hi milenge.

Nakambe eka risimu ra vutlhanu leri thyiweke *A yi noni* muyimbeleri u humelerisa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi yi vulaka swona loko a karhi a laya munghana wa yena ku va a hunguta ku cinca mimovha. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

> Swin'wana hungutane, swi na danger.

Rito **danger** i ra Xinghezi leri vulaka khombo kumbe nghozi. Muyimbeleri u ri tirhisile hi ku lava ku komba vuswikoti bya yena eka ririmi ra Xinghezi.

Eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* ncincancincano wa tindzimi yi tlhela yi humelela eka risimu ra vukaye laha muyimbeleri a kombisaka tihanyi leti munhu a nga endleriwaka tona hi xaka ra ena. Ncincancincano wa tindzimi wu humelela eka marito lawa ya nge:

© University of Venda

Marha why hi nga twelani vusiwana
Xaka ra tumbela u nga ri tshembi makwerhu basopa.

Eka mitila leyimbirhi Chauke u tirhisile ncincancincano wa tindzimi loko a tirhisa marito ya Xitsonga a tlhela a nghenisa rito ra Xinghezi ra **why** na ra Xibunu ra basopa, ku nga **basop**. Eka rito **why** hi laha a fanele a tirhisile hikokwalaho ka yini, kasi eka basopa a ta tirhisa rito tivonele.

Nakambe eka risimu leri muyimbeleri u humelerisa ncincancincano wa tindzimi hi marito lawa ya nge:

Ndzi ri xaka ra wena u nga ri faki ephoketeni wa famba.

Rito ephoketeni ri suka eka rito ra Xinghezi ra **pocket** leswi hi Xitsonga ku nga xikhwama. Chauke u tlhele a tirhisa rito ra Xizulu ra ku faka ematshan'wini ya ku nghenisa.

Eka *Shimatsatsa #21: Mpfende mpfende* eka risimu ra vutsevu leri thyiweke *Rhiyana* Ncincancincano wa tindzimi wu humelerisiwa hi wanuna loyi a nga hlongoleriwa nsati wa yena hi malume wa yena va vula leswaku wa loya. Wanuna loyi u lava ku tiva leswaku vona va swi tivisa ku yini ku wa loya. Ncincancincano wa tindzimi eka mitila leyi nge:

Why a nga loyi mina ndzi nga nuna, malume wa mina?
Why a nga loyi swihlangi swa yena, malume wa mina?

Hi mitila leyi wanuna loyi u tirhisile rito **why** leri nga ra Xinghezi kutani a landzerisa marito ya Xitsonga leswi paluxaka mhaka ya ncincancincano wa tindzimi.

Nakambe eka *Shimatsatsa #21: Mpfende mpfende* theme leri ri paluxeka eka risimu a vunhungu ra *N'wa-Makhuza* laha wanuna loyi a nga laveriwa nsati hi sesi wa yena a vonaka a nga n'wi tsakisi hikuva u vona onge u hlangane nhloko. Ncincancincano wa tindzimi wu paluxeka loko a ku:

N'wa-Maxalani wa n'wina makwerhu ta rhivesa, mi nga vona, mi nga vona.

© University of Venda

Rito leri tirhisiweke ra rhivhesa ku nga **reverse** i ra Xinghezi leri vulaka ku va nchumu wo karhi wu tlhelela endzhaku. Eka risimu leri ri va ri karhi ri vula leswaku nhloko ya N'wa-Maxalani a yi kombi ku tsaka kahle.

Eka risimu ra vukaye ra *Hi va Xikwembu xin'we* eka *Shimatsatsa #21: Mpfende mpfende* ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu paluxeka eka numbenumbe wa swivutiso swo kala tinhlamulo leswi vutisiwaka hi muyimbeleri. Ncincancincano wa tindzimi wu kumeka eka mitila leyi:

> Why hi nga hlantswi timbilu ti basa, hi tshika matinu?
> Why hi nga hlantswi timbilu ti basa, hi tshika tinhloko?
> Why hi nga hlantswi timbilu ti basa, hi tshika mavoko?
> Why hi nga hlantswi timbilu ti basa, hi tshika tindleve?

Eka mitila leyi nga laha henhla hinkwayo muyimbeleri u tirhisile mpfuvu wa tundzimi hi ku va a cinca ku suka eka Xinghezi ku ya eka Xitsonga. Rito **why** i rito ra Xinghezi leri heteleleke ri landzeleriwa hi marito ya Xitsonga eka mitila leyi hinkwayo. A swi tolovelekangi ku va eka mavulavulelo ya masiku lawa ku tirhisiwa rito ra Xitsonga ra hikokwalaho ka yini, leswi hi swona swi endlaka leswaku rito ra Xinghezi ra **why** ri tala ku tirhisiwa hi Vatsonga.

Eka risimu ra vukhumen'we leri thyiweke *Hahani humani mano* eka *Shimatsatsa #21: Mpfende mpfende* hi kuma ncincancincano wa tindzimi wu tirhisiwile hi muyimeleri loyi a solaka maendlelo ya vatswari va yena lavo tshama hi ku holova. Eka risimu ku vuriwa leswaku vanhu va tiko va tshamela ku hlekula vuphunta bya vatswari. Muyimbeleri u humesela theme loko a ku :

> Vakhalabye va nayini va karhi va khwenutana hi tona, Va tlhela va hleka, a va hleka bava.

Eka xivulwa lexi hi kuma rito **nayini** leri ku nga ra Xinghezi leswi ku nga kaye hi Xitsonga.

Eka *Shimatsatsa #22: Mugawula* ku tirhisiwa marito lawa ya nga riki ya Xitsonga eka xivulwa xa Xitsonga. Leswi swi humelela eka mitila leyi kumekaka eka risimu ra vunhungu leri thyiweke *Va ri yini hi mina* leyi nge:

> Va ku bela promoxinee.

© University of Venda

Va ku bela promoxini mahala

Eka mitila leyi ku tirhisiwile tindzimi timbirhi leti ku nga Xitsonga na Xinghezi. Swivulwa leswi i swa Xitsonga kambe ku tirhisiwile rito **promotion** ra Xinghezi leswi paluxaka theme ra ncincancincano wa tindzimi.

Eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* theme leri hi ri vona eka risimu ra vunharhu *Onge a hi mina* laha wanuna a vonaka matimba ya Xikwembu eka ku hlayisa swisiwana ku va swi ya humelela loko a ku:

Ndzi ake na xopo.

Eka ntila lowu ku tirhisiwile rito ta Xinghezi ra **shop** ku va ku hundzisiwa mhaka ya ku hlayisiwa ka yena hi Xikwembu a kondza a humelela.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi eka loko muyimbeleri a ku:

Vamakwerhu va mina lavaya, namuntlha va seta hi mina mali ya swikalu.

Rito ku seta i ra Xinghezi leri ku nga **set**. Eka risimu leri Chauke u kombisa leswaku vamakwavo va yena hi yena a va nyikaka mali ya swikalo na ku va hlayisa.

Nakambe eka risimu ra vukhume leri vitaniwaka *Shidyohonyana shin'we* eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu humelerisiwa hiloko wanuna a vulavula ku biha hi nsati wa yena ku kondza nsati a vula marito lawa ya nge:

Loko mi ndzi vona mi vona leswa rhongo ntsena a mi voni nsati.

Ntshaho lowu wu ringeta ku kombisa leswaku loyi marito ya kongomisaka eka yena a nga voni swa kahle hi nsati wa yena. Ematshan'wini yo va ku tirhisiwa rito ra Xitsonga ra swo biha, ku tirhisiwile rito ra Xinghezi ra **wrong**.

Ncincancincano wa tindzimi wu tlhela nakambe wu paluxeka eka risimu ra vunharhu ra *Wa ni kolota* eka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* laha muyimbeleri a londzaka mukon'wana wa yena ku va a lovola loko a ku:

© University of Venda

Na tiariyasi u ta hakela i khale ngopfu u nga lovoli, ene wa ku hlatswela.
Na tiariryasi u ta hakela i khale ngopfu u nga lovoli, futhi wa ayina.
Na tiariyasi u ta hakela i khale ngopfu u nga lovoli, ene wa n'wi napa.
Na tiariyasi u ta hakela i khale ngopfu u nga lovoli, ene wa ku tirhela.

Rito tiayirisi i ra Xinghezi leri nga **arrears** leri kongomisaka eka mali leyi munhu a faneleke ku va a yi humesa ehenhla ka yin'wana hikokwalaho ko hluleka ku hakela hi nkarhi.

Nakambe eka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* ku tlhela ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzini eka risimu ra vumune leri thyiweke *Mi ni phahla exigodweni* laha muyimbeleri a yimbelelaka a kombela ku va vakokwana va yena va nga n'wi kwateli leswaku swilo swa yena swi ta famba hi mfanelo. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

Loko a mi ndzi phahla hi ku tsaka n'hwe kokwana, a ndzi ta wina lotto,
Ivi ndzi mi xavela na huku, a ndzi ta wina lotto.

Eka swivulwa leswi ku tekiwile rito ra Xinghezi ra **win** ri tirhisiwa tanihi ra Xitsonga. Rito leri ri tirhisiwa swinene eka mavulavulelo ya Vatsonga ya siku na siku.

Ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu humelerisiwa eka risimu ra vutsevu leri vitaniwaka *Huma ka mina* eka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* laha wanuna a vilelaka hi ku tshikiwa hi wansati xikan'we na ku lalekeriwa hi mali loko a xava swilo swa mucato. Leswi hi swi vona loko a ku:

Kambe muhu a nga ndzi tshiketa mina ndzi luzile so, mali ya mina.

Hi rito ku loza leri ku nga **lose** hi Xinghezi u va a karhi a vula leswaku u lahlekeriwile swinene hi mali ya yena.

Nakambe eka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* eka risimu ra vukaye ra *Famba xinyanyana* ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi loko wanuna a karhi a tsundzuka murhandziwa wa yena kutani a navela na ku haha ku ya n'wi pfuxela. Leswi hi swi vona eka ntila lowu nge:

Ndzi hava maqhinga a wu to vona ndzi fikile, ndzi ku halo dali.

© University of Venda

Eka ntila lowu ku tirhisiwile marito mambirhi lawa ya nga riki ya Xitsonga kambe ya ri ya Xinghezi. Marito lawa i **hello** na **darling** leswi ku nga ku xeweta murhandziwa wa yena.

Eka *Shimatsatsa #25: Xidudla Kedibone* ncincancincano wa tindzimi wu paluxeka eka risimu ro sungula laha wanuna a tsakelaka nsati wa yena hambiloko vanhu va karhi va n'wi sapatela va vula leswaku u bihile. Wanuna loyi u themendhela nsati a ku:

> Lava jelezi va ku poyila hi vududla bya wena.

Loko hi languta xivulwa lexi hi kuma xi tirhiseriwile tindzimi timbirhi leti ku nga Xitsonga na Xinghezi leswi humelerisaka nongoti wa ncincancincano wa tindzimi. Rito jelezi i ra Xinghezi **jealous**.

Nakambe eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Mafemani* eka *Shimatsatsa #25: Xidudla Kedibone* ku humelerisiwa ncincancincano wa tindzimi hi mitila leyi nge:

> Hambi u nga hundzi, tshika Mafemani ku sala mina, hi mina wa gudu.
> U nga ndzi tshiki, tshika Mafemani ku sala mina, hi mina wa right.

Marito mambirhi eka mitila leyimbirhi i ya Xinghezi kasi swivulwa i swa Xitsonga. Rito gudu i **good** ya Xinghezi kasi **right** na rona i Xinghezi. Hinkwawo marito lawa ya kombisa leswaku nchumu wolowo wu kahle.

Ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu humelerisiwa eka *Shimatsatsa #25: Xidudla Kedibone* eka risimu ra vunkombo ra *Swinawana* laha wansati a vonaka rimbewu ra vona ri tekeriwile ngopfu ehansi hi vavanuna. Wansati loyi u humelerisa ncincancincano wa tindzimi hi marito lawa ya nge:

> Mina a nge ndzi vekeli milawu wanuna, ndzi fela vunyadzi ntsena.
> Loko a nga xavi chukela mugawula a nge ndzi khontiroli.

Eka mitshaho leyi ku tirhisiwile marito ya tindzimi to hambanahambana. Swivulwa leswi hinkwaswo i swa Xitsonga kambe ku nghenisiwile rito **control** leri nga ra Xinghezi ri vulaka ku lawula.

© University of Venda

Nakambe eka risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *Ma tiphina* eka *Shimatsatsa #25: Xidudla Kedibone* ku humelerisiwa leswi ncincancincano wa tindzimi wu vulaka swona hi loko wansati a hoyozela lava nga na vukati bya kahle loko a ku:

> Tihure n'wina mi nga tekiwa betere.
> Ma tiphina mayana mi nga tekiwa betere.
> Mi nga hleki vamhani, na hina a hi swi apulayelangi, ku za swi fika laha.

Eka swivulwa leswi nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile marito yo fana na betere leri ku nga **better** na apulayelangi ku nga **apply** lama nga marito ya Xinghezi eka swivulwa swa Xitsonga.

Eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* ku tlhela ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi eka risimu ro sungula leri thyiweke *Mavholovholo* laha wanuna a nga sukela muti wa yena a ya aka yindlu eka un'wana wanuna muti kutani va n'wi hlongola. Ncincancincano wa tindzimi wu humelela loko a ku:

> Ndzi hlongoriwile mpela ni siya dyiyindlu dya mansion.
> Ni kume mamani loyi a ri na vana vantlhanu na mkhukhu wa two room.

Loko hi languta ntshaho wa Chauke lowu nga laha henhla wu paluxa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi hi ku tirhisiwa ka marito ya Xinghezi ya **mansion** na **two room**. **Mansion** i yindlu leyikulu kasi **two room** ku vuriwa yindlu ya makamara mambirhi.

Eka risimu ra vumune ra *Makipikipi Shimatsatsa #26: Mavholovholo* ku tlhela ku humelerisiwa ncincancincano wa tindzimi loko muyimbeleri a vula leswaku:

> Loko u gangisa, gangisa hi vutlhari, u nga chavi na ku hembetela, hi kona u nga ta wina.

Rito **win** i ra Xinghezi leri kongomisaka eka ku hlula hi Xitsonga. Ku tirhisiwa ka rito leri eka xivulwa xa Xitsonga swi humelerisa Ncincancincano wa tindzimi.

Eka risimu ra vunkombo eri thyiweke *Wa ha ndzi rhandza na?* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* laha Thomas Chauke a humelerisaka nongoti wa ncincancincano wa tindzimi a ku:

© University of Venda

Ndi ya vhulawa, ndza dlawoo!

Eka ntila lowu nga laha henhla ku tirhisiwile xivulwahava ra Xivhenda ra **ndi ya vhulawa** leswi ku nga ku dlayiwa. Rito leri ri tirhisiwile ku tlhela ku nyikiwa na vuhundzuluxi bya xivulwahava lexi.

Nakambe eka risimu ra vukaye ra *Hlengani* wansati u humelerisa xigego hi ku va a tirhisa code switching loko a ku:

Mina ndzi orange ra Hlengani, wena u n'wi poyile hi jelazi u ku a nga pfukangi.
A wu endlela ku wina eka mina ndzi hlayise ke, doo!
Mina ndzi bilomu ra Hlengani, wena u n'wi poyila hi jelaze u ku a nga pfukangi.

Rito **orange** ri tirhisiwile ku va ri komba vun'wini bya Hlengani eka wansati loyi. Rito leri hi Xitsonga i lamula. Rito jelazi i ra Xinghezi **jealous**, kasi bilomu i **bloom** leswi ku nga xiluva hi Xitsonga

Eka risimu ra vukhume leri thyiweke *Tatana* eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* hi tlhela hi kuma ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi laha ku tirhisiweke ririmu ra Xitsonga ku tlhela ku tirhisiwa rito ra Xivhenda na Xizulu loko a ku:

A hi swi koti ku tiendlela, hi dlayisiwa hi vunden'wa vafuwethu.

Eka ntshaho lowu hi kuma rito ra *vunden'wa* leri ku nga Xivhenda na vafuwethu leri ku nga Xizulu.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku tirhisiwa marito ya rin'wana risimu laha ku paluxiwaka code switching hi marito lawa:

A hi vuli ku na yena-vu a ku fayetela, babe.
Ku na ti woman abuse

Eka ntila wo sungula ku tirhisiwile rito ra Xinghezi **babe**, kasi eka ra vumbirhi ku tirhisiwile xivulwahava xa **woman abuse** ra Xinghezi.

© University of Venda

Eka risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Mambvembve* eka *Shimatsatsa #27: Rejina* ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi loko a vitana muhlekisana wa yena mavito hi ndlela leyi:

> He babe mina ndzi chava lavo qhoka na tisuti, a wu nga kali u ndzi tshika u rhanda vona, u nyuma phaxani.
> Dale, mina ndzi nyuma lavo qhoka na tisuti, a wu nga kali u ndzi tshika u landza vona, u nyuma phaxani.

Eka mitila leyi nga laha henhla, rito dali ku nga **darling** na **babe** i marito ya Xinghezi kasi mitila leyi i ya Xitsonga. Rito *qhoka* na rona i rito ra Xizulu leri hi Xitsonga ku nga dloka. Leswi vulaka leswaku eka mitila leyi tshahiweke laha henhla ku tirhisiwile marito ya tindzimi tinharhu.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi hiloko muyimbeleri a ku:

> Ku na majentse lamo qhoka na tileda, a wu nga kali u ndzi tshika u rhanda vona,
> Ndzi ngo kho, na phaxani.
> Ndzi bomba hi tiqathula to voyama, a wu nga kali u ni tsutsuma.

Eka mitila leyi ku na rito ra Xinghezi ri nga nghenisiwa exikarhi ka xivulwa xa Xitsonga xo sungula. Rito leri i tileda, kasi eka xivulwa xin'wana ku tirhisiwa rito ra Xizulu ra **tiqathula** ku kongomisiwa eka tintanghu.

Eka risimu ra vunharhu leri vitaniwaka *Kote matamatisi* eka *Shimatsatsa #27: Rejina* ku tirhisiwile ncincancincano wa tindzimi laha ku vulavuriwaka hi ku koma ka vutomi. Leswi hi swi vona eka ntila lowu nge:

> Hlanganani ka hinkwenu mi bohana mi va nyanda yin'we, byi short vutomi.

Hi rito **short** u tirhisile ncincancincano wa tindzimi laha ku tirhisiweke Xinghezi. Matirhiselo ya rito leri eka risimu swi tikomba ku ri ndlela yo va muyimbeleri a lava ku kombisa vuswikoti bya yena ku tirhisa Xinghezi.

© University of Venda

Risimu ra vumune ra *Tlevulani No. 3* ku tirhiseriwile ncincancincano wa tindzimi laha Chauke a solaka swiendlo swa n'wana wa yena loyi a nghena a kereke kutani a tlhela a tshika. Ncincancincano wa tindzimi wu tikomba loko a ku:

> U twile Sathana dyi ku xisa dyi ku vuya, hala ku na fexeni.

Eka ntila lowu nga laha henhla rito **fexeni**, ku nga **fashion** i rito ra Xinghezi. Rito leri ri tlhela ri tirhisiwa tanihi rito ro lombiwa.

Eka risimu ra vutsevu leri vitaniwaka *Qweta (Vana va mufi)* ra *Shimatsatsa #27: Rejina* muyimbeleri u humelerisa ncincancincano wa tindzimi hi ku tirhisa marito ya Xinghezi eka risimu ra Xitsonga loko a ku:

> Loko mi hlaya vana va mufi why mi ni siyile tlhelo.
> Na loko ku hlayiwa wili ra mina vuto a ri hlayiwi.
> Na loko ku hlayiwa wili ra mina vuto a ri vuriwa

Eka mitila leyi ku tirhisiwile rito **why** na rito **will** lama nga marito ya Xinghezi. Ematshan'wini ya marito lama a ku fanele ku tirhisiwile marito ya Xitsonga ya hikokwalaho ka yini na papila ra ndzhaka.

Eka risimu ra vunhungu leri thyiweke *Mapeni* eka *Shimatsatsa #27: Rejina* ku tlhela ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi loko Thomas Chauke a ku:

> Loko u ri hava mali a va ku cheki, vo ku tsona na xitulu.

Eka ntila lowu ku tirhisiwile rito ra Xinghezi ra **check**, ematshan'wini ya rito ra Xitsonga ra ku languta kumbe ku tekela nhlokweni.

Nakambe eka *Shimatsatsa #27: Rejina* ku humelerisiwa hungu hi ndlela ya ku tirhisa Xitsonga lexi pfanganyisiwaka na tin'wana tindzimi. Leswi hi swi vona laha ku kumekaka ntila lowu landzelaka:

> Tshika ku gega hlamula xivutiso, u nga xi doji.

Eka ntila lowu rito ku doja, ku nga **dodge** i rito ra Xinghezi leri tirhaka ematshan'wini ya ku tumbela kumbe ku papalata.

© University of Venda

Eka risimu ra vukhume ra *Muhlekisani* eka *Shimatsatsa #27: Rejina* hi tlhela hi kuma ncincancincano wa tindzimi laha wansati a vilelaka hi ku va ku tisiwile wansati un'wana emutini wa yena hi nuna wa yena. Leswi swi vonaka eka ntila lowu nge:

> Loko ndzi lava qathula yena u lava xikete, swi nge ndzi khomi kahle.
> Loko ndzi lava xisibi na yena u lava mugayo, swi nge hi qavanisi?

Eka swivulwa leswi nga laha henhla ku tirhisiwile marito ya Xizulu ku va ku humelerisiwa ncincancincano wa tindzimi. Rito **qathula** hi Xitsonga i ntanghu, kasi ku **qavanisa** u vula ku holovisa.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku humelerisiwa theme leri loko wanuna a ringeta ku va a tisirhelela eka leswi a swi endleke hi marito lama nge:

> Mara mina ni n'whembe, ndzi tshiki ndzi nava.

Rito **mara** hina Vatsonga hi ri teka onge i ra hina kasi hi ntiyiso i rito ra Xibunu leri hi Xitsonga. Ematshan'wini ya rito leri a ku fanele ku tirhisiwile rito ra kambe.

Eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* Nongoti wa ncincancincano wa tindzimi wu humelerisiwa eka risimu ra vumbirhi leri vitaniwala *Mabebe* laha wanuna a nga kuma ntirho lowu a twaka a hlayisekile a tlhela a hlambanya leswaku a nga ka a nga wu tshiki. Leswi hi swi twa hiloko a ku:

> Hambi Sathana dyo jeleza, ndzi nge xi tshiki xintirhwana xa mina.

Hi rito ra Xinghezi ra **jealous** hi rona ri tirhisiweke ku paluxa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi. Ematshan'wini ya rito leri a a fanele a tirhisile rito mavondzo.

Nakambe eka risimu ra vunharhu ra *Onge ndzi ta penga* eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku tlhela ku humelerisiwa theme leri hi marito lama ya nge:

> Lexikulukumba xona xa betera, a xi rilarili, ku karhata lexintsongo.

Eka ntila lowu nga laha henhla ku humelerisiwa ncincancincano wa tindzimi hi ku va ku tirhisiwile rito ra Xinghezi ra **better** leri hi Xitsonga ku nga ku antswa.

© University of Venda

Eka risimu ra vutsevu leri thyiweke *Tidangara* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku tlhela ku humelerisiwa theme leri loko wanuna a hlamusela makwerhu wa yena leswaku nsati wa yena wa ala ku va a n'wi pfuna hi swa xikolo. Eka risimu leri ku na ntila lowu nge:

> Madam va ala ve ri ndzi dyondzise sivara swi ringene, yi nga ta hela mali.

Rito **madam** i ra Xinghezi leswi nga endla leswaku ku va na ncincancincano wa tindzimi. Ematshan'wini ya rito leri a ku fanele ku tirhisiwile rito ra nsati.

Eka risimu ra vunkombo leri vitaniwaka *Ti rights* ku tlhela ku humelerisiwa theme hi mitila leyi nge:

> Ndzi ta vuya ndzi ta sweka ndza ha jika thavhenini.
> Kasi mina ndzi yo teka lowa njhani, lowo tiva na thavhene?
> Wo ndzi jikela ka dali, se u tiva na thavhene?
> Nghamu ya kona ndzi yo teka leya njhani, leyo phuza na comela?

Hi mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwile marito ya Xinghezi lama ku nga **tavern** na **darling** na rito ra Xinguni leri ku nga ku **phuza** ematshan'wini ya rito n'wa. Rito **tavern** a ri fanele ri va xipoto kasi **darling** ku va murhandziwa.

Eka risimu ra vukaye ra *Ndzi ta phahla na mani? Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku humelerisiwa ncincancincano wa tindzimi laha muyimbeleri a kombisaka leswaku ku phahla a swa ha tekeriwi enhlokweni. Leswi swi humelerisiwa hi mitila leyi nga laha hansi leyi nge:

> Fexeni yo phahla a ya ha pfulange, mi ta phahla na mani?
> Fexeni yo phahla a ya ha pfun'wange, mi ta phahla na mani?
> Fexeni yo phahla a ya ha nyawuli, mi ta phahla na mani?

Hi rito fashion ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi hikuva rito leri i rito ra Xinghezi eka xivulwa xa Xitsonga.

Eka risimu ra vukhume ra *Ndzi lo hlambisa* eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* Ncincancincano wa tindzimi wu humelerisiwa laha un'wana wanuna a navelaka nuna wa un'wana wansati. Leswi hi swi vona hiloko Chauke a ku:

© University of Venda

Ya famba netiweke loko u vona wa mina, ndzi yo basisa.
Njhinga yi lahla na magoza loko yi vona wa mina, hini ndhava?

Eka xivulwa xo sungula ku tirhisiwile Xitsonga xi pfanganyisiwa na Xinghezi kasi eka ntila wa vumbirhi ku tirhisiwile xivulwahava xa Xizulu xa **hini ndava** leswi vulaka leswaku hikokwalaho ka yini.

Ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu humelerisiwa eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa maseve* eka risimu ra vumune leri vitaniwaka *U namba 1* laha Thomas Chauke a themendhela nsati wa yena loko a ku:

Tshama hi ku rhula emoyeni wa mina, u number one ya mina.
U number one ka mina, a ndzi voni un'wana.
Na wena u number one ka mina.

Eka mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwile marito ya **number one** ku nga marito ya Xinghezi. Mhaka leyi hi yona yi humelerisaka nongoti wa ncincancincano wa tindzimi.

Eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Malakia Part 2* ku tlhela ku humelerisiwa nongoti wa cincancincano wa tindzimi hi ku va muyimbeleri a tsundzuxa vanhu leswaku va nga tshembi ngopfu munhu loko a ku:

Mi tsaka mi ku lava va faster lava, kasi va fastela n'wana.

Rito ku *faster* i ra Xinghezi leri hi Xitsonga ku nga ku titsona swakudya. Ku tirhisiwa ka rito ku **faster** swi paluxa theme leri hi nga le ku ri xopaxopeni.

Eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa maseve* ku humelerisiwa code switching eka risimu ra vukaye ra *Mi te ndzi n'wi susa* laha wanuna a jikelaka mugawula hi marito lama landzelaka:

Ene na vana va wena va ni vula malume, whyee.

Rito **why** i ra Xinghezi leri vulaka leswaku hikokwalaho ka yini. Kasi ene rona i **and**, ku nga rito ra Xinghezi.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku humelerisiwa theme leri loko wansati a rila leswi muhlekisani wa yena a n'wi jikelaka endzhaku ka loko a tava a dyile mali ya nuna wa yena loyi a nga lova a n'wi siyela yona. Kona ku na ntila lowu nge:

© University of Venda

U hetile tixorese ta mina, se u kongoma kaya.

Wansati loyi u tirhisile rito ti **insurance** ku kombisa ku va a lahlekeriwile hi mali yo karhi hikokwalaho ka wanuna loyi. Rito leri a ri tirhiseke i ra Xinghezi. Ematshan'wini ya rito leri a ku fanele ku tirhisiwile rito ra ndzindzakhombo.

Eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* theme ri humelerisiwa eka risimu ro sungula ra *Jehovha* laha Thomas Chauke a khensaka Xikwembu xikan'we na vaseketeri va yena ku va a kotile ku fika eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* eka vuyimbeleri. Eka risimu leri ku na ntila lowu landzelaka:

> Ndza mi khensa vanhu hi sapoto ya n'wina, phela a ndzi nchumu mina handle ka n'wina.
> Ndza mi khensa vanhu hi sapoto ya n'wina, mi ndzi endle dokodela.

Hi ntshaho lowu nga laha henhla wu humelerisa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi hi ku tirhisa rito sapoto ku nga **support** ematshan'wini ya rito ra Xitsonga ra nseketelo.

Ncincancincano wa tindzimi wu tlhela wu humelerisiwa eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* hi risimu ra vumbirhi leri vuriwaka **Ti high-high** laha muyimbeleri a hlamalaka ku va swilo leswinene swi hundzuka swi va swo biha loko a ku:

> Mina na hlamala evuton'wini loko swilo swo saseka swi jika swi ya biha, ni ku why?
> U nyikiwa swilo swa kahleni, ivi lava nsele va ta ku moxela.
> Swi ku vavisa na mbilu, swi ku vangela ti high-high.

Hi mitshaho leyi nga laha henhla hi kuma leswaku ku nghenisiwile marito ma tindzimi tin'wana eka mitila ya Xitsonga. Eka ntila wo sungula ku tirhisiwile rito ra Xinghezi ra **why** leri ku nga hikokwalaho ka yini hi Xitsonga. Eka ntila wa vumbirhi hi kuma rito ra Xizulu ra **moxela** leri vulaka ku onhela ri nga eka xivulwa xa Xitsonga. Eka ntila wo hetisela ku na tihigh high leswi ku nga Xinghezi. Rito leri ri vula mavabyi ya ngati ya le henhla.

Eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tlhela ku humelerisiwa nongoti wa ncincancincano wa tindzimi hi ntila lowu nge:

> I choice ya mina leyi, mi nga ndzi lawuli.

© University of Venda

Hi marito lawa a vula leswaku nsati wa yena hi yena n'wini a nga tilawulela naswona a nga lavi leswaku vamakwavo va yena va nghenelela eka timhaka ta yena na nsati wa yena. **Choice** u vula leswaku u lo hlawula.

Eka risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *Xirhwala* eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* theme leri ri tlhela ri humelerisiwa laha muyimbeleri a londzaka mali ya yena loko a ku:

U sungula na ku luza weyiti kumbe o lava ku vhaya na yona.

Eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo hi hetelela hi twa onge ku luza wayiti i Xitsonga kasi i marito ya Xinghezi lawa ya kongomisaka eka ku va munhu a sungula ku va a ondza. Luza ri suka eka **lose** kasi weyiti I **weight** leswi ku nga Xinghezi.

Eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* Thomas Chauke u tirhisa ncincancincano wa tindzimi ku humelerisa hungu ra yena eka risimu ro sungula leri thyiweke *Dokodela* laha murhandziwa wa yena a twaka onge rirhandzu ra yena ri herile. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

Dali wa mina wa kanakana, a nga ri tshembi rirhandzu ranga.
Opareta dokodela ndzi lava a swi vona leswi nga mbilwini ya mina.

Hi ntila wo sungula theme ri humelerisa hi rito darling leri nga ra Xinghezi ri nghenisiwa eka xivulwa xa Xitsonga leri a ri fanele ku pfariwa hi murhandziwa. Eka ntila wa vumbirhi wa ntshaho lowu ku tirhisiwile rito **operate** leri nga ra Xinghezi leri hi Xitsonga ri vulaka vuhandzuri.

Ku tirhisiwa ka marito ya tindzimi tin'wana eka xivulwa xa Xitsonga swi tlhela swi humelerisiwa eka risimu ra vumune ra *Movha* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* loko a ku:

U top xayela, u top xayela.

Eka xivulwa lexi nga laha henhla ku tirhisiwile marito mambirhi ma tindzimi to hambana ma tirhisiwa onge i ma Xitsonga, lama ku nga **top** leyi nga Xinghezi yi vulaka henhla na **xayela** ya Xizulu leri vulaka ku lava. Hi marito lawa a vula leswaku u lava swilo swa le henhla.

Nakambe eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* ku tlhela ku humelerisiwa theme leri hi risimu ra vutsevu leri vitaniwaka *A va yi tivi* laha Thomas Chauke a nge:

© University of Venda

U qamta njhani?

U khuluma njhani?

Marito lama tirhisiweke eka swivulwa leswi nga laha henhla ya paluxa leswi nongoti wa ncincancincano wa tindzimi ri vulaka swona. Rito **qamta** na **khuluma** a hi ma Xitsonga kambe ma landziwile hi Xitsonga leswi ku nga ku vulavula.

Eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* ku tlhela ku humeleriwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa marito ya ririmi rin'wana ku nga ri ya Xitsonga. Leswi hi swi vona eka risimu ra vunkombo ra *Se u tshika mina ke?* loko a ku:

Se ri sayina ku hela.

Eka ntila lowu nha laha henhla ku nghenisiwile rito ra Xinghezi eka ntila wa Xitsonga ri tirhisiwa onge i Xitsonga. Rito **sign** hi Xitsonga i ku kombisa.

Eka *Shimatsatsa #31: Dokodela (Dr)* ku tlhela ku humelerisiwa theme leri hi ku va ku tirhisiwa rito ra Xinghezi eka risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *Xitsongana* hi wansati loko a ala loko a gangisiwa a loko a ku:

Ndzi nge ku hembeli u ta va overload mbilwini ya mina.

Rito **overload** ri va ri yimerile mhaka ya leswaku nchumu wolowo wu tele nakona a ka ha fanelanga ku va ku nghenisiwa swin'wana eka wona.

Ku tirhisiwa ka rito ra ririmi rin'wana ku nga ri Xitsonga hi tlhela hi swi vona eka risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Makhelwani* eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya nhloko)* loko Chauke a ku:

Leswo nta sika hi ndlela na xuma a ri kona, never.

Hi ntshaho lowu mpfovu wa tindzmi wu tikomba hi ku va ku tirhisiwile rito **never** leri ku nga ra Xinghezi leri vulaka ku kaneke hi ku hlambanya.

Nakambe eka risimu ra vutsevu ra Mikwembu kona eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya nhloko)* ku tirhisiwile marito yo ka ya nga ri ya Xitsonga ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu loko a ku:

© University of Venda

Mhani va ndzi bela mithetho, mhana vana va ndzi bela ya vona.

Mithetho i rito ra Xizulu leri hi Xitsonga ku nga milawu. Rito leri ra tirhisiwa hi vavulavuri va Xitsonga eka mavulavulelo ya siku na siku kambe a hi leri ringanisiweke eka Xitsonga.

Nakambe eka risimu ra vukhume leri thyiweke Tiyisela eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya nhloko)* ku tlhela ku tirhisiwa marito ya tindzimi to ka ti nga ri Xitsonga ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu rolero. Theme leri ri humelerisiwa loko muyimbeleri a ku:

Ndzi nga ta khoma hi tihayihayi, xirhandwa xanga.
Ndzi nga ta khoma hi mahayihayi, xirhandwa xanga.
Mara u nga ndzi tshiki nkatanga, ndzi nga ta khoma hi tihayihayi.
Loko wo vula xidyoho xa mina ndzi ta vula ndzi ku sori ka wena.

Eka xitanza lexi nga laha henhla ku tirhisiwile rito tihayihayi na mahayihayi leswi vumbiweke hi ku teka rito ra Xinghezi ra **high** kutani swi yimela ku vaviseka ka mbilu. Eka ntila wa vunharhu ku tirhisiwile **mara** leri nga ra Xibunu leri ku nga kambe hi Xitsonga. Ku tlhela ku tirhisiwa rito **sorry** ra Xinghezi leri nga ro kombela ku khomeriwa.

Eka *Shimatsatsa #33: Basopa* ku tirhisiwile marito ya tin'wana tindzimi ku va ku hundzisiwa hungu ra Xitsonga eka vayingiseri hi Thomas Chauke. Mhaka leyi yi tihumelerisa eka risimu ro sungula leri vitaniwaka *Basopa* loko muyimbeleri loyi a ku:

Wa hlekelela munhu a tlhela a ku hagahaga u vona onge i rirhandzu.

Eka ntila lowu ku nghenisiwile rito hagahaga leri sukaka eka Xinghezi ra **hug** leri ku nga ku vukarha hi Xitsonga.

Eka risimu ra vumune ra *Ndza bayiza* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #33: Basopa* ku tlhela ku humelerisiwa theme leri hi ku va ku vuriwa leswaku:

Ku dyohi ye munhu handle ka ribye lavhee, ahh na mina ndza phungela eh.

Hi ntila lowu nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile rito lovey leri ku nga ra Xinghezi ri yimelaka rito murhandziwa.

© University of Venda

Nakambe eka *Shimatsatsa #33: Basopa* ku tlhela ku humelerisiwa hungu hi ku va ku tirhisiwa marito ya tin'wana tindzimi ku nga ri Xitsonga. Leswi hi swi vona eka risimu ra vukhume leri vitaniwaka *Mi ndzi kholerile* loko muyimbeleri a ku :

> Kambe ndzi tirhefile namuntlha, swihlangi swa mina mbuya.
> A ha ha gospani…

Hi ntila wo sungula rito ni tirhefili ri suka eka rito **referee** leri nga ra Xinghezi ri vulaka ku lawula. Hi ntila lowu u vula leswaku u tilawurile. Eka ntila wa vumbirhi u tirhisile rito gospani leri sukaka eka rito ra Xinghezi ra **gossip** ku nga ku hlevana.

5.2.10. RIRIMI RA LE XITARATENI

5.2.10.1. Nhlamuselo

Ririmi ra le xitarateni ku kongomisiwa eka ririmi leri tirhisiwaka hi vanhu va ndhawu yo karhi lava vulavulaka tindzimi to hambana. Ku endlela leswaku va twana, va tumbuluxa ririmi rintshwa leri katsaka marito ya tindzimi to hambanahambana. Ririmi leri ri tirhisiwa hi vanhu va ndhawu yoleyo na kona ri twisisa hi vinyi va rona.

Xikombiso xa kahle xa ririmi ra muxaka lowu i ririmi leri vuriwaka Xitsotsitala. Leri i ririmi leri tirhisiwaka hi vafana lava kuleleke emadorobeni. Mhaka leyi yi seketeriwa hi Maluleke (2005: 31) loko a ku:

> Tsotsi-taal's place of origin is the townships and is spoken mainly by the African youth as a slick language that symbolises sophistication of city life as opposed to the rural one.

Hikokwalaho ko va emadorobeni ku hlangana vavulavuri va tindzimi to hambana, va tumbuluxile ririmi leri nghenisaka marito ya Xinghezi na ya Xibunu lama katsiweke na marito ya tindzimi ta Xinguni (Xhosa, Zulu, Ndebele, na Swati). Ririmi leri, endzhaku ka malembe ri tlulerile na le matikoxikaya laha na kona se ri tirhisiwaka. Leswi swi vangiwile hikwalaho ko va vanhu va suka ematikoxiyaka va ya emadorobeni ku ya tirha kona. Loko va vuya

© University of Venda

ematikoxikaya, hikwalaho ko va va toloverile ku vulavula ririmi leri vas ungula ku r tirhisa na le makaya, ivi vanhu va le makaya na vona va tekela mavulavulelo ya muxaka lowu.

5.2.10.2. Matirhiselo

Eka Shimatsatsa #1 ku humelerisiwa ku tirhisiwa ka ririmi ra le xitarateni eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Wo ndzi tela ekaya* loko a ku:

> Ku za u bra na nhwanyana loyi, ow mamza.

Eka ntila lowu nga laha henhla ku tirhisiwa ka rito **mamza** swi humelerisa mhaka ya ririmi ra le xitarateni. Rito leri a hi rito leri tirhisiwaka eka Xitsonga kambe ri tala ku tirhisiwa hi majaha loko va vulavula na tintangha na vona lomu va hlanganaka kona. Rito leri amukelekaka eka Xitsonga i ra manana.

Eka Shimatsatsa #4 ku humelerisiwa leswi risimu ri vulavulaka hi swona hi ku va ku tirhisiwa ririmi ra le xitarateni eka risimu ra vunharhu ra *Ku teka swi hlomula mbilu* laha ku kumekaka marito lama nge:

> Loko va n'wi vita a va vuli ku mhani, va n'wi vita hi vito ra rioledi.
> Loko va n'wi vita a va vuli ku tatana, va n'wi vita hi vito ra rithayima.

Rito **oledi** na rito **thayima** ma tirhisiwa hi vantshwa, ngopfungopfu va majaha loko va vulavula na vanghana va vona. Marito lama a ya weli ka Xitsonga kambe ko va marito ya le xitarateni.

Eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa movha* Thomas Chauke u kumeka a tirhisa ririmi ra le xitarateni eka risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *Malume* loko a ku:

> A ku poyila munhu a swi lunghangi,
> Vafuwethu va wena va hlupheka.

Hi mitila leyiu rito **vafuwethu** ri paluxa ku tirhisiwa ka ririmi ra le xitarateni eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke. Rito leri ri huma eka Xizulu, ri tirhisiwa ku vumba ririmi ra le xitarateni.

Eka *Shimatsatsa #9: Humelela MK No 2* ku humelerisiwa leswi risimu ri vulavulaka hi swona eka risimu ra vunharhu ra *Ndzi n'wana mani?* Laha muyimbeleri a nge:

© University of Venda

> Ku ve loko ko dyohi lavan'wani vafuwethu na ku hayi mi nge swi twi n'wina.

Hi ku landza ntila lowu ku nga laha henhla ku tirhisiwile rito **vafuwethu** leri tirhisiwaka ku va ri karhi ri vula vamakwerhu. Tani hilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, rito leri ri suka eka Xizulu.

Eka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* ku humelerisiwa leswi risimu ra vunkombo leri vitaniwaka *Wo ndzi sukela* ri vulavulaka hi swona hi ku va ku tirhisiwa ririmi ra le xitarateni loko Chauke a ku:

> A ndzi ku sukeli mina, u ndzi dyela nyhuku ya mina.
> U ndzi rhandzile ntombhi, vuyisa zaka ya mina.

Eka mitila leyi tshahiweke laha henhla hi kuma ku ri na marito mambirhi yo ka ya nga ri ya ximfumo, ku nga **nyhuku** na **zaka**. Hi vumbirhi bya wona marito lawa ya va ya vula mali. Lama i marito lama ya talaka ku tirhisiwa hi majaha loko va vulavula na tintangha ta vona va kongomisa eka mali.

Eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* muyimbeleri u humelerisa hungu ra risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Se na divhosa* hi ku va a tirhisa ririmi ra le xitarateni laha ku kumekaka marito lama landzelaka:

> Na n'wi jindha nuna luya, ka vona a va ndzi lavi va khola.

Hi ntila lowu nga laha henhla muyimbeleri u tirhisile rito **jindha** leri nga weriki na le ka ririmi na rin'we ra ximfumo eka tindzimi ta Afrika-Dzonga. Rito leri ri tala ku va ri tirhisiwa hi vantshwa lava vuyaka exilungwini ri karhi ri yimela ku tshika hi Xitsonga.

Nakambe eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* Thomas Chauke u tlhela a humelerisa hungu ra risimu ra vuntlhanu ra *Xitariyani* hi ku va a tirhisa ririmi ra le xitarateni loko a ku:

> Xana wena u nga tsaka loko vo teka lexa ka wena xijita?
> Xana wena u nga tsaka loko vo teka lexa ka wena xiyisa?

© University of Venda

Rito **xijita** na rito **xiyisa** i marito lama tirhisiwa ngopfu hi majaha loko va tivulavulela hi xivona. Marito lama a ya weli eka ririmi ro karhi kambe ya lo tshuriwa ku va ya tirhisiwa hi majaha. Xijita kumbe xiyisa ku va ku kongomisiwa eka munhu wa xinuna.

Ririmi ro ka ri nga ri ra ximfumo kumbe ro ka ri nga ringanisiwanga ri tlhela ri tirhisiwa ku va ri humelerisa hungu ra risimu hi muyimbeleri eka risimu ra vukhume leri thyiweke *Rirhandzu ra tipondho* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava* loko a ku:

U ndzi tekela na mapoto ndzi ta sweka hi yini loko ti whaya?

Ku **whaya** i ririmi ra majaha leri va ri tirhisaka loko va lava ku boxa leswaku va twa ndlala. Rito leri na rona a ri weli eka ririmi ro karhi kambe ri lo tshuriwa hi majaha leri va ri tirhisaka loko va karhi va vulavula.

Eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* Thomas Chauke ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vumbirhi leri vitaniwaka *Guluvha* hi ku va a tirhisa ririmi leri talaka ku tirhisiwa hi majaha loko a ku:

Hi ku se u xigevenga, se wa gwaza.

Rito ra **gwaza** ri vula ku tlhava hi mukwana hi Xizulu. Rito leri na rona ri tirhisiwa hi majaha loko va vulavula hi xivona.

Nakambe Thomas Chauke u tlhela a humelerisa leswi vuyimbeleri bya yena byi kongomisaka eka swona hi ku va a tirhisa ririmi ra le xitarateni eka risimu ra vukaye ra *Mabodlhela* loko a ku:

Loko va khinyile va jikajika na mabodhlela na swikotela.

Eka ntila lowu nga laha henhla h kuma ku tirhisiwile rito ku **khinya** leswi hi Xitsonga lexi ringanisiweke ku vuriwaka ku popiwa endzhaku ko nwa byalwa. Na rona rito leri ri tirhisiwa hi majaha loko va vulavula na vanghana va vona.

Eka *Shimatsatsa #17: Bangi situlu (B.B)* Thomas Chauke u humelerisa hungu ra risimu hi ku va a tirhisa ririmi ro ka ri nga ri ra xifumo eka risimu ra vunkombo leri thyiweke *Swigingi* loko a ku:

Vayisa lava vo lava mina.

© University of Venda

Eka ntila lowu nga laha henhla hi kuma ku tirhisiwile rito ***vayisa*** leri nga weliki na le ka rin'we ra tindzimi ta khumen'we ta Afrika-Dzonga, kambe eka ku vulavula ra tirhisiwa. Rito leri ri kongomisa ngopfu eka majaha kumbe vafana. Leri i rito leri tirhisiwaka hi majaha loko va vulavula hi xivona.

Eka vuyimbeleri bya Chauke ririmi ra le xitarateni ri tlhela ri tirhisiwa eka risimu ra vutlhanu leri thyiweke *Maxisana* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #18: Matendla* creole yi humelerisiwa loko a ku:

> U mbala na suti u landa ndyangu wa un'wana hi gedlele, swi lo yini na?

Rito **gedlele** i rito ra ririmi ra le xitarateni leri tirhisiwaka hi majaha leri vulaka movha wa xiyimo xa le henhla.

Eka *Shimatsatsa #19: I mutshiveri muni?* ku tirhisiwile rito leri humaka eka ririmi ra le xitarateni eka risimu ra vutsevu leri vuriwaka *Paulinah* laha ku kumekaka marito lama landzelaka:

> Loko ndzi ku ri herile, u ni rhambela na magintsa.

Eka mavulavulelo ya masiku hinkwawo **magintsa** ku kongomisiwa eka vafana va mahanyelo yo biha. Hileswaku hi ku kongomisa rito magintsa ri vula tinsulavoya. Leri i rito leri welaka eka ririmi ra le xitarateni leri tirhisiwaka hi majaha loko va vulavula hi xivona.

Nakambe eka *Shimatsatsa #19: I mutshiveri muni?* ku tlhela ku humelerisiwa hungu hi ku tirhisa ririmi ra le xitarateni eka risimu ra vukhumen'we *Swikwembu swa la kaya* loko a ku:

> Yi le kwihi zaka, ya hi kala mali.

Muyimbeleri u tirhisile rito **zaka** a tlhela a tirhisa mali a karhi a kongomisa eka nchumu wun'we. Rito leriri tirhisiwa hi majaha loko va vulavula na vanghana va vona. Rito leri a ri weli eka ririmi ro karhi kambe ri lo tshuriwa hi majaha.

Eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* ku tirhisiwa ririmi ra le xitarateni ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu ra vutsevu *Shilebvu* loko a ku:

© University of Venda

Ni le Joni ku zameni ka zaka, mhani tshikani ku gungula hi n'wingi, ma ndzi kavanyeta.
Mi ta ndzi dlayisa hi majimbosi, mi ta ndzi lwisa na vafana.

Hi mitila leyi nga laha henhla ku humelerisiwa leswi ririmi ra le xitarateni ri tirhisiwaka hakona eka vuyimbeleri bya Chauke. Rito **zaka** i mali kasi **majimbosi** ku vuriwa vafana.

Nakambe eka risimu ra vunhungu ra *Vananga* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #23: Shimovhana* ku humelerisiwa leswi risimu ri vulaka swona hi ku tirhisa ririmi ra le xitarateni loko a ku:

A ndzi fambile ndzi mi siya ndzi ya kurisela swin'wanyana swijita.

Hi rito **swijita** ku kongomisiwa eka vafana. Rito leri na rona a ri weli eka ririmi ro karhi kambe ri lo tshuriwa ku va ri tirhisiwa hi majaha.

Nakambe eka risimu ra vukhume leri thyiweke *Xidyohonyana xin'we* ku humelerisiwa hungu ra risimu hi ku va ku tirhisiwa marito lama talaka ku tirhisiwa hi majaha eka mitila leyi nge:

Hi mhaka ya muyisa yaloyi wo ta faya ndyangu wa mina.
Ndzi hayiteleni vabava, ndzi nga napa munhu hi nqindi.

Eka mitila leyi tshahiweke laha ku tirhisiwile rito **muyisa** leswi vulaka mufana na **nqindi** leswi ku nga xibakele. Marito lama hinkwawo ka wona a ya weli eka ririmi ro karhi ra ximfumo kambe ri lo tshuriwa.

Eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* Thomas Chauke u humelerisa mhaka ya yena hi ku va a tirhisa ririmi ra le xitarateni eka risimu ra vumbirhi leri vuriwaka *Hi ta lahlana* loko a ku:

Vavanuna tanani mi ta vona gedlele,

Hi leriya ndzi xavele hi nsati

Hi marito lawa ya nga laha henhla ku humelerisiwa ririmi ra le xitarateni hi rito ra **gedlele** leswi hi Xitsonga ku nga movha wa manyunyu.

© University of Venda

Nakambe eka risimu ra vunharhu ra *Mjondolo* eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* ku tlhela ku humelerisiwa hungu hi ku va ku tirhisiwa rito ra ririmi ro ka ri nga ri ra ximfumo laha wansati a vonaka a nga khomiwangi kahle hi mahanyelo ya nuna wa yena loko a ku:

> Ndzi ringetile no foyina hi riqingho xi nga hlamuli no hlamula, xo titshamela mujondholo.

Rito ra **mujondholo** ri humelerisa ririmi ra le xitarateni hikuva a hi ririmi ra ximfumo. Ririmi leri ri tirhisiwa ntsena eka timhaka to ka ti nga ri ta ximfumo, ngopfungopfu majaha. Loko a ku **mujondholo** u va a karhi a vula eJoni.

Eka *Shimatsatsa #27: Rejina* ririmi ra le xitarateni ri humelerisiwa eka risimu ra vumbirhi ra *Mambvembve* laha muyimbeleri a chavaka ku tekeriwa nsati hi vafana lava nga na swiambalo swo saseka ku tlula yena loko a ku:

> Ku na majentse lamo dloka na tileda, a wu nga kali u ndzi tshika u rhanda wona,
> Ndzi ngo kho, na phaxani.

Rito **majentse** i ra ririmi ra le xitarateni leri nga pfumeleriwiki eka timhaka ta ximfumo. Hi marito man'wana a ku na ririmi leri tirhisaka rito leri kambe ri tirhisiwa eka ku vulavula.

Nakambe eka *Shimatsatsa #27: Rejina* ku tlhela ku tirhisiwa ririmi ra le xitarateni ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu laha Thomas a vulaka leswaku ku pfumala mali swi ku endla onge wo ka u nga tlharihangi kahle loko a ku:

> Loko u ri hava mali majemene, swi ku rhula na ndzhuti.
> Va ta ku u hava na zaka.

Hi rito **majemene** u va a karhi a kongomisa eka vavanuna lava nga na swa vona na kona va kota ku tiendlela hinkwaswo hi mali leyi va nga na yona. Rito **zaka** tani hilaha swi kombisiweke hakona laha henhla, ri tirhisiwa ku va ri vula mali eka mavulavulelo ya majaha loko va vulavula na tintangha ta vona.

Eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa maseve* ririmi ra le xitarateni hi ri vona ri karhi ri tirhisiwa eka risimu ra vunharhu leri vuriwaka *Wa phungela* laha Chauke a solaka maendlelo ya nsati wa yena loko ku nghena wanuna un'wana emutini loko a ku:

© University of Venda

> Barhi leyi i mani ku ngo na nghena yena u hlekelela, swi nga heli, hi za hi jelaza?

Rito **barhi** a hi rito ra ximfumo eka tindzimi ta Afrika-Dzonga kambe eka mavulavulelo yo ka ya nga ri ya ximfumo, ririmi ra le xitarateni, i rito leri tirhisiwaka ku va ri yimela munhu wa xiphunta.

Eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya nhloko)* ku humelerisiwa ririmi ra le xitarateni hi ku va ku vuriwa leswi landzelaka:

> Ndzi vone xiyisa u yime na xo, a mi bula yini?
> Ndzi vone dyiyisa u yime na dyo, a mi bula yini?

Hi mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwile rito **xiyisa** na rito **dyiyisa** ku nga marito lama nga riki ya ximfumo. Marito lama ya tala ku tirhisiwa hi majaha loko va karhi va tibulela hi xivona.

5.2.11. RIENCISI

5.2.11.1. Nhlamuselo

Riencisi i xigaririmi lexi tirhisiwaka ku va xi encenyeta mipfumawulo ya swilo swo karhi kumbe leswi swilo swi nga tshamisa xiswona. Nezami (2012:675) u nyika nhlamuselo ya riencisi loko a ku:

> It is the formation of name (or word) by imitating the natural sound that is associated with the object. An anomatopoeic word is suggestive of the sound or the quality of the object…

Mitila leyi tshahiweke yi kombisa leswaku maencisi ku vuriwa marito lama ya vumbiweke ku encenyeta swilo swo karhi, ku nga va hi tlhelo ra mpfumawulo lowu swi nga wu humesaka kumbe leswi michumu ya kona yi nga xiswona.

Eka Xitsonga maencisi ya tsariwa hi tindlela timbirhi:

© University of Venda

a) Loko riencisi ri tirhisiwile emakumu ka xivulwa, ri fanele ku va na switwari swimbirhi emakumu no va swi landzeriwa hi mfungho wa rihlamari. Xikombiso: Ku nga ehleketiwangi nchumu hiloko a ku **gaa!**
b) Loko riencisi ri tirhisiwa exikarhi ka xivulwa ri va na xitwari xin'we emakumu ivi xi landzeriwa hi hefemulo. Xikombiso: Loko a ku **ga**, vana hinkwavo va nyamalala.

5.2.11.2. Matirhiselo

Maencisi eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke ya tala ku va ya tirhisiwa ku ri ndlela yo lava ku thathela kumbe ku lungela munyu eka timhaka leti boxiwaka. Loko hi xiya eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina* Chauke u humelerisa hungu ra risimu ra vutsevu leri vuriwaka *Lovey Maria* hi ku va a tirhisa riencisi a ku:

> Ha, khapakhapa, ya mihloti hi ku rila.
> Ndzi tsakela Mariyana nsati wa mina.

Eka mitila leyi nga laha henhla ku tirhisiwa riencisi **khapakhapa** leri encenyetaka ku huma na ku halaka mihloti ku suka ematihlweni ku ya fika exilebvini. Rito leri ri tirhisiwile ku thathela ntsako lowu nga kona.

Eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa movha* muyimbeleri u tirhisa riencisi ku va a humelerisa leswi riencisi ri tirhaka swona hi risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *Vana va un'wana* loko a ku:

> Ndzo tshika ndzi teka ndzi hlayisa hi mbilu yo basa paa!

Paa! hi rona riencisi eka xivulwa lexi nga laha henhla leri tirhaka ku va ri encenyeta ndlela leyi swilo swi va ka swi basise xiswona.

Eka *Shimatsatsa #7: Sukalovha current* Chauke u humelerisa hungu ra risimu hi ku tirhisa riencisi eka risimu ra vukhume leri vuriwaka *Ndzi bombisile* eka ntila lowu landzelaka:

> Wo tshika lowa ka wena wo tshwuka u ta teka lo wa mina wo dzwii!

Riencisi eka xivulwa lexi nga laha henhla i **dzwii!** lexi encenyetaka ku ntima ka nchumu wo karhi. Eka xivulwa lexi muyimbeleri u tirhisile riencisi ku lava ku tshikelela ntima lowu ku vuriwaka wona.

© University of Venda

Eka *Shimatsatsa #8: Ma-Jumble sale* ku tlhela ku humelerisiwa leswi riencisi ri tirhaka swona hi risimu ra vunhungu ra *U ta ndzi ehleketa* loko Chauke a ku:

> Wa tiva swivulavula leswo tala mpela wena nkata mina, Swi ta dlaya muti wu ku mbyandaa!

Mbyandaa! i riencisi leri tirhisiweka ku va ri encenyeta ndlela leyi muti wa vona wu nga ta wa hi yona loko va landzelela swivulavula. Riencisi leri a ri talanga ku tirhisiwa hi vavulavuri eka siku na siku.

Eka *Shimatsatsa #18: Matendla* muyimbeleri u humelerisa riencisi loko a karhi a sola leswi nsati wa yena a nga fambisa xiswona ku ya eka van'wana vavanuna eka risimu ro sungula leri vuriwaka *Matendla*. Wanuna loyi u tirhisa riencisi loko a ku:

> Mina ndzi ku byerile wena Matendla ndzi ku tshama u ta dyela hi le ka Madyisa laha,
> Ee, a wu swi twangi sweswo, wo tifambela khatsaa!

Riencisi eka xivulwa lexi nga laha henhla i **khatsaa!** Riencisi leri ri encenyeta mafambelo ya yena ya ku ka a nga ha languti na le ndzhaku.

Eka risimu ra vumune ra *Shimatsatsa #18: Matendla* muyimbeleri u tlhela a tirhisa riencisi ku komba vubihi bya leswi endliwaka hi un'wana wanuna emutini wa munhu un'wana. Leswi hi swi vona hi loko a ku:

> U endla vutlukwatlukwa, endyangwini wa un'wana a wu chavi na?
> Munumuzani a ri Joni a ha fukuza.

Hi riencisi ra **vutlukwatlukwa** muyimbeleri u kombisa leswaku wanuna loyi a sala a nghena endyangwini wa wanunakulobye loko yena a nga ri kona a tiendla onge hi le ka yena. Riencisi leri ri vumbiwa ku suka eka riviti tlukwa laha ku vuyeleriweke rito na ku lungelela xirhangi xa ntlawa wa khumemune.

Nakambe eka *Shimatsatsa #18: Matendla* riencisi ri tihumelerisa eka risimu ra vukhume ra *Badi ra jikajika* laha wansati a hlamusela leswaku ku hleka un'wana loko a ri ekhombyeni a swi kahle kutani a ku:

© University of Venda

Na mina ndzi lo ri vona ri lo gaa, a ndzi ri lavangi.

Loko a tirhisa riencisi **gaa**, eka xivulwa lexi a encenyeta ku fika ka nchumu hi xitshuketana. Eka risimu ku kongomisiwa eka ku fika ka badi ri nga languteriwangi.

Eka risimu ro sungula ra *Shimatsatsa #19: I mutshiveri muni?* Chauke u tirhisile riencisi ku hundzisa hungu ra yena loko a ku:

Hi ku loko xaka ra mina o vona ri ku phalakaxa,
Wo rhwala xinkwa a xi phutsaphutsa hi maduku.
Loko xaka ra mina o vona ri ku gaa,
Wo rhwala nkumba a ku kapaa, esakeni ra mugayo.

Eka mitila leyi nga laha henhla ku na maencisi manharhu ku nga **phalakaxaa**, **gaa** na **kapaa**. **Phalakaxa** yi encenyeta ku humelela ka nchumu wu nga languteriwangi. **Gaa** ri encenyeta ku fika ka nchumu kasi **kapaa** rona ri encenyeta ku tlhandlekiwa ka nkumba ehenhla ka mapa.

Eka risimu ra vunhungu ra *Goya ndziwena* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #19: I mutshiveri muni?* ku tirhisiwile riencisi ku va ku humelerisiwa hungu ra risimu. Riencisi leri ri tirhisiwile ku nyika tinhlamuselo ta swilo swo hambanahambana. Riencisi ri tirhisiwile eka mitila leyi:

La mutini ku twala byo vuhihihi, n'wananga.
La mutini ku twala byo vuhihihi, bya majaha.
Un'wanyana u ndzi dlidlimbete ndzi ku tshin'waa!
A ku basopa khehla.
Un'wanyana u ndzi susumete ndzi ku tshin'waa!
A ku basopa khehla.
Un'wanyana u ndzi susumete ndzi ku pfindii!

A ku basopa khehla.

Eka xitanza lexi tshahiweke laha henhla ku tirhisiwile maencisi mambirhi, ku nga **tshin'waa** na **pfindzii** leswi hinkwaswo swi encenyetaka ku wa hi xiyimo xa le henhla.

© University of Venda

Nakambe eka *Shimatsatsa #19: I mutshiveri muni?* ku tlhele ku tirhisiwa riencisi eka risimu ra vukhume ra *Mhani wa mina* laha muyimbeleri a kombisaka leswaku a nge va nyenyi manana wa yena hambi swo yini. U tirhisile riencisi loko a ku:

> Hambi o ngecengece, masindza ndzi nge n'wi tshiki mhana mina.
> Hambi o tsweketsweke, masindza ndzi nge n'wi tshiki mhani.

Eka mitila leyi ku tirhisiwile maencisi mambirhi lama tirhaka ku fana. Ntirho wa maencisi lawa i ku va ma encenyeta mpfumawulo wa misiha na madeha. Maencisi lama i **ngecengecee** na **tsweketswekee**.

Eka *Shimatsatsa 20: Magidimbirhi* eka risimu leri thyiweke vito ra alibamu ra vumbirhi ku tirhisiwile riencisi loko ku va na ku hundzuluka ka swilo swa misava. Leswi hi swi vona hiloko muyimbeleri a boxa leswaku landzelaka:

> Swa misava jika, se hi dyiwa hi mati.
> Swa misava jika, yi hi chela hi mati.
> Swa misava jika, ya hi chela hi ndhambi.
> Swa misava jika, ya hi chela hi ndhambee.

Eka mitila leyi nga laha henhla riencisi leri nga tirhisiwa i rin'we leri ku nga **jikaa** leri encenyetaka ndlela leyi swilo swi nga cincisa xiswona.

Eka risimu ra vunharhu ra *Papa Rhandzu* eka *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi* riencisi ri tlhela ri tirhisiwa hi vavasati loko va kombisa ku tsandzeka ku tikhoma ka vavasati van'wana eka timhaka leti nga laviki vona. Eka risimu leri riencisi hi ri vona hi loko vavasati lava va vula leaswaku:

> Nhee, hi ririmi u ya byela papa Rhandzu, se ha holova.

Riencisi eka ntila lowu i **nhee!** leri encenyetaka ku teka kumbe ku rhwala nchumu wo karhi lowu tikaka. Riencisi leri eka xivulwa lexi ri kongomisa eka ku va munhu a teka swihundla swa van'wana vanhu a ya swi paluxa.

Eka *Shimatsatsa #21: Mpfende mpfende* hi kuma riencisi ri tirhisiwile eka risimu ro sungula leri thyiweke *Mpfende mpfende* laha wanuna loyi a ri eJoni kutani loko a vuya ekaya a kuma leswaku a ku ri na munhu loyi a sala a hlayisana na nsati wa yena. Wanuna loyi u vonile

© University of Venda

swiambalo swa wanuna un'wana endzeni ka yindlu ya yena. U humelerisa mhaka leyi hi ku tirhisa maencisi loko a ku:

> Ndzi yo na vuya no kuma baji ra munhu ri yo devuu, na hingara.
> Ndzi yo na nghena no kuma baji ra munhu ri yo devuu, na hingara
> Ndzi yo na nghena no vona xiqhoko xa ndhota xi yo khwekee, na xipikiri.

Eka mitila leyi nga laha henhla hi kuma ku ri ni maencisi mambirhi, ku nga **devuu!** na **khwekee**! Rito devu, ri encenyeta ku ncikinya ka nchumu lowu nga lo hayekiwa kunene, kambe eka ntila lowu ri encenyeta leswi baji a ri ncikinyise xiswona eka hingara. Khweke, yi encenyeta matshamelo ya xiqhoko exipikirini.

Riencisi ri tlhela ri tirhisiwa eka *Shimatsatsa #21: Mpfende mpfende* eka risimu ra vunhungu ra *N'wa-Makhuza* laha ku vulavuriwaka hi ku pfumalaka ka vutihlamuleri na vutilawuri eka N'wa-Makhuza. Wanuna u vula leswaku nsati wa yena a nga endli nchumu handle ka ku byeriwa. U humesela riencisi loko a ku:

> Loko ndzi nga vulangi ku suka u twa musi, doo!

Riencisi **doo!** ri encenyeta ku va nchumu wo karhi wu nga endleki hi ku olova.

Riencisi ri tlhela ri kumeka eka *Shimatsatsa #21: Mpfende mpfende* eka risimu ra vukaye ra *Hi va Xikwembu xin'we* leri vulavulaka hi ku tilunghisa ka munhu loko a lava ku va a pfuniwa. Chauke u vula leswaku munhu u nga ka u nga n'wi voni leswaku u na makungu yo biha eka wena loko a ku:

> U nga kuma a ku vulavurisa leswinene u ku u lo tsaka kasi doo!

Riencisi **doo!** ri encenyeta ku va nchumu wu nga ri wona. Loko u ehleketa leswaku munhu u tsakile u ta kuma leswaku a swi yimangi hi ndlela yoleyo kambe o lava ku kuma swo karhi hi wena.

Eka *Shimatsatsa #22: Mugawula* ku humelerisiwa riencisi hi risimu ra vunharhu ra *Kondlo* loko muyimbeleri a ku:

> Ndzi kume xibiyana xi lo pelengendze,

© University of Venda

A ndzi nga tivi ku wa nwa.

Rito **pelengendzee!** i riencisi leri encenyetaka ku va nchumu wo karhi wu nga ri na nchumu endzeni ka wona.

Eka risimu ro sungula ra *Shimatsatsa #27: Rejina* ku humelerisiwa riencisi hiloko muyimbeleri a ndhundhuzela nsati wa yena a vula leswaku a nga se vona munhu wo tlula yena. Mhaka leyi yi kumeka eka risimu ro sungula ra Rejina laha ku nga na marito lama nge:

Hi pfhuka ndzi ku nhloo, a nga se ni rhandza wo fana na wena.

Riencisi eka ntila lowu nga laha henhla i rito **nhloo!** Rito leri ri encenyeta ku beburiwa kumbe siku ro tswariwa. Hi marito man'wana u va a karhi a vula leswaku pfhuka a velekiwa a nga se vona munhu wo fana na Rejina.

Nakambe eka risimu ra vumbirhi leri vuriwaka *Mambvembve* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #27: Rejina* ku tlhela ku humelerisiwa leswi riencisi ri tirhaka swona laha wanuna a titwelaka ehansi hi mhaka ya maambalelo ya yena ya xiyimo xa le hansi loko a ku:

Ku na majentse lamo qhoka na tileda,
Aa wu nga kali u ni tshika u rhanda vona,
Ndzi ngo kho, na mphaxana.

Khoo! i rito leri encenyetaka ndlela leyi mphaxana a ri ambarisaka swona. Muyimbeleri loyi u vula leswaku yena u tshamela ku ambala phaxani.

Nakambe eka risimu leri fanaka wansati u humelerisa riencisi hi nhlamulo ya yena ya ku va a komberiwa ku va a nga tshiki nuna wa yena loko a ku:

U nga kali u tsekatseka,

Ndzi ku rhandzile hi ximbilwana xa mina xo basa paa!

Riencisi ra hina eka ntshaho lowu i **paa!** leyi encenyetaka ku basa ka mbilu ya wansati loyi.

Eka risimu ra vumune ra *Tlevulani No. 3* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #27: Rejina* ku humelerisiwa riencisi hi mitila leyi landzelaka:

A wu ri muzalwana lonene wo jika u ku byi thya, u ya nghena xitarateni.

© University of Venda

A wu ri mukhongeri lonene wo jika u ku byi thya, u ya nghena xitarateni.

Eka ntila lowu nga laha henhla riencisi ra hina i **thyaa!** Rito leri ri encenyetaka ku tshika ka nchumu wo karhi hi xihatla. Chauke u vula leswaku n'wana wa yena u tshikile vuzalwana a tlhelela exitarateni.

Eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku tirhisiwile leswi riencisi eka risimu ro sungula ra **Swelemetee!** leri vulavulaka hi wanuna loyi a fayaka mindyangu ya vanhu. Eka risimu leri ku kumeka ntila lowu nge:

Vona u ringanile esakeni ra mugayo, swelemedee!

Riencisi eka risimu leri i **swelemetee!** ri encenyetaka ku nghena ka wanuna loyi endzeni ka saka ra mugayo ku endlela ku tumbela nuna wa nsati loyi a rhandzanaka na yena.

Eka risimu ra vunharhu leri vuriwaka *Onge ndzi ta penga* ra le ka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku tlhela ku tirhisiwa riencisi. Riencisi leri ri kombisa laha wanuna a nga tsakisiwiki hi ku va nsati wa yena a rhandzana na un'wana wanuna yena a ha ri kona. A hi xiyeni ntila lowu landzelaka:

A ndzi nga ta pfumela u rhandzana na xin'wana xihobo, lvi ndzi ku whii,
ku tshikiwa ka vava.

Eka ntila lowu riencisi i **whii!** leri encenyetaka ku miyela ka wanuna loyi loko a alana na kona endzhaku ka ku kuma leswaku nsati wa yena u na un'wana wanuna.

Nakambe eka risimu leri fanaka ku tlhela ku humelerisiwa leswi riencisi ri tirhaka swona eka xivulwa ku nga ku encenyeta mhaka yi karhi kambe yi nga vuriwa kunene kambe ku tirhisiwa mipfumawulo lowu yi yimelaka. Leswi hi swi vona hiloko Chauke a ku:

Loko ndzi languta vana mbilu yo phyandlaa,
Ndzi huma mihlote, va lava mhana vona.
Loko ndzi languta vana ndzi za ndzi ku biku,
Ndzi huma mihlote.

Eka ntila wo sungula ku tirhisiwa riencisi ra **phyandlaa!** leri kombisaka ku va ku fayeka nchumu wo karhi. Thomas Chauke eka risimu leri u vula leswaku loko yena a vona vana va

© University of Venda

yena mbilu ya yena ya vava. Eka ntila wa vumbirhi ku tirhisiwile riencisi **bikuu!** leri encenyetaka ku huma ka mihloti na ku rila hi xiviti swinene.

Eka risimu ra vumune ra *Tuwatuwa Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku humelerisiwa riencisi laha wansati a twaka ku vava hi ku vona ku xanisiwa ka n'wana wa yena loyi a nga n'wi siya evukatini a tsutsuma. Leswi hi swi vona hiloko a ku:

Mi xi rhuma etihunyini, hambi mumu wo tuwatuwaa!

Eka ntila lowu nga laha henhla **tuwatuwaa!** hi rona riencisi ra hina leri encenyetaka ndlela leyi mumu wu hisaka hi yona.

Nakambe eka risimu ra vuntlhanu leri vuriwaka *Khegu* ra le ka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku tlhela ku humelerisiwa leswi riencisi ri vulaka swona laha wanuna a vulaka leswaku u tsundzuxile n'wana wa yena ku nghena xikolo kambe a nga pfumeli loko a ku:

Loko a wu nghene xikolo khegu,
A swi nga tsandzi ku tshamiseka, ingi u lo tikitikii!
Loko a wu nghene xikolo khego,
A swi nga tsandzi ku tshamiseka, ingi u lo mbaa!

Maencisi **tikitikii!** na **mbaa!** lama tirhisiweke laha henhla ya kumeka ya karhi ya vula xilo xin'we lexi ku nga ku tshamiseka kahle. Eka risimu leri u va a karhi a vula leswaku loko a dyondzile a swi ta n'wi fambela swa vukati.

Eka risimu ra vukhume leri thyiweke *Ndzi ta phahla na mani?* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #28: Swelemetee!* ku tlhela ku humelerisiwa leswi riencisi ri tirhaka swona laha muyimbeleri a solaka wanuna un'wana loyi a langutaka nsati wa yena swinene a tshika loyi a nga wa yena. Leswi swi vonaka loko a ku:

U n'wi vona a lo totoo, wa n'wi nyenya.

Riencisi eka risimu leri i **totoo!**, leswi ku nga ku encenyeta ku thyaka kumbe ku va munhu a nga nyawuli.

© University of Venda

Riencisi eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke hi tlhela hi ri vona eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa maseve* eka risimu ro sungula ra *Xihloka xa maseve* laha a solaka maendlelo ya nsati wa yena na munghana wa yena loko a ku:

> Ndzi rhume xihlangi xi ya vitana lowa chom,
> Ndzo vona xi nga vuyi,
> ndzo xi teka ndzi ku kapa, ekatleni ndzi heleketa,
> Kasi ndzi onha timhaka.

Eka ntila lowu nga laha henhla riencisi i **kapaa!** leri encenyetaka ku va nchumu wo karhi wu kapekiwa ekatleni .

Eka risimu ra vukhume leri vuriwaka *Ntsako wa moya* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #29: Xihloka xa maseve* ku tirhisiwa riencisi ku va ri siva marito yo karhi. Leswi hi vona hiloko wansati a ku:

> Ndza byi navela lebyo phaa, hi ntsako.

Rito **phaa!** ri tirhisiwile tanihi riencisi leri encenyetaka ku tala ka nchumu. Eka risimu leri u va a karhi a kongomisa eka vukati byo tala hi ntsako.

Eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku humelerisiwa leswi riencisi ri vulaka swona hi risimu ra vuntlhanu ra *Ndyangu wa buti* loko muyimbeleri a ku:

> Mawaku buti mi yo pfhapfhaa!
> Mawaku sikhwiza mi yo pfhapfhaa!
> Mayana sikhwiza mi yo pfhapfhaa!
> Mayana buti mi yo pfhapfhaa!

Eka ntila lowu nga laha henhla riencisi ku va ku ri **pfhapfhaa!** leri encenyetaka matshamelo yo saseka eka vanhu. Riencisi leri ri vula leswaku va le ku tiphineni hi vutomi bya vona.

Nakambe eka *Shimatsatsa #30: Jehovha* ku tlhela ku humelerisiwa leswi riencisi ri tirhaka swona eka mbulavulo hi risimu ra vukhumen'we leri vuriwaka *Leti ti komba mani?* loko Thomas Chauke a ku:

> U kona munhu la misaveni yaleyi,

© University of Venda

Lowo tlula van'wana, A nga basa a ku cacaa!
U kona munhu la misaveni yaleyi,
Lowo tlula van'wana, a nga basa a ku paa!

Hi mitila leyi nga laha henhla Chauke u tirhisile riencisi **cacaa!** na riencisi **paa!** leswi hinkwaswo swi encenyetaka ku basa hi xiyimo xa le henhla.

Eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya nhloko)* ku humelerisiwa leswi riencisi ri tirhaka swona hi Thomas Chauke eka risimu ro sungula leri vuriwaka *Virus (Computer ya nhloko)* loko a ku:

Ku kota munhu ndzi to tshama ndzi pfala nomo ndzi pfula ndleve ndzi
ku matihlu nhwii!

Riencisi ra hina eka ntila lowu tshahiweke ku kumeka ku ri **nhwi**, leswi encenyetaka ku va munhu a pfula mahlo a lava ku vona swilo hinkwaswo leswi humelelaka.

Nakambe eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya nhloko)* ku tlhela ku humelerisiwa leswi riencisi ri vulaka swona hi risimu ra vunharhu ra *Ku rhula* laha ku holovaka nsati na nuna loko muyimbeleri a ku:

Lexa nuna xi popa nqindhe xi phela marha xi ba a ku dibaa!
Lexa nsati xi teka ribye xi napa nuna a wa a ku gagagaa!

Dibaa i riencisi leri encenyetaka ku wa ka munhu hi xihatla. Eka ntila wa vumbirhi riencisi i **gagagaa**, leri encenyetaka ku va munhu a wa hi xikosi.

Nakambe eka risimu ra vuntlhanu leri thyiweke *Vurhongo* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya nhloko)* ku tlhela ku humelerisiwa hungu hi ku va ku tirhisiwa riencisi loko a ku:

Vurhongo ndzi tshiki ndzi ku bulumuku,
Wena na mali a mi twanani.

Eka ntila lowu nga laha henhla riencisi ku kumeka ku ri **bulumukuu!**, leswi encenyetaka ku va munhu a pfuka hi ku hatlisa.

© University of Venda

5.3. TINSIMU TA CHAUKE EKA KU TLAKUSA NDHAVUKO WA VATSONGA

Eka xiyenge lexi ku ta langutiwa hi vuenti nkoka wa vuyimbeleri bya Thomas Chauke eka ku tlakusa na ku dyondzisa hi ndhavuko wa Vatsonga. Mindhavuko leyi nga ta langutiwa yi katsa mindhavuko na mitolovelo ya mathyelo ya mavito ya vana va Vatsonga, leswi endliwaka loko ku lovoriwa, mitolovelo ya ku phahla na nkoka wa ku phahla eka Vatsonga, mahangalaselo ya rifa, leswi ku endliwaka swona loko vanhu va kandziyanile swikunwana, nkoka na ntirho wa hahani na malume eka Vatsonga. Mitoloveto leyi kombisiweke laha henhla hinkwayo ka yona ya khumbiwa hi muyimbeleri loko a karhi a yimbelela tinsimu ta yena to hambanahambana.

5.3.1. MATHYELO YA MAVITO YA VATSONGA

Mindhavuko yo tala ya Vantima yi tshemba leswaku loko munhu a thya vito a ngo thya munhu ntsena kambe na moya wa yena wu va wu nyikiwile vito (Bernhardt, 2001). Leswi hi swona swi endlaka leswaku loko ku phahliwa, ku vitaniwa mavito ya vakokwana lava loveke khale. Vonelo leri ri kona na le ka Vatsonga. Hi ndhavuko wa Vatsonga loko n'wana wa jaha kumbe wa nhwana a tswariwa emutini u thyiwa vito hi hahani wa kona. Hahani loyi hi yena loyi a tlhelaka a phahla ku vika n'wana eka va le hansi na ku va sumela loko n'wana a khomba kumbe a ya engomeni. Loko n'wana loyi a tekiwa kumbe ku teka, hahani ku tlhela ku va yena a sumelaka va le hansi hi ta vukati bya kona. Leswi swi tano na loko n'wana a lova, hahani u ta tivisa va le hansi na ku va kombela leswaku va amukela na ku hlayisa moya wa yena.

Vito a ro thyiwa ntsena kambe ku tlhela ku va ndlela yo va munhu a kota ku tiviwa na ku hambanyiseka eka van'wana. Hi vito leri munhu a nga na rona hi nga kota ku tiva leswaku munhu loyi a nga va a vulavula ririmi rihi. Leswi swi seketeriwa hi Mushwana na Chauke (2015: 443) loko va ku:

> The bestowal of a name to any child is not only a form of common practice in every culture, but it is also important, as names are a form of identity of individuals in a society.

© University of Venda

Mhaka leyi boxiweke yi tlhela yi seketeriwa hi Sheppard (2012). Mushwana na Chauke (2015) va kombisa leswaku eka mavito ya Xizulu ya vavasati ya tala ku tirhisa xirhangi **No-** ku vumba mavito yo fana na *Nomthandazo, Nonzamo, Nozipho, Nonkululeko* na man'wana na man'wana. Loko munhu a kala a vula rin'wana ra mavito lama, hi namba hi swi lemuka leswaku a nga va a vulavula Xizulu. Leswi swi tano na le ka Xisuthu. Mavito yo fana na *Mmathapelo, Mmamotwa, Mmadjadji, Mmamokone* ya thyiwa vana va Vasuthu laha ya sungula hi xirhangi **Mma-**.

Hi nkarhi wa xihlawuhlawu eAfrika-Dzonga Vatsonga vo tala ku katsa na vavulavuri va tindzimi tin'wana va nyikiwile mavito mantshwa hi vathori va vona va Valungu na hi vadyondzisi. Leswi a ku ri ndlela yo lava leswaku Vantima va titekela hansi na ku va va tsan'wa ririmi na ndhavuko wa vona. Fitzpatrick (2012) u nyika xikombiso xa khale ka phuresidente wa Afrika-Dzonga Nelson Mandela loyi a nga tswariwa a ri Rolihlahla Mandela. Vito leri i ra Xiqhosa leri vulaka ku koka rihlampfu kumbe ku tisa ku holovisana. Vito ra Nelson ri nyikiwile Mandela hi mudyondzisi wa yena Manana Mdingane.

Loko Vatsonga va thya mavito, Junod (1912) u kombisa leswaku va thya mavito lama welaka eka swiyenge leswi landzelaka:

a) Mavito lama sukaka eka vurhangeri bya vona bya vuhosi. Laha mutswari a nga thyaka n'wana hikwalaho ko va a tsakisiwa hi mahanyelo kumbe swiendlo swa hosi yo karhi. Xikombiso: Soshangane, Nghunghunyana, Mawewe, Xikundu, Mhinga, Muhlava, na man'wana.

b) Mavito ya vakokwa wa vona. Hi mikarhi yo tala mavito ya muxaka lowu ya nyikiwa n'wana loko a lo ri rilela. Eka Vatsonga ku na ku va n'wana a tshamela ku rila. Loko n'wana a endla leswi, u ta yisiwa eka n'anga leyi nga ta va byela leswaku n'wana u rilela ku thyiwa vito ro karhi ra maxaka ya yena lava loveke khale.

c) Mavito lama ya fambelanaka na xiyimo lexi a xi ri kona loko n'wana a tswariwa. Xikombiso: loko n'wana a tswariwile hi nkarhi wa nkosi a nga thyiwa vito ra Mihloti, loko mana wa yena a loloha loko a ha tikile a nga thyiwa Vulolo, na man'wana.

© University of Venda

d) Vatsonga va nga ha tlhela va thya mavito ku ya hi ndhawu laha n'wana a nga tswaleriwa kona. Xikombiso: Loko a lo tswariwa va ri eku fambeni a nga nyikiwa vito ra Ndleleni; loko a lo tswaleriwa ehansi ka nkuwa a nga thyiwa Nkuweni.

Loko hi xiya swiyenge leswi nga laha henhla leswi swi boxiweke hi Junod, hi ta swi lemuka leswaku mavito lama a ya ha talangi ku thyiwa eka masiku ya namuntlha. Eka masiku ya namuntlha, ku na mavito lama welaka eka swiyenge leswi landzelaka (Chauke: 2005)

a) Mavito lama fambelanaka ni swa tipolitiki (Ntshuxeko, Nhlawulo).
b) Mavito yo fambelana na swiyimo swa le kaya (Mihloti, Hlulani).
c) Mavito yo tlangela (Khensani, Giyani, Tsakani).
d) Mavito ya Xikreste (Mikhongelo, Nkwetsimo, Katekani, Nyiko).

Xin'wana lexi munhu a nga taka a nga xi tekeli hansi loko a karhi a yingisela vuyimbeleri bya Thomas Chauke i mathyelo ya yena ya mavito ya vanhu lava a yimbelela hi vona eka tinsimu ta yena. Mikarhi yo tala loko a thya mavito lama u va a karhi a tekela enhlokweni mitolovelo na ndhavuko wa mathyelo ya mavito eka Vatsonga. Swikombiso swa kahle swa mathyelo ya yena ya mavito swi katsa mavito lama landzelaka:

a) Tlevulani

Vito leri ri tirhisiwile eka tinsimu tinharhu eka vuyimbeleri bya Chauke, ku nga eka Shimatsatsa #10, #21 na #27. Eka risimu leri kumekaka eka *Shimatsatsa #10: Humelela MK No 2*, Tlevulani u kombisiwa a ri nhwana wa le xikarhi loyi a nga tshamiki ekaya. Nhwana loyi u endla vuyimayima na majaha lava vo tala va vona va nga riki na mahanyelo ya kahle. Leswi swi humelerisa hi mitila leyi landzelaka:

> Langutani lexa' nhwana a xa ha tshami la kaya,
> A xi nyumi na ku ndzi kombeta vafana ndzi ri tatana wa xona.
> A wa ha tshami la kaya u tshama kwihi?
> Tolo ku fikile na lavo xeweta hi Xitsotsi na Xizulu.

Eka risimu leri, muyimbeleri u vilerisiwa hi nhwana wa yena Tlevulani hikwalaho ka mahanyelo ya yena yo va a hlongorisana na majaha. Vito leri ri fambelana swinene na

© University of Venda

swiendlo swa nhwana loyi hikuva na yena a nga tshami ndhawu yin'we, u tshama a ri xitarateni. Na majaha lawa a rhandzanaka na vona u tshama a ri ku ma cinceni. Leswi hi swona swi kombisaka leswaku muyimbeleri u tirhisile mathyelo ya Vatsonga loko a thya vito ra nhwana loyi a yimbelelaka hi yena.

Loko hi xiya eka risimu ra le ka *Shimatsatsa #21: Mpfendempfende*, Tlevulani se u hundzukile eka mahanyelo ya yena yo biha lama kombisiweke eka *Shimatsatsa #10*. Eka risimu leri Tlevulani se u nghena kereke. Muyimbeleri loyi a yimelaka tatana wa nhwana u tsakisa hi mahanyelo ya n'wana wa yena laha a n'wi hlohlotelaka ku va a khomelela eka kereke. Leswi hi swi twa hi mitila leyi landzelaka:

> Tlevulani hi loyi i muzalwana.
> U ndzi tsakisa njhani i muzalwana lonene masiku lawa.
> Vuzalwana byi kahle Tlevulani.
> U nga tshiketi n'wananga tiyisela.

Risimu leri ri tlhela ri engetela hi ku hi byela hi mahanyelo ya Tlevulani ya khale lamo biha, lama a hi nga byeriwangi eka Shimatsatsa #10. Xikombiso, eka risimu leri hi byeriwa leswaku Tlevulani a ngo tsutsuma na majaha ntsena kambe a nwa na ku dzaha.

Eka risimu ro hetelela eka *Shimatsatsa #27: Regina*, Tlevulani a nga munhu wo ka a nga tshamiseki, u tlhelele eka mikhuva ya yena yo homboloka yo tsutsumisana na majaha, yo nwa na yo dzaha. Eka nkarhi lowu nga hundza Tlevulani a a endla mikhuva leyi kambe u ve a pona a nga humeleli hi swo biha ku kondza a hundzuka. Kambe eka risimu leri ra *Shimatsatsa #27: Regina* swi tikomba Tlevulani a nga vanga na wona nkateko lowu a nga va na wona ekusunguleni. Leswi swi seketelaka xivuriso xa Xitsonga lexi nge, *mpfundla a wu khani exivandleni kambirhi* (Junod, 1990:42-43), leswi vulaka leswaku munhu a nge endli swihoxo kambirhi a pona eka hinkwaswo. Na kona eka risimu leri Tlevulani a nga ponangi hikuva eka risimu ku na marito lama nge:

> A ndzi hembangi mi nga vona, eka Tlevulani a swi vhikeki swa tika.
> Ndzi te u ta vuya na mukwana emakatleni n'wananga wo tsandza vahlomuri.

© University of Venda

Muyimbeleri eka risimu leri u tsundzuxa Tlevulani hi mikarhi ya yena a ha ri muzalwana laha a a kota ku khongelela vanhu a hlongola madimona na ku va khongelela va hanya. Mufundhisi, mhani mufundhisi na vurhangeri bya kereke va ringetile ku n'wi kombela leswaku a tlhelela ekerekeni kambe a vo byela ribye. Mahanyelo ya Tlevulani ya seketela leswi Guma (2001:267) a swi vulaka loko a ku:

> A given name does not only serve as an identity but also determines the type of person the individual will be. Names have influence on the character of the bearer. In Sotho there is a proverb that says *Bitso lebe keseromo*, meaning, "a bad name is ominous."

Mahanyelo na swiendlo swa Tlevulani eka tinsimu letinharhu swi fambelana swinene na vito ra yena. Tlevulani i munhu loyi a nga tshami ndhawu yin'we. A a tsutsumisana na majaha laha a kotaka na ku fika eKwaZulu-Natal laha ku kumekaka Mazulu.

Mhaka yin'wana leyi kombisaka ku fambelana ka vito ra yena na vutomi bya yena hileswaku u sungula a va munhu wa mahanyelo yo biha, a cinca a va muzalwana, a tlhela a cinca a va munhu wa mahanyelo yo biha. Leswi swi komba leswaku a nga tshami ndhawu yin'we. Risimu leri ri humelerisa mhaka ya leswaku vito ra landzelela.

b) Roza

Vito ra Roza ri tirhisiwile eka tialibamu timbirhi, ku nga *Simatsatsa #17: Bangi situlu (B.B)* na *Shimatsatsa #20: Magidimbirhi*. Tani hilaha hi swi tivaka hakona, roza i xiluva lexi tivekaka swinene. Xiluva lexi xi tiveka hikuva xi vuriwa ku va xi yimela rirhandzu, ntsako na kurhula. Loko munhu a nyikiwa vito leri, hi anakanya leswaku ku fanele ku va munhu loyi a nga na rirhandzu na ku tala ntsako.

Eka risimu ra Roza eka vuyimbeleri bya Chauke ku va na wanuna loyi a rilelaka nsati wa yena loyi a tekiweke hi un'wana wanuna. Hi ku xiya marito lama vuriwaka eka risimu, hi kota ku lemuka leswaku Roza a ngo va wansati ntsena loyi a nga siviwaka hi un'wana wansati loko o tshuka a famba. Hikwalaho ko va a rilela Roza, u tsundzuxiwa hi lava nga ekusuhi na yena leswaku a n'wi rivala a tirhandzela Pholina. Kambe yena wa ala, u sindzisa ku tilavela Roza wa yena. Ku kombisa leswaku Roza a ngo va wansati ntsena hi twa hi marito lama:

© University of Venda

Loko mo tshivela ndzilo n'ta tima, yoo Roza wa mina.
Loko mo tseleka poto n'to phula, yoo Roza wa mina.
Loko mo tseleka poto n'to raha, yoo Roza wa mina.
Loko mo vulavula n'ta mi rahetela, yoo Roza wa mina.
Loko ko ndzawuta munhu n'ta n'wi pfutsekisa, yoo Roza wa mina.
Loko mikuku yi ringa n'ta yi tlhuva, yoo Roza wa mina.

Marito lama nga laha henhla ya kombisa kahle leswaku wanuna loyi u tiyimiserile ku endla xin'wana na xin'wana leswaku Roza wa yena a ta kota ku vuyisiwa. Eka risimu u tlhela a n'wi thya na vito ra Mapfuxamuti ku komba leswaku wansati loyi wa rhandzeka na swona u na vumunhu.

Loko hi xiya eka Shimatsatsa #20, hi tlhela hi kombisiwa hi Roza loyi a rhandzekaka. Eka risimu leri vandyangu wa yena va n'wi tsundzuxa ku cata Violet. Lexi tsakisaka hi mavito lamambirhi hileswaku hinkwawo ya vula swiluva swo saseka. Kambe hambileswi hinkwawo ku nga swiluva, xiluva xa *violet* na roza swi nge pimanisiwi. Xiluva xa roza xi famba emahlweni hi ku rhandziwa hi vanhu no va xi tiveka eka vanhu vo hlaya. Leswi hi swi vona na hi mhaka yo hambi hi siku ra varhandzani ra *Valentine*, ku nyikaniwa xona. Eka Shimatsatsa #20, hi kuma marito lama nge:

A va ndzi faneli vo tshuka na?
Khombo ranga.
U kwihi Roza wanga?
Mi nga ndzi kombeti Vhayi,
U kwihi Roza?
A ndzi n'wi lavi Violet.
Roza u kona.

Hi ku xiya ntshaho lowu nga laha henhla, hi ta vona kahle leswaku wanuna loyi u rhandza Rosa ku nga ri Violet. Eka risimu wanuna u tlhela a byeriwa leswaku na loko a nga lavi Violet, va ha ri kona vavasati van'wana a nga va rhandzaka.

© University of Venda

Hi ku xiya leswi wanuna loyi a lwisaka swona ku va a vuyiseriwa Roza wa yena, swi tikomba swinene leswaku vito leri ri nyikiwile munhu loyi ri n'wi faneleke: wa rhandzeka, u na rirhandzu, u khome ntsako na kona u laviwa ngopfu ku fana na xiluva xa roza.

c) Matendla

Vito ra Matendla ri tirhisiwile eka tialibamu tinharhu eka vuyimbeleri bya Chauke, ku nga *Shimatsatsa #6: Xibamu Xa Movha*, *Shimatsatsa #7: Sukalovha Current* na *Shimatsatsa #18: Matendla*. Vito ra Matendla ri nga nyikiwa wansati loyi a nga lo tilavela maxungu lama a hlanganeke na wona. Eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa movha* ku na risimu ra vunharhu leri thyiweke Matendla. Eka risimu leri, Matendla i wansati loyi a tekiweke a karhi a hlayisiwa hi nuna wa yena kahle. Ematshan'wini yo va Matendla a hlayisa ndyangu na vukati bya yena u pfumela ku yengiwa hi wanuna loyi a n'wi tshembisaka ku famba na yena eJoni. Eka risimu wanuna wa wansati loyi u ri:

> Famba wena Matendla kambe u ta ndzi hleketa.
> Lava ku xisaka a va nga vi kona, u to va wexe la u ya ka kona.
> Vamaxisana a va nga vi kona u to va wexa la u ya ka kona.

Hikwalaho ko va a pfumela ku yengiwa Matendla u tshika nuna wa yena a famba na jaha exilungwini. Leswi swi ya swi ya paluxeka eka Shimatsatsa #7 eka risimu ra vunharhu leri vuriwaka *Matendla No 2*. Eka risimu leri Matendla se u le xilungwini laha se a kalaka na ko fihla nhloko hikuva wanuna loyi a n'wi yengeke u n'wi jikerile.

> Matendla u fambafamba na switichi hinkwaswo leswi,
> Va ta n'wi dlaya hi mukwana la Joni.
> Ndzi yengiwili hi mfana a ku hi ya Joni a ta ndzi akela zozo.
> Matendla u fambafamba na switichi hinkwaswo leswi,
> Na navusiku wa famba n'wana loyi.

Matendla eJoni se wa hlupheka. Leswi swi paluxaka vito ra yena hikuva u lo tiendla hi ku pfumela ku yengiwa hi jaha ku ve nuna wa yena a a n'wi hlayisa kahle.

© University of Venda

Eka risimu ra le ka *Shimatsatsa #18: Matendla*, Matendla na kona ku fana na vito ra yena u tivangele maxangu. U kunguhatile ku sukela nuna wa yena loyi a n'wi hlayisa hikwalaho ka jaha lerintsongo leri nga n'wi xisa leswaku ri ta n'wi hlayisa. Sweswi se a nga le vukatini byintshwa wa hlupheka hikuva jaha leri a ra ha hetisisi switshembiso swa rona.

Hikwalaho ka leswi a hluphekaka Matendla u tsundzuka hinkwaswo leswinene leswi nuna wa yena wa khale a a n'wi endlela swona. Wanuna loyi u byela Matendla leswaku u lo tivangela leswi a hlanganaka na swona hi ku n'wi sukela loko a ku:

> Ndzi hlayile wena Matendla ndzi ku vhaya u ta ndzi khumbula,
> U nga ndzi twi, haa, u na nkani.
> Mina ndzi ku byerile wena Matendla ndzi ku tshama u ta dyela hi le ka madlisa la,
> Wena u nga swi twi, wena wo tifambela khatsa!

Hi ku xiya leswi boxiweke laha henhla hi nga vona leswaku Matendla u tshike nuna wa yena wa rirhandzu hi ku yengiwa hi wanuna un'wana. Wanuna loyi wa khale u tlhela a tshikilela mhaka leyi hi ku boxa leswaku jaha ra yena rintshwa a ri tivi na ku khoma nsati kahle, a n'wi komba rirhandzu. U gimeta hi ku vula leswaku loko a ha lava ku tlhelela eka nuna wa yena a nga vuya wa ha ta amukeriwa hi mandla mambirhi.

d) Tshikiwana

Vito ra Tshikiwana ri nga nyikiwa munhu, ngopfungopfu wa xisati loyi a nga cukumetiwa kumbe ku tsan'wiwa hi vatswari kumbe maxaka ya yena. Tshikiwana eka risimu ra le ka *Shimatsatsa #10: Jim na Jack* eka risimu ra vumbirhi leri thyiweke *Xa lumbalumba* i n'wana loyi a lahliweke hi mutswari wa yena. N'wana loyi swi tikomba se a titshamela ni vandyangu lava na vona va nga n'wi tshika hikuva a va n'wi khomi kahle. Eka risimu leri ku na mitila leyi:

> U tsandzeka na ku xi rhumela munhu a xi byela ku u le kwine hikuva n'wana wa hlupheka.
> U tsandzeka na ku xi rhumela munhu a xi byela ku u le kwine hikuva n'wana va tlanga hi yena.

© University of Venda

> Loko va dlayile huku la kaya a va xi nyiki na swirhumbyana, xi xeva hi makondlo.
> Xi tshama na swimanga swi ta xi dlayela makondlo, vuya.

Mitila leyi nga laha henhla yi komba leswaku ku fana na vito ra yena, n'wana loyi u tshikiwile hi mutswari na maxaka ya yena hikuva se wa hlupheka. Vito leri ri fambelana swinene na leswi humelelaka eka vutomi bya yena. Mathyelo lama ya mavito ya fambelana swinene na leswi Mushwana na Chauke (2015:441) lava nge:

> When one looks at the names that he usually uses in his songs, one can conclude that Chauke does not deviate from the Vatsonga naming practices. One can boldly say that Chauke understands the cultural attachments with names and naming…

Ku ya hi ntshaho lowu, Chauke loko a thya mavito a ngo thya ntsena kambe u thya a karhi a languta swiendlo swa munhu loyi a yimbelelaka hi yena.

5.3.2. MATIKHOMELO YA MUNHU LOYI A NGA LE XIRILWENI

Eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa mina* ku na risimu ra vumune leri thyiweke *I khombomuni* laha ku nga na munhu loyi a nga le xirilweni. Hambileswi swi nga boxiwiki leswaku u rilela yini, eka risimu ku kombisiwa mhaka ya leswaku ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga loko munhu a ri exirilweni, ku nga va nkosi kumbe xin'wana, u fanele ku va a ambala mpahla ya ntima. Eka risimu leri ku na marito lama landzelaka:

> Mina i khombo muni leri ndzi nga na rona ndhawu leyi?
> N'wina vabava mi mbalaku tibaji leta ntima mi ndzi rila.
> Ndzi ku vaboti khomani tihembhe leta ntima mi ndzi rila.
> Ndzi ku vasesi mbalani swikipa leswa ntima mi ndzi rila.
> Ndzi ku vamhani bohani miceka leya ntima etinhlokweni.
> Ndzi ku vakokwana bohani miceka leya ntima eswisutini.
> Mina i khombo muni ndzi nga na ro tiko leri?

© University of Venda

Ku va vanhu va fanele ku ambala swilo swo hambanahambana swa ntima hi swona swi kombisaka mhaka ya leswaku loyi a rilaka u fanele ku vonaka hi swiambalo swa ntima. Hi ndlavuko wa Vatsonga, loko ku fiwile emutini, va muti va nga ha ambala swilo swo karhi swa ntima ku kombisa leswaku va le ku rileni.

5.3.3. MUDYI WA NDZHAKA

Mhaka ya leswaku n'wana wa xinuna hi yena a faneleke ku sala a dya ndzhaka ya tatana wa yena ya paluxiwa eka *Shimatsatsa #2: Don't be surprised* eka risimu ra vukhume ra *Kambe tatana u siye swifuwo*. Eka risimu leri ku na marito lama landzelaka:

> Mi nga ndzi byela swi ta va swa mani swifuwo leswi?
> Mo swi nyika mino, hi mina murhangi.
> Hi mina murhange.
> Swi nyikeni mino, ku ri swi ta va swa mina swifuwo leswi.
> Bava u siyela mina laha kaya.
> Ndzi ri u siyela mina laha kaya.

Eka risimu leri ku kombisiwa ndhavuko wa Vatsonga wa leswaku loko mutswari wa xinuna a lova emutini, n'wana wa xinuna wa mativula hi yena a faneleke ku nyikiwa ndzhaka kumbe rifuwo ra tatana wa yena.

5.3.4. LAVAKULU HI VONA VA KONDLETELAKA KURHULA

Eka risimu ra vuntlhanu leri vitaniwaka *U nga kwati n'wananga* eka alibamu ya *Shimatsatsa #3: Bomber Mhlengwe* muyimbeleri u humelerisa mhaka ya leswaku hi ndhavuko wa Vatsonga loko ku ri na ku lwisana emutini, maxaka na varhangeri va muti hi vona va faneleke ku kondletela kurhula. Leswi swi humelerisiwa hi mitila leyi nge:

> Kasi va le kwini lavakulu vatatana yo, mina ndzi ya pota?
> Va le kwini lavakulu vamamana yo, mina ndzi ya va byela?
> Va le kwini lavakulu vatatana yo mina ndzi ya pota?
> Va le kwini va tihosi vatatana yo mina ndzi ya pota.

© University of Venda

Ti le kwini na tindhuna vamamani yo, mina ni ya pota?

Mitila leyi nga laha henhla yi seketela leswi boxiweke laha henhla swa leswaku lavakulu hi vona va ahlulaka swiphiqo emutini. Ku va eka risimu leri ku vulavuriwa hi lavakulu, tihosi na tindhuna hi swona swi humelerisaka mhaka leyi.

5.3.5. NDLELA YO PHAHLELANA MARIYETA

Eka risimu ra vunhungu ra *Suti* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #5: Shikwamula mazingi* ku humelerisiwa mhaka ya leswaku loko vanhu va dyohelanile kumbe ku onhelana swin'wana, ku fanele ku rhumiwa ntsumi ku ya kombela nkhomelo. Eka risimu leri ku na marito lama nge:

Mina ndzi lombile suti ya yena yi ya ndzi handzukela,
Nsati u lombile na xikhuwana xi ya n'wi fayekela.
Se byelani vamakhelwana va ndzi rivalela.
Hayi, rivala wena makhelwana, ndzi rivalele.
A wu ndzi khomeli wena makhelwana, ndzi rivalele.
Vana va bile mbuti ya wena va yi boxa tihlo.

I ndhavuko wa Vatsonga wa leswaku loko vanhu va onhelanile, ku fanele ku rhumiwa munhu leswaku a ya kombela ku khomeriwa ivi ku phahlelaniwa mariyeta. Leswi hi swona leswi muyimbeleri a nga le ku swi hlohloteleni eka risimu leri.

Muyimbeleri u tlhela a kondletela maendlelo lama eka risimu ra vunhungu leri thyiweke *Xirhwala* ra le ka *Shimatsatsa #32: Virus (Computer ya nhloko)*. Hi ndlavuko wa Vatsonga loko vanhu va dyohelanile ku phahlelaniwa mariyeta hi ku poxisa munhu. Eka risimu leri ku kumeka marito lama landzelaka:

Ku dyohile mina la kaya, mi nga ndzi khomela a ndzi kaneti.
Ndzi ta ku khomela hi xirhwala xa mqombhoti.
Ndzi ta ku khomela hi xirhwala, va ka n'wina a va sweke va tisa la.
Ndzi ta ku khomela hi xirhwala na vakhegulu va ri kona.

Loko munhu a poxisiwile u bohiwa ku sweka byala lebyi a nga ta byi rhwala hi siku leri nga ta twananiwa a byi yisa emutini. Hi siku leri ku ta rhambiwa vakhegula na vakhalabye va tiko

© University of Venda

leswaku va ta tidzumbela va nwa na ku cina ku tiphiniwa. Maendlelo lama i ndhavuko wa Vatsonga lowu eka masiku ya namuntlha ya nga le ku nyamalaleni.

5.3.6. SWIPHIQO SWA VUKATI

Eka *Shimatsatsa #5: Shikwamula mazingi* ku kombisiwa ndhavuko wa Vatsonga wa leswaku loko vatekani va ri na swiphiqo va fanele ku kombela ku pfuniwa eka lavakulu. Leswi swi humelerisiwa eka risimu ra vukhume leri thyiweke *N'wi hlongoleni* laha ku nga na mitila leyi:

> A mi n'wi laveli vatswatsi mpela va ri vambirhi va ta laya.
> I nsati muni mpela, i nsati muni wo tani?

Eka risimu leri wansati loyi ku yimbeleriwaka hi yena a nga rhandzi va le vukatini bya yena ku katsa na mhanin'wingi. Eka risimu wanuna u tsundzuka ndhavuko wa Vatsonga wo va a laveriwa lavakulu va ta n'wi laya leswi a faneleke ku tikhomisa xiswona loko a ri evukatini.

Mhaka leyi yi tlhela yi yisiwa emahlweni eka risimu ra vunhungu leri vitaniwaka *Kokwana fambani* eka *Shimatsatsa #12: Buku yi hi byerile*. Eka ka risimu leri muyimbeleri u kombisa ndhavuko wa Vatsonga wa leswaku loko wanuna a famberiwa hi nsati u fanele ku rhamba va ka vona ku landza nsati loyi a tlheleleke eka vona. Eka risimu leri ku na mitila leyi nge:

> Xi landzeni ximatsatsa xa mina.
> N'wina malume a mi qhoki jazi na mabutsu lawaya mi ndzi tekela nsati mi vuya na yee!
> N'wina malume qhokani jazi na majombho ya n'wina mi ya ndzi landzela nsati mi vuya na yee!

Mitila leyi nga laha henhla yi tlhela yi kombisa na leswaku vakon'wana va fanele ku ambarisa ku yini loko ku yiwa evukon'wanini. Leswi swi humelerisiwa hiloko malume a komberiwa ku ambala baji loko a landza nsati.

© University of Venda

5.3.7. TIMHAKA TO FAMBELANA NA KU LOVOLA

Thomas Chauke u kombisa matekanelo ya ndhavuko ya Vatsonga eka risimu ra vunharhu leri thyiweke *Wo ndzi tela ekaya* leri nga eka *Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa mina*. Eka risimu leri ku na marito lama landzelaka:

> Loko u ndzi rhandza wo ndzi tela kaya ka vatswari va mina va ta ku vona,
> Handle ka swona a wu nge wu voni.
> Haaa ihi, na wena-vu, tshika xikhale wena, hi rhandzi kunene,
> Kambe na le ka vatswari va wena ndza khensa,
> Ana na mina xitsotsi a ndzi xi lavi ndzi ta ta kwale kaya.

Marito ya risimu leri ya kombisa mhaka ya leswaku ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga loko jaha ri vonile ntombhi leyi ri kokeke mahlo, ri fanele ku ya eka vatswari va yona ku ya kombela ku n'wi teka. Maendlelo ya muxaka lowu hi wona lama ya tirhisiwaka hi ndhavuko wa Vatsonga kambe ya le ku nyamalaleni eka masiku ya namuntlha. Risimu leri ri na nkoka eka ku dyondzisa ndhavuko wa Vatsonga.

Risimu ra vumbirhi ra *M.K wa phephabeke* leri kumekaka eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa movha* ri kombisa timhaka ta malovolelo. Eka risimu leri muyimbeleri u ri:

> Namuntlha lovola wena mukon'wana, hina hi lava matlhomanyangweni.
> Namuntlha lovola wena mukon'wana, hina hi lava timfuku ta fole.

Eka risimu leri ku kombisiwa swin'wana swa mihivahivana leyi lavekaka loko ku lovoriwa ku katsa na timfuku ta fole leti nyikiwaka vatswari va ntombhi. Ku va Thomas Chauke a katsile mhaka leyi eka vuyimbeleri bya yena swi le ku hlayiseni ka ndhavuko wa Vatsonga.

Eka *Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora* ku na risimu ra vunharhu leri thyiweke *Mukon'wana*. Risimu leri ri tlakusa ndhavuko wa Vatsonga loko swi ta eka maendlelo ya mukon'wana na leswi a faneleke ku tikomisa xiswona hi ndhavuko. A hi xiyeni ntila lowu:

> Wena nsati wa mina i mukokwana wa njhani yaloyi o vhaka a nga heti,
> hi ta n'wi kota nah?

© University of Venda

Ntila lowu wu kombisa mhaka ya leswaku ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga, mukon'wana a nga fanelangi ku tshamela ku tata mikondzo evukon'wanini handle ka xivangelo xo twala. Leswi swi nga endla leswaku mukon'wana a nga ha hloniphiwi.

Ku tlhela ku kombisiwa mhaka ya leswaku loko mukon'wana a fika lomu a tekeke kona, u fanele ku dlayeriwa huku. Eka risimu leri ku na mitila leyi landzelaka:

> Siku rin'wana ndzi ta va byela va ku khela guxe, u ta khawula ku vhaka.
> A muti wa mina ndzi lo ganya hi tihuku naa?

Mhaka yo va mukon'wana a nga fanelangi ku nyikiwa miroho kambe nyama i maendlelo ya ndhavuko ya Vatsonga. Muyimbeleri eka risimu leri u tlakusa mhaka leyi na ku dyondzisa vantshwa hi ndhavuko lowu wa Vatsonga.

Eka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* ku na risimu ra vunhungu ra *Ndzi yingise*. Risimu leri ri kombisa malovolelo ya Vatsonga ku katsa na leswi lavekaka loko ku lovoriwa. A hi xiyeni mitila leyi landzelaka:

> Matlhomanyangweni hi lawa, vulavula ha teka.
> Tifuku ta fole hi leti, vulavula ha teka.
> Jazi ra mina hi leri, ndzi hlamule na teka.
> Chalu wa manana hi lowu, hi hlamule hi swi teka ke?

Mitila leyi nga laha henhla yi komba leswaku ekulovoleni ku na timfuku ta fole leti nyikiwaka vatswari va ntombhi, jazi ra tatana wa ntombhi na nchalu wa manana wa ntombhi. Lawa hi wona maendlelo ya ndhavuko wa Vatsonga loko ku karhi ku lovoriwa. Eka risimu leri ku tlhela ku kombisiwa ku layiwa ka nuna na nsati lava ha tekanaka leswaku va fanele ku hloniphana.

5.3.8. NKOKA WA MALUME NA HAHANI EKA VATSONGA

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke ku tlhela ku tlakusiwa ndhavuko wa Vatsonga eka risimu ra vukaye ra *Malume* leri nga eka *Shimatsatsa #6: Xibamu xa movha*. Eka risimu leri ku na marito lama landzelaka:

> Phahla malume, hi wena la nga khoma gandzelo.
> Phahla, phahla malume.

© University of Venda

> Chela swifodyana wena malume, phahla.
> Sweka swibyalana phahla malume, phahla.
> Tihuwa la kaya a ta ha heli, swekela va le hansi va nwa va tsaka, hay.

Mitila leyi nga laha henhla yi kombisa leswaku malume hi yena a phahlaka na kona loko ku phahliwa ku va ku karhi ku endliwa yini. Lowu i ndhavuko wa Vatsonga lowu faneleke ku hlayisiwa.

Nakambe nkoka wa malume eka ndhavuko wa Vatsonga wu tlhela wu tikomba loko a komberiwa ku vulavula ni va le hansi. Eka risimu ra vumune ra *Malume No 2* leri nga eka *Shimatsatsa #8: Ma-Jumble sale* hi ku tiyisisa mhaka leyi hi ndlela leyi:

> Hatlisani mi ndzi pfuna n'wina malume, hi ku vulavula na swikwembu leswi swa n'wina.
> Ndzi kombela mi ndzi pfuna n'wina malume mi ya vulavula na swikwembu leswi swa n'wina.
> Hi ku loko mi nga cheli na fole hansi mali a ndzi yi voni ka Valungu mina.

Eka mitila leyi nga laha henhla ku kombisiwa nkoka wa malume na ku phahla. Malume hi yena a nga na matimba yo vulavula na mikwembu ya le tlhelo ka manana wa n'wana hi nkarhi wo phahla.

Ku fana na malume, hahani na yena u na nkoka loko swi ta eka mhaka yo phahla eka Vatsonga. Leswi swi humelerisiwa na hi risimu ra vunkombo ra *Miyela* leri nga eka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* laha muyimbeleri a nge:

> Hahani hlahluvani a swi nyawuli swa mina, hahane.

Hahani eka risimu leri u fanele ku byela va le hansi ku va va nghenelela eka n'wana loyi swa yena swi nga n'wi fambeliki. Hahani u byela mikwembu hi tlhelo ra le ka tatana wa n'wana.

© University of Venda

5.3.9. NKOKA WA MIKWEMBU EVUTON'WINI

Nkoka wa va le hansi eka vutomi bya munhu un'wana na un'wana eka Vatsonga wu tikomba eka tinsimu to hambanahambana ta Thomas Chauke. Eka risimu ra vumune ra *Malume No 2* leri nga eka *Shimatsatsa #8: Ma-Jumble sale* ri tiyisisa mhaka leyi hi ndlela leyi:

> Hatlisani mi ndzi pfuna n'wina malume, hi ku vulavula na swikwembu leswi swa n'wina.
> Ndzi kombela mi ndzi pfuna n'wina malume mi ya vulavula na swikwembu leswi swa n'wina.
> Hi ku loko mi nga cheli na fole hansi mali a ndzi yi voni ka Valungu mina.

Eka mitila leyi nga laha henhla ku kombisiwa nkoka wa malume na ku phahla. Ku ya hi ndhavuko wa Vatsonga swikwembu hi swona swi nga khoma mikateko ya hina. Leswi hi swona swi endlaka leswaku eka risimu muyimbeleri a ku u ringetile na ku beja tihanci, ku va n'anga, ku tlanga madayizi hi xikongomelo xo kuma mali kambe swi tsandza.

Muyimbeleri u tlhela a tlakusa ndhavuko wa Vatsonga wa leswaku loko Mutsonga swi nga n'wi fambeli kahle evuton'wini u fanele ku vikela va le hansi leswaku va nghenelela. Leswi swi humelerisiwa hi risimu ra vukhume ra *Malume No 4* leri nga eka *Shimatsatsa #13: Lazaro* laha ku nga na marito lama:

> Mi ndzi tshikela yini n'wina malume swa mina swa ndzi gombonyokela.
> Swihlangi swa mina n'wina malume a swi tiphini hi vutomi bya swona,
> Ndzi famba tin'anga na maziyoni va ni byela ku swi le ka n'wina.
> A mi ndzi phahli vakokwana swa la kaya a swi ndzi nyawuleli.

Risimu leri ri kombisa leswaku loko va le hansi va nghenelela eka vutomi bya munhu loyi swi nga n'wi fambeliki kahle, hinkwaswo swi ta lungha.

Nkoka wo phahla na ku landzelela leswi faneleke ku endliwa hi nkarhi wa mphahlo eka risimu ra vumune ra *Mi ndzi phahla exigodweni* leri nga eka *Shimatsatsa #24: Madzolonga* hi ndlela leyi landzelaka:

> Kokwana mi nga ndzi phahli hi virivire, ndzi phahleni-vu hi fole, yhoo.

© University of Venda

Kambe jazi na mi xavela, na byala ndza mi xavela, a mi tsaki.
Loko a mi ndzi phahla hi ku tsaka n'wina kokwana, a ndzi ta wina *lotto*,
Ivi ndzi mi xavela huku.

Eka risimu leri ku sungula ku kombisiwa mhaka ya leswaku hi ndhavuko wa Vatsonga loko ku phahliwa ku tirhisiwa fole. Xin'wana hileswaku muhu loyi a phahlaka u fanele ku va a ntshuxekile leswaku a ta kota ku twiwa hi va le hansi.

Mhaka ya leswaku mikwembu hi yona yi nga khoma mikateko yi tlhela yi humelerisiwa eka risimu ra vuntlhanu ra *Macheleni* eka *Shimatsatsa #25: Xidudla Kedibone*. Eka risimu leri ku na marito lama landzelaka:

Swikwembu swa bava, swikwembu swa manana, ndzi lava mali.
Loko u nga ngheni mali, swi ta vula ku khombo ra mina rikulu,
Ndzi fanele ndzi swi languta kahle.
Ndlala yi nge ku ngheni la, yi nge ku ngheni mi ri kona.
Mali yi nga ndzi tsandza la, yi nga ndzi tsandza mi ri kona.

Marito lama nga laha henhla ya kombisa nkoka wa swikwembu eka ndhavuko wa Vatsonga. Hi ndhavuko wa Vatsonga mikateko na ku humelela swi kumeka eka va le hansi. Mhaka leyi ya ha tlhela yi tikomba eka risimu ra vunkombo ra *Wa ha ni rhandza na?* leri nga eka *Shimatsatsa #26: Mavholovholo* hi ndlela leyi:

Fole hi leri n'wina vakokwana, dzahani mi ndzi fumbela mikateko.
Ndzi vula va N'wa-Hulela, hulelani mi ndzi tisela mikateko.
Fole hi leri n'we va Xinyore, dzahani mi ndzi tatela malaki.

Ntshaho lowu a wo komba ntsena leswaku mikateko yi kumeka eka swikwembu kambe ku tlhela ku kombisiwa leswaku loko ku phahliwa ku vitaniwa na vakokwana vo hambanahambana lava loveke khale. Lawa hi wona maphahlelo ya Vatsonga loko va karhi va vulavula na swikwembu.

© University of Venda

5.4. NKATSAKANYO

Eka ndzima leyi hi kanerile hi tindlela to hambanahambana leti tinsimu ta Thomas Chauke ti pfunetaka hakona eka ku hluvukisa na ku tlakusa Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga. Tin'wana ta tindlela leti ti katsa ku tirhisiwa ka swigaririmi swo tanihi swihlambanyiso, swithathelo, swigego, ku tirhisiwa ka swivuriso na swivulavulelo, swivutiso swo pfumala tinhlamulo ku nyanyula na ku nandzihisa ririmi. Ku tlhele ku humeseriwa hi vuentli matirhiselo ya muyimbeleri ya tindzimi tin'wana laha ku katsaka mhaka ya ncincancincano wa tindzimi na ku tirhisa ririmi ra le xitarateni ku humesa hungu ra yena. Tani hilaha swi kombisiweke hakona, hambileswi ku tirhisiwa ka marito ya tindzimi tin'wana swi tshikelelaka Xitsonga, hi tlhelo rin'wana swi pfuneta eka ku aka vuxaka na vavulavuri va tindzimi tin'wana, ku navetisa ndhavuko wa Vatsonga eka vavulavuri va tindzimi tin'wana ku katsa na ku hlohlotela mhaka ya vutivi bya tindziminyingi.

Mikongomelo leyi Thomas Chauke a yimbelelaka hi yona na yona yi na nkoka eka ku tlakusa ndhavuko wa Vatsonga. Ku va muyimbeleri a yimbelela hi timhaka ta ku lovola na mihivahivana leyi lavekaka hi nkarhi wo lovola, nkoka wa ku hlonipha na ku tsundzuka va le hansi, tindlela leti landzeleriwaka loko ku thyiwa mavito, ndlela ya ndhavuko yo phahlelana mariyeta na swin'wana na swin'wana swi na nkoka eka ku tlakusa na ku hlayisa ndhavuko wa Vatsonga.

© University of Venda

NDZIMA YA 6: KU DLAYISETA

6.1. MANGHENELO

Ndzima leyi yi ta nyika nkatsakanyo wa ndzavisiso hinkwawo. Ku ta sungula ku nyikiwa leswi lemukiweke hi vuyimbeleri bya Thomas Chauke loko swi ta eka ku tlakusa na ku hluvukisa Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga. Ku khenseka na ku soleka loko a tirhisa marito na swivulwa swa tindzimi tin'wana eka tinsimu ta yena na swona swi ta kombisiwa. Ku ta tlhela ku langutiwa hi vuenti nkoka wa mikongomelo leyi Chauke a yimbelelaka hi yona eka ku hluvukisa na ku tlakusa Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga. Xohetelela, ku ta nyikiwa swibumabumelo leswi nga tekeriwaka enhlokweni hi mayelana na tindlela leti nga tirhisiwa ku tlakusa na ku hluvukisa tindzimi ta Vantima eAfrika-Dzonga xikan'we na swibumabumelo leswi mulavisisi a swi boxaka ku yisa mhaka ya ndzavisiso wa muxaka lowu emahlweni.

6.2. NTIKELO WA VUYIMBELERI BYA CHAUKE EKA VANHU

Vuyimbeleri bya Thomas Chauke byi na valandzeri vo tala swinene, ku nga ri eka Vatsonga ntsena kambe na le ka vavulavuri va tindzimi tin'wana. Leswi swi tikomba hileswi mitirho ya yena yi xiximiwaka hi swiyenge swo hambanahambana etikweni. Swiyenge leswi swi katsa Yunivhesiti ya Vhenda leyi n'wi xiximeke hi gaweni ra vudokodela hikokwalaho ka ntirho wo yena wo va a hluvukisa ririmi ra Xitsonga hi tlhelo ra vuyimbeleri. Yunivhesiti yi n'wi xiximile hi vudokodela hi lembe ra 2010.

Chauke u tlhele a endla matimu eka vuyimbeleri bya ndhavuko eAfrika loko a ta xiximiwa hi xidlodlo xa *Order of Ikhamanga* hi phuresidente wa tiko Jacob Zuma hi lembe ra 2016. Xidlodlo lexi hi xin'wana xa swidlodlo swa le henhla etikweni laha a khensiwa eka vuyimbeleri bya yena bya Xitsonga. Eka webisayiti ya The presidency [Tekiwile hi Dzivamisoko 25, 2016, eka http://www.gov.za/speeches/president-jacob-zuma-bestows-2016-national-orders-awards-28-apr-20-apr-2016-0000] ku boxiwa leswi landzelaka hi mayelana na xidlodlo lexi:

> … his excellent contribution to the development and promotion of Xitsonga traditional music in the country. His prolific song-writing and performances have put Xitsonga music in the forefront.

© University of Venda

Marito lama ya komba kahle leswaku mitirho ya yena eka vuyimbeleri yi na nkoka ku hluvukisa na ku tlakusa Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga.

Hi lembe ra 2013, Chauke u ve a xiximiwa hi sagwati ra *Lifetime Achievement* eka masagwati ya vuyimbeleri ya SAMA. Leswi hi swona swi endlaka leswaku vuyimbeleri bya yena byi tiveka eka vavulavuri va tindzimi to hambanahambana.

Ku va vito ra yena ri vulavuriwa ni ku phatiwa eka mfumo na le ka swiyenge swo hambanahambana swi endla leswaku vavulavuri va tindzimi tin'wana va navela ku twa vuyimbeleri bya yena. Leswi swi endla leswaku van'wana va vona va va na ku tsakela ku tiva Xitsonga, leswi pfunetaka swinene eka ku tlakusa ririmi.

Kona hi 2013, Shinyori u tlhele a endzela eFrance laha a nga ya tlanga vuyimbeleri bya yena kona. Maendzo ya muxaka lowu ya na nkoka eka ku tlakusa Xitsonga leswaku xi tiveka na le ka matiko ya le handle.

Thomas Chauke u kumeka a karhi a nyanyula mitshungu eka mitlangu yo hambanahambana ku katsa ntlangu wa lembe na lembe wa Maphungubye Festival lowu tlangelaka mfuwo na ndhavuko wa vaakatiko va Limpopo; na le ka ntlangu wa miphikizano wa SATMA lowu tlangelaka na ku xixima vuyimbeleri na vayimbeleri va ndhavuko eAfrika-Dzonga. Eka mitlangu leyi ku hlangana vavulavuri va tindzimi to hambanahambana, leswi pfunaka ku tlakusa na ku dyondzisa vanhu lava nga riki Vatsonga Xitsonga na ndhavuko wa vona. Chauke u tlhela a rhambiwa eka masiku ya nkoka yo tsundzuka swilo swo hambanahambana etikweni ku katsa siku ra ndzhaka hi 24 Ndzati na siku ra ntshuxeko ra 27 Dzivamusoko. Leswi swi pfuna swinene eka ku tlakusa Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga tani hileswi tiko hinkwaro ri va ri hoxe tihlo eka mikhuvo leyi.

6.3. KU TIRHISA TINDZIMI TIN'WANA EKA VUYIMBELERI

Tani hilaha swi kombisiweke hakona eka ndzima ya vuntlhanu, Thomas Chauke u pfa a tirhisa marito na swivulwa swa tindzimi tin'wana to fana na Xivhenda, Xizulu na Xinghezi. Lewi swi na nkoka swinene eka ku koka rinoko ra vavulavuri va tindzimi leti ku va va yingisela tinsimu ta yena.

© University of Venda

Loko hi xiya eka matirhiselo ya yena ya Xinghezi, hi lemuka leswaku hi xona xi tirhisiwaka ngopfu ku tlula tindzimi letin'wana. Nakambe, hi tlhela hi kuma leswaku eka tialibamu ta yena to sungula Xinghezi a xi tirhisiwi ngopfu, kambe loko malembe ya karhi ya famba xi va xi karhi xi tirhisiwa swinene. Leswi swi nga va swi vangiwa hi ku cinca ka mikarhi eka vanhu na le tikweni. Kambe ku na risimu ra vumbirhi eka Shimatsatsa #2 leri eka rona hi kumaka leswaku ku tirhisiwile na swivulwa swa Xinghezi handle ko katsa na marito ya Xitsonga. Swivulwa swa kona hileswi nge:

> I said I love you
> I said I need you
> Don't be surprised, I love you my darling.
> I said my honey

Ku tirhisiwa ka Xinghezi eka risimu leri swi nga va swi hlohloteriwile hileswi hi nkarhi wa xihlawuhlawu vayimbeleri a va nga hlohloteriwi ku va va yimbelela hi tindzimi ta Xintima. Leswi a swi vangiwa hikuva a ku khorwiwa leswaku tindzimi leti i ta xiyimo xa le hansi na kona a ti nge xavisi (Mojapelo, 2008). Vakandziyisi va vunanga na vona a va nga ri na nhlohlotelo wo kandziyisa vuyimbeleri lebyi tirhisaka tindzimi ta Vantima, ngopfungopfu tindzimi to fana na Xitsonga lexi a xi nga ri na vavulavuri vo tala. Leswi swi seketeriwa hi marito ya Chauke (2016) eka nhlokohliso loko a ku:

> Eka nkarhi wa sweswi, hikokwalaho ka dyondzo na vonelo ro homboloka ehenhla ka tindzimi ta Vantima va rhandza ku tirhisa Xinghezi. Leswi swi na nhlohlotelo eka ku tirhisiwa ka Xinghezi eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke.

Loko hi xiya eka vuyimbeleri bya Chauke hi tlhela hi kuma leswaku u pfa a tirhisa marito lama nga riki ya Xitsonga kambe hi nga boxaka leswaku ya tala ku tirhisiwa hi Vatsonga vo tala. Ku tirhisiwa ka wona eka mbulavulo wa siku na siku swi hetelela swi endla wonge y ova marito ya Xitsonga.. Marito lama ya katsa marito yo fana na *marha*, ku nga rito ra Xibunu leri hi Xitsonga ku nga **kambe** na rito *ene* leri nga ra Xinghezi kambe hi Xitsonga ku nga **na**. Marito lama ya tala ku va ya tirhisiwa hi vavulavuri vo tala va Xitsonga, ngopfungopfu vantshwa. Swi hetelela swi endla leswaku van'wana va nga swi lemuki na leswaku a hi marito ya Xitsonga. Hikwalaho ka ku tirhisiwa ka wona eka Vatsonga, na Chauke u tala ku ma tirhisa

© University of Venda

eka vuyimbeleri bya yena. Leswi swi tshikelela na ku thyakisa Xitsonga ku va xi hluvuka ku ya emahlweni.

Loko muyimbeleri hi yexe a vutisiwa hi mhaka leyi, u kombisile leswaku mikarhi yin'wana marito yo titela ya Xinghezi loko a a karhi a tsala kambe wa ringeta hi tindlela hinkwato ku tipapalata (Chauke, 2016).

Xin'wana lexi nga lemukiwa eka vuyimbeleri bya Shinyori hileswaku hi mikarhi yo tala loko a tirhisa marito ya Xinghezi, hi kuma leswaku u va a tirhisa matwariselo ya Xitsonga. Hi marito man'wana, ku tekiwa rito ra Xinghezi ri twarisiwa wonge i ra Xitsonga. A hi xiyeni swikombiso swa marito lama landzelaka:

Alibamu	**Risimu**	**Rito leri tirhisiweke**	**Rito ra Xinghezi**
Shimatsatsa #7: Sukalovha current	#1: Tisuti dyisa mfana	*Joyina*	Join
Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava	#2: Se ndza divhosa	*Divhosa*	Divorce
Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava	#5 :Xitariyani	*Rhingi*	Ring
Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava	#6: Mhanitsongo (Xihlawuhlawu)	*Cheke*	Check
Shimatsatsa #14: Suka Davulosi	#1: Suka davulosi	*Phemiti*	Permit
Shimatsatsa #16: Sodoma na Gomora	#2: Hlengani	*Rhivhesa*	Reverse

Maendlelo ya muxaka lowu a ya kumeki eka vuyimbeleri bya Chauke ntsena, kambe na vavulavuri va Xitsonga va swi endla.

© University of Venda

Loko hi xiya eka ku tirhisiwa ka marito ya Xizulu eka vuyimbeleri bya Chauke hi kumile leswaku swi tele swinene eka tinsimu leti yimbeleriweke eka malembendzhaku, leswi swi nga va swi vangiwa hi swin'wana swa leswi landzelaka:

a) Matimu ya Vatsonga ku suka eMozambique na ku hlangana ka vona na tinyimpi ta Soshangana.
b) Ku tala ka vavulavuri va Xizulu eAfrika-Dzonga na ku tirhisiwa ka xona hi xitalo eka swilo swa ximfumo.
c) Ku tala ka vavulavuri va Xizulu laha va hetelelaka va kumeka hi xitalo eka tindhawu to hambanahambana ku katsa na le mitirhweni.

Eku xopaxopeni ka vuyimbeleri bya Chauke hi tlhela hi kuma leswaku ku na laha a tirhisaka ngopfu marito lama ya tirhisiwaka hi vantshwa, ngopfungopfu va majaha loko va karhi va vulavula na tintangha ta vona eswitarateni. Xikombiso: marito yo fana na *majentse*, *zaka*, *vafowethu*, *oledi*, *thayima* na man'wana na man'wana. Ku tirhisiwa ka marito lama swi na nkoka eka ku koka vantshwa ku yingisela na ku rhandza vuyimbeleri bya yena. Loko vantshwa va karhi va yingisela va twa leswaku ku tirhisiwa ririmi ra vona, swi nga endla leswaku va tsakela ku byi yingisela (Kwinika, 2016).

Ku tirhisiwa ka Xivhenda na swona swi na nkoka eka ku tlakusa Xitsonga. Muyimbeleri loyi u kumeka eka ndhawu leyi vandzakaneke na Vavhenda. Kutani ku endlela leswaku na vona va va na ku tsakela ku yingisela no xava vuyimbeleri lebyi i ku va ririmi ra vona ri tirhisiwa. Leswi swi tlhela swi pfuna eka ku hlohlotela leswaku vavulavuri va tindzimi tin'wana va dyondza Xitsonga, leswi nga ta hluvukisa na ku ri tlakusa. Hi karhi hi swi tekela enhlokweni leswaku ku yimbelela a ko va ku nyanyula vanhu ntsena, kambe vayimbeleri va tlhela va kota ku tihanyisa hi mali leyi va yi kumaka loko va xavisa vuyimbeleri bya vona.

Tindzimi to hambanahambana leti tirhisiwaka eka vuyimbeleri bya Xinyori swi nga langutiwi ntsena hi tihlo ro va swi onha Xitsonga na ndhavuko wa Vatsonga. Ku tirhisiwa ka tindzimi tin'wana swi na nkoka ngopfu eka ku hlohlotela mhaka ya vuswikoti bya tindziminyingi. Leswi swi pfuneta ku humelerisa xihlawulekisi xa Vumbiwa bya Afrika-Dzonga xo hlohlotela ntivo wa tindziminyingi na ku va vavulavuri va tindzimi to hambana va hlangana va khomana na ku hloniphana.

© University of Venda

Ku ya hi ndzavisiso wa Mbendzani (2016) mhaka ya ncincancincano wa tindzimi yi mirile eka hina lero eka masiku ya namuntlha swa tika ku va munhu a vulavula nkarhi wo leha handle ko pfa a nghenisa marito ya tindzimi tin'wana. Mbendzani (2016: 46) u ri:

> Code switching is becoming a habit in communication for students. It is evident in the collected data that students use code switching in order to be fancy, where English phrases and words are used as language fillers. The researcher also found that students code switch to close communication gaps that bridge the communication.

Ririmi ra vuyimbeleri a ri hambanangi na ririmi leri tirhisiwaka hi mani na mani eka siku na siku. Na kona eka vuyimbeleri ku na ku va muyimbeleri a tsandzeka ku kuma rito ro khomeka ra ririmi leri a yimbelelaka hi rona ku humesa hungu ra yena. Mikarhi yin'wana rito ra ririmi rin'wana ra nghenisiwa ku endlela leswaku ntila wo karhi wu kota ku khuluka loko wu yimbeleriwa na mitila yin'wana eka risimu.

6.4. MFUWO WA RIRIMI RA VUYIMBELERI BYA THOMAS CHAUKE

Vuyimbeleri bya Chauke byi fuwile hi ririmi ro gega, ro tsakisa no nyanyula. Mhaka leyi yi vonaka eka tialibamu leti xipaxopiweke. Matirhiselo ya ririmi yo hlawuleka eka tinsimu ta Thomas Chauke swi na nkoka swinene eka ku hluvukisa Xitsonga. Eka nxopaxopo hi kumile leswaku Chauke u na ndlela yo hlawuleka yo tirhisa swigaririmi na swikhavisaririmi swo tanihi swivuriso, swivulavulelo, swihlambanyiso, swithathelo, swivutiso swo pfumala tinhlamulo, na maencisi.

Swigaririmi swi na nkoka ku va swi tiveka na ku tirhisiwa eka ririmi hikuva swi khavisa na ku nyanyula ririmi. Loko vadyondzi va karhi va twa swigaririmi leswi va kota ku tiva tinhlamuselo ta swona leswaku swi va pfuna eka ku dyondza ririmi na le swikolweni. Swivuriso na swivulavulelo swi wela eka xiyenge xa mfuwo wa rixaka leswi khale ka khaleni a swi tirhisiwa ku lota miehleketo ya vana. Loko swivuriso na swivulavulelo leswi swi karhi swi tirhisiwa, swi kurisa mfuwo na ndhavuko wa Vatsonga. Swin'wana swa swikombiso swam haka leyi boxiweke laha henhla hi leswi nga laha hansi:

© University of Venda

Alibamu	Risimu	Xigaririmi/Xikhavisaririmi
3	3: Ku teka swi hlomula mbilu laha	Ndzi hava wansati la nga na xifuva ndzi ta wisa huwa, ndzi ta wisa khombo.
5	7: Baji	Vulombalomba lebyi u nga na byona, Tshika va ta sala va nwa. U ta za u lomba na lwangu ra yindlu,
12	9: Ra ngoti ra tsemeka	Loko u swi lava wo ndzi **khomisa pala** u ku u ta ndzi vona.
14	4: Timodela	Loko u lava ku famba u nga famba, kambe u nga suki u bvindle xihlovo
15	5: Ntwanano	Ndzi nge noneriwi hi mpfundla ivi ndzi ku wa hlola
18	2: Masaswivona	Ve rintiho rin'we a ri nusi hove, a va nga hembi lava khale, i ntiyiso.
18	9: Divorce	Mbilu ya mina, mbilu ya mina, mbilu ya mina i lwandle Mbilu ya mina, mbilu ya mina, mbilu ya mina i tiko.
24	5: Vutomi	Yi ala na mali, ya tika misava. Yi ndzi tsona mizukwa, ya tika misava. Yi ndzi tsona mizukwa, ya tika misava. Yi ndzi tsona machelenee, ya tika misava leyi. Yi doja na mali.
26	3: Mjondolo	Ndzi khungiwa nenge onge ndzi mbute, ku ndzi nga jikajiki, Ndzi to famba ndzi ya komponi.
27	10: Muhlekisani	Marha mina ndzi n'hwembe, ndzi tshiki ndzi nava.
32	5: Vurhongo	Whe vurhongo ndzi tshike ndzi pfuka, mali yi nge ndzi teli ku ri na wena. Vurhongo ndzi tshike ndzi pfuka, mali yi nge ndzi teli mikumbeni. Vurhongo ndzi tshike ndzi ya zama, wena a mi tswanani na mali. Vurhongo ndzi tshike ndzi ku bulumuku, wena na mali a mi twanani.

© University of Venda

		Vurhongo ndzi tshike ndzi ku bulumuku, wena na mali a mi vonani Va ku tirha u juluka u n'watseka, mali a yi nge nyuma loko yi ta.

Handle ka swigaririmi na swikhavisaririmi leswi, Chauke u tlhela a tirhisa marito lama eka Vatsonga ya nga le ku nyamalaleni. Xikombiso xa marito lama ya nga tolovelekangiki ku ma tirhisa ya katsa lama landzelaka:

Alibamu	**Risimu**	**Rito ro ka ri nga tolovelekangi**	**Rito leri tirhisiwaka ngopfu**
Shimatsatsa #1: Shimatsatsa xa Mina	#3:	Lumbumba	Hluphepa
Shimatsatsa #5: Shikwamula mazingi	#2:	Maxubi	Marhumbi
Shimatsatsa #8: Ma-Jumble sale	#7:	Maguja	Switlakati
Shimatsatsa #11: Hi hanya ku vava	#1:	Mahlalele	Munhu wo ka a nga tirhi
Shimatsatsa #13: Lazaro	#3:	Madlakadlaka	Switlakati
Shimatsatsa #20: Magidimbirhi	#4:	Fefenha	Gungula
Shimatsatsa #27: Rejina	#4:	Switshongo	Swirimiwa

Marito lama nga laha henhla a hi marito lama ya nga toloveleka ku tirhisiwa eka mavulavulelo ya siku na siku kambe ha swi tiva leswaku ya kona eka ririmi. Yo tala ya marito lama a hi lawa ya tirhisiwaka hi vantshwa va namuntlha. Ku va Chauke a tirhisa marito lama swi pfuneta ku hlayisa na ku hluvukisa Xitsonga.

© University of Venda

Handle ka ku tirhisa marito lama nga tolovelekangiki eka Vatsonga, Chauke u tlhela a kota ku vumba marito mantshwa. Loko a vumba marito mantshwa u va a karhi a tirhisa yin'wana ya ndlela leyi nga toloveleka eka Vatsonga, ku nga ku mpfelelo. Nhlamuselo ya mpfelelo yi nyikiwa hi Rascova (2011:5) hi ndlela leyi:

> A change in the function of a word as, for example when a noun comes to be used as a verb (without any reduction) is generally known as conversion. Other labels for this very common process are category change and functional shift.

Rito ro fana na **mavarivari** hi rin'wana ra marito lama Chauke a ma tshuleke. Rito leri ri suka eka rito ra 'va ri' loko munhu a hlamusela leswi a swi tweke. Rin'wana rito leri fanaka hi nhlamuselo na leri nga laha henhla i **tibyelabyela**, leri sukaka eka loko munhu a ku u byeriwe swo karhi yena a nga swi twanga kumbe ku swi vona. Hi ta lemuka na leswaku eku vumbeni ka marito lama muyimbeleri u tlhela a tirhisa ndlela yin'wana yo vumba marito mantshwa, ku nga yo vuyelela marito ku fana na marito ya fana na lumbalumba, madlakadlaka, mavarivari, na man'wana na man'wana.

Maendlelo ya muxaka lowu ya na nkoka eka ku hluvukisa ririmi tani hileswi eka nkarhi wa sweswi ku nga le ku njhekanjhekisaneni hi mhaka yo tirhisa tindzimi ta Vantima tanihi tindzimi to dyondza hi tona. Ku na vonelo ra leswaku mhaka leyi yi ta tika ku fikeleriwa hikwalaho ka leswi tindzimi leti ti pfumalaka marito yo hlaya ya xithekiniki lama nga tirhisiwaka ku vitana swilo swo hambanahambana. Kutani muyimbeleri u nyika ndlela yin'wana leyi van'watindzimi va nga yi tirhisaka ku vumba marito mantshwa.

6.5. KU HLAYISA NDHAVUKO NA MITOLOVELO YA VATSONGA

Eka vuyimbeleri bya Chauke hi tlhele hi kuma leswaku loko a thya mavito u landzelela mathyelo ya Vatsonga ya mavito. Eka nxopaxopo hi kumile leswaku Chauke u thywa mavito hi ku landza mitirho ya munhu wa kona. Xikombiso, Tlevulani i nhwana loyi a nga tshamiki ndhawu yin'we. U na majaha yo tala, namuntlha u hanya kahle, mundzuku u na mahanyelo yo biha, sweswosweswo. Leswi swi tlhela swi tikomba eka mavito lama a ma tirhisike eka vuyimbeleri bya yena ya Roza, Matendla, Tshikiwani, na man'wana.

© University of Venda

Ku hlayisa ndhavuko na mitolovelo ya Vatsonga hi tlhela hi swi vona eka swin'wana swa leswi Thomas Chauke a yimbelelaka hi swona. Eka nxopaxopo hi kumile leswaku u khumba timhaka ta mitolovelo ya Vatsonga yo va loko va ri ekurileni va ambala swo karhi swa ntima na mhaka yo va n'wana wa jaha ku ri yena a faneleke ku sala a dya ndzhaka loko tatana wa yena a hundzile emisaveni.

Mhaka ya leswaku emutini loko swin'wana swi nga tshamiseki ku vitaniwa varhangeri, ku nga va va muti kumbe va tiko na swona swa humeleriwa. Lama hi wona maendlelo lama Vatsonga a va ma tirhisa ku ololoxa swiphiqo ematshan'wini yo tsutsumela emaphoriseni kumbe ku holovisana. Loko ku dyohelaniwile na kona a ku rhumiwa ntshumi leyi nga ta ya kombela ku khomeriwa hi eka vamuti. Leswi hi swin'wana swa leswi Thomas Chauke a yimbelelaka hi swona ku ringeta ku kombisa ndhavuko na mitolovelo ya Vatsonga loko va hlangana na swiphiqo.

Eka vuyimbeleri bya Thomas Chauke hi tlhele hi kuma leswaku u hlayisa ndhavuko wa Vatsonga hi ku khumba timhaka ta vukati. Xosungula u kombisa maambalelo ya vokon'wana loko va ya ekulovoleni, leswi mukon'wana a faneleke ku hlayisa xiswona na leswi a faneleke ku khomisiwa xiswona loko a ri kwale vukon'wanini bya yena. Xikombisa, a nga fanelangi ku tata mikondzo evukon'wanini swi nga fanelangi na leswaku u fanele ku nyikiwa nyama ku nga ri muroho. Eka vuyimbeleri bya yena hi tlhele hi kuma na leswaku Chauke u dyondzisa na hi malovolelo ya Vatsonga na leswi faneleke ku yisiwa loko ku lovoriwa. Xikombiso, timfuku ta fole leti nyikiwaka vatswari va ntombhi, jazi ra tatana wa ntombhi na nchalu wa manana wa ntombhi.

Xohetelela ku tlhele ku kumiwa leswaku tinsimu ta Thomas Chauke ti tlakusa ndhavuko wa Vatsonga hi ku kombisa nkoka wa malume na hahani. Vanhu lava hi vona va tirhisiwaka eka ku phahla, hahani u yimela va le ka tatana wa n'wana kasi malume u yimela va le ka manana wa n'wana. Loko ha ha khumba mhaka yo phahla, eka tinsimu hi tlhela hi kuma leswaku ku kombisiwa nkoka wa swikwembu eka vutomi bya Vatsonga. Mhaka ya leswaku swikwembu hi swona swi hi nyikaka mikateko na rifumo swa humelerisiwa.

© University of Venda

6.6. SWIBUMABUMELO

Endzhaku ka leswi kumiweke hi nkarhi wa ndzavisiso lowu, ku voniwa swi fanerile leswaku ku bumabumeriwa leswi landzelaka ku ringeta ku tlakusa na ku hluvukisa tindzimi ta Vantima laha Afrika-Dzonga:

a) Hi ku pfuniwa hi Ndzawulo ya Vutshila na Ndhavuko, vayimbeleri va fanele ku hlohloteriwa ku yimbelela hi tindzimi ta vona va karhi va tirhisa ririmi ro hlantsweka ra risimu ku hlayisa marito lama nga le ku nyamalaleni, swivuriso, swivulavulelo na swigaririmi swin'wana.

b) Pan South African Language Board (PanSALB) yi fanele ku languta vuyimbeleri tanihi ndlela yo va ku hluvukisiwa tindzimi ta Vantima laha Afrika-Dzonga.

c) Vayimbeleri va vuyimbeleri bya ndhavuko va fanele ku va loko va karhi va yimbelela va fanele ku yimbelela na hi mikongomelo leyi tlakusaka ndhavuko ya Vatsonga ku katsa mikongomelo ya mahanyelo na mitolovelo ya Vantima.

d) Ndzawulo ya dyondzo yi fanele ku vona leswaku vuyimbeleri bya ndhavuko byi vumba xiphemu xa nongonoko wa tidyondzo (silabasi).

e) Vanhu va fanele ku seketela vuyimbeleri bya ndhavuko hi tindlela hinkwato. Loko va endla tano a vo seketela vayimbeleri ntsena kambe va pfuneta ku hlayisa ririmi hikuva vayimbeleri lava va ta ya emahlweni na ku kandziyisa tialibamu.

f) Ku vuyisa migingiriko yo engetela ya vuyimbeleri eswikolweni, ku ng ava hi xivumbeko xa tikhwayere kumbe micino ya ndhavuko.

g) Ku sungula miphikizano ya tinsimu kumbe vuyimbeleri bya ndhavuko ku ri ndlela yo endla leswaku vana va va na ku tsakela eka vuyimbeleri.

© University of Venda

6.7. NKATSAKANYO

Hi ririmi hi kota ku hlangana na vanhu vo hambanahambana hi vulavula hi twanana. Ehenhla ka mhaka leyi, "*languages carry the historical and cultural roots of the people* (Makamu, 2009:59)." Eka ndzavisiso lowu hi kumile leswaku vuyimbeleri byi hoxa xandla xa nkoka eka ku hluvukisa na ku tlakusa tindzimi. Ku va vayimbeleri va vunanga bya ndhavuko va yimbelela hi tindzimi ta Xintima, va karhi va yimbelela va tirhisa ririmi ro hlantsweka na ku yimbelela va karhi va tlakusa ndhavuko swi nga pfuneta eka ku hlayisa na ku tlakusa tindzimi ta Vantima na ndhavuko wa vona. Hi tlhelo lerin'wana, ririmi na ndhavuko swi famba swin'we. Loko ririmi ri karhi ri tlakusiwa na ndhavuko wa ririmi rolero wu va na wona wu karhi wu hluvuka na ku tlakuka.

© University of Venda

6.8. TIBUKU LETI TIRHISIWEKE

Albright, L 2005, The Evolution of Traditional Ghananian Music and Influence from Western Society. UW-L Journal of Undergraduate Research VIII.

Alexander, N. 1989, Language policy and national unity in South Africa/Azania. Cape Town: Buchu.

Alexander, N. 2003, Language education policy, national and sub-national identities in South Africa. Strasbourg: Council of Europe.

Babane, M.T na Mapindani, A 2012. Proverbs- A dominating tool: A critical appraisal of phallocentric behavior in Xitsonga/Xichangana culture. Southern African Journal for Folklore Studies, 22(2): 9-17.

Beukes, A 2008, Language policy implementation in South Africa: How Kempton Park's great expectations are dashed in Tshwane. Stellenbosch Papers in Linguistics: 38: 1–26.

Bollinger, C 2011, Using Music to Teach Early Reading Skills, Retrieved 17/02/2014 from http://www.songsforteaching.net/early-reading-skills.

Bonta, S 2002. Morality of Music, American Opinion Publishing, Wakefield, Massachusetts

Boonzaaier, C 2002, Tsonga. Tekiwile hi Khotavuxika 2015 eka http://www.encyclopedia.com/humanities/encyclopedias-almanacs-transcripts-and-maps/tsonga.

Boyce-Davies, C, 1994. Black women, writing and identity. London and New York: Routledge.

Bredin, H 1998. Comparisons and Similes. Lingua, 105: 68.

Brown, S 2000, The “musilanguage” model of music evolution, MIT Press. Cambridge, MA.

Burke, CL na Copenhaver, 2004 JG Animals as People in Children’s Literature, Language Arts, Vol. 81 No. 3. pp205-213.

Caporael L.R 1986, Anthropomorphism and Mechanomorphism: Two Faces of the Human Machine, Cmpurct n Hunaa &hauo'. Vol. 2. pp. 215-234. 1986.

© University of Venda

Chauke, O.R 2004, The Xitsonga Songs: A Sociolinguistics Study, Unpublished PHD Thesis, University of the North, Sovenga.

Chauke, T.H, Interview. 05/05/2016, Salema, Malamulele.

Chetty, R na Mwepu, D 2008, Language Policy and Education in South Africa: An alternative View of the Position of English and African Languages, Alternation 15,2 (2008) 329 – 345.

Christian Research Institute (2004) Christian Research Journal, volume 27, number 5.

Christodouludou, M 2011, Hyperbole in Everyday Conversation, Selected Papers from the 19th International Symposium on Theoretical & Applied Linguistics,

Cooper, R. L. 1989, Language planning and social change. Cambridge: Cambridge University Press. Chronicle.

Cuddon, J.A. 1998, Dictionary of Literary Terms and Literary Theory.Penguin Books, London.

Culture. Unpublished BA Hons. Communication Extended Essay, University of South Africa, South Africa.

Dlanga, K 2011, English has colonised our languages, News24, http://www.news24.com/..... Retrieved, 2011/02/17.

Fadaae E, 2011, Symbols, metaphors and similes in literature: A case study of Animal Farm, Journal of English and Literature Vol. 2(2), pp. 19-27, February 2011 Available online http://www.academicjournals.org/ijel ISSN 2141-2626 ©2011 Academic Journals.

Fana the Purp, (2014) The greatest Tsonga artists of the 21st Century, Tekiwile hi Hukuri 20, 2015 eka http://fanathepurp.co.za/greatest-tsonga-artists21stcentury/#RfkECjzO8YLZxAJM.99 .

Fana the Purp, 2013, South Africa, meet the Shangaan tribe (But then who is Tsonga), Tekiwile hi Mudyaxihi 26, 2015 eka http://www.news24.com/MyNews24/South-Africa-meet-the-Shangaan-tribe-But-then-who-is-Tsonga-20130814.

Fana the Purp, 2015, How Tsonga Became Shangaan. Tekiwile hi Hukuri 20, 2015 eka http://fanathepurp.co.za/how-tsonga-became-shangaan-the-role-of-the-tsonga-people-as-a-whole-part-1-6/#Pmk0S4SF86k23QIc.99.

© University of Venda

Fasold, R. 1993, The Sociolinguistics ofSociety. New York: Blackwell.

Fazly, A. Cook, P na Stevenson, S 2009, Unsupervised Type and Token Identification of Idiomatic Expressions, Computational Linguistics Volume 35, Number 1.

Fedorenko, E. Patel, A. Winawer, J. Casasanto, D. and Gibson, E 2009, Structural integration in language and music: Evidence for a shared system, memory & cognition, Vol 37 No.1, pp. 1-9.

Feldman, J.A. 2006, From molecule to metaphor: A neural theory of language. Cambridge, Mass: MIT Press.

Fihlani P. 2014. Inside South Africa's white-only town of Orania. BBC News Online.

Fishman, J.A. 1971, Research outline for comparative studies of language planning.

Fishman, J.A. 1974, Language modernization and planning in comparison with other types of national modernization and planning. In J. A. Fishman, (Ed) Advances in Language Planning. The Hague: Mouton, pp79-102.

Fleury, C, Labbé, P and Pritchett, G 2004, The Universality of Music and Human Rights, La Scena, Musical Vol 10 No 2.

Flolu, E.M 1994, Music in Traditional African Culture: Beneath And Beyond The Utilitarian Factor, The African Music Educator, Vol. 8, pp 8-13.

Forrai, K. 1988, Music in Pre-school. Budapest: Franklin Printing House.

Fourie, P.J. 2008, Media Studies: Media History, Media and Society. Juta and Company, Ltd.

Furuza, M. (1996) Proverbs as an Expression of the Philosophy of life. Cape Town: Juta

Gelfand, M 1979 Genuine Shona, Mambo Press, Gweru, Zimbabwe.

Gibbs, R.W 1994, The Poetics of Mind. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Gibbs, R.W. 2000, Irony in talk among friends. Metaphor and symbol, 15 (1), 5-27.

Griffiths, P 2006, The New Penguin Dictionary of Music. Penguin Books.

© University of Venda

Guthrie, S. 1993, Faces in the clouds: A new theory of religion. London: Oxford University Press.

Halala, P na Mtebule, S.M 2014, A History of the Xitsonga-Speaking People in Southern Africa, Lungua Franca Publishers, Giyani, South Africa.

Hald, K 2001, Music, A Human Right: Music and The Universal Declaration of Human Rights, Unpublished article.

Herbst, A; Nzewi, M & Kofi, A. 2003, Musical arts in Africa: Theory, practice and education. Pretoria: Unisa Press.

Hlophe, S 2013, The Representation of Minority Languages on SABC 1: The Case of SiSwati, Magister Artium (Communication Practice) Dissertation, North-West University, Potchefstroom.

Hlungwani, H.R 2014, Nxopaxopo wa vuyimbeleri bya Matshwa Bemuda hi ku kongomisa eka nkongomelo, nkoka na matirhiselo ra ririmi erixakeni ra Vatsonga. Unpublished Honours article, University of Venda, Thohoyandou.

Hussain, R 2014, Metaphors and similes in Literature, International Journal of Humanities and Social Science Invention ISSN (Online): 2319 – 7722, ISSN (Print): 2319 – 7714 www.ijhssi.org Volume 3 Issue 9, September. 2014, PP.01-02.

Jones, C 1992, Making Music Academic Books, Pvt Ltd, Harare, Zimbabwe.

Junod, H.P 1973, Vutlhari bya Vatsonga, Sasavona Books, Braamfontein.

Kileff, J 1970, The Shona Customs, Mambo Press, Gweru, Zimbabwe.

Kilpatrick, W 1992, Music and Morality. Why Johnny Can't Tell Right from Wrong, A Touch Stone Book, New York.

Kloss, H. 1969, Research possibilities on group bilingualism: A report. Quebec: International Center for Research on Bilingualism.

© University of Venda

Kruger, J. Kruger, H. & Verhoef, M. 2007, Subtitling and the Promotion of Multilingualism: The Case of Marginalized Languages in South Africa. Vereening. North West University, Vaal Triangle Campus.

Kumar, R 1996, Research Methodology: A step-by-Step Guide for beginners. London: Sage Publications.

Kwinika, R, Interview. 28/04/2016, Polokwane.

Lakoff, G., Johnson, M. 2003, Metaphors We Live By. The University of Chicago Press: Chicago.

Machaba, R.L 2011, The Portrayal of Women in Xitsonga Literature with Special Reference to South African Novels, Poems and Proverbs, Unpublished PHD Thesis, University of South Africa, Pretoria.

Madalane, I.C 2011, Ximatsatsa: Exploring Genre in CoNtemporary Tsonga Popular Music, Unpublished MA dissertation, University of Witwatersrand, Johannesburg.

Magaisa, J.M, 1987, Xikolokolo nguvu ya Pitori. Van Schaik Publishers, Cape Town.

Magubane, P. 1998, Vanishing cultures of South Africa: changing customs in a changing world. Johannesburg: Struik Publishers.

Magwa, W 2008, Planning for the Future: Exploring Possibilities of Using Indigenous African Languages as Languages of Instruction in Education – The Zimbabwean Experience, Unpublished PhD Thesis, University of South Africa, Pretoria.

Mahuntsi, T 2006, A Critical Analysis of M.D Shirinda's Songs with Special Reference to their Themes, Message Value in the Society and his Usage of Language, Unpublished MA Research, University of Venda, Thohoyandou.

Makamu, T.A, 2009, students' attitudes towards the use of source languages in the Turfloop Campus, University of Limpopo: A case study, Unpublished MA dissertation.

Maluleke, M.M, Interview. 28/11/2015, Green Farm, Malamulele.

© University of Venda

Malungana, S.J 1994, Vuphato: Praise Poetry in Xitsonga, PHD Thesis, Rand Afrikaans University, Jonannesburg.

Malungana, S.J na Babane, M.T 2003, Vutomi byi Hundzulerile, Nasou Via Afrika Publishers, South Africa.

Mandowa, E. na Wasosa, W 2013, 'The Role of Proverbs in the Shona Judicial System with Special Reference to Nhango Dzokusuma Nyaya Padare'. International Journal of Asian Social Science 3(4):871-877. Great Zimbabwe University.

Manganye, N.N 2011, Indigenous Tsonga Chidren's game-songs, Unpublished MA dissertation, University of Pretoria.

Manganyi, P.P 2014, Nxopaxopo wa vuyimbeleri bya Conny Chauke hi ku kongomisa eka nhlayiso na nhluvukiso wa Xitsonga. Unpublished Honours article, University of Venda, Thohoyandou.

Mapaya, G.M 2004, Aspects of Contemporary Transmission of Sepedi Culture Through Music: Its Perpetuation Within And Beyond The Region of Ga-Mmalebogo, Limpopo Province, South Africa, Unpublished MA Research, University of Witwatersrand, Johannesburg.

Marivate,C.T.D. 1983, Mpambulwa wa Switlhokovetselo. J.L. Van Schaik: Pretoria.

Marjorie L. 2010, Language policy and oppression in South Africa. South Africa: Cultural Survival.

Mathabatha, C.S 2003, Speech by Limpopo Premier, Chupu Stan Mathabatha during the 11th Munghana Lonene FM Xitsonga Music Awards at Karibu, Tekiwile hi Hukuri 24, 2015 eka http://www.gov.za/speech-limpopo-premier-chupu-stan-mathabatha-during-11th-munghana-lonene-fm-xitsonga-music-awards.

Mathebula M 2013, 800 Years of Tsonga History. Burgersfort, South Africa: Sasavona Publishers.

© University of Venda

Mbendzani, A 2015, The impact of code switching on language development and promotion: A case of the University of Venda students. Unpublished Honours article, University of Venda, Thohoyandou.

McCarthy, M., na Carter, R. 2004, There's millions of them: hyperbole in everyday conversation. Journal of pragmatics, 36 (2), 149-184.

Ministry: Arts and culture, Republic of South Africa. 2012. Use of Official Language Act (Act No. 12 of 2012). Government Gazette, 30 September 2014.

Mnguni, A 2004, The use of the IsiNdebele language in the South African Public Service, Department of Public Management, Faculty of Social Development Studies, Tshwane University of Technology, Pretoria.

Mojapelo, M. 2008, Recording the History, Moments and Memories of South African Music, African Minds, Somerset West, South Africa.

Monyai, R.B. 2003, An expectation of the educational significance of the principles and rules embodied in the indigenous proverbs: with reference to the Setswana language. Unpublished doctoral thesis. Pretoria: Vista University.

Moyo, V 2005, The Role of Shona Music to the People of Zimbabwe with Specific Reference to Mberengwa District, Unpublished BA Degree article, Masvingo State University, Zimbabwe.

Mugovhani, N.G 2013, 'Tshikona: Meaning, Function and Performing Context in Society with Specific Reference to Vhavenda in South Africa'. An introductory perspective of the cultures of Vhavenda, Basotho ba Leboa and Vatsonga of Limpopo Province, South Africa. University of Venda Press: Thohoyandou.

Mugovhani, N; Molapo, R; Ramaite, E; Mapaya, M na Rafapa, L 2013, Cultures of Limpopo: An introductory perspective of the cultures of Vhavenda, Basotho ba Leboa and Vatsonga of Limpopo Province, South Africa. University of Venda Press: Thohoyandou.

Musehane, N.M. 1986, *A Survey of the Development of Communication in Venda*
Musehane, N.M. 2005, Southern African Journal for Folklore Studies Vol. 15 (2). pp 77-87.

© University of Venda

Mushwana, A na Chauke, M.T. 2015, 'Naming Practices Among Vatsonga: The Case of Naming of 'Characters' in Some of Thomas Hasani Chauke's Songs'. Journal of Sociology and Social Anthropology Vol. 6(3): 441-448.

Mushwana, S.E. na Ndlovu, M.M. 1988, Ririmi ra Manana Ntangha 10. Pietermaritzberg: Shutter and Shooter.

Němcová, M 2013, Comparative Analysis of English and French Body Idioms, Upublished Diploma Thesis, Masaryk University Brno, Czech Republic.

Nendila, June 2010, Newsletter of the University of Venda.

Nezami, S.R.A 2012, The Use of Figures of Speech as a Literary Device- A Specific Mode of Expression in English Literature, Language in India www.languageinindia.com Vol. 12 : 2 February 2012.

Nkhwashu, D. 2011, The use of Xitsonga at the University of Limpopo Turfloop Campus: A Sociolinguistics Analysis, Unpublished MA Dissertation, University of Limpopo, Sovenga.

Nkuna, P.H 2015, Management wisdom in Xitsonga proverbs Southern African Journal for Folklore Studies Vol 25 No 1. P48-59.

Ntlemo, B 2008, Xitsonga music maestro's achievements honoured, Tekiwile hi Hukuri 24, 2015, eka http://www.sowetanlive.co.za/sowetan/archive/2008/01/02/xitsonga-music-maestro_s-achievements-honoured.

Oates, S na Pryce, G 2006, Rhetoric in the Language of Real Estate.

Parlakian, R na Lerner, C. 2010, Beyond Twinkle twinkle: Using Music with Infants and Toddlers. Young Children, United State.

Patel, A.P and Daniele, J 2002, An Empirical Comparison of Rhythm in Language and Music, The Neurosciences Institute, USA.

Phaswana, N.E 2000, Languages of use by the South African national government. Michigan State University, USA.

© University of Venda

Polokwane Express 2014, Tekiwile hi Hukuri 24, 2015, eka http://polokwaneexpress.co.za/17785/awards-a-boost-for-xitsonga/

Pongweni, A.J.C 1982, Songs that Won the Liberation War, The College Press, Harare, Zimbabwe.

Prah, K.K 2007, Challenges to the promotion of indigenous languages in South Africa. Cape Town: Casas.

Pretorius W.J. and Swart J.H.A. 1994, *Teaching African literature: a theoretical and methodological introduction*, Unisa Press, Pretoria.

Rascova, H.L 2011, The Paper of Linguistics: Word-Formation Process. Maulana Malik Ibrahim State Islamic University, Malang.

Republic of South Africa. 1996. The Constitution of the Republic of South Africa.

Richards, I.A 1965, The Philosophy of Rhetoric. New York: OUP.

Rikhotso, B (2014). Dr Thomas Chauke Profile: Tekiwile hi N'wendzamhala 10, 2015, eka https://www.youtube.com/watch?v=XRKI1SkFnQM.

© University of Venda

Ringani, G.N 2013, Nxopaxopo wa Vutlhokovetseri byo Phofula bya J.M. Magaisa, Unpublished MA Mini dissertation, University of Limpopo, South Africa.

Roberts, R. M. na Kreuz, R.J 1994, Why do people use figurative language? Psychological science 5, (2) 159-163.

Ronald, L 2010, Music in the Classroom, Tekiwile hi Nyenyenyani 17, 2011 eka http://esl.about.com/library/lessons/blbrainmusic.htm.

Rubin, J na Jernudd, B, 1971, Can language be planned? Sociolinguistic theory and practice for developing nations. Honolulu: The University of Hawaii Press (pp293-305).

Sayakhan, N.I, 2016, The Use of Personification and Apostrophe as Facilitators in Teaching Poetry. International Journal of Literature and Arts. Vol. 4, No. 1, 2016, pp. 7-11. doi: 10.11648/j.ijla.20160401.12.

Seidl, J na McMordie, W. 1988, English idioms (5th ed.). Oxford: Oxford University Press.

Sert, O 2008, An Interactive Analysis of Hyperboles in a British TV Series: Implications for EFL Classes, ARECLS, 2008, Vol.5, 1-28.

Sinclair, J 1991, Corpus, Concordance, Collocation. Oxford: Oxford University Press.

Soanes, C and Stevenson, A 2006, Concise Oxford English Dictionary, Oxford University Press, New York.

Statistics South Africa. 2012. *Census 2011 Census in brief.* Pretoria: Statistics South Africa.

Teilanyo, DI 2014, Unity in Diversity: A Comparative Study of Selected Idioms in Nembe (Nigeria) and English, Intercultural Communication Studies XXIII: 2.

The Economist. 2011, Tongues under threat: English is dangerously dominant. Accessedon 20 December 2017 from http://www.economist.com/node/17963285.

Toris, C. C. M., White, P., & Hughes, D. 1994, Figurative language use in physician training groups. Poster presented at the Society of Southeastern Social Psychologists, Wake Forest University, Winston-Salem, NC.

© University of Venda

Tshikhudo, A, 2008, Works of Xitsonga music pioneer in the spotlight. Tekiwile hi Hukuri 24, 2015, eka http://www.zoutpansberger.co.za/articles/news/6040/2008-01-18/works-of-xitsonga-music-pioneer-in-the-spotlight.

Verbrugge, R., na McCarrel, N 1977, Metaphoric comprehension: Studies in reminding and resembling. Cognitive psychology, 9, 494-533.

Vogl, S 1982, Animals and Anthropomorphism in Children's Literature, Wisconsin Academy of Sciences, Arts and Letters. Vol 70. 1982.

Weisberg, L.F 2012, More than Words: Metaphor in the Mind, Brain, and Literature, Unpublished Honours Thesis, Brown University, Rhode Island, USA.

Wolff, H.E. 2000, Language and society. In: African languages: An Introduction. Heine B and Nurse D (eds). Cambridge: Cambridge University Press. 298-344.

Wolfgang, M. 1989, Proverbium: Yearbook of International Proverb Scholarship. Vol. 6: University of Vermont.

Wyatt, R 2006, Phrasal Verbs and Idioms, A & C Black Publishers, Great Britain.

Zulu, M 2010, The Youth of Today, Youth Conference preaching June 2010, Carolina, Mpumalanga.

© University of Venda

6.9. XIKHOMISIWA XA A

Nongonoko wa tialibamu leti xopaxopiweke

Ndzhandzelelo	Vito	Tinsimu	Xifaniso xa le handle
Shimatsatsa No 1	Shimatsatsa xa mina	1. Shimatsatsa 2. N'wamayengani 3. Wo ndzi tela ekaya 4. I khombomuni 5. A ndzi ku tshembile 6. Lovey Maria 7. Vanhu va la hina 8. Ndzi ta famba Nozimisia 9. Vutekateka bya dlayisa 10. Ndzi chava swicele 11. U ya teka kwihi? 12. Tatana va dlele	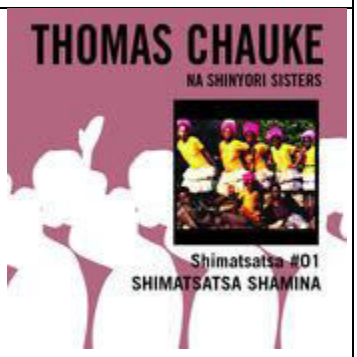
Shimatsatsa No 2	Don't be surprised	1. Don't be surprised 2. Matimba ya wanuna 3. Vanikurise ku vava 4. I tatana na manana 5. Tshama n'wananga 6. Ndzidoyehele papa na manana 7. Swinyika na vusiwana 8. Layani vava vanga vinamona 9. Swantswa mi ngu teka 10. Kambe tatana Usiye swifuwo	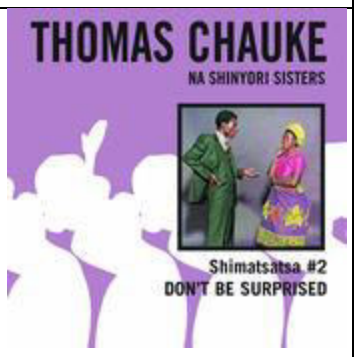
Shimatsatsa No 3	Bomber Mhlengwe	1. Bomber Mhlengwe 2. Ngwamaroza 3. Kuteka Swihlomula Mbilu 4. Swatika 5. U Ngakwati Ngwananga 6. Mina Nirumele Vanhu 7. Shikuma Kumani 8. Miyela Ngwambilu 9. U Ngangeni Lamutini	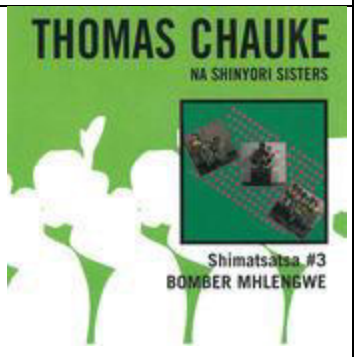

© University of Venda

		10. A Vanilavi Akangwina	
Shimatsatsa No 4	Xinyeletana	1. Shimatsatsa No. 4 2. Manana loyi 3. Mi nga ndzi tekeli 4. Madlayisani 5. Miringu 6. Ndzi lunghile 7. Xigono 8. Salema 9. Loko ndzo mi byela 10. Ntlhanu wa malembe na rin'we	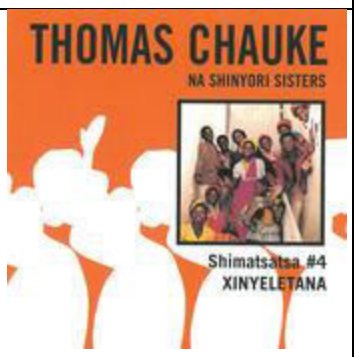
Shimatsatsa No 5	Shikwamula Mazingi	1. Swikwamula mazingi 2. Ndzi lorile 3. Jaha ra mina 4. Mudende 5. Nhwanyana wa mina 6. Muendliwa a nga rivali 7. Baji 8. Suti 9. N'wana wa mina 10. Nwi hlongoleni	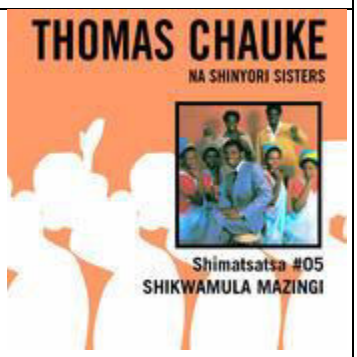
Shimatsatsa No 6	Xibamu Xa Movha	1. Xibamu Xa Movha 2. M. K. Wa Phephabeke 3. Matendla 4. Mhani Watintswalo 5. Vana Va Unwani 6. U Tabiwa 7. Xihlovo Axidungiwi 8. Xilondza Xaunwani 9. Malume 10. Minge Wu Aki	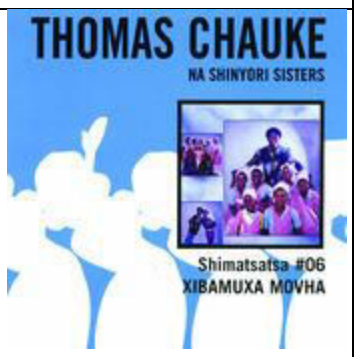
Shimatsatsa No 7	Sukalovha Current	1. Sukalovha Current 2. Byalandelela 3. Matendla 2 Zozo 4. Va Kombi Ndlela 5. Malakia 4 6. Mr. Right 7. Tisuti Dyisa Mfana 8. Mdende No. 2 Salani 9. Munti Wa Tihuwa	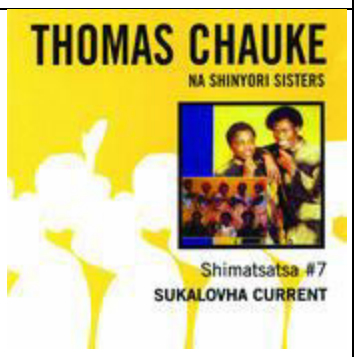

© University of Venda

		10. Ndzibombisile	
Shimatsatsa No 8	Ma-Jumble Sale	1. Ma-Jumble Sale 2. Vafana Vanharhu 3. Valungu 4. Malume No. 2 5. Swilo a Swi Ringani 6. Nuna Wa Makoya 7. Vunghamula 8. U Ta Ndzi Ehleketa 9. Swivilelo Swo Hlomula Mbilu 10. Mukwana Emakatleni Matendla	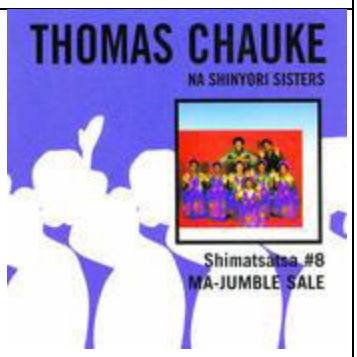
Shimatsatsa No 9	Humelela MK No 2	1. Humelela Mk No.2 2. Mukhalabya 3. Ndzi N'Wana Mani 4. Ndzi Lunghile No. 2 5. Xipantsula 6. Wo Kayakaya 7. Lavo Nyawula Ganda-Ganda 8. Mi Nga Ndzi Byeli Yunwa 9. Koka Masokisi 10. Sambhoko	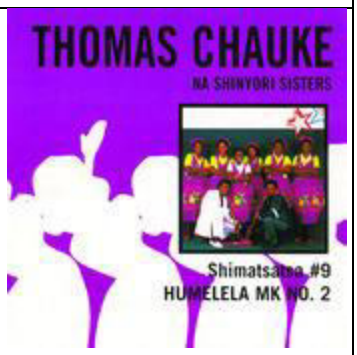
Shimatsatsa No 10	Jim na Jack	1. Jim na Jack 2. Xa lumbalumba 3. Ku kala tindleve 4. A ha ha tsundzuxiwi 5. Tlevulani 6. Mubya wu tsemile 7. Wo ndzi sukela 8. I n'wana wa wena 9. Xidludla 10. Hovhorolo	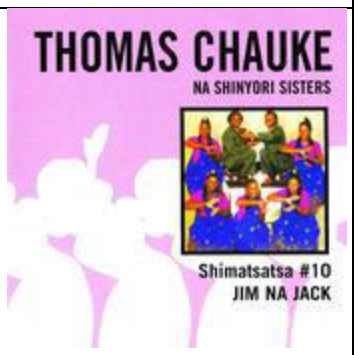

© University of Venda

Shimatsatsa No 11	Hi Hanya Ku Vava	1. Hi hanya ku vava 2. Se na divhoza 3. Mutswari a va lombi 4. Timbhandhukwa 5. Xitariyani 6. Mhanitsongo (Xihlawuhlawu) 7. Bosha (ri herile) 8. Mutswari wa kala 9. A ng ava nyiki na swimatana 10. Rirhandzu ra tiphondo	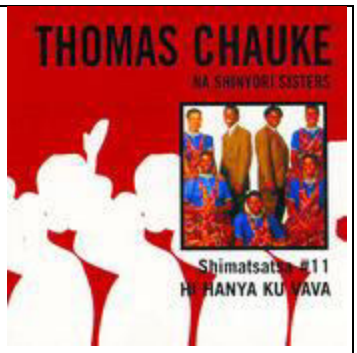
Shimatsatsa No 12	Buku yi hi Byerile	1. Buku yi hi byerile 2. Mbilu ya loyisa 3. Xitswetla 4. Nsati va teka 5. Ximbhazimana 6. Xivumbiwa 7. Lovola n'wananga 8. Kokwani fambani 9. Ra ngoti ra tsemeka 10. Xikumakumani	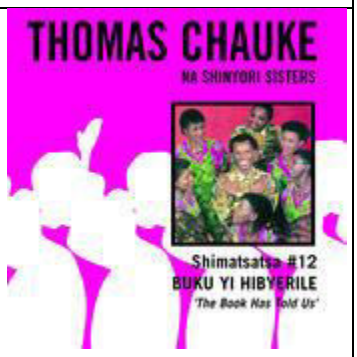
Shimatsatsa No 13	Lazaro	1. Xifumi na lazaro 2. Guluvha 3. Madlhakadlhaka 4. Papantsongo 5. Rhanga ro hisa 6. Timbhandukwa No. 2 7. Sikhwehlana 8. Wa hundzeriwa 9. Mabodlhela 10. Malume No 4 Swa phewa	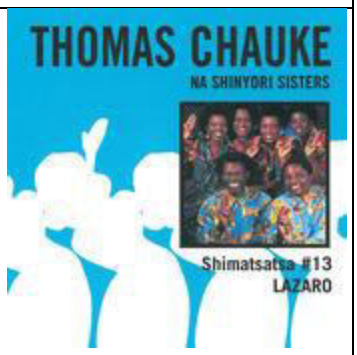

© University of Venda

Shimatsatsa No 14	Suka Davulosi	1. Suka Davulosi 2. Ra pfala roboto 3. Ta Vambirhi 4. Timodela (Timbhovhu) 5. A ha ha pfuxelani 6. Xisakana 7. Mr Right No 2 8. Va hluvukile 9. A a lo tihandela 10. Maseve	
Shimatsatsa No 15	Kokwana wa wun'wana	1. Kokwane Wa Wan'Wana 2. Xikhongolotana 3. Mathawuzene 4. Ni Ta Tlherisa Sweswi 5. Muti Wa Swicele 6. Ngweqe 7. A Yi Pfumeli Mali 8. Vana Va Mbirhi 9. U Lo Tilavela 10. Vana Va Mina	
Shimatsatsa No 16	Sodoma na Gomora	1. Sodoma Na Gomora 2. Hlengani 3. Mukonwana 4. A Nga Na N' Qhodho 5. Ka Theba No 2 6. Munhu (Duet) 7. U Ta Tivisa Mani? 8. Shimatsatsa 9. Nwinyi Wa Muti (Ni Lunghili No) 10. Nwa-Magezi 11. U Ta Kula Rini?	

© University of Venda

Shimatsatsa No 17	Bangi situlu (B.B)	1. Bangi Situlu (B.B) 2. Bosimani 3. Jaha 4. Na Twanana 5. Ntwanano 6. Rosa 7. Swigingi 8. Tsatsawani 9. Vana Va Vavanwani 10. Watika 11. Wo Tiyisela 12. Xipereta	
Shimatsatsa No 18	Matendla	1. Mati-Endla 2. Ma "Sa" a Swivona 3. Teka Le Swinene (Mavondozo) 4. Ti Out 5. Maxisana 6. Malize 7. Mugawula 8. Khavichi 9. Divorce 10. Badi Ra Jika-Jika 11. Jarimani 12. Maria	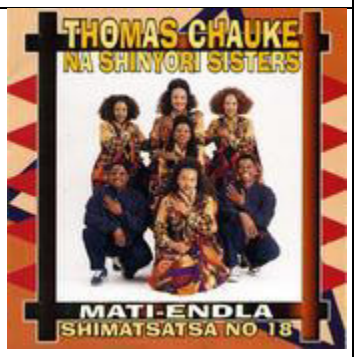
Shimatsatsa No 19	I mutshiveri muni?	1. Imutshiveri Muni? 2. Mhani Va Tirha (Nicca Boucca) 3. U Boxe Milomo 4. Ma Afrika 5. Tanda Ra Huku 6. Paulinah 7. Muti Wa Malume 8. Goya Ndzi Wena 9. Ku Khola Kunsa Risema 10. Mhani Wa Mina 11. Swikwembu Swa Lakaya 12. Ana Ha Pasi	

© University of Venda

Shimatsatsa No 20	Magidimbirhi	1. Nese 2. Magidimbirhi (Year 2000) 3. Papa rhandzu 4. Emalamuleni 5. A yi noni 6. Rosa No 2 7. Maseve (Pajero) 8. Rigombo 9. Xaka ra dlaya 10. Moya wanga	
Shimatsatsa No 21	Mpfende mpfende	1. Mpfende-mpfende 2. Tlevulani No 2 3. Hawuka 4. Hambi mo dlemulela 5. Hayi hi nyimpi 6. Rhiyana 7. A byi na ndzima 8. N'wa-makhuza 9. Hi va Xikwembu xin'we 10. Hlahluvela mongoma 11. Hahani humani manu 12. N'wa-Maghezi Part No. 2	
Shimatsatsa No 22	Mugawula	1. Mugawula 2. Buyi yiri 3. Kondlo 4. Hanyani 5. Timpfuvu 6. Vula 7. Bazabaza 8. Vari yini hi mina 9. Ku vava kwihi? 10. Rhandza van'wani	

© University of Venda

Shimatsatsa No 23	Shimovhana	1. Karlina (Shimovana) 2. N'Wa-Shinavele 3. Nge a Hi Mina 4. Nwa - Marungana 5. Mavari-Vari 6. Shilebvu 7. Maseve 8. Vananga 9. U Na Khume Ra Vona 10. Shidyohonyana – Shingwe	
Shimatsatsa No 24	Madzolonga	1. Madzolonga 2. Tsaka Nuna Wa Mina 3. Wani Kolota 4. Mini Phahla Xigodweni 5. Vutomi 6. Huna Ka Mina 7. Miyela 8. Ni Yingisi 9. Famba Xinyenyani 10. Lunghisa	
Shimatsatsa No 25	Xidudla Kedibone	1. Kedibone 2. Tidolla 3. Mafemani 4. Ha holova 5. Macheleni 6. U ta dya yini? 7. Swinawana 8. Matipina 9. Madyisa 10. Khombo (Gavadi)	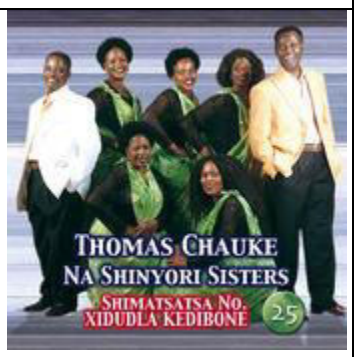
Shimatsatsa No 26	Mavholovholo	1. Mavholovholo 2. Hi ta lahlana 3. Njondolo 4. Makipikipi 5. Makulele ya mina 6. Vele ra manana 7. Wa ha ni rhandza naa? 8. Madiromu 9. Hlengani 10. Tatana	

© University of Venda

Shimatsatsa No 27	Regina	1. Rejina 2. Mambvembve 3. Kote Matamatisi 4. Tlevulani No. 3 5. Mubya 6. Qweta (Vana Va Mufi) 7. Komba-Komba 8. Mapeni 9. A Va Ni Hlongolangi 10. Muhlekisani	
Shimatsatsa No 28	Swelemetee!	1. Swelemete 2. Mabebe 3. Nge Ni Ta Penga 4. Tuwa-Tuwa 5. Khegu (Rhandu) 6. Tidangara 7. Ti Rights 8. Hoka Hi Nga Voniwi 9. Ni Ta Phahla Na Mani? 10. Ni Yo Hlambisa	
Shimatsatsa No 29	Xihloka xa Maseve	1. Xihloka xa maseve 2. Norho wa mina 3. Wa phungela 4. U namba 1 5. Tipampers 6. Nhwembe 7. Malakia Part 2 8. Mafole 9. Mi te ni n'wi susa 10. Ntsako wa moya	
Shimatsatsa No 30	Jehovha	1. Johovha 2. Ti High-High 3. Kuzondha 4. Dyi Bihe Ngopfu 5. Ndzangu Wa Boti 6. A Ku Swee Ebyalweni 7. Milawu Ya Mina 8. Khisimusi 9. Ku Dyoha Ka Mina 10. Muhisi Wa Ritshwa 11. Leti Ti Komba Mani?	

© University of Venda

Shimatsatsa No 31	Dokodela (Dr)	1. Dokodela (Dr) 2. Malumba Cuma 3. Mhani Laurina 4. Movha 5. U tswala nyama 6. A va yi tivi 7. Se u tshika mina ke? 8. Overload 9. Xitsongana 10. Mbabva	
Shimatsatsa No 32	Virus (Computer ya Nhloko)	1. Virus (Computer ya nhloko) 2. Makhelwani 3. Kurhula 4. Bye-Bye 5. Vurhongo 6. Mikwembu 7. Swanyuku 8. Xirhwala 9. Mi nga kholwi 10. Tiyisela	
Shimatsatsa No 33	Basopa	1. Basopa 2. Mali 3. Swiphongo 4. Na baziya 5. Vatswari 6. Ntsumi 7. Magevenga 8. Mhana wena 9. Tihove 10. Mi ndzi kholerile	

© University of Venda